

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६८

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता

बृहद्ब्रह्मसंहिता ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० रा० वेणोगावकर इत्युपनामकैः शंकरशास्त्रिभिः

संशोधितम् ।

तत्

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आपसाक्षरैर्मुद्रित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३४

ख्रिस्ताब्दाः १९१२

अस्य सर्वेऽधिकारा राजशास्यानुसारेण रचायन्तीवृत्ताः)

मूल्यं पादोनरूपकद्वयम् (१०१२)

आदर्शपुस्तकोत्प्रेषणिका ।

अस्या नारदपञ्चरात्रान्तर्गतबृहद्ब्रह्मसंहितायाः पुस्तकानि येः परहितैकपरतया प्रदत्तानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—गुम्बापुरनिवासिनां रा. रा. लछुमाई शामळ इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः संवत् १९१३.

(ख.) इति संज्ञितम्—श्रीवेङ्कटाद्रुपत्यकास्थश्रीपदनगरस्यापितायां श्रीवेङ्कटेश्वरनिलय-मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम् । अस्य लेखनकालः शालिवाहन-शकाब्दाः १८३२.

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोत्प्रेषणिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारदपाञ्चरात्रान्तर्गता

बृहद्ब्रह्मसंहिता ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

ज्ञानानन्दस्वरूपाय कल्याणगुणराशये । प्रपन्नपारिजाताय सिन्धुजापतये नमः ॥ १ ॥
एकदा मन्दरद्रोण्यामासीनः कमलासनः । द्वयमावर्तयन्मौनी वैष्णवं रूपमुद्रहन् ॥ २ ॥
द्विदृक्षवो महाभागा मुनयो नारदादयः । आगताः परया भक्त्या गायन्तो यज्ञपूरुषम् ॥ ३ ॥
साष्टाङ्गं प्रणिपत्याथ संबद्धकरसंपुटाः । विविशुः स्वोचिते देशे प्रसन्ना भर्तुराज्ञया ॥ ४ ॥

ऋषय ऊचुः—

नमः कमलवासाय श्रेष्ठा(भेष्ठा)यानिष्टनाशिने । पितामहाय शुद्धाय प्रणतज्ञानदायिने ॥
संशयं नो महाभाग पृच्छामो यदि मन्यसे । कोऽन्योऽस्ति संशयच्छेत्ता स्वत्तोऽत्राऽऽश्च-
र्यरूपतः ॥ ६ ॥
त्वं कर्ता सर्वलोकानां किं जपन्निह तिष्ठसि । किमिदं धार्यते रूपं किमिदं मौनमा-
श्रितम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच—

शृण्वन्तु पुत्रा वचनं मदीयं गोप्यं परं भूतहिताय सत्यम् ।
कर्ता न चाहं जगतो भवन्तो विमोहिता दुस्तरयाऽजया हि ॥ ८ ॥
जिज्ञास्यमस्योद्भवनाशहेतु ब्रह्माद्वितीयं पुरुषामिधानम् ।
बृहद्गणैकायनमादिभूतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
योऽनन्तशक्तिर्वलपौरुषाद्यः(द्वयः) सर्वाश्रयः स्वाश्रयकामधेनुः ।
यस्यांशभूता हि वयं भवन्तः प्रवर्तयामः खलु लोकयात्राम् ॥ १० ॥
यश्चेक्षिता नोऽखिलविक्रियाना(णा)मन्तर्गतो नाधिगतो विकारैः ।
अप्रच्युतानन्तमुखावबोधः स्वाधारभूतः सकलावधिश्च ॥ ११ ॥
न यत्र कालो न समोऽस्य कश्चित्सर्वात्मभूतश्चिदचिच्छरीरः ।
अचिन्त्यलीलः करुणैकशीलः श्रीलालिताङ्गश्चिर्मम योनिभूतः ॥ १२ ॥
इयत्तया यस्य गुणान्विभूतीर्नामानि रूपाणि च चेष्टितानि ।
भनोवचोभ्यामधिगन्तुमीक्षिरे नाद्यापि सिद्धा मुनयोऽस्मदाद्याः ॥ १३ ॥
यच्छक्तयो विश्वमलं सृजन्ति रक्षन्ति निघ्नन्ति जनेषु विश्वम् ।
तन्नामरूपाकृतिभिः स्वयं च विभिद्य चाऽऽस्ते हि महाविभूतौ ॥ १४ ॥
श्रिया च मूढ्या ननु लीलया च समग्रयाऽऽराधितपादपद्मः ।
ऐश्वर्यविधायतशौर्यसीमगप्रागल्भ्यकारुण्यद्यानिकेतः ॥ १५ ॥

विचित्रदिव्यामितभूषणायुधो विचित्रदिव्यामितवाहनान्वितः ।
 विचित्रनित्यामितकेलिकेतनो विमुक्तनित्याश्रितपादपल्लवः ॥ १६ ॥
 प्रधानकालोज्ज्वलसत्त्वबोधविभिन्नरूपाचिदनन्यसंश्रयः ।
 नित्यादिमेदोक्तचिदेकसंश्रयः स्वाधारभूतोऽद्वयशब्दवेद्यः ॥ १७ ॥
 योऽसौ तृतीयः परतन्त्रयोर्द्वयोः स्वतन्त्रसर्वज्ञचिदेकविग्रहः ।
 आत्मा च शेषी च सदैकरूपो निरूप्यते येन समस्तरूपम् ॥ १८ ॥
 योऽसौ चतुर्विंशतिभिः कलाभिः प्राधानिकीभिर्विरच्य देहान् ।
 समूह्य तानाशु निविश्य देवो वैराजसंज्ञः पुरुषो बभूव ॥ १९ ॥
 तस्याहमासं जठराज(ब्ज)कोशादानन्दमूर्तेरसिलस्य हेतुः ।
 तस्याभिधानं प्रजपन्निहास्मि तदर्थसंधानपरो मुनिन्द्राः ॥ २० ॥

मनोरथो(र्था)नुसन्धानं जपात्कोटिगुणं फलम् । प्रयच्छति महाभागा निरर्थादिप
 निश्चयः ॥ २१ ॥

न दानैर्न तर्पोभिश्च न स्वाध्यायैर्न चेष्टिभिः । अनुसंधानतः पुंसां यथाऽऽत्मा परितु-
 प्यति ॥ २२ ॥

कायिकं वाचिकं पापं जपादेव विनश्यति । तस्यैवार्थानुसंधानमो(म)न्तरं हरते तमः ॥
 बहिर्द्विषप्रदानेन ब्र(गु)हस्य (बाह्यस्य) तमसः क्षयः । मन्दिरस्थेन दीपेन ह्वियते ह्यन्तरं
 तमः ॥ २४ ॥

नात्र कालविचारोऽस्ति होमतर्पणमार्जनम् । न्यासमुद्राङ्गदेवाश्च विनियोगो न संस्तवः ॥
 दासवेश(प)श्च संस्कारो मुख्यः सिद्धान्तवर्तमानि । अपेक्षितो मुमुक्षुणामनुसंधानसिद्ध्ये ॥
 यथा जलसमुद्गारे गुणः कूपाद्रपेक्षितः । तथाऽर्थभावनं सूत्रं परमात्मार्थसद्गमे ॥ २७ ॥
 अनुसंधानसिद्ध्यर्थं दासवेपो भया धृतः । द्विपरार्धावसानेऽपि मन्ये क्षणमिवायुपम् ॥ २८ ॥
 संस्कृतोऽहं समुत्पाद्य विष्णुना प्रभविष्णुना । अधीतवेदोऽपि पुरा मन्त्रराजार्थसिद्ध्ये ॥
 असंस्कृताय दातव्यं नैव शुद्ध्यर्थसाधनम् । द्वायाद्यस्य महाभागा भगवाननुशास्ति माम् ॥
 स देवो मामुपाहूय सद्यो नाभिसमुद्भवम् । उपादिदेश वेदं मां यत्तैव दद्यान्निधिः ॥
 ज्ञानराशिः स्मृतो वेदो विद् ज्ञान इति स्फुटम् । तत्र त्याज्यानि ग्राह्यानि(णि) ज्ञानानि
 निवसन्ति च ॥ ३२ ॥

पिता जातस्य बालस्य व्यवहारप्रसिद्ध्ये । प्रत्यक्षाणि घटादीनि बोधयत्यनुपूर्वशः ॥ ३३ ॥
 अनित्यानि घटादीनि बोधयत्यनुपूर्वशः । संबन्धमात्मनश्चापि तथा संबन्धिनो जनान् ॥
 क्रीडनं धावनं वाक्यं रसगन्धविवेचनम् । शास्त्राध्ययनसत्कर्मचातुर्थ्य(यै)शस्त्रधारणम् ॥
 पितेवोपदिशत्येनं ज्ञानाज्ञाने तथा ततः । वेदेन बोधिता मह्यं प्रदत्तिः परमात्मना ॥ ३६ ॥
 संगोप्य परमं धर्ममात्मानं येन यान्ति हि । नियोजितोऽहं तपसि प्रभुना(णा) विश्वस-
 र्जनं ॥ ३७ ॥

तेनेव वृष्टवानीशमात्मस्थमतिपर्यटन् । विज्ञाय तत्प्राप्तादेन बन्धनं विश्वकर्मणि ॥ ३८ ॥
 प्रभुं विज्ञाय(प)पांचको कथं मे निष्कृतिर्भवेत् । मामुवाच चिरं चिन्त्य यत्त भीतिम-
 पाकुरु ॥ ३९ ॥

मत्प्राप्तौ दर्शयिष्यामि विज्ञानं किमपि स्फुटम् । एवं तेऽवसरः साधो मदाज्ञापालनस्य
हि ॥ ४० ॥

बीजे वटमिवाऽऽत्मस्थं विश्वं पश्य चराचरम् । तावद्वेदोदितं कर्म ह्यकामस्त्वं समाचर ॥
कर्तुमावं परित्यज्य कर्तारं मामनुस्मर । कृतं मे चापि संबन्धं मा कृथाः पद्मसंभव ॥ ४१ ॥
ज्ञानेनानेन संलिस्रो न भविष्यसि कर्हिचित् । मत्प्राप्तये धदिष्यामि परमैकान्ति(न्त)-
लक्षणम् ॥ ४२ ॥

धर्मं धर्मविदां भेष्ट त्वं समाधत्स्व सांप्रतम् । इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विष्णुः सृष्ट्वास्त्वनुस्वा-
नहम् ॥ ४४ ॥

चिन्तामकरवं भूयस्तदाज्ञापालने रतः । स्मरणादेव संप्राप्तो वैकुण्ठाद्रमया सह ॥ ४५ ॥
पीतवासाश्चतुर्बाहुः श्रीवत्सहृदयो हरिः । धृतातपत्रव्यजनो दिव्यवैकुण्ठपापदैः ॥ ४६ ॥
जयशब्दैर्नमःशब्दैर्विष्वक्सेनाविभिर्नुतः । तदाऽहं प्रणतस्तस्मै कृतातिथ्याय विष्णवे ॥ ४७ ॥
विज्ञापयामास वचो बद्धाञ्जलिपुटः पुरः । भवत्संप्राप्तये देवं परमैकान्तलक्षणम् ॥ ४८ ॥
देहि मे दयया धर्मं त्वयैव प्रतिबोधितम् । इति श्रुत्वा रमां विक्ष्य विहस्य च परस्परम् ॥
तूष्णीं बभूवतुस्तत्र दम्पती पितरौ प्रभू । अपृच्छमादिपुरुषौ विश्वयोनी श(स)नातनौ ॥
वचः श्रुत्वा जहसतुर्ममैवं सांप्रतं च किम् । ॥ ५० ॥

श्रीनाराण उवाच—

उपदिष्टा मिया पूर्वं मया कमलसंमय ॥ ५१ ॥
तद्वहं तेऽमिधास्यामि रहस्यं तु गृहाण तत् । एकदा शेषपर्यङ्के निविष्टो रमयाऽनया ॥
सहस्रमणिमाणिक्यद्युतिप्रद्योतितच्छवे । श्रीवत्सं कौस्तुभं मालामवलोक्य तनौ मम ॥
सामिलापस्मेरमुखस्पन्दिताधरमुज्जगौ । ॥ ५३ ॥

श्रीरुवाच—

जननाथ मम स्वामिन्सर्वकल्याणमाजन ॥ ५४ ॥
कटाक्षनिर्मितशेषविश्वलील नमोऽस्तु ते । पीताम्बर घनश्याम नित्यानन्दैकविग्रह ॥ ५५ ॥
सर्वाधार विशेषस्ते तनौ योऽयं प्रकाशते । श्रीवत्सादिकृतः सोऽयं नास्ति तत्त्वत्रयात्परः ॥
तवैकदेशे त्रिगुणा प्रकृतिः पुरुषैः सह । सेवते पादलीलार्वा वैराजवपुषं हरिम् ॥ ५७ ॥
पातालतलमारभ्य सत्यान्तकृतविग्रहम् । तत्रैके पादमूलं ते तामसाः कूरुमुद्धयः ॥ ५८ ॥
जीवाः प्रकृतिसंबद्धा बिलेषु निवसन्ति च । कर्मणस्तारतम्येन दुष्कृतस्य शुमस्य च ॥
शुमस्य तारतम्येन नामेरुध्वमुपासते । केचित्पारिजनास्तत्र भूषणायुधवाहनाः ॥ ६० ॥
भोग्यभोगोपकरणा जीवानां च परस्परम् । अन्तर्यामित्वमेवैषामात्मा भोक्ता च भोजकः
बहिर्यामिणमप्येके सेवन्ते कृतिनो नराः । एवं कर्ममये लोके प्रकृत्या कर्मणा सह ॥ ६२ ॥
आत्मानं संश्रिताः सर्वे त्वां न जानन्ति केचन । एके तु ज्ञानिनस्तत्त्वत्रयाध्या(था)त्म
(त्म्य)वेदिनः ॥ ६३ ॥

चेतना एव जानन्ति कृपया येऽभिबीक्षिताः । तरु(रु)शैलनदीभूमिलोकधातूत्तरा नराः॥
 भोग्यभोक्तृविभागेन संस्थिता मायिके पदे । गतागतं लभन्ते ते नानादुःखौघमाजनाः॥
 मायातो न निवर्तन्ते कर्मशृङ्खलयाऽन्विताः । अहंकारविमूढाश्च विषयासक्तमानसाः ॥
 आमूलकारणं जीवाः संचरन्ति समावृताः । ये तु मायाविनिर्मुक्ते वैष्णवे परमे पदे ॥
 निगुणे कालनिर्भिन्ने सदैकाकारसुन्दरे । ज्ञानानन्दमये साक्षाद्विव्ये नित्यामयोहि-
 (जिज्ञ)ते ॥ ६८ ॥

अवितर्क्ये मनोशाह्ये मितिहीने निरञ्जने । हेयातीते सवामासे स्वप्रकाशे महोदये ॥६९॥
 निरावरणके नित्ये नित्यशुद्धे निरन्तरे । लोकातीते महालोके निर्मुक्तासत्तरङ्गके ॥ ७० ॥
 मोक्षैकानिलये शुद्धसत्त्वद्रव्यमये हरेः । प्राकृताः केचिदायान्ति विनिर्धूतमनोमलाः॥७१॥
 किं कृतं सुकृतं त्वेतैर्यसु(ये तु)देवेह संस्थिताः । एतेषां सुकृतं ब्रूहि दयया पुरुषोत्तम ॥
 श्रीवत्सो वनमाला च कौस्तुभो मुकुटस्तथा । श्रीवत्सकौस्तुभौ नित्यां हृत्कण्ठनिलये
 स्थितौ ॥ ७३ ॥

को विशेषोऽनयोः पार्श्वे प्रमारूपेण वतते । शरीरे ते महाराज तिष्ठन्ति ह्यनपायिनः॥७४॥
 अहं च भगवान्नाथ हृदयेकनिकेतन । यथा जाताऽस्मि भगवन्नेतन्मह्यं समादिश ॥७५॥

इति श्रीबृहद्भक्तसंहितायां प्रथमपादे प्रज्ञानारदसंवादे संप्रदायप्रवृत्तिकथनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ७५ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

देव्याऽनयाऽहं प्रणयात्प्रसादितो विधित्सया सात्त्वतदिव्यमूर्तिः ।

अप्राकृतां तां त्रिविधां विसृष्टिं प्रावोचमव्याजमलं निबोध ॥ १ ॥

अप्राकृतमपि द्वेधा चेतनाचेतनं विधे । चेतनं नित्यमुक्तेति द्विविधं परिकीर्तितम् ॥ २ ॥
 भूमिशैलतरुद्यानवापिकाकमलाकराः । अचेतनमिदं दिव्यं भूषणास्तरणादिकम् ॥ ३ ॥
 अप्राकृतमपि द्रव्यं शुद्धसत्त्वाभिधं च यत् । चेतनद्रव्ययोगेन नानात्वं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥
 अचेतनस्यातिशयादचेतनमिहोच्यते । भोगोपकरणं तद्धि सभं ये नित्यमुक्तयोः ॥ ५ ॥
 अनन्तो गरुडो विष्वक्सेनो नित्याः प्रकीर्तिताः । मायासंबन्धरहिता विरुद्धाचरणोज्झिताः
 एकरूपाः सदा देवि परिचर्यापरायणाः । आवयोः पुरतो ह्येते प्रसादामृतकाक्षिणः॥ ७ ॥
 यथाऽहं च र(त)थैवेते मदीया नित्यकिंकराः । कदाऽपि ज्ञानसंकोचो नेतेषां ननु विद्यते॥
 संप्राप्य प्रकृतेर्योगं ज्ञानसंकोचमाभिताः । ममापकारिणो बद्धा भूत्वा मत्कृपया पुनः ॥
 संप्राप्याऽऽचार्यशरणमुपायमवगत्य च । मदाज्ञाकारिणो भूत्वा त्याजीधं प्राकृतां तनुम् ॥
 हित्वा मुक्ता भवन्तीति द्विधा तेऽपि प्रकीर्तिताः । केवलाः सेयकाश्चेति केवलास्तनु-
 यजिताः ॥ ११ ॥

सेवका द्विविधा ज्ञेयाः किंकरा रूपसेवकाः । कैंकयं गन्धमाल्यादिमार्जनालेपवर्तनम् ॥१२॥
 पक्ष्मपातासहप्रेमवीक्षणं रूपसेवनम् । एवमुक्ता महादेवि मम लोके विशन्ति हि ॥ १३ ॥
 शैलप्रासादहर्म्याणि समासोपानभूमयः । मणिमण्डपकासारहंससारसपक्षिणः ॥ १४ ॥
 सिंहासनायुधस्थानयानभूषणभूतयः । नित्यमुक्ताः केधलाश्च जीवा एव न संशयः ॥१५॥
 सर्वे संकुचितज्ञानाः सर्वे सर्वार्थकारिणः । सर्वे समानसंभोगाः श्रीमन्तः परमं पदम् ॥१६॥
 स्वाभिलापानुसारेण मत्प्रसादेन भूयसा । भक्त्या मल्लोकमायान्ति भूत्वा सेवानुरूपिणः
 कर्मिणां न गतिश्चात्र नानादेवैकसेविनाम् । योगिनामपि नैवास्ति नानासिद्ध्यमिका-
 क्षिणाम् ॥ १८ ॥

मामेवं शरणं जाताः सर्वभावेन सिन्धुजे । अतीत्य दुस्तरां मायां केवलाः सेवका हि वा
 बहवो मत्पदं प्राप्ताः सेवकाः सेवया मम । गमनागमनैर्मुक्ताः केवलास्तु भवन्ति हि ॥२०॥
 योऽयं विशेषः सर्वोऽपि तनौ मे तर्कितस्त्वया । तदहं वक्तुमुत्सहे नैव प्राणप्रियाऽपि हि ॥
 रहस्यानां रहस्यं च सारात्सारतरं शुभम् । आत्मा मे जायते तस्य यस्पैतत्प्रवदाम्यहम् ॥
 नित्यं कौस्तुभसामीप्ये दृश्यते यत्प्रभाद्वयम् । भक्तौ मे मां समाराध्य प्रभारूपेण संस्थितौ
 नाहं वक्तुमलं चात्र विस्तरेण वरानने । निबद्धो धर्मपाशेन दुस्तरेण मयाऽपि हि ॥२४ ॥
 प्रणिपत्य ततो देवी मामुवाच दयान्विता । त्वमेव भवपान्थानां विश्रामसुखवल्लरी ॥
 अज्ञानतिमिरान्धानां त्वमेव परमाञ्जनम् । मायाव्यालघ्न(गृ)हीतानां विषवैद्यस्त्वमेव हि
 भवदावानलज्वालासंतापकुलितात्मनाम् । त्वमेव करुणासिन्धो निवापनमुधासरित् ॥
 गोविन्द सुन्दरापाङ्गः पूर्णचन्द्राननद्युते । देहि मे परमं ज्ञानं यदि ते प्रीतिभाजनम् ॥२८॥
 तदाऽहं प्रेमसंबद्धः सनद्धः संशयक्षये । विवक्षुरात्मनो धर्मप्रियायै प्रीतिमानसः ॥ २९ ॥
 भक्ताभ्यां शङ्खचक्राभ्यां याचितोऽहं पुरा प्रिये । आवां विना न वक्तुं (?) व्यं धर्मं (?)
 भागवतं प्रभो ॥ ३० ॥

तच्छ्रुत्वा चावदं ताभ्यां वरं सर्वोपकारकम् । भवद्वारं प्रभवतु नराणां परमं पदम् ॥ ३१ ॥
 तस्मात्सकल्पसिद्ध्यर्थं कमले भुजमूलयोः । संधारये महाभागे शङ्खचक्रे सनातने ॥३२॥

श्रीरुवाच—

देवदेव दयासिन्धो वद मे विस्तरादिदम् । किमर्थं च कदा ब्रह्मंश्चक्राद्यैरभियाचितः ॥

श्रीनारायण उवाच—

पूर्वकल्पे महामाये त्वया संप्रार्थितो यदा । जीवानां देहदानाय स्वशक्त्याऽकरवं जगत् ॥
 संपन्नेषु सपालेषु लोकेषु परमेश्वरि । स्वकर्मफलभोगाय समसज्जन्त भूपशः ॥ ३५ ॥
 मुक्तिद्वारं मुखं तेषां पिबद्धमजया हरेः । न ते पश्यन्ति विश्रान्ताः संसारध्वान्तवर्त्मनि ॥
 परोऽङ्गमुखा भगवतो विषयस्वादलम्पटाः । तान्विलोक्य महात्मानश्चक्रशङ्खादिहेतयः ॥
 कृतवन्तस्तपश्चर्यां जपन्तो मयतन्त्रिताः । नित्यत्वान्नामिकाद्भक्षन्त इहामुत्रार्थसंपदः ॥
 तथाऽपि करुणाविष्टाः परदुःखेन कातराः । साधवो दीनहृदया निसर्गास्तु भवन्ति हि ॥
 शुद्धसत्त्वात्मकाः शान्ताः स्वानन्दावृतमानसाः । एकेन वपुषा विष्णोः पादपद्मोपसे-
 विनः ॥ ४० ॥

इतरेणैव वपुषा कुर्वन्ति परमं तपः । अति धीर्घेण कालेन प्रसन्नोऽहं समागतः ॥ ४१ ॥

श्रीनारायण उवाच—

किमर्थमिह तप्यध्वे हेतयो मम बलमाः । अष्टाक्षरमहाविद्यामुपासीना जितेन्द्रियाः ॥ ४२ ॥
नित्यानां नावशेषं हि प्राप्यं भोग्यं मनागपि । सत्यसंकल्पकामत्वादुच्यतामवशेषितम् ॥

हेतय ऊचुः—

जय लक्ष्मीपते देव सर्वकारणकारण । नित्यानन्द निजाधार नास्माकमवशेषितम् ॥ ४४ ॥
सदैकरूपास्ते पादपद्मकरससेवितः(नः) । तथाऽपि जीवान्संलक्ष्य मुह्यामो माययाऽऽ-
वृतान् ॥ ४५ ॥

निस्तारं नैव पश्यामो दुस्तराद्भववारिधेः । ययं कर्तुं समर्था पि(हि) सर्वं मोक्षं विना
प्रभो ॥ ४६ ॥

मोक्षो हि ते हस्तगतो नान्यो देवोऽस्य हि प्रभुः । सर्वं कर्तुं समर्थाः स्मः प्रसादात्ते
रमापते ॥ ४७ ॥

तवाखिलजनावास मोहिन्या मायया सितम् । जगदेतन्न जानाति मोक्षद्वारं मनागपि ॥
रुदन्ति नरके केचित्केचिद्रोगनिपीडिताः । भ्रमन्ति मरुकान्तारे पिशाचा जलवर्जिताः ॥
स्वर्गार्थिनो भवन्त्येके कर्मैव प्रवदन्ति ते । अन्यदेवसमत्वेन त्वामेकं समुपासते ॥ ५० ॥
आत्मानं त्वदभेदेन मायया भेदमाश्रिताः । विमुक्तकर्ममार्गास्ते तम एवामिषान्ति हि ॥
त्वमात्मा सर्वजीवानां सत्ता च त्वं रमापते ॥ ५३ ॥

कोऽन्यो मोचयिताऽभीषामुपायं देहि सत्तम ॥ ५४ ॥

प्रायोचं तदहं देवि चक्रं तेजोमयं महत् । वत्स संचिन्तितं सम्पक्त्वमेवोपायतां व्रज ॥ ५५ ॥
आत्मानमनुसंधत्स्व साक्षान्मत्प्रीतिभाजनम् । मया संलालितं पाणौ दीनानामनुकम्पया
आधारः सर्वविद्यानामविद्यां नाशयाम्यहम् । कृत्वा स्वतेजसो भिन्नं त्वामेकं सदृशं
मया ॥ ५७ ॥

तेजसा तव तीव्रेण मायेषा मामुपस्थिता । नापि शक्ताऽभिमवितुं ब्रह्ममाना समन्ततः ॥
सर्वदा धारयाम्यङ्ग करे सर्वेश्वरोऽप्यहम् । कृत्वा स्वतेजसो भिन्नं त्वामेकं सदृशं मया ॥
त्वां विना न करोम्यङ्ग संहारं दुष्टचेतसाम् । प्रत्यक्षं पश्यतां सम्पक्स्वतन्त्रोऽपि सुदर्शन
खण्डिता धारया ह्येते दैत्यदानवराक्षसाः । वास्यन्ति मत्पदं शुद्धं विना ज्ञानजपाध्वरैः ॥
त्वामाह प्रथमा वाणी मम पाणिविभूषण । पावित्रं नेमिं चरणं मुक्तिद्वारं महौजसम् ॥
ये तु संश्रद्धया सम्पक्संताप्य दहने भुजे । दक्षिणे धारयिष्यन्ति स्यात्सेम्यः परमा गतिः ॥
मां प्रकीप्य पदं गन्तुमिच्छन्ति मम दैष्णवम् । तानाशु धारया तेऽहं हत्वा दद्यां परां
गतिम् ॥ ६४ ॥

प्रसाद्य मामितो ये तु गन्तुमिच्छन्ति मानवाः । प्रताप्याऽऽचार्यरूपेण नयामि परमां
गतिम् ॥ ६५ ॥

सुदर्शन गतिर्नृणां द्विधा संनिश्चिता मया ॥ ६६ ॥

तापेण (न) धारया वाऽपि सतामप्यसतामथ । गतिर्नास्ति गतिर्नास्ति गतिर्नास्ति
त्वया विना ॥ ६७ ॥

त्वं नासि नासि नासीति ह्याचार्येण मया विना । सुदर्शनं तधानन्तरूपाणि स्मर सांप्र-
तम् ॥ ६८ ॥

मंदाज्ञयाऽखिलं विश्वमवष्टभ्यावमाससि । प्रकृतस्ते ह्यनन्ताख्यो ममाऽऽधारतया स्थितः ॥
संकर्षणो हि भगवान्पा(नुपा)स्ते मामतन्द्रितः । त्वद्वेषेण करे स्थित्वा मम संकर्षणा-
त्मक ॥ ७० ॥

अविद्यामशुभं दुष्टान्कर्षसि त्वमशेषतः । शोभनं वृर्शनं ज्ञानं प्रयच्छसि मम मियान् ॥
अतः सुदर्शनं नाम धारणाद्भुजमूलके । त्वमेव सूर्यरूपेण निरस्य तम उक्तदम् ॥ ७२ ॥
निर्मलं ज्ञानमावे(ध)त्से चाक्षुषं द्वादशात्मकम् । कश्यपाददितेर्भूत्वा कलयाऽऽदित्यसंज्ञया
पापान्धकारनीराणि कर्षसीति निरन्तरम् । यावत्तव करस्प[र्श]तापेनाऽऽतापिता तनुः ॥
कर्मणां नाधिकारोऽस्ति तमश्चण्डालसंगमात् । न देवानां राक्षसानां नराणामपि सत्तम ॥
करस्पृशं विना तावदधिकारोऽस्ति कर्मणि । क्षेत्रोद्भवानां शशा(सस्या)नां करस्पृशनं
काश्यप ॥ ७६ ॥

संस्कारो जायते लोके स्पृष्टाता(ना)मन्त्यजैरपि । स्वर्गाविप्ताधनं सर्वं सूर्यरूपस्य ते
नृणाम् ॥ ७७ ॥

उक्ष्यादुदयं याति लीयन्ते निशिचारिणः । अगत्वा शरणं ये तु मृता विप्रादयो जनाः ॥
भेतयोनिगतानां तु तेपामात्मविशुद्ध्ये । वृषोत्सर्गं प्रकुर्वन्ति कृत्वा चक्रेण लाञ्छनम् ॥
तरिष्यन्ति तमस्तेऽपि शिक्षेयं मामकी सुत । अनायुधासो ह्यसुरा न देवा इति वै श्रुतिः ॥
इहामुत्र च तेषां वा आसुरो भाव उच्यते । आसुरो विद्यते भावो यावदेपां द्विजन्म-
नाम् ॥ ८१ ॥

न तावदधिकारोऽस्ति ममाऽऽराधनकर्माणि । नाधिकारोऽर्चने यावन्मोक्षाशा विद्यते
कुतः ॥ ८२ ॥

मुक्तिद्वारं त्वमेवाय सहस्रार निशामय । भन्द्या धारयिष्यन्ति मम चक्रं सुदर्शनम् ॥ ८३ ॥
ज्ञात्वा सर्वपदार्थेषु शुद्धिस्तेषां पदे पदे । शालार्यां माजने वस्त्रे गृहोपकरणेषु च ॥ ८४ ॥
चमसोलूप(स्त्र)ले पीठे पक्वान्ने चक्रमुल्लिखेत् । पशुपुत्रकलत्रेषु यानवाहनभूमिषु ॥ ८५ ॥
सुदर्शनं तवाङ्गेन प्राकृतत्वं न यास्यति । मामकीयो(नो) जनो लोमान्मोहाद्वेषाच्च लज्जया ॥
नाङ्कयिष्यति यो मूढस्तस्य नैवास्ति सद्गतिः । अङ्कनं मम चक्रस्य वत्स मत्प्रीतिकारणम्
यथा कलानिधेः सम्पद्गुदयः क्षीरवारिधेः । अन्तकाले त्वमेवैकः संकर्षणमुखात्पुनः ॥
उत्थायानलरूपेण त्रैलोक्यं प्रतपिष्यसि । संकर्षणांशजो रुद्रस्त्वमेवाम्बकरोचिपा ॥
नूनं संहरासि प्राज्ञ विश्वं विश्वैकमेवज । जाठरानलरूपेण चक्र चारु मंदाज्ञया ॥ ९० ॥
जग्धमन्नमशेषाणां क्षणान्नयसि मस्मसात् । कालान्तकस्वरूपेण यमरूपेण देहिनाम् ॥
संशोधयसि दण्डेन सुदर्शनं पुनः पुनः । वैष्णवानां प्रपन्नानां हिताय विबुधोत्तम ॥ ९२ ॥
रूपं कृत्वा तवैवैष संस्थितः पन्नगेश्वरः । अम्बरीषेति विख्यातो राजा भुवि मविष्यसि ॥

तस्य त्राता मुनेः कोपात्सुदर्शनं भविष्यति । सर्वाणि कालरूपेण यमसूर्यमवात्मना ॥
 त्वं दण्डयसि भूतानि न जानन्ति सुदर्शनं । ज्ञानं न जायतेऽमीषामन्यरूपेण वैदिकम् ॥
 न पदं मम विख्यातं वैष्णवं प्रकृतेः परम् । ज्ञानिनो ये त्वया स्पृष्टा तापादिविधिना रहः
 अज्ञाश्च धारया संख्ये यास्यन्ति पदवीं मम । द्वादशारेण तप्तेन बलयत्रयशोभिना ॥
 ज्वालाचतुष्कयुक्तेन पूता यान्ति ममाऽऽलयम् । सुदर्शनं महाज्वालं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 अज्ञानान्धस्य मे देव विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय । इति संप्रार्थ(र्थ)यो बाहौ गायत्र्या चाव-
 धारयेत् ॥ १९ ॥

स एव वैष्णवो लोके मत्सेवारहितोऽपि हि । अग्रे पुनीहि मे गात्रं सुदर्शनसमाश्रितः ॥
 विभर्भि कवचत्वेन प्रमा गात्रमुपैतु मे । मनुजाद्यवतारेषु लोकसंग्रहकाभ्यया ॥ १०१ ॥
 धारयिष्ये भुजे दिव्यं वह्निपूतं सुदर्शनम् । बटुको वामनो भूत्वा मेखलाजिनदण्डधृत् ॥
 कश्यपादङ्कयित्वाऽङ्गं करिष्ये देवरक्षणम् । वशिष्ठमुनिशार्दूलहिलीपप्रमुखा नृपाः ॥
 धारयिष्यन्ति भूलोके महाशस्त्रं सुदर्शनम् । रामो राजीवपत्राक्षो भूत्वा दशरथात्मजः ॥
 धृत्वा तत्तायसीं मुद्रां देवकार्यं करिष्यति । परमैकान्तिकं धर्मं वायुपुत्रो महाबलः ॥
 प्राप्स्यन्ति जानकीजानेः सुग्रीवाद्यास्तथाऽपरे । विभीषणो महातेजाः प्रह्लादो जनको
 ध्रुवः ॥ १०६ ॥

यमः शिवः कुमारश्च भक्ता ये भूतमाविनः । पाञ्चजन्यं मया प्रोक्तः प्रद्युम्नांशसमु-
 द्भवः ॥ १०७ ॥

वामे भुजे मुमुक्षूणां स्थित्वा मन्मार्गदो भव । चक्राङ्किता भविष्यन्ति याता यास्यन्ति
 चापरे ॥ १०८ ॥

मुक्तिद्वारमितो नास्ति विना चक्राङ्गधारणम् । गदापद्मे महावीर्यं भुजयोरुभयोरथः ॥
 स्थित्वा मत्प्राप्तिकामानां क्रियतामशुभक्षयः । मया प्रबोधिताः सर्वे बद्धाञ्जलिपुटाः
 पुरा ॥ ११० ॥

आनन्दनिभृताः प्रोचुर्दासाः स्म इतिवादिनः ॥ १११ ॥

जितं जितं तेऽक्षरबद्धसंश्रयं श्रीकान्तं वैकुण्ठपतेऽखिलेश्वर ।
 प्रपन्नविघ्नासविनाशनक्षमं क्षमालालिताङ्ग्रे भव नो भवाय ॥ ११२ ॥
 सुरद्वमोद्यानविहारशालिने नवाम्बुदश्यामरुचे मधुद्विषे ।
 कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससे नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११३ ॥
 भुजङ्गराजाङ्गरमाङ्गशाधि(वि)ने सुगन्धिपङ्काङ्कितचारुवक्षसे ।
 आपीनदोर्दण्डविसृण्वितारये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११४ ॥
 विहङ्गराजाङ्गनिरूपिताङ्गघ्रये समस्तवेदोदितचारुकीर्तये ।
 मन्दस्मितासारनिवर्तितातये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११५ ॥
 अगण्यपुण्यैकगृहीतमा(ना)म्ने धाम्ने गुणानां महतां महीयसे ।
 मत्प्राप्तितोरस्थलपुष्पदाम्ने नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११६ ॥

व्यग्राय संभ्य(न्य)स्तभरैकवीक्षणेऽनुपायतापन्नजनोपकारिणे ।

दुष्टेषु दावानलचण्डतो(रो)चिषे नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११७ ॥

गाम्भीर्यसौन्दर्यदयैकसिन्धवे कारुण्यवात्सल्यगुणौघवार्धये ।

मातृलप्यशौर्योजितदिव्यकीर्तये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११८ ॥

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकारिणे विहारिणे कार्यविहारमूमये ।

अनेकरूपाकृतिनामवैभव नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११९ ॥

इति चक्रकृतं स्तोत्रं श्रुत्वा प्रीतोऽखिलेश्वरि । अददाममयं ह्येतं पठतामुत्तमं स्तवम् ॥

श्रुत्वा मे चक्रचिह्नं ये स्तवेनानेन वैष्णवाः । स्तोष्यन्ति वितरिष्येऽहं तेषामाशु मनो-

रथम् ॥ १२१ ॥

अतः क्राते(न्ते) त्वया कार्या भङ्गा मञ्चक्रधारणे । संधारय मुमुक्षूणां प्रपन्नानां ममाऽऽ-

ज्ञया ॥ १२२ ॥

ओमित्युवाच सा देवी चक्रशङ्खौ भुजद्वये । प्रयोजनान्तरं हित्वा मन्त्रराजमथो दधौ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीता नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९८

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीरुवाच—

देवदेव जगन्नाथ रहस्यं मे प्रकाशय । दासभावं प्रपन्नाऽस्मि स्वामी त्वं मे दयानिधे ॥१॥

श्रीनारायण उवाच—

एककल्पान्तरे देवि भगवत्तत्त्वकाम्यया । तपश्चकार विप्रयिः श्रीवत्साख्यो महामनाः ॥२॥

यत्र नारायणो देवो नरेण सहितोऽधुना । आस्थाय परमं योगमाकल्पान्तमिहास्ति वै ॥

वैष्णवाख्ये महाक्षेत्रे द्वाविष्टेषु पुराऽभवत् । विष्णुधर्मंति विख्यातो राजा परपुरंजयः ॥

धार्मिकः परमोदारो विनिवृत्तमनोमलः । स च जिज्ञासया विष्णोश्चकार नियमं नृपः ॥५॥

त्यक्ष्ये कलेवरं नूनं न पश्यामि जनार्दनम् । यासुदेवं रमाकान्तं सर्वशेषिणमच्युतम् ॥६॥

समागताः प्रबोधाय सर्वेऽत्र पुरवांसिनः । श्रीवत्साख्योऽपि तं श्रुत्वा संप्राप्तस्तुल्यवेदनः ॥

श्रीवत्स उवाच—

राजन्कथं निपतितो भूमौ दर्शनयासने । किं चिकीर्षसि सत्यं नो वद धर्मविदुत्तम ॥ ८ ॥

विष्णुधर्मोवाच—

अवश्यं यस्तु कर्तव्यं तत्तु न क्रियते नरैः । तदहं कर्तुमिच्छामि जानयं चोपयातु मे ॥ ९ ॥

धर्मवृक्षस्य देहस्य फलमेतद्विनिश्चितम् । यदनेन जगन्नाथः परमात्माऽवलोक्यते ॥ १० ॥

अविज्ञातस्य यस्यैव प्रपत्तैः नियमो मतः । तमविज्ञाय देहेऽस्मिन्तेरुपादनेन किम् ॥ ११ ॥
स्वरूपमात्मनो लक्ष्यं ब्रह्माख्यं तद्विना मनाक् । सुखं न विद्यते ब्रह्मन्देहभूतस्य मे क्वचित् ॥
यदिदं दृश्यते लोके भूयते द्विजसत्तम । परिणामस्वभावा हि प्रकृतिर्वहुरुपिणी ॥ १३ ॥
विष्टुदभ्रानलज्वाला नैकरूपा विभाव्यते । तथा सर्वेषु भावेषु दृश्यमानेषु पश्यताम् ॥ १४ ॥
यदाधारः स्फुरत्येष संसारः क्षणमद्भुतः । स चाऽऽधारो न दृष्टश्चेद्वृथा मज्जीवनेन किम्
यस्य मासा विभातीदं यदन्यैर्नावभासते । तदविज्ञातमेवं चेद्वृथा मज्जीवितेन किम् ॥
सर्वस्यावधिभूतं यत्प्राप्यमन्ते यदेव हि । तदप्राप्यमिह प्राप्यं किं मे प्राप्तं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
यस्यां (स्य चाऽऽ) नन्दमात्राभिरुपजीवन्ति वै प्रजाः । तमानन्दमसंप्राप्य वृथा मज्जीवि-
तेन किम् ॥ १८ ॥

यस्यैश्वर्येण विधुतं जगदेतच्चराचरम् । तस्यैश्वर्यमविज्ञाय किं वृथा जीवितेन मे ॥ १९ ॥
यस्य पादजलं पुण्यं त्रिजगत्प्रपुनाति हि । तदेकसंश्रयं हित्वा किं वृथा जीवितेन मे ॥
यस्य दास्येकनिरता ब्रह्मरुद्रादयोऽमराः । तस्य दास्यं परित्यज्य किं वृथा जीवितेन मे ॥
वेदशास्त्रपुराणार्थो न दृष्टार्थाय कल्पते । अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं विदिष्या तु सुखी भवेत् ॥
चक्षुषोर्हो फलं साक्षाद्वैकुण्ठस्यावलोकनम् । श्रवणं तस्य वचसां फलं श्रोत्रस्य मानद ॥
अवघ्राणं नसस्तस्य फलं तच्चरणाब्जयोः । तदुच्छिष्टरसास्वादो रसनायाः फलं त्विदम् ॥
तदङ्गस्पर्शमाधुर्यपरमानन्दसंगमः । त्वचः फलं महाभाग तद्विना जीवितेन किम् ॥ २५ ॥
प्राणेन्द्रियमनोदेहानात्मानमपि योऽनिशम् । संजीवयति तं हित्वा यद् किं जीवितेन मे ॥
त्रिपाद्विभूतिर्षो देवः कन्दर्पोऽपुतसुन्दरः । सर्वशेषी रमानाधस्तं हित्वा जीवितेन किम् ॥

यस्याक्षिपक्षमपरिवर्तितविश्वमेतदाविर्बभूव विविधाभिधमादिसर्गे ।

योऽन्तर्निवेशयति कूर्म इवाङ्गवर्गमस्याङ्गसङ्गमपहाय किमन्यसङ्गैः ॥ २८ ॥

श्रीवत्सवेदसिद्धान्त उपाभावि गुरोर्मुखात् । प्राप्यो माग्यो हरिर्नान्यः सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
तमुत्सृज्य गतं चेतः कृपणः सोऽभिधीयते । नान्यस्मिन्साधने देहे प्राप्ते परमात्मनः ॥
उपायं नैव पश्यामि येन पश्यामि केशवम् । अतो विनिश्चितं यत्स शरीरस्यैव मोक्षणम्
नृपस्य वचनं श्रुत्वा श्रीवत्सोऽपि महामनाः । उवाच वचनं पारु नृपतेः प्राणपोषणम् ॥

श्रीवत्स उवाच—

एवमेव महाबाहो मयाऽपि सुदृढीकृतम् । प्राणान्न धारयिष्येऽहमनालोच्य महेश्वरम् ॥
तदा मामभजद्वाणी राजन्काऽप्यशरीरिणी । धर्ममूलमिमं देहं द्रुतं न त्यक्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
इतो गच्छ मम क्षेत्रं नरनारायणाश्रमम् । उपायं गदिता तेऽद्य स देवो दीनवत्सलः ॥
यावद्भुतं मनश्चेत् तावदेव श्रुतं मया । विष्णुधर्मा तनुं त्यक्तुमुदितः केन हेतुना ॥ ३६ ॥
तद्दृष्टुं चाऽऽगतश्चात्र राजन्नाश्रुत्य ते वचः । आवयोस्तु व्यथैवेका निश्चिता जगतीपते ॥
यहुभिर्विधितोऽहं ये साधनेरात्मदर्शनेः । न तैरहं महीपाल दृष्टवानाश्वरं हरिम् ॥ ३८ ॥
सांख्यैः संशोधितः सम्पूज्यतश्च निर्णयवर्त्मना । विज्ञातोऽयं मया ह्यात्मा पञ्चविंशो य
ईरितः ॥ ३९ ॥

नैव प्राप्तं परं स्वस्मात्पङ्क्तिपं(शं) पुरुषं नृप । यदाधारमिदं सधं सत्सच्छब्दशब्दितम् ॥

ततोऽहं चिन्तयन्नासं चिदात्मा न करोति हि । प्रकृतिर्जडरूपेयं कुतः सृष्टिरियं मता ॥
यत्संयोगात्पुमानेप प्राकृतं भावमाश्रितः । अस्वतन्त्रो ह्ययं तस्मात्कर्ता कोऽस्य विधीयते ॥
कर्तृत्वं प्रकृतेर्नैव सा जडा पुरुषाश्रिता । उभयोः परतन्त्रत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते ॥
योऽयं प्रकृतिसंयोगात्कर्ता स्यात्तादृशोऽस्म्यहम् । विश्वकर्ता कथं न स्यामिति संक-
ल्पितं मया ॥ ४४ ॥

विज्ञातः प्रकृतेर्भिन्नः सामर्थ्यः तस्य नक्ष्यते । अतः प्रकृतिर्हीनोऽपि विश्वकर्ता न
शस्यते ॥ ४५ ॥

एतत्संशयविच्छिद्यै शरणं कं ब्रजाम्यहम् । नास्ति मत्तः परः कोऽपि मद्भिजातीयरू-
पवान् ॥ ४६ ॥

एवं संतप्पमानस्य चिरकालं विषक्षितः । उपस्थितः समभवत्संतापात्पुरुषः परः ॥ ४७ ॥
स चाऽऽह मामवनतं शोचमानं सुदारुणम् । किं शोचसि महामाग परिलानमुखा-
म्बुजः ॥ ४८ ॥

एवमुक्तोऽहमानस्य(स्य) वमापे विधृताञ्जलिः । नाहं पश्ये त्रिभुवने मम सदेहनाशकम्

पुरुष उवाच—

जानेऽहं नरशार्दूल ह्यनुक्तोऽपि तवेङ्गितम् । योगप्रभावात्सिद्धोऽहं सामर्थ्यं त्वमिहे-
च्छसि ॥ ५० ॥

पलाशवपुष्करस्य निर्लिप्तः पुरुषो ह्ययम् । योगेनैवाऽऽत्मनः सिद्धिं यथा विन्दति
तच्छृणु ॥ ५१ ॥

योगप्रभावेन्न(ण)हरिः संसृते सचराचरम् । पालयत्येव योगेन संहारत्येव वै यथा ॥

योगैश्वर्यमिदं सर्वं वृश्यते श्रूयते च यत् । चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगश्च्येन चोच्यते ॥

सर्वज्ञत्वं जनेशत्वं सर्वेशत्वं स्मृतिस्तथा । सर्वं भवति योगेन नास्ति योगात्परः प्रभुः ॥

निधयो नव योगेन योगेनैवाष्ट सिद्धयः । योगेनैवास्य तिष्ठन्ति पितरो मुनयः सुराः ॥

योगेन पञ्च भूतानि प्रधानं पुरुषं तथा । अत्येति सर्वभूतानि योगस्थो नात्र संशयः ॥

योगोपायेन विप्रपै सर्वैश्वर्यधरो भव । कर्ता समस्तविश्वस्य संकल्पेन भविष्यसि ॥ ५७ ॥

तेनोप्य(ए)शिक्षितं योगमुपातिष्ठमतान्दितः । यमादिभिर्योगपथैः सुसंपन्नो निरामयः ॥

अविदं तेन योगेन सर्वेषामन्तरं गतम् । कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मन्ये निरुपमं प्रभुम् ॥ ५९ ॥

सर्वेभ्यो विसर्जातीयस्वभावबलपौरुषः । करोमि निजसंकल्पसिद्धिमेतदचिन्तयम् ॥ ६० ॥

संकल्पात्सृजेदं दिव्यं महाकाशे मनोहरम् । लोकमत्यूर्जिताकारमनेकाञ्जुतदर्शनम् ॥ ६१ ॥

नानावर्णमणिघातसंनिबद्धमहीतलम् । मन्दारपारिजातादितरुला(रा)जिविराजितम् ॥

विचित्रगिरिवर्षाग्रसंलितगगनाङ्गुणम् । स्फुरत्कह्लारकासारविहारिवनिताजनम् ॥ ६३ ॥

स्फुरन्नामीकरोत्तुङ्गगोपुरोद्धतकेतुकम् । सौषाग्नौ(ग्नौ)दग्धं (ग्र)माणिक्यचर्चितध्वान्तदि-

क्तम् ॥ ६४ ॥

वितानपटसंतान [नि] वारितदिवाकरम् । कर्पूरक्षोदसंचारचारुचन्द्रोदयश्रियम् ॥६५॥
 मुक्तावलिलसह्यारसुवर्णकलशोज्ज्वलम् । नीलाश्रमवेद(दि)कारूढजलयन्त्रमहोत्सवम् ॥
 विहारवापिकापद्मलिन्दमुखरीकृतम् । हंसकारण्डवारावविमुग्धतटिनीतटम् ॥ ६७ ॥
 मत्तमातङ्गसंचारदानार्द्राकृतभूतलम् । पाटीरनीरसंसेकप्रमोदितमहाजनम् ॥ ६८ ॥
 गन्धर्वगीतसंगीतसंचारविलसत्समम् । मृदङ्गमधुरकणविबोधितक्षपध्वजम् ॥ ६९ ॥
 तस्मिन्पुरे समासीनो राजन्काञ्चनविष्टरे । संकल्पादसृजं तत्र ग्रहनक्षत्रतारकाः ॥ ७० ॥
 न शीतघातवर्षादिमयं तत्र मनागपि । हानिर्मुत्पुर्भनोग्लानिर्नैव योगबलादभूत् ॥ ७१ ॥
 यद्यदिच्छामि तत्सर्वं सुसंपन्नं भवेदिह । ईश्वरं नापरं मेने कर्ताऽहमिति भूमिप ॥ ७२ ॥
 न मत्तोऽन्यः परः कोऽपि धर्तते न भविष्यति । न मे कालः प्रभविता सत्यं सत्यं न संशयः
 तत्राहमसृजं कान्तामरविन्दविलोचनाम् । तथा सह विमानेषु विषयान्बुभुजे बहून् ॥ ७४ ॥
 न जरा न च मे रोगो न पौरुषवलक्षयः । कन्दर्प इव राजेन्द्र रूपेणाप्रतिमोऽभव [म्]
 संपाद्य पुत्रपौत्राश्च तत्तत्सन्निधानध्वान् । सहस्रशः कोटिशश्च बभौ धातेव चापरः ॥
 चतुर्थ्यसहस्राणां दिनमेकं प्रजापतेः । संकल्पोऽयं भगवतः संनिवृत्तस्तदा नृप ॥ ७७ ॥
 मया कृतोऽयं संकल्पः स च नाशमुपेयिवान् । न तत्र नगरं नारी न पुत्राः सुहृदो न च
 अहमेवैक एवाऽऽसं तस्मिन्नाकाशमण्डले । केन मे नाशितो नूनं संकल्पो योगमायजः
 कुत्राऽऽस्ते स पुमान्नूनं योगमैश्वर्यमत्यगात् । दृश्यमानेषु भूतेषु संवेष्टुं च प्रविष्टवान् ॥
 पृथिवीतो विनिर्गत्य वारिरूपमुपेत्य च । प्रविश्य चात्यगां वारि नापश्यं पुरुषं परम् ॥
 विनिर्गतस्ततस्तेजः प्रविश्याहं तदाकृतिः । अत्यगां तेजसं रूपं नापश्यं पुरुषं परम् ॥
 एवं वायुमथाऽऽकाशमहंकारं महत्तमम् । प्रधानमत्यगां राजन्नापश्यं पुरुषं परम् ॥ ८३ ॥
 असंख्यता मया दृष्टा सृष्टितत्त्वेषु पार्थिव । तेषु योगबलेनाहं न लिप्तः क इवाभ्युजम् ॥
 यदाऽहं प्रकृतेरूर्ध्वं गमनायाऽऽदधे मनः । आत्मानमेव चापश्यं नापश्यं पुरुषं परम् ॥ ८५ ॥
 पुरुषो न परश्चात इति मे नावभासते । किं तु योगे गतिर्नास्ति न ज्ञानं च पौरुषम् ॥
 अनुमानादिना ज्ञातः पुरुषः पुरुषात्परः । कुतो न भासते कीदृशूप[व]त्त्वगुणात्मकः ॥
 योगादीनां गतिश्चैव आत्माऽप्यैश्वर्यमेव वा । अतः परं गतिर्नास्ति निश्चयो हि मया कृतः
 एवं चिन्तव(य)ते मह्यं धामाहाम्बरचारिणी । भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यो न ग्राह्यः कोटि-
 साधनैः ॥ ८९ ॥
 तत्त्वातिक्रमणेनैव ज्ञानेनाधिगतस्त्वया । स एष आत्मा शेषो मे नित्यो मायावधिः स्मृतः
 पुंस्प्रकृत्योर्मुनिश्रेष्ठ एकोऽहमवधिः स्मृतः । सोऽहं ना[न]न्यभावेन विना गम्यः कदाचन
 परमेकान्तिकं मार्गं संयादय गुरोः कुलात् । उपायान्तरमुत्सृज्य नाहं लभ्योऽन्यसाधनैः ॥
 द्वाविष्टेषु जनिं लब्ध्वा मद्धर्मो यत्र तिष्ठति । प्रायो भक्ता भवन्तीह मम पादाम्बु-
 सेवनात् ॥ ९३ ॥
 एतदन्वेपजेनैव मत्प्राप्तौ सततं भवान् । महत्त्वं वदति प्राज्ञस्तस्माद्वत्सो मया कृतः ॥ ९४ ॥

शोभया परया युक्तस्तस्माच्छ्रीवत्ससंज्ञितः । नरनारायणौ प्राप्य महिमूती सनातनौ ॥
दीक्षां भागवतीं प्राप्य संताप्य तनुमात्मनः । अनुसंधानकर्ता मे मामुपैष्यसि मा शुचः ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २९४ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीवत्स उवाच—

स चाहमवतीर्णोऽस्मि श्रीवत्साख्यो नृपोत्तम । स्मृतिर्मे नापसंरुद्धा योगेशचरणाभयात् ॥
तत्राहं गन्तुकामोऽस्मि यदि ते रोचते वचः । नारायणाश्रमं यामो वयमद्य नरेश्वर ॥२॥

श्रीराजोवाच—

मा चिरं कुरु विप्रं कुत्र नारायणाश्रमः । गच्छावः पुण्डरीकाक्षदिव्यदर्शनकाङ्क्षिणौ ॥

श्रीवत्स उवाच—

राजन्पश्य प्रभायं मे योगस्य नयनाभ्युजे । पिपेहि पाणिना दीर्घं राज्याश्यां(शां)विनि-
वर्तय ॥ ४ ॥

एवमुक्तो निवर्त्याऽऽशु प्रजाः पुत्रा[न्त्रे] निवेश्य सः । राज्यं तृणमिव त्यक्त्वाऽपिदधे
लोचनद्वयम् ॥ ५ ॥

श्रीवत्सो दर्शयामास तं गिरिं गन्धमादनम् । मुहूर्तैकेन कमले योगाभ्यासप्रभायतः ॥६॥

श्रीवत्स उवाच—

मुच्यतां नयनद्वारं मुक्तिद्वारं विलोक्य । सोपानमिव बैकुण्ठसौधस्वैर्ना सरिद्विराम् ॥७॥

विष्णुधर्मा तवोन्मुच्य नरनारायणाश्रमम् । अपश्यन्नयनाभ्योजनमवाप परमोत्सवम् ॥८॥

यत्र चालकनन्दाख्या नदी कैवल्यवाहिनी । ततर्वारिचयाकारः पावनाय हुताशनः ॥

आस्ते विज्ञानदा धारा कूर्मस्य कमलोद्भवे । गरुडोऽपि शिलारूपी सेवते चरणाम्बु-
जम् ॥ १० ॥

धर्मात्मजं नरसखं जगदेकवन्द्यं नारायणं जलजलोचनमप्रमेयम् ।

सिद्धैरुपाश्रितमुदारगुणैकराशिं जीमूतमेदुरतनुं पुरुषं ददर्श ॥ ११ ॥

पद्मासनं वरकमण्डलुमुग्धहस्तमेणाजिनोत्तरपटं विलसाद्विदग्धम् ।

शुद्धोपवीतिनमुरःस्थलकज्जमालमावद्धशेखराशिशं पुरुषं ददर्श ॥ १२ ॥

प्राणावरोधतरुभूततनुं प्रपन्नं तत्त्वं परं परमया दयया दिशन्तम् ।

कन्दर्क(र्ष)गर्धहरखण्डितरोपदणं सिद्धान्तशान्तहृदयं पुरुषं ददर्श ॥ १३ ॥

सामादिधेदपरिगीतचरित्रवृन्दमानन्दसान्द्रनयनक्षतविश्वतापम् ।

सद्ब्रह्माविश्वदपया तपसि प्रविष्टमात्मानमुज्ज्वलगुणं पुरुषं ददर्श ॥ १४ ॥

श्रीमन्त्रराजपदवर्णाविचारवन्तं मन्त्रद्वयार्थविनिर्वातितदीनतापम् ।

तत्स्वप्नपैकपरिचिन्तनलब्धविद्याकारत्रयेण निजधाञ्चि निवेशयन्तम् ॥ १५ ॥

तावच्चतुश्चरणपीठतले लुठन्तौ साष्टाङ्गपातपरिपूतशरीरयष्टी ।

आर्वा बिलोक्य मनाकृपया भवाग्नेः संतप्यते चरणमूलमुपाश्रयन्तौ ॥ १६ ॥

नमोऽनन्ताय देवाय सुरासुरनताङ्घ्रये । मुक्तिप्रदाय मुक्ताय सात्वतानन्ददायिने ॥ १७ ॥
आवयोस्तव पादाब्जपरिचर्यामभीप्सतोः । गुणत्रयातिरिक्ता नौ गतिः केन भवेद्दिह ॥

श्रीनारायण उवाच—

त्रिधा गतिरिह प्रोक्ता कर्मिणां ज्ञानयोगिनाम् । सात्वतानां तृतीया हि गतीनामव-
धिर्हि सा ॥ १९ ॥

त्रिलोक्यां कर्मिणां प्रोक्ता तद्वहिर्ज्ञानयोगिनाम् । संन्यासिनां समाख्याता ब्रह्मलोका-
मयी गतिः ॥ २० ॥

मप्येवार्पितचित्तानां शान्तानां मामभीप्सताम् । परमेकान्तिनां वत्सौ गुणातीता गति-
मता ॥ २१ ॥

वैकुण्ठदास्ययुक्तानां दासधेपोपशोभिनाम् । दासदासेति लपतामपूर्वा गतिरिष्यते ॥ २२ ॥

निवर्त्य सर्वतः सङ्गं संबन्धमपि देहजम् । प्रयोजनान्तरं हित्वा माभेकं शरणं गतामश्नुः ॥

ते प्राप्नुवन्ति माभेव ममैवात्यन्तवल्लभाः । मासृते नाभिकाङ्क्षन्ति प्राणदाप्यतिवल्लभम् ॥

श्रीवत्स योगसंसिद्ध राजञ्ज्ञानैकभाजन । सरहस्यं प्रपच्छामि सिद्धान्तज्ञानमुत्तमम् ॥

यस्याहं रूपमेवेन जनानां हितकाम्यया । आस्थितो वेष्णवं क्षेत्रं नरेण सहितः सदा ॥

तदेकं कारणं ब्रह्म धेदान्तप्रतिपादितम् । नाहं वक्तुमलं तस्य प्रभावं ज्ञातजन्मभिः ॥ २७ ॥

गुणास्तस्य परिच्छेत्तुमैश्वर्यं भूतिवैभवम् । नेधं वस्तु परं येन परिच्छेदोऽस्य जायते ॥

यत्र नायमसौ देवो न देशस्तादृशः कश्चित् । अतो देशपरिच्छेदः पुरुषस्य न विद्यते ॥

यत्र नायमसौ देवो न कालस्तादृशः कश्चित् । अतः कालपरिच्छेदः पुरुषस्य न विद्यते ।

आश्रयान्तरसंशून्यो नाऽऽश्रयो विद्यते कश्चित् । निराश्रयाश्रयश्चैव परमात्माऽद्वयो मतः ॥

आधेयमत्र सकलं चिदचिच्छब्दसंज्ञितम् । आधारभूतमप्येकमद्वयं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३२ ॥

आधेयनामभिस्तस्य नामानि विलसन्ति हि । मतआधारइत्येव नानावस्थाकृतानि हि ॥

आधेयरूपे रूपाणि नानावस्थाकृतानि वै । स्वप्रकाशस्वरूपस्य विलसन्ति परात्मनः ॥

प्रकाश्यमत्र सकलं चिदचिच्छब्दसंज्ञितम् । प्रकाशतेऽस्य संभासा तस्मादेव प्रकाशकः ॥

प्रवर्त्य सकलं होतृदयमेकः प्रवर्तकः । प्रवर्तकत्वगुणको नाम्नां चापि प्रवर्तकः ॥ ३६ ॥

नियन्ता त्वेव सर्वेषां नियम्यानां च सर्वशः । नियन्तृत्वं गुणस्तस्य तथा नाम प्रकीर्तितम्

आधेयं कार्यतां याति ह्यवस्थान्तरमेदतः । कारणं तत्र चान्वेति कालकर्मप्रवर्तितम् ॥

कारणं सर्वकार्याणां जनकः परमो मतः । जन्यं हि सकलं होतृन्नामतो गुणतो हि सः ॥

तस्येदं सकलं वस्तु चिदचिच्छब्दसंज्ञितम् । तदीयं किमिति प्रश्ने ह्युत्तरं शेष एव हि ॥

शेषः शेषीति विख्यातो दासः स्वामी स एव हि । चेतनस्तत्र यो भोगो ह्यचिद्भोगै-

कसाधनः ॥ ४१ ॥

चिदचिच्छेपंभूतो हि तदायत्तस्थितिः सदा । तच्छेपरससंप्राप्तो विज्ञेयो मनसैव हि ॥

आभितादिकसंज्ञां हि संप्राप्तो गुणतोऽपि सः । स्वामाविको ह्ययं भेदो मतो मे शेष-
शेषिणोः ॥ ४३ ॥

उभयोरात्मभूतोऽयं स्वतन्त्रो धारको हरिः । प्रेरको मारको लिप्तो भोजको भोगव-
र्जितः ॥ ४४ ॥

छायातपस्वरूपेण प्रविष्टौ विहगाभिधौ । अचेतनार्यां प्रकृतौ चेतनार्यां तु सैव हि ॥

उभयोर्विसजातीयस्वभावगुणवैभवः । भेदो निरूपितो ह्येष ह्यभेदस्तच्छरीरतः ॥ ४५ ॥

अतोऽनन्यार्हसंबन्धं जीवात्मपरमात्मनोः । विचिन्त्यैवं विमुक्तोऽभूः श्रीवत्स जगतीपते ॥

अचिदयो(त्सु)भोग्यभूतं हि प्राकृतेऽप्राकृतेन च । अनर्हमात्मनो ज्ञात्वा स्वाप्रविष्टुल्ल-
तोपमम् ॥ ४६ ॥

अप्राकृतेन देहेन नैष्कर्म्येण द्विजोत्तम । स्वस्यानन्यार्हभोग्यं हि विद्धि देवं रमापतिम् ॥

स्वतन्त्रमात्मनो देवं कारुण्यादिगुणान्वितम् । तदीयस्याऽऽत्मनोऽनन्यसाधनं साधु
साधय ॥ ४७ ॥

प्राकृतेषु पदार्थेषु तथा चाप्राकृतेषु च । समस्तेषु स्वकीयत्वस्युहामात्म्यन्तिकीं त्यज ॥

प्राकृताप्राकृतेष्वेवं चिदचित्सु निरन्तरम् । सर्वशक्तिगुणोपेतं भगवन्तमवस्थितम् ॥ ४८ ॥

भावेनाऽऽत्यन्त(न्ति)केनैव भज तेभ्यो विलक्षणम् । तत्प्राप्तये सदा यत्स पावदस्ति
कलेवरम् ॥ ४९ ॥

अखण्डतैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिः पुमान् । अभ्येति परमात्मानमिति वेदान्तङ्घिण्डिमः ॥

गृणु वत्स प्रवक्ष्यामि साधनं स्मृतये हरेः । अधिकारानुरूपेण कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥ ५० ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सवर्जिते रहस्योपदेशो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥३४९॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

वेदोक्तं कर्म कुर्वत्सु चेतनेष्विच्छया हरेः । ईहते मुक्तये लोके सहस्रेषु च कश्चन ॥ १ ॥

विक्षिप्तं हि मनस्तस्य विषयास्वादनेन हि । नैकदा वशमायाति विना महदनुग्रहात् ॥

अतः सर्वार्थमना वत्स मन्दमार्काद्दृक्षया प्रियम् । आचार्यं शरणं सम्पत्संश्रयेत विचक्षणः

देहशुद्धिं विधायथ यथाज्ञं परमात्मनः । मन्त्रराजं द्वयं चैव यौरुपं सूक्तमेव च ॥ ४ ॥

श्रीसूक्तं पावमानं च भूमिसूक्तं तथाऽपि च । स्वर्णधर्मानुवाकं च द्वादशाणं सम्पश्येत् ॥

श्रीवत्स उवाच—

भगवन्देहशुद्धिर्हि कीदृशी केन जायते । मन्त्रराजस्य माहात्म्यं मन्त्रराजश्च को मयेत् ॥

श्रीनारायण उवाच—

श्रुत्वा शास्त्रमशेषेण प्रवृत्तिं वा तथेतराम् । निवृत्तिं हृदये कृत्वा परधर्माय सजितः ॥

विरक्तो वा गृहस्थो वा सकामोऽकाम एव च । तापादिना विमुक्तः स्वात्पातकैः कोटि-

जन्मजैः ॥ ८ ॥

एषा वैष्णवसिद्धान्ते सत्क्रिया परमा मता । सुदर्शनाग्निर्ना यस्य शरीरं हि विशोध्यते ॥
बद्धाञ्जलिपुटं शिष्यं ब्राह्मि ब्राह्मीतिवादिनम् । विशोध्य पञ्चगव्येन कुशैर्गात्रेषु मार्ज-
येत् ॥ १० ॥

वाराहतनुसंभूताः कुशाः कर्मप्रवर्तकाः । विशोधयन्तु चाङ्गेषु मार्जनाद्विष्णुनामभिः ॥ ११
वासुदेवोऽच्युतोऽनन्तः प्रशुम्नो ह्यनिरुद्धकः । कृष्णो रामो हरिर्विष्णुरुपेन्द्रो गरुड-
ध्वजः ॥ १२ ॥

वैकुण्ठो वामनश्चक्रशङ्खपद्मगदाधरः । तर्थापादो हृषीकेशः पुण्डरीकनिभेक्षणः ॥ १३ ॥
श्रीभूलालापतिर्देवः प्रणवाद्या नमोन्तकाः । तं वै विशोधयन्त्वेतं पापेभ्यः शरणागतम् ॥
अत्रेण द्वादशार्णेन शोधयेच्च कुशोदकैः । क्षुरकेण शितेनाऽऽशु मुण्डनं तस्य कारयेत् ॥
स्नापयेद्भारुणेर्मन्त्रैस्तिलामलकमिश्रितैः । भगवत्पादसलिलैस्तुलसीदलसत्कृतैः ॥ १६ ॥
दत्त्वा विशुद्धं क्रीपीनं कवचेन समाहितः । मन्त्रराजेन गायत्र्या द्वादशार्णेन वाग्यतः ॥
उपवीतं पुनर्दद्याद्भगवत्कर्मसिद्धये । शिष्याथं प्रार्थयेद्देवं जय लक्ष्मीपते हरे ॥ १८ ॥
तवाऽऽञ्जालङ्घनं दीनमन्यशेषाभिमानिनम् । कुलजात्यभिमानेन मोहितं देवमायया ॥

स्थतन्मकृतप्रज्ञमन्यत्रैश्वर्यचिन्तकम् । आधेयत्वस्वभावादिस्वरूपज्ञानविच्युतम् ॥ २० ॥
अप्रपन्नममयां दमकृतार्थं गतत्रयम् । स्वी कुरुष्वैनमद्वजाक्ष शरणाधिनमर्थद ॥ २१ ॥
परमक्तिपरज्ञानपरप्रेमैकमाजनम् । कृत्वा निजेषु देवेश जानीहि भवभेज ॥ २२ ॥
स्वी कुरुष्व महादेव पादमूलमुपस्थितम् । प्रणतं प्रणताधार कैकर्यं विनिवेशय ॥ २३ ॥
कर्मणा भ्राष्ट्रमाणोऽयमनेकाधिमहार्णवे । नानोपासनविभ्रान्तो नानासिद्धान्तवर्त्मना ॥
प्रपन्नो भगवत्पादमूलं मायागुणात्परम् । विदित्वा परमोदारगुणायतनमायतम् ॥ २५ ॥
एवं संप्राप्त्यं पितरौ जगतः परमेश्वरी । आचार्यः पूजयेद्भक्त्या तापसंस्कारसिद्धये ॥
स्नानवाद्योपहारेश्च स्तवनीराजनादिभिः । पौरुषेण तु सूक्तेन पापसेनानले हुनेत् ॥ २७ ॥
पीठमुज्जाययेद्ब्रह्माधारादिभिरेव च । वैकुण्ठपार्श्वेयुक्तं देवेशं तत्र भावयेत् ॥ २८ ॥

स्फुरन्मकरकुण्डलं कमलकोशरक्तेक्षणं विमुक्तजनसेवितं जलजकर्णिकासंस्थितम् ॥
किरीटमणिदीपिकावलिबिलीनशोकानलं पिशङ्गपटसङ्गिनं सजलनीरदाङ्गच्छविम्
असीमगुणशेवधिं विधिमुत्सामरैः सेवितं निवीतविमलस्रजं दपितया द्योत्रकिणम् ।
लसद्भुजचतुर्थं धृतपवित्रशङ्खाम्बुजं गदां गदिनमाश्रये वलपिनं रमाराजितम् ॥

एवं ध्यात्वा प्रजुहुयान्मन्त्रराजेन वैष्णवैः । शङ्खं चक्रं विशोध्याथ मन्त्रैः पञ्चासृतेरथ ॥
संपूज्य भगवत्पार्श्वं निधाय परमायुधे । प्रार्थयेच्छिष्यसंस्कारसिद्धये प्रणम्यो गुरुः ॥ ३४ ॥
सुदर्शनं महाज्वाल नारायणवरायुध । एष ते स्वामिनः पादे परिचर्यासमुद्यतः ॥ ३५ ॥
स्वामिन्ननुगृहीतस्ते वीक्षितः कृपया मृशम् । यदसौ सर्वमुत्सृज्य कैकर्यायोपसंस्थितः ॥
संसाध्य यथायोग्यं प्रमोः पादार्चनाय च । यथा भवेत्सुरश्रेष्ठ ज्येष्ठः सर्वायुधेषु हि ॥ ३७ ॥
कर्मणा देहयोगेन संगेनामेघ्यसेवया । अयोग्यत्वमपोह्याशु ज्वालयता दासतां नय ॥ ३८ ॥
चित्स्वरूपेण देहादेर्भिन्नो यद्यप्ययं जनः । तथाऽपि देहयोगेन ह्यन्यशेषत्वरक्षसा ॥ ३९ ॥
संस्पृष्टो नष्टसंशुद्धिर्नाधिकारी परार्चने । कैकर्यार्हान्यथाऽभ्यर्चयन्तथा कुरु नमो नमः ॥ ४० ॥

पाञ्चजन्यं निजध्वानध्वस्तपातकसंचय । शरणार्थो भवेत्सद्यः श्रीमत्पादयुगार्चने ॥ ४१ ॥
 कैकर्यं देहि देवेश दीनस्य शरणार्थिनः । प्रताप्य चक्रशङ्खाभ्यामङ्कयेज्जुगमूलयोः ॥
 पवित्रेण विशुद्धात्मा यदि हीनकुलोद्भवः । द्वयाधिकारी भवति पूज्यो बन्धोऽमरैरपि ॥
 चक्राङ्कितस्य देहोऽयं यत्र कुत्र पतेदिह । तत्रैव तीर्थं भवति यत्तत्तीर्थं कलेवरम् ॥ ४४ ॥
 वैष्णवस्थैक एवाऽऽत्मा ह्यात्मानं प्रपुनाति हि । दर्शनस्पर्शनध्यानाद्देहः पातकिनो बहून् ॥
 शङ्खचक्राङ्कितं गात्रं दयाया भाजनं हरेः । अतिवर्तितुमप्येवं न भवन्ति यमादयः ॥ ४६ ॥
 संबन्धादेव संसिद्धिस्तीर्थानां मुनिभिः स्मृता । चक्रलाञ्छितदेहस्य बन्धोऽस्ति मरणा-
 वधि ॥ ४७ ॥

मृतं शरीरं विप्रस्य शङ्खचक्रादिलाञ्छितम् । न संत्यजति देवेशः सत्यं सत्यं वदाम्यहम्
 उत्कलेषु पुरा कश्चिद्वाह्मणो गौतमान्वयः । सोमशर्मेति विख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ४९ ॥
 स्वाध्यायशीलो नितरामग्निहोत्रपरः सदा । अन्यदेवसमं देवं मनुते पुरुषोत्तमम् ॥ ५० ॥
 अन्यशेषेण देवेशं विष्णुशेषेण चापरम् । यजते निर्विशेषेण शिवशक्तिमहेश्वरान् ॥ ५१ ॥
 तेषां कृपाविशेषेण जातः सर्वसमुद्भिमान् । पराजयो न शत्रुभ्यो न भयं राजदस्युतः ॥
 निर्वेदो नामवत्तस्य नानाकामहतात्मनः । रजसा घोरसंकल्पास्तमसाऽऽलस्यपीडिताः ॥
 भवन्ति पुरुषा विप्र विना सत्यनिषेवणात् । तस्य विप्रस्य महती समुद्भिर्वबुधैः गृहे ॥ ५४ ॥
 तस्यां तस्य मन्दोद्वेको जातो निरयवर्धनः । परदाररतो ह्यासीत्परत्रोहपरायणः ॥ ५५ ॥
 परनिन्दासमासीनो विच्युताच्युतचिन्तनः । लोभेन परिभूतस्य नित्यनैमित्तिकोत्सवाः ॥
 विनष्टा नष्टमावस्य धौवनं जरयां यथा । एवं विनष्टधर्मस्य पापेनाभिहतस्य च ॥ ५७ ॥
 राजमिर्वस्युमिस्तस्य विनष्टाः सर्वसंपदः । स्वजनेश्च परित्यक्तो जायापुत्रसमन्वितः ॥ ५८ ॥
 वृत्त्यर्थं पर्यटन्मूढो मागधं देशमाश्रितः । प्रलुप्तनित्यकर्मत्वान्निरतो हि महावने ॥ ५९ ॥
 मृतः सर्पेण संवष्टः प्रेतयोनिमवाप सः । जायापुत्रो मृतं दृष्ट्वा नष्टधर्मकलेवरम् ॥ ६० ॥
 संस्कृत्य विपिने नाऽऽस्तां कर्तुं पिड्यमलं द्विज । स च प्रेतः क्षुधाव्याप्तौ गच्छन्तौ वनि-
 तात्मजौ ॥ ६१ ॥

जघास निर्दयो मौढ्याप्रेतयोनिमुपास्थितः । त्रयस्ते प्रेततां प्राप्ता बलात्पान्थजनान्वहन्
 जघ्नुस्ते ते समभवन्प्रेताः प्रेताशिता(नो)जनाः । दृष्ट्वा कस्याश्च सरितस्तीरेऽव्यत्यर्तं
 च तैः ॥ ६३ ॥

निवासमकरोत्तत्र प्रेतैः परिवृतो ह्यसौ । एवं निवसतस्तस्य प्रेतरूपहतद्युतेः ॥ ६४ ॥
 गतो बहुतिथः काल औत्कलेयस्य सुवतः । कोऽपि वृन्दावनाद्दिप्रः प्रवृत्तो नीलपर्वतम् ॥
 द्रष्टुं नारायणो यत्र नित्यं संनिहितो द्विज । बाह्मणो हरिशर्मेति वैष्णवः समुत्तो मुनिः
 संतप्तचक्रपूताङ्गस्तूलसीमालया वृतः । नारायणं जगन्नाथमनन्येनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 सेवते परया भक्त्या यथा स प्राप्यते हरिः । आगतः सरितस्तीरे विप्रो मार्गवशादयम् ॥
 हरिशर्मा महाभागो मागधं तीर्थतानयत(न) । मृतः कालवशात्तत्र नारायणमनुस्मरन् ॥
 दग्धं पुत्रेण तद्गात्रं नीत्वाऽव्यत्यतले महत् । तद्गात्रधूमसंपर्कात्सोमशर्मा महाखलः ॥
 विमुक्तः कर्मपाशेन सपुत्रो भार्यया सह । प्रेतास्त्वन्ये गताः केचिद्दिहर्तुं च दिगन्तरे ॥
 विमुक्तः कर्मपाशेन तावत्येताधिपोऽभवत् । प्रदक्षिणीकृत्य तनुं हुताशनगतां मुनि(ने) ॥

प्रणनाम मुदा युक्तः साष्टाङ्गमवनीतले । स चाऽऽप दर्शनादस्य जन्मान्तरगतां स्मृतिम् ॥
अन्यदेवसमत्वेन योऽमजङ्गरुडध्वजम् । निरीक्ष(क्षितः) स्तुतः सद्यः कोऽयमश्वत्थभूरुहात्
अवतीर्य समापातः पितुर्देहं स मापयत् । केयं स्त्री कः कुमारोऽयं केऽन्ये सर्वाशिनो यथा
जपशब्दं नमःशब्दं कुर्वन्तः परितश्चिताम् । कौतुकेन समाविष्टः पृष्ट(प्र)च्छ पितुरान्तिके ॥
के धूयं मत्पितुर्गात्रं ज्वलन्तं परितः स्थिताः ॥ ७६ ॥

सोमशर्मोवाच—

वयं प्रेतगणा वत्स हरिभक्त्या(क्त्य)वमानिनः । विष्णो सामान्यबुद्ध्याऽहमेतेषु गुरुतां
गतः ॥ ७७ ॥

मदङ्गसंश्रयादेते पान्थाः प्रेतत्वमागताः । गता हि बहवोऽस्माकं हायनाः शाश्वतीः
श(स)माः ॥ ७८ ॥

नोया(पा)यमिह संप्राप्ता दग्धाः कोपाग्निना हरेः । धूमेनानेन मुक्ता हि तिष्ठामो मार्यया
सह ॥ ७९ ॥

अयं मे तनयो मौढ्यान्मयेष्टाऽऽपादितोऽनया । मार्त्रा सह महामाग स्मृतिर्मे दर्शनादभूत्
वेदाध्ययनसंपन्नः सोमशर्मा पुराऽभवत् ॥ ८० ॥

मानादेवैकनिरतो विष्णुमक्तिविवर्जितः । सुरामिपपशू(शु)भातैरर्चिता चण्डिका मया
बलिदानं कृतं काले तर्पिता भूतभैरवाः । विष्णुः सामान्यबुद्ध्या मे द्वारदेवेषु पूजितः ॥
हसिता वैष्णवा नित्यं शङ्खचक्राङ्गधारिणः । शस्त्रया पादतीर्थं मे न धृतं वदन्नाम्बुजे ॥
न देवः प्रणतो मूर्ध्ना हरिर्वैकुण्ठनायकः । तामसानां हि देवानां सेवनं मनसा कृतम् ॥
तेन कर्मविपाकेन प्रेतराजः पुराऽभवत् । न जाने धूममाहात्म्यं कीदृशं ते पितुर्द्विज ॥
आख्याहि पुत्र यदि ते विज्ञातं स्यादशेषतः ॥ ८५ ॥

पुत्र उवाच—

नाहमप्यत्र माहात्म्यं प्रेतभावविमोचनम् । ॥ ८६ ॥

पितुर्धूमस्य जानीयां केन जातं हि कर्मणा । उभौ प्रेतद्विजौ तत्र मनसा पुरुषं परम् ॥

जग्मतुः शरणं शीघ्रं संशयच्छेदनाय च । तदानीमेव श्रीवत्सो वनमालागदाधरः ॥ ८८ ॥

पीतवासाश्वत्थर्वाहुः संप्राप्तो गरुडासनः । नमस्कृतः स्तुतो देवस्तान्भ्यां परमया मुदा ॥

पृष्टः प्रोवाच भगवान्मेघगम्भीरया गिरा । वैष्णवस्य तनुः साक्षाद्विष्णुरूपा मयोदिता ॥

निवसामि सदैवाहं मञ्चकेणाङ्किता यदि । मञ्चकपूतदेहस्य यच्च पादोदकं महत् ॥ ९१ ॥

विरजायाः समं विद्धि महापातकनाशनम् । यावत्कलेवरे चक्रं सजीवस्य मृतस्य वा ॥

तावत्तिष्ठति मे तेजो नाशयद्यमकिकरान् । प्रेतत्वं नैव विन्देत् मृतस्य मम शास-

नात् ॥ ९२ ॥

सूतकं नैव भवति स्पर्शदीपो न विद्यते । लोकसंरक्षणार्थाय शिष्यैः पुत्रैश्च बान्धवैः ॥

मदाज्ञापालनं कार्यं मन्त्रदृष्ट्या न वै कश्चित् । वैष्णवस्य शरीरस्य न दाहः कियते यदि

न तेन दुर्गतिं गच्छेच्चक्रं तत्र प्रशास्ति हि । सर्पव्याघ्रविषाघातचौरवारिविषूचिकाः ॥

चक्राङ्कितस्य नेच्छन्ति दुर्गतिं यमकिंकराः । श्मशाने मागधे देशे श्लेच्छदेशेऽन्यजां गुणे ॥

सुतस्य वेहं चक्रदेहस्य सत्त्वं सत्त्वं न दुर्गतिः । विष्णुमक्तिशरीरस्य गङ्गाद्याः सरितः
सदा ॥ ९७ ॥

सेवन्ते पार्यदा भूत्वा निजदोषायनुत्तये । भिद्यते त्यज्यते वाऽन्यः संस्कारो देहिनां तनो
मुलसीनलिनाक्षैश्च मण्डितो बह्वमो मम ॥ ९९ ॥

अतो विमुक्तिं संपाप्ता वैष्णवाङ्गविधूषिताः । प्रेताः संबन्धिनो ह्येते मद्भक्तस्य न संशयः
काष्ठपापाणरावितगृहोपकरणानि च । पुनान्ति चक्रयुक्तानि न कुतो वैष्णवी तनुः ॥

दासी दासाश्च भृत्याश्च चिह्निताश्चकवाह्निना । शुद्धा भवन्ति विप्राणां परिचर्यादिकर्मसु
पकाङ्गं चक्रसंयुक्तं शेषितं पुरुषेण हि । प्रयच्छति मनःशुद्धिं महापातकिनामपि ॥

माधुरं मण्डलं पुष्पं तत्र घृन्दावनं वरम् । तत्रापि वैष्णवत्वं हि तत्रैकान्तित्वमुत्तमम् ॥
एकान्तपर्यं मम प्रेष्ठः पिता ते द्विजसत्तमः । तत्संबन्धादिमे प्रेता मुक्ता नात्र विचारणा ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो वेषः प्रेतो वैमानिकोऽभवत् । समार्यः ससुतो हृष्टो हृष्ट्वा वैकुण्ठ-
नायकम् ॥ १०६ ॥

त च विप्रो मुदा युक्तो घृन्दावनं समापयौ । श्रीवृन्दावनमाहात्म्यं श्रुत्वा चैकान्तिवै-
भवम् ॥ १०७ ॥

पूर्णार्थो दर्शनाद्विष्णोर्नीलाद्रिं प्रणिपत्य च । श्रीवत्स एषा संशुद्धिश्चक्रेण कथिता तव
दिग्यः समागताः प्रेता अश्वरथमवलोक्य च । तर्कयामासुरत्यन्तचिन्ताकुलितचेतसः ॥

क गतः सगणोऽस्माकं प्रेतराजो महाबलः । निर्दोषो दृश्यते नूनं विजने कः समागतः ॥
निर्धूमाङ्गारनिचयां चितामालोक्य सत्वरम् । आजगमुस्त्वरितास्तत्र तानन्वेष्टुमितस्ततः ॥

प्रायः केनापि नः स्वामी मन्त्रज्ञेन विपश्चिता । निर्दग्धः सगणस्तस्य चितेपा प्रति-
भाति हि ॥ ११२ ॥

वयमत्र प्रवेक्ष्यामो वृथा किं जीवितेन नः । अनाथानामिवाऽऽर्तानां वणिजां पोतवाहि-
नाम् ॥ ११३ ॥

प्रविष्टा भस्मसंश्लेषात्सद्यो मुक्तकलेवराः । विमानं वरमारुह्य तेऽपि सर्वे दिवं ययुः ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां तापघंस्कारकथनं नाम
षष्ठमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४६३॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

मन्त्रराजस्य महात्म्यं श्रीवत्स ह्यवधारय । मननाच्चापते यस्मात्तस्मान्मन्त्र उदाहृतः ॥१॥
ॐकाराद्यो महामन्त्रो राजते मन्त्रराजिषु । वस्वक्षरार्थदः पुंसां द्वितीयः कल्पपादपः ॥
कल्पवृक्षः कामधेनुश्चिन्तामणिमुस्तानि किम् । अनुकुर्वन्ति श्रीवत्समन्त्रराजं विमुक्तिदम्
सार्धकोटिमहामन्त्रा नानाशक्तिसमन्विताः । सेवका इव सेवन्ते मन्त्रराजं दिवानिशम्

यथा नारायणं देवं त्रयस्त्रिंशच्च कोटयः । उपासते तथा सर्वे मन्त्रमष्टाक्षरं द्विज ॥ ५ ॥
 ऋषिर्नारायणोऽहं वै देवता च श्रियः पतिः । बीजमोङ्कारमित्याहुरैश्वर्यं शक्तिरेव च ॥
 साध्यो नारायणः साक्षात्सर्वाधारो बृहद्गुणः । श्रीवैकुण्ठमहालीलानायको विश्ववन्दितः
 स्वरूपभूतकैकर्ये विनियोगे नमो नमः । धर्मार्थकाममोक्षेषु कोऽपि कामानुसारतः ॥ ८ ॥
 महापद्मादिनिधयो ह्यणिमाद्याश्च सिद्धयः । मन्त्रराजस्य पुरतश्चरन्ति सचिवा इव ॥ ९ ॥
 न देवदानवा नैव यक्षराक्षसगुह्यकाः । न चाभिमविनुं शक्ता मन्त्रराजपरायणम् ॥ १० ॥
 त्रिपदो मन्त्रराजोऽयं वसुवर्णविभूषितः । ये जपन्ति महाभागास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः
 अकारेणाप्युकारेण मकारेण विभूषितम् । ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म शिरोभूतं महामनोः ॥ ११ ॥
 अकारः परमः शेषी शेषभूताविहापरौ । तयोराधारभूतो हि निराधारो निरामयः ॥ १३ ॥
 स्वतन्त्रो वासुदेवाख्यो विकृतप्रकृतौ स्थितः । व्यक्ताव्यक्तव्यवस्थायां भेदाभेदमुपैति हि
 अव्यक्तप्रणवं ब्रह्म व्यक्तमादित्रयं पृथक् । तत्राधोऽपरिणामीति द्वितीयः परिणामवान् ॥
 द्वयोरधीनः पुरुषस्तृतीयः पञ्चविंशकः । उकारेण विनिर्मुक्तो जीवो ब्रह्मात्मकः स्वयम् ॥
 प्रकृत्यभिनिवेशेन साक्षात्परमपूरुषम् । नोपैति पुरुषो जीवः पञ्चविंशो ममात्मकः ॥ १७ ॥
 आद्यश्च पुरुषः शेषी सच्चिदानन्दलक्षणः । स्वतन्त्रः सर्वगः शश्वदात्मभूतो ह्योर्मतः ॥
 उपाधिभूता प्रकृतिश्चतुर्विंशतिभेदमाक् । अपरः पुरुषो ज्ञेयो बद्धमुक्तः सनातनः ॥ १९ ॥
 चतुर्विंशतिभेदेषु कादिव्वनुगतो हरिः । धारको ह्यात्मभूतोऽसावन्तर्धामितया स्थितः ॥
 धार्यत्वेन स्थिताः सर्वे तनुभूताः शरीरिणः । कस्मादिसंज्ञा दधते जीवयोगेन बीजताम् ॥
 कस्मामादिविभागेन व्यक्तमेतद्व्यात्मकम् । प्रजप्तं मातुकायन्त्रे पूजितं सर्वकामदम् ॥ २२ ॥
 अप्रच्युतपदारूढं जीवत्रयीककेवलम् । जपतामच्युतं धाम प्रयच्छति न संशयः ॥ २३ ॥
 ओमित्येकाक्षरं बीजं प्रकृत्या पुरुषेण च । केवलं प्राकृतो जीवो जपतामखिलस्मिद् ॥
 सर्वाधारोऽप्यमोकारो बद्धमुक्तादिसंश्रयः । धर्मार्थकाममोक्षाणामेकः कल्पतरुः स्मृतः ॥
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुपणाविति संज्ञितौ । कादिवृक्षलताविष्टौ भुक्तिमुक्तिफलमदौ ॥
 भोक्ता च भोजकश्चैको भोग्यभूतमथापरम् । त्रिविधः पुरुषस्त्वेवं मन्त्रमात्रेषु तिष्ठति ॥
 भुनक्ति बिन्दुरूपेण प्रकृतिं पुरुषाभिताम् । केवलायां न भोगोऽस्ति जटत्वात्प्रकृतौ
 मनाक् ॥ २८ ॥
 केवलं पुरुषं पूर्णमकाराक्षरसंज्ञितम् । भुनक्त्यपूर्णः पुरुषः पूर्णत्वं प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥
 घालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विशेषः स चाऽऽनन्त्याय
 कल्पते ॥ ३० ॥
 विशत्यकारः सर्वेषु सत्तारूपेण पुंगव । मकारो बिन्दुरूपेण परिस्फुरति स्त्रपन् ॥ ३१ ॥
 भोग्यभूता ह्यः सर्वे उकारप्रकृतौ स्थिताः । कारणे प्रणवे साऽपि लीना चोकार-
 संज्ञया ॥ ३२ ॥
 पुरुषोऽपि प्रकाशेन व्यापकः पञ्चविंशकः । स्वरेण बिन्दुरूपेण भगवन्तमुपाश्रितः ॥
 स्वशेषभूतभूतानामाश्रयः परमेश्वरः । प्रणवाख्यः परो देव उभयत्र च धीव्यति ॥ ३४ ॥
 न चैश्वर्यं विना कापि सेव्यते नोपादिष्यते । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म न्यासिभिः समुपास्यते ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ध्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥
उपदेशोऽयमखिलश्रुतिस्मृतिमिरुच्यते । फलं तूपाधिसंत्यागः स्वरूपस्य परा गतिः ॥१७॥
वत्स तेऽहं प्रवक्ष्यामि ध्याख्यानं मगवद्विरः । उपदेश्याम्यहं चास्मी नरायार्जुनरूपिणे ॥
विशिष्टमपरैर्वर्णैरेकाक्षरमिहोच्यते । अतोविशिष्टमद्वैतं वर्णेषु प्रणवो मतः ॥ १९ ॥
प्रणवं ध्याहरेत्प्राज्ञो मामेकं ब्रह्म संस्मरन् । पश्येकं चिद्वचिद्युक्तं बृहद्गुणयुतं तथा ॥४०॥
प्रणवब्रह्मणोरैक्यं वाच्यवाचकमेवतः । सूते स मात्रिकं विश्वं शब्दमेकाक्षरो मनुः ॥४१॥
यतश्चेमानि भूतानि जीवन्ति च यतः पुनः । प्रलीयन्ते यतो यस्मिन्स्तद्वहोति विदुर्बुधाः ॥
शक्तिरूपसमाधारे कार्यं तिष्ठति कारणे । ततोऽवस्थान्तरं प्राप्य बहिरन्वेति पूर्ववत् ॥४३॥
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म द्वयं ये विश्वकारणम् । शब्दब्रह्मसमाराध्यं परब्रह्माधिगच्छति ॥४४॥
एवं ब्रह्मविदामोति परमित्यनुशासनम् । ब्रह्मविद्भवति ब्रह्म इत्येषा च परा श्रुतिः ॥४५॥
वाचकं तु पदं वाच्यं प्राप्यं भोग्यं समाश्रयम् । ब्रह्मावगम्यते साक्षाद्विधूय प्रतिबन्धकम् ॥
साधनं प्रणवान्प्राप्तो मम ध्यानसमन्वितः । आजीवं सैव भक्तिर्हि शरीरं प्रतिबन्धकम् ॥
त्यजन्देहं च यो याति स याति परमां गतिम् । परमं पुरुषं दिव्यं कारणं चिदचिन्मयम् ॥
गतिस्तस्य परं साम्यं याति प्राप्नोति मानवः । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूयोपाधिर्वर्जितः ॥
उपैति परमं साम्यमिति वेदान्तनिश्चयः । साम्यं प्राप्नोऽपि परमं प्रणवान्प्राप्तचिन्तनैः ॥
न प्राप्य पुरुषं प्राप्यं तदा सर्वं निरर्थकम् । तत्प्राप्तो च पुनर्वत्स साधनं प्रणवानुगा ॥
भक्तिकैवल्यमायेन यदा मामभिकाङ्क्षति । अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥
तस्याहं सुलभो वत्स नित्यपुक्तस्य योगिनः । कैवल्यादखिलार्थेषु यस्य नो विशते मनः ॥
अनन्यचेता मयति यो मामेवमनुस्मरेत् । तस्यैवाहं च सुलभो नान्ययोगयुजोऽपि वा ॥
यतो वै नित्यसंपोगो मयि तस्य प्रवर्तते । मञ्चिन्तनमुते नान्यसाधनं विद्यते ततः ॥५५॥
अतस्तस्यार्थबोधाय द्वितीयं यदमुच्यते । साधनान्तरसंसिद्धिं नमः शब्दो निरस्यति ॥
अहंकारपरित्यागो मनसैवोपचर्यते । ममत्वे तु मकारः स्यान्नकारस्तस्मिन्पुनः ॥ ५७ ॥
अतो नैवास्य कर्तृत्वं केवलं शरणं विना । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥५८॥
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः । इत्यहं नमसौहार्थमुपदिक्षे नराय च ॥
नरोऽयं स्वमरन्यासं मध्येव धितरिष्यति । पारतन्त्र्यानुसंधानात्स्वस्य तच्छेषरूपिणः ॥
कर्तृत्वं च कुतो यस्मात्सर्वधर्मोपपादनम् । अतो मगवता प्रोक्तं स्वकर्तृत्वं विहाय च ॥६१॥
मामेकं साधनं ज्ञात्वां मदाज्ञापलभं कुरु । मत्प्राप्तिप्रतिबन्धेभ्यो ह्यहमेव विमोचिता ॥६२॥
मा शुचः सर्वपापेभ्यः संत्यं सत्यं यदाम्यहम् । सकृदेव मयन्नाय तवास्मीति च याचते ॥
अमयं सर्वभूतेभ्यो ददामीति व्रतं मम । अथ प्राप्यं च भोग्यं च नारायणयतीरितम् ॥
नारं जीविसमूहोऽपमयनस्तस्य यो भवेत् । नारायणः स भवति परमं प्राप्य मुच्यते ॥६५॥
स्वाधारमन्तरं नैव गन्तव्यं विद्यते क्वचित् । आप्येयस्य न चाऽऽधार आप्येयान्यस्य पुत्रक
पक्षिणामयनं नीदं सर्वतश्चरतामपि । नराणामयनं तद्देव नारायणः स्मृतः ॥ ६७ ॥
नरा बद्धाश्च मुक्ताश्च बलाश्च अपि च स्मृताः । सर्वेषां मयनं साक्षादाद्यो नारायणो
हरिः ॥ ६८ ॥

नराज्ञातानि जीवानि नाराणीति जगौ श्रुतिः । अयते तत्र यः साक्षादात्मा नारायणो
मतः ॥ ६९ ॥

य आत्मनीति वाक्येन ह्यन्तर्यामितया स्थितः । प्रवर्तयति भूतानि कृतीनामाश्रयो हि सः
कार्याणामयनं साक्षाज्जीवस्य च परस्य च । प्रकृतिरापि कालस्य सत्त्वस्थं च परायणम् ॥
ज्ञानस्य धर्मभूतस्य ह्यैश्वर्यादिगुणस्य च । आश्रयो वत्स नितरामेष एव नरोत्तमः ॥ ७२ ॥
यदेयामयनं साक्षादेयां निलयनं पदम् । निलीय यत्र तिष्ठन्ति यस्मादेतत्प्रजायते ॥ ७३ ॥
आधेयानामभावस्य न पदं परमेश्वरः । किंतु सूक्ष्मस्वरूपस्य नामरूपबहिष्कृतेः ॥ ७४ ॥
सदेव सौम्येदमग्र आसीदेयेति या श्रुतिः । वदत्पाश्रयनाश्रैव ह्याश्रितं सूक्ष्मतः स्थितम् ॥
अव्यक्तादसदेवेति शून्यमिति न चोच्यते । नासच्छून्यमिदं यत्स बीजे वटमिव स्थितम् ॥
कालेच्छाकर्मयोगेन (ण) त्रिगुणेन यदा पुनः । प्राकृतं व्यक्तिमायाति कार्यात्प्राक्सूक्ष्मतः
स्थितम् ॥ ७७ ॥

केवलेच्छया नित्यमुक्तानां स्वात्ममुक्तये । अप्राकृतमिदं दिव्यं व्यक्तिमायाति शाश्व-
तम् ॥ ७८ ॥

प्राकृताप्राकृतानां च नित्यमुक्तात्मनामपि । बन्धानां केवलानां च प्राप्य एव न संशयः
प्रकृत्या सह संपोषः प्राकृतानां लयेषु च । तथा प्रकृतिमुक्तानां साक्षाद्योगो निरूपितः
तत्र केवलिनामात्मस्वरूपेण व्यवस्थितिः । भक्तानां दिव्यरूपेण भगवत्परिशीलनम् ॥
एवमाश्रयमाश्रित्य त्यजेदन्यत्प्रयोजनम् । चतुर्थी निर्दिशयेत्च्छ्रीवत्स मनसा स्मरन् ॥ ८२ ॥
अनन्यार्हं च संबन्धं वक्ति प्रणव एव हि । अनन्यसाधनं वक्ति द्वितीयं पदमुत्तमम् ॥ ८३ ॥
प्राप्यं नारायण इति चतुर्थी द्विजसत्तम । निर्दिशत्येषु युक्तानां तथाऽनन्यप्रयोजने ॥ ८४ ॥
एवं नारायणपरो मन्त्रराजमहर्निशम् । योऽनुस्मरति पूतात्मा याति विष्णोः पदं परम् ॥
सायमेतदधीयानः पापं दिनकृतं महत् । मध्यंदिनमधीयानः पापं प्रातः कृतं महत् ॥ ८६ ॥
प्रातरेतमधीयानः पापं रात्रिकृतं महत् । मस्मी करोति तत्सर्वं तूलराशिमिवानलः ॥ ८७ ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि गुरुतल्पाधिरोहणम् । स्वर्णस्तेयं सुरापानं तत्समानि बहूनि च ॥
अष्टाक्षरप्रज्ञातारं चक्रशङ्खादिधारिणम् । वृद्धा विलयमायान्ति नीहारा इव गोपतिम् ॥
प्रजप्त्वा मन्त्रराजेन जलमष्टोत्तरं शतम् । प्रोक्षणात्कुशपत्रैश्च पेशाच्चत्वं विनश्यति ॥ ९० ॥
ब्रह्मराक्षसवेतालकूष्माण्डग्रहजातयः । नारायणेतिमन्त्रेण पलायन्ते दिशो दश ॥ ९१ ॥
एकादश्यां घृतं कृत्वा सहस्रतुलसीदलेः । नारायणेन मनुना पूजयन्पुरुषोत्तमम् ॥ ९२ ॥
महापूजां प्रकुर्वीत रात्रौ जागरणं चरेत् । अयुतं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रराजमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
द्वादश्यां चरुणा हुत्वा सहस्रं मधुसर्पिणा । भोजयेत्परमाग्नेन विप्रान्द्वादश संख्यया ॥
महामागवताञ्छान्तान्दक्षिणामिः प्रपूज्य च । प्रार्थयेन्मनसोऽग्नीध्रं वत्सरात्समवाप्नुयात् ॥
अष्टा(ष्टोऽ) धिकारमाप्नोति वन्द्या च लभते सुतम् । गुर्विणी जनयेत्पुत्रं कन्या विन्दति
सत्पतिम् ॥ ९६ ॥

महारोगात्प्रमुच्येत बन्धो मुच्येत बन्धनात् । धनार्थी धनमाप्नोति विद्यामाप्नोति विस्तृ-
ताम् ॥ ९७ ॥

पुष्कलं ज्ञानमाप्नोति बुभुक्षुः प्रेमलक्षणम् । निष्कामो भक्तिमाप्नोति संवत्सरवि-
धानतः ॥ ९८ ॥

कार्तिके कमलाकान्तं कमलैलक्षसंख्यया । ध्रुवक्षरेण संपूज्य स्वामीष्टं साधयेन्नरः ॥
अन्तःकरणसंशुद्धिमचिरात्समवाप्नुयात् । जातीपुष्पेस्तु हवनात्कविर्मवति वत्सरात् ॥
नष्टबुद्धिश्च विकलो जडो बुद्धिमवाप्नुयात् । अष्टोत्तरशतैः शङ्खैर्दुग्धेनाऽऽपूरितैस्तथा ॥
तुलसीशर्करोपेतैः स्नापयेन्मनुनाऽमुना । सहस्रनामभिः पुष्पैः पूजयेत्परया धिया ॥ १०२ ॥
नैवेद्यं पायसं सर्पिर्दत्त्वाऽमीष्टं सुसाधयेत् । द्वादशैर्दिवसे रोगान्मण्डलान्निगडग्रहात् ॥ १०३ ॥
मुच्यते वत्सराद्राज्यं प्राप्नुयाच्छत्रुमिहंतम् । वस्वक्षरेण यो मुक्ते प्रतिघासं द्विजोत्तमः ॥
अश्वमेधसहस्राणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् । पङ्क्तिभोजनजाद्वोपादस्पृश्यस्पर्शना-
दपि ॥ १०५ ॥

अष्टवारं जपादस्य मुच्यन्ते वैष्णवा नराः । प्रतिग्रहमवात्पापादयाज्यस्य च याजनात् ॥
यत्पापं जायते येषां तेषामष्टाक्षरो गतिः । नारायणेति वदनाद्यस्य चोत्पद्यते ध्वनिः ॥
तस्य पापानि नश्यन्ति वयांसीव घनध्वनेः । श्रीवत्स बहुनोक्तेन किमिदानीं महामते ॥
वस्वक्षरस्य महात्म्यं नालं वक्तुमहं क्षमः ॥ १०८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां धीवत्सचरितेऽष्टाक्षरमाहात्म्यं

[नाम] यष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ५७१ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

एवं नारायणमनुं समाराधय शाश्वतम् । यदि गन्तासि वैकुण्ठं यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥
ह्रयमावर्तयेन्नित्यं मनुसंधानमाचरन् । नास्य देवान्तराकाङ्क्षा प्रपन्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥
ह्रयं हि पदपदं प्रोक्तं पञ्चविंशाक्षरं द्विज । ग्रहणादेव निर्मुक्तो जायते यमशासनात् ॥ ३ ॥
अष्टाक्षरं ह्रयं चैव तस्य जेतसि वर्तते । स मनुष्यो न विज्ञेयः पार्यदप्रवरो हरेः ॥ ४ ॥
नवाक्षरं पदं त्वाद्यं द्वितीयअक्षरं मतम् । तृतीयमक्षरं चैव चतुर्थमक्षरं तथा ॥ ५ ॥
पञ्चाक्षरं पञ्चमं तु चरमस्य क्षरं मतम् । अष्टाक्षरं तु विपदं चरमं द्वादशात्मकम् ॥ ६ ॥
प्रपन्नानां धनमिदं पाथेयं मुक्तिमिच्छताम् । आत्मपदं केवलिनं ज्ञानदं ज्ञातुमिच्छताम् ॥
ह्रयं त्रयं च चरमं संज्ञेयं द्विजसत्तम । प्रापकानां च मन्त्राणां विज्ञेया मम पुत्रका ॥ ८ ॥
कर्मज्ञानोपासनाख्या साध्योपायाः प्रकीर्तिताः । सिद्धोपायस्तु चरमे निदिष्टः कृपया
मया ॥ ९ ॥

विष्णवो हि परो धर्मो वत्स वेदेषु निश्चितः । विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगदेतच्चराचरम् ॥
विष्णोश्चतुर्मुखो जातस्तस्मात्पञ्चमुखो मतः । सहस्रशीर्षः पुरुषो वैराट्चैव समपद्यत ॥
योऽवष्टभ्य त्विमदं सर्वं सत्यलोके विराजते । गुणावतारो लोकानां हिताय पुरुषोत्तमः ॥

यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासांचकिरे मुदा । सगुणः पुरुषो विष्णुः श्रीमूलीलासः
माभयः ॥ १३ ॥

तत्र साधारणो धर्मो नानादेवैश्च सिध्यति । अवृक्ष्ये भावनातीते गुणत्रयविवर्जिते ॥ १४ ॥
वासुदेवे भगवति सत्त्वद्वयशरीराणि । अनन्यभावयोगेन भावना नोपजायते ॥ १५ ॥
अर्च्यते साधनधिया हरिर्यज्ञाङ्गयूपवत् । तेनापूर्वं भवति स एव परमेश्वरः ॥ १६ ॥
प्रयच्छति स एवास्य सुखं स्वर्गादिकं वरम् । धर्मादर्थश्च कामश्च धर्मश्चैव प्रवृत्तिदः ॥
प्रयोजनान्तरं हित्वा तेनैव पुरुषोत्तमम् । युज्यन्ते यज्ञपुरुषो वैष्णवो धर्म उच्यते ॥ १८ ॥
एष साधारणो धर्मो निष्कामो ज्ञानवर्धनः । तस्मादुत्पद्यते चान्यो धर्मो भागवतो महद्वां
ज्ञात्वा भगवतो रूपं सर्वत्रास्तितया स्थितम् । धारकः प्रेरकः साक्षाद्वासुदेवः सनातनः ॥
सर्वानन्दमयो नित्यो नित्यलीलानिकेतनः । सर्वावधिः सर्वशेषी सर्ववेदान्तसंमतः ॥ २१ ॥
तस्माद्वन्पन्नैकरूपं मायाकार्यमिदं जगत् । अनित्यं मृगतुष्णार्भं गन्धर्वनगरोपमम् ॥ २२ ॥
कर्तृत्वं च फलं हित्वा ममेदमिति कर्मणि । कुर्याद्विदोदितं कर्म वैष्णवं तत्पकीर्तितम् ॥
श्रवणादीनि कर्माणि विष्णोरेव करोति यः । वत्सैष वैष्णवो धर्मः श्रोतव्यादिभ्रुतीरितः
एवं साधारणा धर्मा वैष्णवा बहवो मताः । संबन्धापावनं विष्णोरेसाधारणमुच्यते ॥
दासो भूत्वा यजेदेवं पञ्चसंस्कारसंस्कृतः । वैष्णवः परमैकान्ती ह्येकान्तीति त्रिधा मतः ॥

श्रीवत्स उवाच—

वैष्णवः परमैकान्ती ह्येकान्ती यस्त्वपोदिताः । तेषां लक्षणमारख्याहि नारायण नमोऽस्तु ते

नारायण उवाच—

देवान्तरं परित्यज्य श्रीविष्णोः शरणं गतः । अकामो मोक्षकामो वा सकामो वा द्विजो-
त्तम ॥ २८ ॥

विष्णौ च वैष्णवेभ्येव निबद्धहृदयः सदा । अन्तः करणशुद्ध्यर्थं पञ्चरात्रानुसारतः ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णाश्रमविभागज्ञः । संसेवते विशुद्धात्मा गृह्यं कर्म परित्यजेत् ॥
मलिनीकरणं यक्त्वा लोकनिन्दाकरं तथा । प्रतिकूलमनाज्ञसं सदाचारबहिष्कृतम् ॥
धृत्वा भागवतं वेपं जन्मकर्मात्सवादिकम् । करोति विमलं प्राज्ञो वैष्णवः परमो मतः ॥
अपमेय तदात्मानं ज्ञात्वा देहादिवर्जितम् । निर्लेपमक्षरं शुद्धं परिणामविवर्जितम् ॥ ३१ ॥
सच्चिदानन्दमुन्मुक्तपद्मरत्नमनामयम् । अवस्थात्रयनिर्लिप्तं विकाररहितं ध्रुवम् ॥ ३४ ॥
स्वरूपभूतविज्ञानमयमच्युतमस्फुटम् । उपाधिभेदरहितं शान्तं स्वप्रमया ततम् ॥ ३५ ॥
उपाधिकृतसंकोचरहितं स्फटिकोज्ज्वलम् । सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
अप्रधृष्यमनौपम्यमप्रतर्क्यमगोचरम् । स्वरूपभूतसामर्थ्यसंपन्नं सत्यविक्रमम् ॥ ३७ ॥
सत्यसंकल्पनित्यात्मगुणाभयमनुत्तमम् । भगवच्छेषभूतं हि ज्ञात्वा कृत्यात्ममुच्यते ॥ ३८ ॥
एवमात्मस्थितिं प्राप्य ह्यनात्मासंगवर्जिते । एकान्ते चाऽऽत्मनो रूप एकान्ती संस्थितो
बुधः ॥ ३९ ॥

देहधर्मैरसंस्पृष्टो मानामानविवर्जितः । स्वात्मभूतनिजाधारपरमात्मपरायणः ॥ ४० ॥

निवृत्तानात्मसंबन्धिजनसङ्गरतिः सदा । प्रतिकूलजनाज्ञादिपङ्क्तिभोजनयर्जितः ॥ ४१ ॥

आचार्योपासनरतो देहांहंकृतिनिर्गतः । एकान्तो स्वस्वरूपस्थो मम भीतिकरो मतः ॥४२॥
 परमैकान्तिनं विद्धि यास स्वात्मानमच्युतम् । स्वाधारभूतमद्वैतमक्षरं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥४३॥
 सेवते परया भक्त्या प्राप्यमोग्यधिया सदा । देहादेकान्तभूतोऽयं प्रत्यगात्मा द्विजोत्तम ॥
 तस्मादेकान्तभूतो हि परमात्मा सनातनः । तस्यैकवदनो ह्यसविश्रान्तनयनाम्बुजः ॥४५॥
 यस्याऽऽनन्दकलालेशलिहो ब्रह्मादयोऽमराः । तस्याऽऽनन्दनिधेर्मक्तिः परमैकान्तिता
 मता ॥ ४६ ॥

परमैकान्तिको ज्ञेयो ममाऽऽत्मा तस्य चाप्यहम् । मद्ब्रह्मनसुखविच्छेदक्षणाविक्षरणाक्षमः
 यस्य ज्ञानकलालेशाज्ज्ञानिनोऽखिलचेतनाः । तस्य ज्ञाननिधेर्मक्तिः परमैकान्तिता मता
 यस्य कर्तृत्वसामर्थ्यात्कर्तारो जडचेतसः । तस्य कर्त्रवधेर्मक्तिः परमैकान्तिता मता ॥
 यस्यैश्वर्यकलालेशादीश्वराश्च सुरासुराः । तस्यैश्वर्यनिधेर्मक्तिः परमैकान्तिता मता ॥५०॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानां राशीभूतकलेवरात् । क्षेत्रज्ञलक्षणात्तस्य धारकादात्मनः परः ॥५१॥
 पञ्चविंशको हरिः साक्षात्परमात्मा परायणः । कल्याणाविगुणोपेतो निर्गुणः प्रकृतेः परः
 निरञ्जनो निरालम्बो निर्धिकारो निरामयः । वाङ्मनोगोचरैश्वर्यो नित्यमुक्तजनाश्रयः ॥
 आविष्कृतमहालीलः कौटिब्रह्माण्डनायकः । शुद्धसत्त्वतनुः श्रीमाञ्श्रीभूलीलापतिः
 प्रभुः ॥ ५४ ॥

द्विष्पायुधो द्विष्यजनो द्विष्यलोककृतालयः । द्विष्याहनमूपाढ्यो द्विष्यभोगमहत्प्रभुः ॥
 यस्य लोकगुणांशानां विभूतीनामनेकशः । प्राकृतेऽप्यनुभूयन्ते जनानां मुक्तिहेतवे ॥
 सत्पलोकस्तथा श्वेतद्वीपदुग्धाब्धिसंज्ञकाः । द्वारकामथुरायोध्याश्रीरङ्गमलयाद्वयः ॥
 लोकालोकाचलादयो तमसः परतः परः । नरेण सहितो यत्र सदैव निवसाम्यहम् ॥५८॥
 यथाऽत्र तपसा युक्तो मुनिवेषधरो द्विज । सर्वैश्वर्ययुतस्तत्र श्रीभूलीलासमन्वितः ॥५९॥
 तयोरेवांशभूतो हि सितकृष्णरुचावुभौ । अवतीर्य यदोर्वशे मुवो भारं हरिष्यतः ॥६०॥
 अनन्तगरुडादीनां स्थानानि च बहून्पि । वैकुण्ठस्यांशभूतानि ह्युपास्पानि सुमुक्षुभिः
 मोक्षस्य द्वारभूतानि तत्तन्मूर्तिप्रपत्तिः । अहश्ये निर्गुणे ब्रह्मण्यनन्ते पुरुषोत्तमे ॥ ६२ ॥
 वासुदेवे भगवति रतिरुत्पद्यते कथम् । बिना तद्द्वारभूतानां विभूतीनामुपासनम् ॥ ६३ ॥
 महावैकुण्ठलोकस्य सत्पलोक उदाहृतः । अंशभूतो हि वैकुण्ठः शुद्धसत्त्वगुणोद्भूतः ॥
 वैकुण्ठो ब्रह्मलोकश्च द्विधा भिन्नो महामते । वैकुण्ठो भगवान्विष्णुर्ब्रह्मलोको विधिः
 स्मृतः ॥६५॥

तत्र ब्रह्मा महाभागः परमैकान्तिको मतः । अधिकारावधिः प्राज्ञस्तदाज्ञां पालयन्स्थितः ।
 वैकुण्ठस्थं हरिं साक्षात्सेवते रमया सह । अन्ते तस्मिन्निवसति महाभागवतो यतः ॥
 ब्रह्मलोकं समाश्रित्य तिष्ठन्ति मुनयश्चिरम् । हिरण्यगर्भाः पुरुषा न्यासिनो विगतैषणाः ॥
 तेभ्यो भगवतो मक्तिं संदिशन्त्यनपापिनीम् । अन्ते ते ब्रह्मणा साकं प्रविशन्ति परं
 पदम् ॥ ६९ ॥

महावैकुण्ठलोकस्य वैकुण्ठोऽयं महामते । महाविभूतिभूतश्च साक्षान्नारायणाश्रयः ॥७०॥
 इतश्च सनकादीनां शापाद्भूमिं गमिष्यतः । जयश्च विजयश्चोभौ द्वारपी भगवानिव ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥७२॥

श्वेतद्वीपामिधं स्थानं द्वितीयं विहरं हरिः । परमैकान्तिनो यत्र सेवन्ते विगतैषणाः ॥
 अनिन्द्रिया निराहाराः मुक्तास्ते चन्द्रवर्चसः । क्षणाक्षिपक्षमसंपातविषोगसंहनाक्षमाः ॥
 कर्मणां न गतिर्यत्र प्राकृतानां च देहिनाम् । न गतिर्योगिनां विप्र परमैकान्तिनां पदे ॥
 श्वेतद्वीपाधिपं देवं श्रीवत्स सुकृतोज्ज्वलम् । विद्धि मे प्रकृतिं सूक्ष्मां चिन्तयामि निर-
 न्तरम् ॥ ७६ ॥

द्वारकाद्या महापुर्यां वैकुण्ठांशसमुद्भवाः । परमैकान्तिनां सेवया यत्राऽऽस्ते भगवान्स्व-
 यम् ॥ ७७ ॥

परमैकान्तिनां स्थानं धामुदेवेऽसित्तात्मनि । यो यस्य तस्य सोऽप्पत्ति किं बहूक्तेन
 पुत्रक ॥ ७८ ॥

वैष्णवः कर्मनिवृत्त्येज्ज्ञानयोगसमन्वितः । अन्तर्यामिस्वरूपेण कर्मणा पूजयेद्भरिम् ॥
 अन्तर्यामितया कर्म कुर्वतां कर्मिणामिह । ब्रह्मप्राप्तिविनिर्दिष्टा ब्रह्मानुध्यानतो द्विज ॥
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥८१॥
 विष्णोरङ्गतया ये च यजन्ते भुवि देवताः । तेऽपि तं यज्ञपुरुषं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥
 एके भगवतो देवान्नित्यमावरणेषु च । उपासकास्ते कथिता वैष्णवा लोकपावनाः ॥
 अनुसंधाननिरता ज्ञानिनो भगवत्पराः । परमैकान्तिनो ज्ञेया ह्यखण्डध्यानधारिणः ॥८४॥
 अकारत्रयसंपन्नाः परमैकान्तिनो मताः । धन्याः सुदुर्लभा लोके नित्यं तेभ्यो नमो नमः ॥
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः
 गृहस्थाश्च विरक्ताश्च आर्ताश्च प्रविमेदतः । प्रपन्ना भगवद्भक्ता द्विविधाः परिकीर्तिताः
 त्यक्तलोका विरक्ताश्च न्यासिनो द्विजसत्तमाः । अद्वेषमाभिताः शान्ता मामेकं पुरुषो-
 त्तमम् ॥ ८८ ॥

भजन्ति ध्यानयोगेन परिचर्यापरायणाः । त्रिदण्डिनः सोपवीताः शिखिनो जितमारुताः
 उपासकाः कर्मिणश्च ज्ञानिनोऽपि द्विजोत्तमाः । गृहस्था बहवो जाता नारायणपदाल-
 यम् ॥ ९० ॥

धूमस्तूपासनेनैव जनकः कर्मवार्मना । सनकाद्याश्च प्रह्लादो ज्ञानाद्यास्पृन्ति सहस्रिम् ॥
 भवन्तो यदि नैर्गुण्यं स्थानं मम मनोरमम् । कालव्यालविपास्पृष्टमरवष्टं गन्तुमि-
 च्छतः ॥ ९२ ॥

सांख्ययोगविनिर्धूतमायजवनिका रतिः । संप्राप्तात्मगतिस्तात शरणं याहि सद्गुरुम् ॥
 त्वं तु निर्मुक्ताविषयो योगेन द्विजसत्तमः । मुच्यसे विषयासक्तः श्रीमदाचार्यसंश्रयः ॥
 कृताचार्यमरस्पासी सो नेहेताप्यन्यसाधनम् । किं न संप्राप्यतेऽमीष्टमसङ्गगतिना यथा ॥
 संप्राप्य दासवेषं त्वं भज मत्स्वामितामतिम् । मच्छेषतामुपादत्स्व पारतन्त्र्यं ॥
 विचिन्तय ॥ ९६ ॥

नारायणपदाम्भोजं शरणं याहि मा चिरम् । प्रतिकूलजनावासं मनसाऽपि न संश्रय ॥
 राजंस्त्वमपि संपत्कराज्यलक्ष्मीमदः सदा । अनुसंधत्स्व मामेकमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
 भोगयान्तमतिं त्यक्त्वा साधनान्तरसन्मतिम् । स्वातन्त्र्यमन्यशेषत्वं हित्वा मच्छरणो
 भव ॥ ९९ ॥

भीवत्सराजानाब्रूचतुः—

जनकं सर्वलोकानामाधारममलद्युतिम् । कं यावः शरणं नाथ त्रैलोक्येकगुरुं हरिम् ॥
अविज्ञातोऽपि भूतानामन्तर्यामितया स्थितः । देहेन्द्रियमनःप्राणान्संयोजयसि कर्मसु ॥
अतस्त्वमेव नो देव मन्त्रराजं द्वयं तथा । चरमं वैष्णवं भावं देहि दीनार्तिमञ्जन ॥ १०२ ॥

नारायण उवाच—

यद्येवं पावके ह्यस्मिंस्तीर्थभूते मयन्तिके । स्नातामारादवप्लुत्य भवन्तो शरणागतौ ॥
तौ तथा चक्रतुस्तस्मिन्हृदे पावकसंज्ञके । स्वर्णधर्मानुवाकं च पावमानं तथैव च ॥ १०४ ॥
पठन्तं पुरुषं कंचिद्ब्रह्मशास्ते घनप्रमम् । तौ सूक्ते दधतुस्तस्मात्तस्मिन्नेव जले तदा ॥
उद्धारणादमू तत्र भीविष्णोर्दिव्यपार्श्वान् । समानवपुषः शान्तान्पीतकौशेयवाससः ॥
किरीटिनः कुण्डलिनः शङ्खचक्रगदाधरान् । मालिनो विशदस्मेरशिशिरीकृतलोचनान्
भो भोश्चन्द्रमतीकाशहासमासितविह्वलाः । के यूयमिह संविष्टाः किं जपन्तो निरा-
मयाः ॥ १०८ ॥

ब्रह्मशतुः भियः सूक्तं पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । जपतः परया भक्त्या ताब्रूचतुरधो हि तान् ॥
किमिदं स्थानममलं मनो येन प्रसीदति । इति विज्ञातुमिच्छावो यदि योग्या ब्रुवन्तु नः

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते परमधर्मकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां संमष्ट्यङ्काः ॥ ६८१ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पार्श्वदा ऊचुः—

वयं सूचारिणो जीवाः कोटिकल्पानुचारिणः । भगवन्मायया कृत्वा ह्यासन्कल्पान्तरेषु च
नानाविधशरीराणि रचयन्तः स्वकर्मणा । उपर्यधस्ततो लोकांश्चरन्तो दुःखमागिनः ॥
कदाचिद्दैवयोगेन प्रबुद्धा ह्यमवन्पुरा । सङ्को भागवतस्याऽऽसीद्येनेमां प्रापिता गतिम् ॥
शुभाशुभविभागेन लोकोऽयं द्विविधो मतः । शुभेन कर्मणा लोकः शुभोऽयमशुभोऽ-
न्यथा ॥ ४ ॥

कर्मजन्यमिदं सर्वमनित्यं प्राकृतं द्वयम् । अद्वयं भगवद्भ्राम सुतीर्यं प्रकृतेः परम् ॥ ५ ॥
वैष्णवं लोकमित्पाहुः सत्यं कर्मविजितम् । उपासनैकलभ्यं तन्मुक्तनिर्त्येकरूपाभितम् ॥
ज्ञानिनां प्रेमयुक्तानां परमेकान्तिनामसौ । नारायणो जनैर्गम्यः श्रुतवन्तो वयं ततः ॥
तदर्थमिह संप्राप्ताः श्रीमन्नारायणाश्रमम् । दीक्षां भागवतीं प्राप्य हरिं स्वेच्छानुसारतः
सेवया भो महामागौ गता नः कालसंततिः । संप्राप्य रूपसादृश्यं मन्त्रराजप्रभावतः ॥
एके तस्य विहाराय बाञ्छन्ति द्रुमजन्मताम् । येषां पुण्यस्रजो देवो वक्षसा धार-
यिष्यति ॥ १० ॥

एके विहारमूढित्वमाकाङ्क्षन्ति मनीषिणः । श्रीमन्चरणविन्यासैर्दृपती विहरिष्यतः ॥
एके चन्दनकर्पूरकेशरादिविभूतयः । सेवितुं तत्र बाञ्छन्ति यत्र देवो रमापतिः ॥ १२ ॥

एके धीणामृदङ्गादिशय्यास्तरणमावनाम् । इच्छन्ति प्रेमवसतौ भगवत्प्रीतये सदा ॥
 मयूरीभृङ्गविहगहंससारसकोकिलाः । इच्छामो भवितुं तत्र यत्र नैश्रेयसं वनम् ॥ १४ ॥
 गायका नर्तकाश्चैव वादकाश्चानुमावकाः । वयं भवितुमिच्छामो दिव्यलीलासुधांभुधौ
 बलयङ्गदभृङ्गारमञ्जीरसना हरेः । पीतशैवालजम्बालवालुकाहर्मचत्वराः ॥ १५ ॥
 कदाऽपि भगवत्सेवाविद्योगो नोपसर्पतु । इतिहेतोर्महाभागौ सूक्ते द्वे परिवर्तयन् ॥ १७ ॥
 तिष्ठामो न वयं विद्मो निवृत्ताः कति वासराः । स्थलं वैश्वानरं नाम बह्विबीजसमुद्भ-
 वम् ॥ १८ ॥

मन्त्रराजमविज्ञाय चक्रशङ्खाङ्कुरं विना । विना सूक्तद्वयं नास्य सिद्धिर्भवति वैष्णवी ॥

श्रीवत्सराजानाबूचतुः—

कृपया कथयध्वं नौ सूक्ते द्वे ब्रह्मसाधने । आराध्येते कथं चैते भगवत्पदसिद्धये ॥ २० ॥
 किंनामनी च किंदेये विनियोगः कथं तयोः । कथं चाऽऽराध्यते ताम्भ्यां भगवान्पुरुषो-
 त्तमः ॥ २१ ॥

त ऊचुः—

एको नारायणो देवः श्रीमान्कमललोचनः । एका च परमा शक्तिः सर्वकार्पकरी हरेः ॥
 अतन्तशक्तिसंपन्ना सा परा परमेश्वरी । संतिष्ठते सदा तस्मिन्स्वाश्रमे पुरुषोत्तमे ॥
 शालिपोते यथा शालिरुण्णत्वं पावके यथा । तथा हरी रमा साक्षात्प्रभेव शशिसूर्ययोः ॥
 नित्याऽनपायिनी शश्वद्विभिन्ना नैव दृश्यते । कारणे सर्वजगतामाधारे पुरुषोत्तमे ॥ २५ ॥
 तर्गादीं भिद्यते रूपं तपोरेकं द्विधा कृतम् । पञ्चोपनिषदां चैकं नादात्मकमथापरम् ॥
 नादात्मकं तु यद्वृषं तत्तु धीजद्वयात्मकम् । श्रीबीजं प्रणयं चैकं मूलाधारे प्रतिष्ठितम् ॥
 प्रणयं पौरुषं धीजं विद्धि तत्त्वत्रयात्मकम् । श्रीबीजं तु भ्रियः शोक्तं समस्तैश्वर्यसाध-
 नम् ॥ २८ ॥

प्रणवावयवैः सृष्टिस्त्रिविधा द्विजसत्तम । स्वरा हलस्तथाऽन्तस्था नयभेदैः समन्विताः ॥
 पातुष्वेयः संकपणः प्रहृम्नो एनिरुद्धकः । चत्वारः केशवाद्यास्तु द्वादश स्वरमूर्तयः ॥
 एषा षोडशधा सृष्टिर्दया श्रीविष्णुरूषिणी । अकाररूपस्य हरेर्निस्थेयं परमात्मनः ॥ ३१ ॥
 हलस्तु प्रकृतेः सृष्टिरुकाराक्षरसंज्ञया । चतुर्विंशतिभेदेन कादिरूपा महात्मनः ॥ ३२ ॥
 पञ्चविंशो मकारोऽयं पुरुषो नववर्णकः । एवं हि पौरुषे धीजे स्थितं घणात्मकं जगत् ॥
 वामुदेवादिभूर्भिर्नां चतुर्णां शक्तयस्तु याः । तथैव च केशवादीनां द्वादशापि प्रकीर्तिताः ॥
 धीजभूतभिषो रूपा विज्ञेया मन्त्रपारगैः । एवं षोडशधाभिन्नं श्रीबीजं नामतः शृणु ॥
 लक्ष्मीर्गिरा रतिश्चोषा वामुदेवादिशक्तयः । श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया
 रमा वृषाकपिर्धन्या पूष्यी यज्ञा तथेन्द्रिा । शक्तयः केशवादीनां संप्रोक्ता मुनिपुंगवैः ॥
 उत्पत्तिस्थितिकर्ताशौ बीजमूती सनातनी । आत्मनो वाचकी वाच्यी पञ्चोपनिषदा-
 त्मकी ॥ ३७ ॥

संहारे कारणाकारे नादे व्याकृतरूपिणौ । वाच्या वाच्याकृतो लीनौ सर्वाधारे सनातने ॥
कार्यादौ निलये स्वस्य सूद्ध्वा विश्वं हृदम्बुजात् । प्रविष्टः प्राणरूपेण ह्यन्तर्यामितया
तथा ॥ ४० ॥

नादातीतं परं ब्रह्म ह्यन्तर्यामितया स्थितम् । नादात्मकं शब्दमयं प्राणरूपेण संस्थितम् ॥
समष्टिव्यष्टिरूपेण ते रूपे परमात्मनः । प्रतिदेहं स्थितो व्यष्ट्या समष्ट्या परमे पदे ॥
छन्दोरूपं हरेः पार्श्वमासते संस्तुवन्नमुम् । तेनैव प्रोक्तवान्धर्मं परं चापरमेव च ॥ ४१ ॥
परं भागवतं धर्मं यन्निवृत्त्यात्मकं मतम् । प्रवृत्तिलक्षणं चान्यदपरं धर्ममुच्यते ॥ ४४ ॥
तद्दर्मपालनायाध मुनिमूपतिभिर्मुनिः । स्थापयामास लोकानां हितैषी भगवान्ह्रिः ॥
कदाचिद्वंषती तौ तु रूपे द्वे परमाद्भुते । दधतुः कृपया भूयो मूलमन्त्रेण दृष्टये ॥ ४६ ॥
वाग्भिः षोडशभिलक्ष्मीः स्वरूपं जगृहे मुदा । अष्टादशात्मकं रूपं भगवान्भूतमावनः ॥
श्रीसूक्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं पौरुषं मतम् । ऋषी तपोस्तु तावेव श्रीबीजं प्रणवं तथा ॥
छन्दोऽनुष्टुप्समाख्यातं देवते ते च दंपती । विनियोगस्तु सर्वत्र पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ४९ ॥
सूक्तं मूर्तिपरं ब्रह्म सदोपास्यं मनीषिभिः । आम्प्यामाराधयेद्देवं श्रीमन्नारायणं मुदा ॥
सर्वैरपि समाराध्यौ यद्यप्येतौ च दम्पती । वेदवाक्यैस्तथाऽप्येते सूक्ते साधारणे द्वयोः ॥
विष्णोराराधनार्थाय पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । देव्या आराधनायैतच्छ्रीसूक्तं तु भिया कृतम् ॥
द्वे सूक्ते प्रातरुत्थाय स्मृत्वा मनसि दंपती । पठेदनन्यशरणः परमैकान्तितामिषात् ॥
सूक्तयोरनयोस्तात प्रकाशद्वयमुत्तमम् । उपधारय वक्ष्यामि यद्वि ते मनसि स्पृहा ॥ ५४ ॥
तुलामकरमेपे वा शुक्रवारे विशेषतः । अष्टमीदिनमारभ्य द्वादश्यन्तं प्रपूजयेत् ॥ ५५ ॥
क्षीराब्धितनयां देवीं रक्ताम्भोजनिवासिनीम् । महालक्ष्मीं महाविद्यां महामयविना-
शिनीम् ॥ ५६ ॥

नारायणाङ्कसंरुढां किशोरीं कनकप्रभाम् । त्रिजगन्मातरं गौरीं मातुलिङ्गधरां श्रियम् ॥
सप्तम्यां प्रातरुत्थाय गुरुं नत्वा विधानतः । अनुज्ञां देहि भगवन्महालक्ष्म्याः प्रसाधने ॥
संपादय महाभाग मण्डपं मणिवेदिकाम् । पूजाद्रव्याणि सर्वाणि कुण्डं च यजनाय वै ॥
दत्तानुज्ञस्तु गुरुणा मन्त्रस्नानं विधाय च । प्रणयेत्षोडशस्तमं मण्डपं वेदिकोज्ज्व-
लम् ॥ ६० ॥

घरयेद्वाक्षणाञ्जुद्धान्महामागवताञ्जितम् । पाठार्थं तु महादेव्याः सूक्तं वै लक्षपाठतः ॥
पाठयेत्परया भक्त्या अष्टम्यादिदिनत्रयम् । पञ्चामृतेन संस्नाप्य पूजयित्वाऽर्हणोत्तमैः ॥
पायसेन तु नैवेद्यं पक्वान्नेर्विविधैस्तथा । गन्धपुष्पाक्षतैश्चैव स्तवनीराजनादिभिः ॥ ६३ ॥
रात्रौ जागरणं कुर्यान्नृत्परीतमहोत्सवैः । एकादशीमथाऽऽरभ्य यद्विकार्यं समाचरेत् ॥
दशांशेन प्रजुहुयान्मूलमन्त्रेण वाग्यतः । लक्षं प्रजुहुयाद्वाऽपि पायसेन हविष्यमुक्त्वा ॥ ६५ ॥
द्वादश्यां पूजयेत्सर्वं वैष्णवान्भोजयेद्विजान् । अङ्गनवरणसंयुक्तां सपानापुधमूपणाम् ॥
पूजयेत्परया भक्त्या महालक्ष्मीमनन्यधीः । सर्वान्कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमा-
श्मवेत् ॥ ६७ ॥

प्रणवादिमुचं सम्पलक्ष्मीसूक्तस्य वैष्णवः । कल्पयेद्यजने देव्याः क्रमाद्वावाहनादिषु ॥

वेद्यां प्रकल्पयेत्पीठं तत्र पद्मं तु संलिखेत् । पूरयेद्विधिवैवर्ण्येस्तद्विधिं चावधारयेत् ॥
 मक्ते षोडशाधा क्षेत्रे चतुर्भिर्मध्यमैः पदैः । प्रागादिकैः प्रकारैश्च विदधीत नवाम्बुजम् ॥
 मध्यमं कमलं कार्यमष्टपत्रं यथा शृणु । चतुर्धा भ्रामयेत्सूत्रं वर्जयित्वाऽष्टमं बहिः ॥
 पद्मसंधिस्थसूत्रेण द्विक्रमेण दलाष्टकम् । पद्मान्तराणामष्टानामेवमेवविधिर्भवेत् ॥ ७२ ॥
 कर्णिकाकेशरं पत्रं संधिपत्रमिति क्रमात् । सूत्राणामन्तरे भूयः क्षिपेत्सूत्राष्टकं तथा ॥
 बहिर्द्वारयुतं कार्यं कोणशोभादिसंयुतम् । चतुर्वर्णं रजोपेतं नवपद्मं प्रकल्पयेत् ॥ ७४ ॥
 तस्मिन्नावाहयेल्लक्ष्मीमन्तर्यागं विधाय हि । हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ॥
 घटे सुवर्णघटिते राजते ताम्रजेऽपि वा । मृन्मये वाऽपि संपूर्णं दध्ना क्षीरेण धारिणा ॥
 तत्र मामच्युतोत्सङ्गे निविष्टां पद्ममालिनीम् । शरच्चन्द्रमुधासारशिशिरस्मेरशोभिताम् ॥
 अनिर्देश्यामनौपम्यामनन्तां विश्वमाविनीम् । आमोदमिव पुष्पाणां दिविस्थानां प्रमा-
 मिव ॥ ७८ ॥

विनिष्क्रान्तुमशक्वां तामनन्यां पुरुषोत्तमात् । नित्यानपायिनीमेव भावयित्वा निजा-
 न्तरे ॥ ७९ ॥

प्रसन्नवदनां गौरीं किशोरीं कमलालपाम् । चतुर्भुजाम्बुजकरां मातुलिङ्गकरद्वयाम् ॥
 पद्मगर्भनिर्मां कान्तामसितायतलोचनाम् । स्फुरत्कटककेपूरहारकुण्डलमण्डिताम् ॥
 गम्भीरनामीश्विलीविभूषिततनूदराम् । सुकंकशदोत्तुङ्गपीनवृक्षघनस्तनीम् ॥ ८२ ॥
 चरद्विरेफपटलसमाक्रान्तालकावलीम् । आरक्ताधरविश्वान्तर्लसन्मुक्ताफलद्वियाम् ॥
 अर्धचन्द्रललाटस्थराजमानविशेषकाम् । सर्वलक्षणसंपन्नां कृष्णकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ८४ ॥
 वरदां पङ्कजकरां पद्ममालाविभूषिताम् । विष्णुवामभुजाश्लिष्टां मक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
 ध्यात्वा मां संमुखं कुर्यान्मन्त्रमूर्तिं सनातनीम् । घटस्थहेममूर्तीं तामानयेत्पद्ममालिनीम्
 क्रान्त्यां हिरण्यपूर्वाभ्यां प्रपद्येत हरिप्रियाम् । सान्त्वयेच्च पराभ्यां धैतदभेदेन संस्थि-
 ताम् ॥ ८७ ॥

पञ्चम्या च प्रपन्नोऽयं प्रसन्नां भावयेद्विधा । ततस्तामसितापाङ्गीमावाहनपुरःसरम् ॥
 मुद्राणां पञ्चकेनैव मूलमन्त्रेण मन्त्रावित् । यजेज्ज्वलनसूर्येन्दुमण्डले कमलालपाम् ॥
 करन्यासं विना देहन्त्यासं देव्याः समाचरेत् । क्रग्भिः सूक्तस्य मूलेन युक्ताभिः क्रम-
 शोऽभ्यसेत् ॥ ९० ॥

ज्ञानपीठे समारोप्य पाद्यार्घ्याचमनीयकम् । मधुपर्कं प्रदद्यात्तु दन्तकाष्ठादिपूर्वकम् ॥
 सुगन्धतेलसंस्पर्शां मुहुस्तेन समान्विताम् । कुर्यादानन्दिनीं देवीं दीप्या दारप्य(?)तीं
 तमः ॥ ९२ ॥

ततो नानाविधैः स्नानैः सर्वौषधिसमन्वितैः । कषायगन्धदूर्वादकुशोदकनकोदकैः ॥ ९३ ॥
 तीर्थोदकैश्च शुद्धोदैस्तथा पञ्चामृतेन च । संघ्राप्य परमेशानीं सुगन्धोद्दत्तनेन ताम् ॥
 उष्णोदकेन संघ्राप्य केशान्तंशोष्य मुद्रया । पुनराचमनं दत्त्वा वस्त्रेणाङ्गं प्रमुञ्च्य च ॥
 पद्मेनानाविधैर्देवीं मूषणैर्विधैस्तथा । सिन्दूरालक्तकालेपलीलाञ्जनमुत्सृजेत् ॥

प्रतिस्नानं प्रदातव्यं पाद्यार्घ्याचमनादिकम् । निमित्तके विशेषेण विभवे सति सर्वदा ॥
 गन्धं तैलं च चूर्णं च शालिगोधूमसंभवम् । हरिद्राचूर्णसंमिश्रमीपत्यन्नकमावितम् ॥
 उद्वर्तनार्थेनोदेन स्नानार्थं शालिसंयुतम् । उष्णाम्बुचन्दनं चन्द्रशितं लेपनार्थकम् ॥
 क्षीरं दधि घृतद्रव्यं मध्वैश्वरसस्तथा । सुगन्धामलकाम्मश्च लोभतोयं ततः परम् ॥
 रक्तचन्दनतोयं च रजनीवारि चोत्तमम् । ग्रन्थिपर्णपयः पश्चात्ततश्च तगरोदकम् ॥१०१॥
 म्रियंगुजटिलाम्मश्च तथा सर्वौषधीजलम् । पत्रपुष्पफलाम्मांसि बीजगन्धोदकं तथा ॥
 हेमरत्नसरितीर्थकेवलाम्बुनि च क्रमात् । स्नानीयाम्बुसमेतानि देयान्यम्बून्यमूनि तु ॥
 स्नातशिष्टाम्बुसंपूर्णं हरिद्राशालिसंभृतम् । स्रगादिसंयुतं कुम्भं हस्ते कृत्वा परत्र तु ॥
 सिद्धार्थैर्धूपवत्पात्रं धारयित्वा तु मूर्धनि । बहिः क्षिपेत्ततो दद्यात्सुधीते चाङ्गुशाटिके ॥
 केशोदकापकर्षार्थमम्बरं देहवारिहृत् । अन्तरीयोत्तरीये द्वे सुधीते वाससी शुभे ॥१०६॥
 भाविते गन्धधूपेन दद्याद्भद्रासनं ततः । अलंकारासनं पश्चाद्देयं देवैः सुकृतमम् ॥
 तत्र सर्वं प्रदातव्यमर्घपाद्यादि पूर्ववत् । विवेचनं तु केशानां कङ्कतेन प्रशोधनम् ॥१०८॥
 तैलेन मर्दनं मूर्धस्ततश्चूडोपकल्पनम् । अलंक्रिया तु कर्तव्या मूलेन मनुना पृथक् ॥
 कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरक्षोदमिश्रितम् । चन्दनं तु प्रदातव्यं शीतलं सुखवर्धनम् ॥११०॥
 स्रजो नानाविधा देयाः सात्विकैः कुसुमैश्चिताः । अङ्गरागं च हृदये दद्यादञ्जनमीक्षणे ॥
 सीमन्तालंकृतिं कुर्यादादशं दर्शयेत्ततः । चामरव्यजने छत्रं गजांश्च परितो न्यसेत् ॥
 ज्वलदङ्गारनिचये कृष्णागुरुमनिन्दितम् । दाहयेद्धूमधाराभिर्विक्रमान्तमधिवासयन् ॥
 ज्वालयेत्यरितो दीपान्मध्याज्येन मुदाऽन्वितः । नैवेद्यं पापसं शुद्धं राजते माजने कृतम् ॥११५॥
 घृतशर्करयोपेतं सितारिण्डैरलंकृतम् । अपूपमोदकामीदृशाकराजिविराजितम् ॥११५॥
 हेमपात्रगतं नीरमुशीरशशिवासितम् । एलाचूर्णमहामोदमोदितं विनिवेदितम् ॥११६॥
 अबैष्णवजनास्पृष्टमनवेक्ष्यमवैष्णवैः । नीराजनादिना पूतमभूमिस्थं निवेदयेत् ॥११७॥
 धेन्वाऽमृतीकृतं द्रव्यं प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः । मूलेन पुष्टितं चैव अखेणैवाभिरक्षितम् ॥
 तुलसीमिश्रितं सर्वं घण्टां वामेन वादयन् । निवेदयामि मन्त्रान्ते प्राणाहुतिमथाऽऽचरेत् ॥
 किञ्चित्किञ्चिन्मुखे देयं ततः कवलमुद्रया । ध्यायन्सावरणां देवीं नारायणकृताभयाम् ॥
 ततश्चान्तःपटं दत्त्वा श्रीमूक्तं प्रजपन्बहिः । मूलं षोडशवारेण मध्ये नीरं निवेदयेत् ॥
 वृद्धिदोषविघातार्थं दीपं पिष्टेन निर्मितम् । ग्रामयेत्सर्पैर्युक्तं मुदा प्रोत्तानपात्रगम् ॥
 भोजनं भावयित्वाऽथ दत्त्वाऽऽपोशनमुत्तरम् । करोपमर्दनं देयं सुगन्धद्रव्यसंयुतम् ॥
 स्वस्थाने स्थाप्य देवेशं ताम्बूलं पूगपूरितम् । प्रदेयं परया भक्त्या मुखवासनकं परम् ॥
 ततो मालां महालक्ष्म्यै तुलसीकुसुमोज्ज्वलाम् । कुसुमाञ्जलिमादाय दद्याच्छिरसि
 पादयोः ॥ १२५ ॥

द्वितीये दिवसे लक्ष्मीनारायणकृतालया । तृतीये कमला देवी माधवेन समन्विता ॥
 चतुर्थदिवसे पद्मा गोविन्दकृतकेतना । पञ्चमे पाद्मिनी पूज्या विष्णुना कमलालया ॥
 मधुसूदनसंयुक्ता षष्ठे सप्तमके रमा । त्रिविक्रमेण संपूज्या वृषाकपिरथाष्टमे ॥ २१ ॥
 वामनेन समं पूज्या नवमे श्रीधरेण च । धन्यानाम्नी समाराध्या पृथ्वी तु दशमे यजेत् ॥
 हृषीकेशेन यशस्या पद्मनाभेन रुद्रके । इन्दिरा द्वादशे पूज्या दामोदरकृताभया ॥ २२ ॥
 त्रयोदश उषा देवि अनिरुद्धेन संयुता । प्रद्युम्नेन रतिस्त्विन्द्रे गिरा संकर्षणेन हि ॥
 षोडशे दिवसे प्राप्ते सुधीर्लक्ष्मीं निशामुखे । पूजयेद्वासुदेवेन कृतेन मनुना मुदा ॥ २५ ॥
 कदलीस्तम्भसंवीते नववस्त्रविभूषिते । मण्डपे पूजयेद्देवीं विष्णु विगगजमण्डिते ॥ २६ ॥
 अथ चित्तवने देवीं चतुर्बाहुसमन्विताम् । चामरैर्वीज्यमानां च सिक्ताभेनां कुशा-
 म्बुमिः ॥ २७ ॥

त्रिपाद्भिर्मूर्तिनिलयां मूलीलाभ्यामुपासिताम् । महालक्ष्मीं सप्तदशीं महाविष्णोश्च सं-
 निधौ ॥ २८ ॥

कलामिश्च कलामिश्च पूर्वोक्ताभिः समन्ततः । स्वयं सप्तदशी तत्र स्वाभया परमेश्वरी ॥
 नित्यमुक्तेर्जनेर्गुप्ता लोकपालाङ्गनागणैः । आनन्दकन्दकमले निषण्णा ज्ञाननालिके ॥
 स्फुटप्रकृतिपत्रे च विकारमयकेसरे । मातृकाकर्णिके पूर्णपराजन्तमधुमते ॥ ३१ ॥
 परमात्मात्मान्तरात्मज्ञानात्मपरिवारिते । दिव्यतेजस्त्रयोपिते लक्ष्मीबीजवराहके ॥ ३२ ॥
 महामाया महाविद्या महायोगिन्यधीश्वरी । महालक्ष्मीर्महादेवी महाशक्तिर्महेश्वरी ॥
 सर्वाधारमयी शान्ता कान्ता विष्णोर्यशस्विनी । दिव्यापुधधरा देवी शङ्खचक्रगदाज-
 माक् ॥ ३४ ॥

यस्या अंशकलामिश्च त्रिगुणाः कोटिशक्तयः । स्वयं तु निर्गुणा शक्तिर्नादातीता परा-
 मिधा ॥ ३५ ॥

मत्स्यादिशक्तयस्तत्र सात्विक्यः कार्यलक्षणाः । उमाद्यास्तमसोद्भिता गायत्र्याद्यास्तु
 राजसाः ॥ ३६ ॥

पालिका नाशिकास्त्वन्या जगदुत्पादनक्षमाः । तामिः स्वांशकलामिश्च सेव्यते परमे पदे
 अम्राकृताभिर्नित्याभिः केशवादिकशक्तिभिः । दिव्यसृष्टिप्रसूताभिरप्रसूता समर्च्यते ॥
 या कालकलनातीता भीता या सामगायकैः । उमादितामसीनां तु भैरवी कालिकादयः
 शक्तयः कोटिशः सन्ति यावत्तयः पिशिताशनाः । मद्यामियाः करालास्याः श्मशानकू-
 तकेतनाः ॥ ४० ॥

निष्कामैर्षां सकामैर्वा वैष्णवेर्न निरीक्षिताः । सात्विक्यस्तु सद्गोपास्या वैष्णवैर्विष्णुना
 समम् ॥ ४१ ॥

तत्र दुर्गा सकामैस्तु कृष्णाधिष्ठानृदेवता । निष्कामैर्वैष्णवैः सेव्या महालक्ष्मीर्हरेः प्रिया
 नन्दगोपगृहे जाता यशोवर्गमसंभवा । किञ्चित्कार्यं समुद्दिश्य गोपपुत्रैस्तु पूजिता ॥
 गोपीभिः कृष्णकामाभिः कृष्णालम्बधरा यतः । सूते सर्वाधंनिचयं जनैराराधिता सती

सकामैर्वेष्णवेश्चाथ विष्णोराज्ञापुरःसरम् । सात्विकैरुपहारैश्च चक्राद्यष्टमुजायुधा ॥
 एकान्तिमस्तु लक्ष्मींशं सेवन्ते रमया सह । वीयमानं न गृह्णन्ति सालोक्याद्विचतुष्टयम् ॥
 सर्वविद्यामयी साक्षाद्भिर्गुणा परमे पदे । महालक्ष्मीर्महामाया पूजनीया हि षोडशे ॥
 तस्या ध्यानं प्रवक्ष्यामि ह्यभिषेकविधिं तथा । कृते यस्मिन्समाप्नोति शाश्वतं पद्मुत्तमम् ॥
 विरजायाः परे पारे निर्गुणे परमे पदे । नित्ये निरत्यये रम्ये प्राकृतेः परिवर्जिते ॥ ४९ ॥
 नित्यानन्दमहाधाम्नि वनं विध्यं विचिन्तयेत् । सर्वैश्वर्यबलज्ञानमयमूरुहमण्डितम् ॥ ५० ॥
 चम्पकाशोकपुंनागपाटलैरुपशोमितम् । लवङ्गमाधवीबिल्वदेवदारुसमेरुभिः ॥ ५१ ॥
 मन्वारपारिजाताद्यैः कल्पवृक्षैः सपुष्पकैः । चन्दनैः कर्णिकारैश्च मातुलुकैश्च वज्जुलैः ॥ ५२ ॥
 दाडिमीलिकुचाक्कोलैः पूगैः कुरबकैरपि । कदलीकुन्दमन्दारनालिकैरैरनुत्तमैः ॥ ५३ ॥
 मालतीमल्लिकाजतिकेतकीशतपत्रकैः । वासन्तीतुलसीनन्द्यावर्तैर्दमनकैरपि ॥ ५४ ॥
 सर्वतुङ्गसुमोपेतैर्नमद्भिरुपशोमितम् । मन्वमारुतसंमिश्रकुसुमामोदि दिङ्मुखम् ॥ ५५ ॥
 तन्मध्ये तटिनीतीरं महामन्वारमण्डलम् । सुवर्णकमलोद्यानभ्रमञ्जमरनादितम् ॥ ५६ ॥
 मुकुटोत्पलकङ्कारपङ्कजैरुपशोमितम् । मारुतोद्धूननोद्भूतमकरन्दधनोदयम् ॥ ५७ ॥
 कूजद्विविङ्गसनादमुखरीकृतविङ्गमुखम् । तत्र रत्नमयी भूमिः कोटिपोजनविस्तृता ॥
 काटिसुर्येन्दुवह्नीनां प्रमा यत्र विलीयते । तत्र धीमन्दिरं दिव्यं चतुर्द्वारसमावृतम् ॥ ५९ ॥
 नित्यसिद्धजनैर्नित्यं कृतसंस्कारमुज्ज्वलम् । रत्नोपकलससंशोभिकपाटादकसंपुटम् ॥ ६० ॥
 नवरत्नसमाकलसतुङ्गगोपुरतोरणम् । हेमदण्डशिखालम्बिध्वजावलिपरिष्कृतम् ॥ ६१ ॥
 नवरत्नसमाबद्धस्तम्भराजिविराजितम् । सहस्रद्वीपसंयुक्तं द्वीपदण्डविराजितम् ॥ ६२ ॥
 तप्तहाटकसंवल्लतवातायनमनोहरम् । नानावर्णशुकावञ्जमुषर्णध्वजकोटिभिः ॥ ६३ ॥
 किङ्किणीमालिकायुक्तपताकाभिरलंकृतम् । जातरूपमयै रत्नविचित्रैरतिविस्तृतैः ॥ ६४ ॥
 माणिक्यवज्रवेदुर्यस्वर्णमालावलीयुतैः । अन्तरान्तरसंयद्भरत्नैर्दुर्लभमनोहरैः ॥ ६५ ॥
 विचित्रैश्चित्रवज्रैश्च वितानैरुपशोमितम् । सर्वरत्नसमायुक्तं हेमकुट्टिममुज्ज्वलम् ॥ ६६ ॥
 केतकीमालतीजातीचम्पकोत्पलकसरैः । मल्लिकानुलसीकुन्दनन्द्यावर्तकवृक्षैः ॥ ६७ ॥
 एतैरन्यैश्च कुसुमैरलंकृतमहीतलम् । अञ्जनाश्रीरक्षूरुभुगनाभितमालकैः ॥ ६८ ॥
 चन्दनागरुकङ्कोलेर्विमोहितविगन्तरम् । एवं संचिन्त्य मनसा मण्डपं सुमनोहरम् ॥ ६९ ॥
 तन्मध्ये भाषयेन्मन्त्री पारिजातं मनोहरम् । तस्याधस्तात्स्मरेन्मन्त्री रत्नसिंहासने महत् ॥
 तस्मिन्सिंहासने वेण्या यन्त्रं संचिन्तयेन्मुदा । पटकोणाद्वलं बाह्ये सूपुरद्वारसंयुतम् ॥
 मध्ये तु भाषयेद्द्वीजं रमायाः प्रणवान्तरम् ॥ ७२ ॥

तस्मिन्नुधांशुशतद्वीधितिशुद्धहासामाशागजैरुपयतः परिपिच्यमानाम् ।

ब्रह्माविद्वेषरमणीमणिगीतकीर्तिं संकल्पकल्पितव्याघ्रकटाक्षपाताम् ॥ ७३ ॥

वाह्याभिमूतहतदोषहिरण्यवर्णां कर्णान्तपातिनयनाम्बुजधीक्षणीयाम् ।

संकल्पनिर्गतमुसाम्बुजमुग्धगन्धमत्तालिजालमुखरीकृतगण्डसीमाम् ॥ ७४ ॥

मुक्ताच्छगुच्छधवलीकृतकर्णमूलां मूलं मनोजयिकृतेः पुरुषोत्तमस्य ।

सत्पद्मरागमणिकल्पितकर्णपूरां पूरायितामतिशुद्धसहिद्वारायाः ॥ ७५ ॥

भूषलितजितरतीशमदामदान्तद्वरातिद्वरपक्षलवमुग्धशोभाम् ।

श्रिग्धालकालिजितसालिसरोजमास्वदास्यामनन्पमतिसंश्रितपद्मनामाम् ॥ ७६ ॥

अर्धेन्दुमण्डलललाटतटोद्विताममाणिक्यभूषणमयाञ्च विशेषकामाम् ।

निर्भिन्ननीलमणिमङ्गविमिश्रकान्तिजालाभिरामकचमारलसच्छिरस्काम् ॥ ७७ ॥

सीमन्तगर्भविनिघटसितांशुतारधारापगापपरिभाजितकृष्णताराम् ।

चूडाग्रवस्त्रमणिनन्दविभूषणार्चिर्मास्वन्मयूखाधिकचीकृतहृत्सरोजाम् ॥ ७८ ॥

नानामणिप्रकरमण्डितकम्बुकण्ठीमुज्जिन्नकान्तिचयमौक्तिकदामशोभाम् ।

स्वर्णारविन्दमुकुलोन्नतकुङ्कुमोत्पदिव्याङ्गरागपरिमृष्टकुचप्रवेशाम् ॥ ७९ ॥

हेमारविन्दवलयोद्गन्धबाहुयुग्मां सम्मानुलङ्घयित्सङ्घपपाणिपद्माम् ।

क्षामोदरोपरिलसन्निवलीतरङ्गमङ्गाधिकरुद्रपुरुषोत्तमकेलिहस्ताम् ॥ ८० ॥

काञ्चीकलापमुखरीकृतमध्यमार्गां मारावबोधननिकपितनूपुरामाम् ।

पादारविन्दविगलन्मकरन्वचिन्दुसंमोहितालिमुनिवृन्दसुगीतगीताम् ॥ ८१ ॥

एवं विचिन्त्य जलजातकृताधिवासं वैकुण्ठनाथरमणीमनुनीय वाचा ।

यन्त्रे निवेश्य कुसुमाञ्जलिना सखीभिः सीमन्तिनीमिरभितः परितोषणीया ॥ ८२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीधरस्वरिते सृष्टादिर्भावे महाकवनी-

समाराधनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ८९० ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

हरेषु पाठकाः स्थाप्या द्वौ द्वौ देव्यमिषेचने । लक्ष्मीसूक्तं प्रजसत्त्वं यावत्स्यादभिये-
चनम् ॥ १ ॥

आवाहनादिकं कृत्वा मन्त्रपीठे हरेः त्रिपाम् । संनिवेश्य वरारोहं सूक्तन्यासं समाचरेत् ॥

शरीरे स्वस्य देव्याश्च भूतशुद्धिपुरःसरम् । मन्त्रन्यासं सर्वीजं च जितवाग्धिमलाशयः ॥

स्थापयेत्कलशं मक्त्या ह्याभियेचनिकं परम् । शतैकं षोडशाष्टौ च कार्थमुद्दिश्य भक्तितः

एकमेव तथा कुर्मं निष्कामो नित्यकर्मणि । कृत्वा नवपद्मात्मानं मण्डलं यन्ममूषितम् ॥

कलशान्स्थापयेत्तेषु पद्मेषु शुभलक्षणान् । मूलेनावेक्षणं कुर्यात्परोक्षं चास्त्रेण घर्मणा ॥

रक्षणं सर्वतः कृत्वा क्षालनं चास्त्रतो जलैः । संनिवेश्य कुशापारे यक्त्रं नैव विधापयेत्

ध्यात्वा तत्र महालक्ष्मीं कलशान्युजयेत्कमात् । चन्दनालिससर्वाङ्गान्पूर्वाक्षतसमन्वितान्

दुकूलवेष्टितान्सर्वान्पूरयेत्तीर्थवारिभिः । नवर्त्तनसमायुजं पङ्कजं स्पर्शनं निर्मितम् ॥ ९ ॥

मध्यकुम्भे क्षिपेद्धीमाम्भक्ताकर्पप्रमाणकम् । वित्तशाल्यं न कुर्वीत पटे वा चन्दनेलिते

मूलेन पूरयेत्तत्र चौपधीर्देवतामयीः । चन्दनोशीरफूर्पूरजातीकङ्कालकुङ्कुमम् ॥ ११ ॥

कोष्ठागरुतमालैलायुतं संपिप्य मागतः । विलोढय सर्वकुम्भेषु रत्नान्यपि विनिक्षिपेत् ॥

लक्ष्मीं दूर्वां सदाभद्रां सदादेवीं मधुमताम् । मुशलीं शक्रवलीं च कृत्वाऽपामार्गपत्रकम्

प्रियङ्गुमुद्गोधुमवीहींश्च सतिलान्यवान् । शालितण्डुलमाषांश्च तेषु प्रक्षाल्य निक्षिपेत् ॥
धात्रीलकुचविल्वानां कदलीनालिकेरयोः । फलान्यपि विनिक्षिप्य पुष्पाण्येतानि निक्षि-
पेत् ॥ १५ ॥

पद्मं सौगन्धिकं जातीं मल्लिकां बकुलं तथा । चम्पकाशोकपुंनागतुलसीकेतकोद्भवम् ॥
पलवानि यटाश्वत्थपृक्षोदुम्बरशाखिनाम् । ब्रह्मकूचं विनिक्षिप्य शरावेः सफलाक्षतैः ॥
विधाय कुम्भवक्त्राणि क्षौभैराच्छादयेत्ततः । आवाह्य मध्यकलशे महालक्ष्मीं प्रपूजयेत् ॥
पूर्वोक्तस्नानसंपन्नां वस्त्रालंकृतिमूपिताम् । निषण्णां मद्रपीठे तु स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
पोडश ब्राह्मणास्ते तु कुशैर्विल्वदलेस्तथा । पुर्वानुलसिकापत्रैः श्रीभुक्तैः परमेश्वरीम् ॥
कुर्युः सुमङ्गलीगीतैरभिपिक्तां महोत्सवैः । अभिविच्य महादेवीं परिवारसमन्विताम् ॥
अलंकुर्याद्विमूयाभिर्धूपदीपादिभिस्तथा । रात्री जागरणं गीतनृत्यवाद्यस्तवादिभिः ॥
पोडशीपूजनं चैव पोडशे विवसे स्मृतम् । सहस्रनामभिस्तैस्तैः पुष्पैर्विल्वदलाक्षतैः ॥
दूर्वाभिः कुङ्कुमाक्तामिरवकाशे पृथक् पृथक् । पूजयेद्विष्णुना साकं नाकं पश्यति कर्हि-
चित् ॥ २४ ॥

य एवं वार्षिकीं पूजां कुर्यात्प्रयतमानसः । विनाऽप्यावरणान्यङ्गं देव्याः संपूजयेत्कृमात्
हस्तप्रक्षालनं कृत्वा प्रदेयः कुसुमाञ्जलिः । हृदयादिमहामन्त्रैर्हृदयादीन्समर्चयेत् ॥ २६
प्रथमावरणं ह्येतच्छिष्यः प्रोक्तं मनीषिभिः । दलेष्वदसु संपूज्या आद्याश्चाह विभूतयः ॥
दलाग्रेषु च संपूज्याः कार्याद्या अग्निकोणतः । द्वितीयावरणं ह्येतन्महालक्ष्म्याः समीरि-
तम् ॥ २८ ॥

उमाद्याः संधिषु तथा संपूज्याः प्रयतात्मना । उमा च श्रीसरस्वत्यौ दुर्गा च धरणी
तथा ॥ २९ ॥

गायत्री देवपुषा चेति पद्महस्ताः समन्ततः । तृतीयांवरणं ह्येतत्ततो मत्स्यादिशक्तयः ॥
वेदा वेदवती धात्री महालक्ष्मीः सुखालया । मार्गवी च तथा सीता रेवती रुक्मिणी
प्रमा ॥ ३१ ॥

मत्स्यकूर्मादिमूर्तिनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । चतुर्थावरणं ह्येतद्रङ्गा सूर्यसुता ततः ॥
शङ्खपद्मनिधीं पूज्यौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ । धृतातपत्रं वरुणं पूजयेत्पश्चिमे ततः ॥ ३३ ॥
संपूज्य राक्षीन्परितो यजेदथ नवग्रहान् । अर्चयेद्दिग्गजान्दिक्षु चतुर्वन्तविमूपितान् ॥
ऐरावतः पुण्डरीको वामजः कुमुदोऽश्ननः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च तेकृमात् ॥
इति पष्ठे सप्तमे च दिक्पालान्पूजयेत्कृमात् । एवमावरणैर्देवीं महालक्ष्मीं परात्पराम् ॥
संपूज्य प्रार्थयेदित् क्षमापणपुरःसरम् । अनाथमथवा दीनमपराधैकमाजनम् ॥ ३७ ॥
रक्ष मां कृपया देवि तवैव शरणागतम् । भगवद्धरणाम्भोजमजनानन्दमाजनम् ॥ ३८ ॥
कुरु माममलालोकनिवारितजगद्भयम् । अगाधमवपाथोधिनिमग्नमयविप्लुतम् ॥ ३९ ॥
आनन्दिनि महामाये समुद्धर करग्रहैः । परमावधिभूताऽसि परमैश्वर्यसंश्रये ॥ ४० ॥
कमन्धं शरणं यामि परतन्त्रमनीश्वरम् । श्रीमन्नारायणानन्दसंदोहं कुरु साधने ॥ ४१ ॥
जय मातर्मदोन्मत्तमातङ्गवल्गनाभिधे । कमले कमलाकीडे कलानिधिसहोदरे ॥ ४२ ॥

मम देहि पदाम्भोजमपि मानसपङ्कजे । ब्रह्मादिदेवतावृन्दसमाराधितपङ्कले ॥ ४३ ॥
विमले विमलज्ञानकलया विमलं कुरु । एवं संप्राप्त्यं देवेशीमाराधनपरो भवेत् ॥ ४४ ॥
मातः पुनः प्रपूज्याथ हुत्वा बह्वी स्वशाखया । श्रीसूक्तमूलमन्त्राभ्यामुग्निः षोडशमि-
र्मुहुः ॥ ४५ ॥

पापसेन तिलैर्वाऽपि कमलैर्वा मधुप्लुतैः । प्रत्येकं षोडशदिनैः पूजिता याश्च मातरः ॥
तदर्थं जुहुयाच्चाग्नौ शतं वाथ सहस्रकम् । दत्त्वा पूर्णाहुतिं विप्रान्संभोज्याथ विसर्जयेत् ॥
प्रतोष्य विविधोपायैर्गुरुं भक्त्या धनाविभिः । पश्चात्सपरिवारोऽयं यजमानः कृतोत्सवः
स्वयं सुश्रीत मतिमानात्मानं धन्यतां वहन् । न मारी न च दुर्मिक्षे नोपसर्गमयं भवेत् ॥
राज्ञा जयति सङ्ग्रामे शत्रून्नेवं कृते मते । महालक्ष्मीवतं मोहादज्ञानान्न करोति यः ॥
वारिध्यां जायते तस्य सुतो नरकमाप्नुयात् । ज्ञात्वा देहमिमानेन महालक्ष्मीवतं त्यजेत् ॥
तस्याऽऽस्यं च समालोक्य सचैलं द्यानमाचरेत् । जगतः पितरौ साक्षाद्ब्रह्ममीनारायणौ
मतौ ॥ ५२ ॥

तावनावुत्प मूढात्मा कथं न नरकं वजेत् । अशक्तो मतमास्थानुं पयोमूलफलाविभिः ॥
हविष्येणापि नृक्तेन चैकमुक्तेन वा पुनः । नयेत्कालं जयेत्सूक्तं यावत्कृष्णादमी भवेत् ॥
पापसान्नं निवेद्याथ भोजयित्वा द्विजन्मनः । तेनैव पारणं कुर्यात्प्रपूचेन यथाविधि ॥
न वन्ध्यं दिवसं कुर्याद्द्विषणवोऽभिलपन्हरिम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां धीवत्सवरिते सूक्तमहात्म्ये महालक्ष्मीप्रठाविधानं
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आवितः श्लोकानां समष्टयङ्काः ॥ ९४६ ॥

अथैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन नवषोडशमिर्घटेः । द्वापयेत्कार्यमुद्दिश्य यजमानं च भक्तिः ॥ १ ॥
ऋग्भिश्च यज्ञदशभिस्तस्य सिद्धिं वधीमि यः । घटे घटे समभ्यर्च्यः पूर्वोक्ताः शक्तयः
क्रमात् ॥ २ ॥

मध्यमे कलशे देवीं महालक्ष्मीं प्रपूज्य च । त्रिसहस्रं जपेन्मूलं श्रीसूक्तेन समन्वितम् ॥
दिव्यज्ञानमलैश्वर्यसिद्ध्यै मद्रपीठके । समारोप्य गुरुभक्त्या शिष्यमासेचयेद्घटेः ॥ ४ ॥
अलंकृतं धरत्रीमिलार्जैश्चाप्यभिवाधितम् । नदत्तु पञ्चोपायेषु मुहूर्ते शोभने तथा ॥ ५ ॥
मध्यस्थकुम्भतोयेन महालक्ष्मीमनुस्मरन् । अभिषिञ्चेत्कामादन्धैः कलशैः शोभनाम्बुभिः
मद्रमस्तु शिवं चास्तु महालक्ष्मीः प्रसीदतु । प्रणश्यत्वशुभं सर्वं जन्मजन्मान्तरे कृतम् ॥
आशिषः संप्रपूज्यैवं गुरुः शिष्यं समाहितम् । महापीठे नयेत्पाणिपङ्कजे धृतमङ्गलम् ॥ ८ ॥
महादेवि महामाये वेकुण्ठद्वयमिये । देहि मे चरणाम्भोजे भक्तिमत्पामिषारिणीम् ॥ ९ ॥
नमो मातर्महालक्ष्मि मेऽनन्यशरणार्थिनः । सानिष्ये देहि देवेशि परिचर्यां तु वर्तनम् ॥
अकामो वा सकामो वा प्रार्थयेद्दीनपा गिरा । गुरुं नत्वा द्विजान्भोज्य विस्मृत्य विहरे-
न्नतः ॥ ११ ॥

अभिषिक्ता सती वन्द्या सूते पुत्रं महामतिम् । महारोगेषु जातेषु कुर्याद्बोहेषु वैष्णवः ॥
 भूतेषु दुर्निमित्तादौ कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । सर्वसंपत्करं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ॥
 सर्वरोगप्रशमनं सर्वापद्विनिवारणम् । गर्भरक्षाकरं स्त्रीणां क्षीर्घागुर्जनकं परम् ॥ १४ ॥
 प्रसूतानामपि स्त्रीणां सूतिकागाररक्षणम् । प्रनष्टपुष्पगर्भाणां पुष्पगर्भामिरक्षणम् ॥ १५ ॥
 आसन्नशत्रुमीतानां महामयविनाशनम् । गन्तव्यीणां गताज्ञानां निर्मतीनां च भूमुजाम् ॥
 श्रेयमाज्ञां मतिं चैव संवर्धयति भक्तिः । आस्तिकानां यदान्यानां गुरुदेवैक्यमभविनाम्
 सिद्धयो ह्यभिषेकेन समायान्ति न संशयः । नास्तिकापि न वक्तव्यं नाधनायातिर्हिंसिने
 अवैष्णवाय दुष्टाय वैदिकायापि नो दिशेत् । आस्तिकं च विशुद्धं च शान्तं च सम-
 वर्क्षिणम् ॥ १९ ॥

अविप्रमपि संस्क्रुयान्महालक्ष्म्यभिषेचने । अथ प्रबोधयान्नां च कार्तिक्यां प्रवर्षामि वः ॥
 यस्या विज्ञानमात्रेण मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् । अमाप्रदोपसमये बोधयेत्कमलालयाम् ॥
 ऋग्मिथ्व पञ्चदशभिः सर्वैश्च सह वैष्णवैः । एकादशीं समारभ्य संस्क्रुयद्यागमण्ठ-
 पम् ॥ २२ ॥

चित्रध्वजपताकाभिर्वितानवरतोरणैः । गृहं सुधासितं कुर्यात्सुगन्धोदकयासितम् ॥ २३ ॥
 चामरादिलसत्कुम्भं कदलीस्तम्भमण्डितम् । धीणापिनोदसंयुक्तं नटनतंकनावितम् ॥
 स्तवकामलपुगाभ्रविल्वाम्भोजकृतच्छवि । शयनीयगृहे कन्यां गां च काञ्चनेदीपकम् ॥
 दर्शनार्थं प्रकल्प्याथ संमारान्पूजनस्य च । प्रस्वाद्य धरपर्यङ्के पूर्वमेव प्रबोधनात् ॥ २६ ॥
 स्नानीयकलशान्स्थान् नानौषधिसमन्विताम् । पक्वास्नानि विचित्राणि नैवेद्याथ प्रक-
 लपयेत् ॥ २७ ॥

पूजापीठं च शङ्खादिस्थापनं गुरुपूजनम् । अधिवासनवत्कुर्यात्प्रदोपसमये ततः ॥ २८ ॥
 प्रज्वाल्य परितो क्षीपान्दीपवृक्षांश्च सर्वशः । ततः प्रबोधयेद्देवीं द्विजैः श्रीसूक्तपाठिभिः
 घण्टातालमृदङ्गैश्च धीणापणववादनैः । जयशब्देनमःशब्दैः स्तवैरारतिकैस्तथा ॥ ३० ॥
 प्रबुद्धां दर्शयेत्तावद्गां कन्यां घृतदीपकम् । दन्तकाष्ठं च गण्डूपं दत्त्वा मङ्गलदीपकम् ॥ ३१ ॥
 तैलाम्बुङ्गं सुगन्धेन पाद्यार्घ्याचमनं तथा । पञ्चामृताभिषेकं च सुगन्धोद्वर्तनं तथा ॥ ३२ ॥
 सवस्त्राङ्गविभूषामिरर्चयेच्चिन्तयन्मुधीः । धूपं दीपं च नैवेद्यं नानासंभारसंयुतम् ॥ ३३ ॥
 ताम्बूलादर्शकुसुममालिकाभिः प्रपूज्य च । सहस्रनामभिः पूजां पृथक्त्वाऽक्षतादिभिः ॥
 प्रसूनेस्तुलसीपत्रैर्मालतीमालिकादिभिः । कमलैः कमलां देवीं समभ्यर्च्य विधानतः ॥ ३५ ॥
 चामरैरुच्चिरैश्छत्रैः संवीज्य नरवाहने । समारोप्य महादेवीं तूर्यमङ्गलानिस्वनेः ॥ ३६ ॥
 सूक्तपाठैः स्तवैः पुण्यैर्भामयेन्नगरे निशि । महानिशायां लाजैश्च प्रसूनेश्च समर्चिताम्
 तामानयेत्पुनः पीठे नीराज्य द्वारदेशके । तत्र जागरणं कुर्यात्प्रातर्मक्तान्प्रपूजयेत् ॥ ३८ ॥
 भोजनैर्दक्षिणाभिश्च प्रदक्षिणयतिस्तवैः । एवं यः कुरुते देव्याः कार्तिके बोधनोत्सवम् ॥
 श्रीसूक्तेन गृहं तस्य महालक्ष्मीर्न मुञ्चति । एवं जन्मोत्सवं देव्या द्वादश्यां तु समाचरेत् ॥
 मक्तानां श्रेयसे वत्सं समूता क्षीरसागरे । श्रीसूक्तेन भियो देवैरेकादश्यां समर्चनम् ॥ ४१ ॥
 कृतं सहस्रनाम्नश्च पठनं हरिणेरितैः । द्वादश्यां कमला देवी क्षीराब्धितनया रमा ॥ ४२ ॥

देवानां कार्यसिद्धयर्थं निर्गता जयनिस्वनैः । तस्माच्छ्रीवेष्णवेदेव्या द्वादश्यामुत्सवोदये ॥
 विप्रैः श्रीसूक्तमन्त्रैरभिषेकं प्रवर्तयेत् । पीठे तु सर्वतोमद्रे वृत्तेः षोडशमिर्युते ॥ ४४ ॥
 निवेश्य कलशे चाष्टौ परितः कलशाभ्यसेत् । सर्वोपधीसमायुक्तैस्तथा नानाविधोदकैः ॥
 कुङ्कुमोष्कगन्धोदकपायोदकपूरितैः । तीर्थोष्कैश्च शुद्धोर्वैर्मन्त्रपूतैः समन्ततः ॥ ४५ ॥
 तुलसीकुशहस्तैश्च विप्रैर्मागयतेर्मुदा । स्वस्तिवाचनपूर्वं तु श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् ॥ ४७ ॥
 अभिषिक्तां महादेवीं विष्णुना सह मन्दिरे । पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्मक्तिसंयुतः ॥ ४८ ॥
 जुहुयादनिले देवीं पीठपूजनपूर्वकम् । मोजयेद्ब्राह्मणान्भक्तान्परमाग्नेन बद्धया ॥ ४९ ॥
 अनुभूय सुखं भूरि ह्यन्ते तद्वास्पतामियात् । सहस्रनामकवचं श्रीसूक्तं पश्यहं जपेत् ॥ ५० ॥
 तस्य लक्ष्मीप्रसादेन केवल्यं नातिदुर्लभम् । विना श्रीवेष्णवीं दीक्षां विना श्रीसूक्तसं-
 स्तवम् ॥ ५१ ॥

विना श्रीपूजनं लोके कथं स्याद्वेष्णवो नरः । न विष्णुना समं देव्या अन्तरं माययेन्म-
 नाक् ॥ ५२ ॥

संलीना प्रणवे धीजे ह्यकारेण महोज्ज्वला । सहस्रनामकवचं श्रीसूक्तं पञ्चवर्णकम् ॥ ५३ ॥
 यदि वां परमा बद्धा हरिरेवोपदेक्ष्यति । श्रीसूक्तपाठकाः सर्वे वयं चेह समाहिताः ॥
 तपः कुर्मो महादेव्याः कैकर्यमासिकाभ्यया । यदीच्छसि महालक्ष्म्या सहवासमनन्यधीः ॥
 तदाराधय मानिन्या विष्णोश्चरणपङ्कजम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीगृह्यसंहितायां सुप्रार्थनगीतायां श्रीवत्सविरिते श्रीसूक्ताचार्य-
 नायिकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १००२ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

श्रीवत्स उवाच—

विधिं पुरुषसूक्तस्य समाराधनवर्त्मना । वक्तुमर्हथ नो पूयं कृपां कुरुत चेतसाः ॥ १ ॥

त ऊचुः—

नारायणोऽस्य सूक्तस्य कर्ता यक्ता पिता स्वयम् । तथाऽपि चाभिधास्यामः भूयतामेक-
 चेतसा ॥ २ ॥

संप्राप्याऽऽचार्यतो मन्त्रं श्रीमद्वाक्षरं परम् । विधिना पौरुषं सूक्तं गृह्णीयात्परमादरात् ॥
 अष्टावृक्षकचोपेतं प्रणवाद्यं हरिमियम् । सूक्तं नारायणोद्भूतं तस्याऽऽराधनसिद्धये ॥ ४ ॥
 उत्थाप रात्रिशेषेषु स्वगुरुं चिन्त्य चेतसा । रात्रिवासः परित्यज्य पादौ प्रक्षाल्य
 पारिणा ॥ ५ ॥

शुचौ स्वासनमास्तीर्य मन्त्रेणाऽऽधारदेवताम् । नत्वाऽच्युतादिनाऽऽधम्य स्थित्वा ध्यान-
 परो भवेत् ॥ ६ ॥

भूतोच्चादनकं कृत्वा ह्यग्नेणाऽऽरूपं सर्वतः । मन्त्रं सौवर्शनं जप्त्वा महाविश्वासपूर्व-
 कम् ॥ ७ ॥

तत्त्वत्रयमनुस्मृत्य चिदचित्परमात्मकम् । चित्तत्त्वमात्मनो मात्वं ह्यविदात्मोपकारकम् ॥
 पञ्च पञ्चदशैकं च प्रकृत्यादिविभिर्भुतम् । शरीरमचिदाख्यातं कार्यरूपं महामते ॥ ९ ॥
 भावनानलयोगेन संहृत्यानलविद्यया । अप्राकृतमथो बीजं पञ्चकेनोपकल्प्यताम् ॥ १० ॥
 श्रीमद्भगवतः पादपरिचर्योपयोगिनम् । देहं विचिन्त्य मतिमान्ध्यानयोगं समारभेत् ॥
 सदनन्तगुणोपेतं कल्याणैकनिकेतनम् । विचित्रशक्तिमैश्वर्यपरिपूर्णमनङ्कुशम् ॥ १२ ॥
 नित्यैकरूपमत्यन्तमक्तधातुसत्यगर्भितम् । कारुण्यौदार्यगाम्भीर्यमाधुर्यैकसमाश्रयम् ॥ १३ ॥
 आधारभूतं सर्वस्य सर्वावधिमनल्पकम् । सर्वात्मकं सर्वतनुं सर्वमव्यग्रचेतसम् ॥ १४ ॥
 सर्वज्ञं सर्वदैकामं परिणामविवाजितम् । ज्ञानानन्दबलैश्वर्यसंकोचरहितं सदा ॥ १५ ॥
 स्वतन्त्रं सर्वनेतारमन्तर्यामिणमच्युतम् । निरातङ्गं निराधारं निरञ्जनमनामयम् ॥ १६ ॥
 अनित्यपारतन्त्र्यादिविशेषरहितं हरिम् । अजहत्स्वविशेषादयं सत्यं संकल्पसत्पतिम् ॥
 कारणं सर्वकार्यस्य सर्वधार्यस्य धारकम् । हारकं सर्वहार्यस्य सर्वभास्यस्य भासकम् ॥
 सर्वस्मिन्व्यापकं शुद्धं व्यापकान्तरवर्जितम् । गन्तृणां परमं गम्यं भोक्तृणां भोग्यमुत्त-
 मम् ॥ १९ ॥

साधनानां परं साध्यं स्वस्य साध्यस्य साधनम् । देवानां देवतं दिव्यं फलानां परमं
 फलम् ॥ २० ॥

अनन्यानां च सर्वस्वं निर्धनानां परं धनम् । वाच्यं समस्तवेदानां चिन्तयेत्परमे पदे ॥
 फलया तलमासाद्य पादपद्मासनं तु यत् । विधृतं स्वेकदेशेन तस्मिन्पस्ताङ्गप्रियङ्गुजम्
 विद्यामये महातरुपे नवशक्तिसमन्विते । धर्मादिसेवितपदे छन्दोभिः परिवेष्टिते ॥ २३ ॥
 समासीनं भिया सार्धं भूम्या देव्याऽभिसेवितम् । लीलया लालितं चाग्रे नानाकेलिक-
 लोदयेः ॥ २४ ॥

कोटिसूर्यप्रतीकाशकिरीटावृतमस्तकम् । मास्वन्मणिगणाकीर्णकुण्डलाभ्यां विराजि-
 तम् ॥ २५ ॥

कोटिमन्मथमाधुर्यमञ्जकालकमण्डितम् । नीलाम्बुजदलोद्वेकमङ्गिलोचनशोभितम् ॥
 अन्यथ फालविलसत्तिलकश्रीविमोहकम् । सान्द्रनीलाम्बुदश्यामस्वच्छादशंकपोलकम् ॥
 मन्दहासोज्ज्वलमुखं दन्तावलिधिराजितम् । रुचिरोष्ठपुटामोदसमाहृतालिसंघृतम् ॥ २८ ॥
 कम्बुग्रीवाल्लसद्द्विषकौस्तुभोद्गीतवक्षसम् । चतुराजानुदोदण्डविमूपितभुजान्तरम् ॥
 चक्रशङ्खगदापद्मदिव्यायुधविकाशितम् । बालद्युमणिविस्तीर्णप्रभाभ्रराविमूपितम् ॥
 भ्रमञ्ज्रमरक्षकामुसरीकृतविग्रहम् । आपादतलसंलग्नां बिभ्राणं धनमालिकाम् ॥ ३१ ॥
 मक्तापितमहामोदविनोदितविग्रन्तरम् । समञ्जरीकनुलसीमालयाऽलंकृतोदरम् ॥ ३२ ॥
 स्फुरन्मयूषशीतांशुमुक्तावलिबिभूषितम् । त्रिवलीगतं विश्रान्तविमुक्तजनमानसम् ॥
 नितम्बमण्डलालम्बिरत्नकाञ्चीलसत्त्वियम् । ऊरुद्वयविनिर्धूतकदलीमत्तधारणम् ॥ ३४ ॥
 जानुजङ्घोद्यगुल्फाचनस्तकान्तिविराजितम् । सुरासुरशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ॥
 शेषमोगासनासीनं विश्वक्सेनादिभिर्भुतम् । मुक्ताजाललसच्छत्रविराजितनमस्तलम् ॥
 नित्यमुक्तजनाजीम्पचरणाम्बुजयेमवम् । असीमगुणमञ्जूपां भिया लालितपद्मम् ॥ ३७ ॥

कोटिशितांशुसंदोहचलचामरमण्डितम् । छन्दोभिस्तूयमानं तं पुरतो मङ्गलस्तवेः ॥३८॥
 सिद्धगन्धर्वदिक्पालकिंनरोरगराक्षसैः । सदा संचिन्त्यमानाद्भ्रामिमादिदेवं विचिन्तयेत् ॥
 संन्यस्य वामहस्तादिनिजाङ्गेष्ु विचक्षणः । मूलमन्त्रं च मतिमाश्रयेदचलमानसः ॥
 भगवत्परिचर्याङ्गतया दासोऽहमाज्ञया । देहशुद्धिं करिष्यामि चेति संकल्प्य सर्वतः ॥
 मनसा वचसा चैव शरीरेण तथैव हि । यथा कुर्यात्तयैवाहं कर्म नाथ तथा कुरु ॥४२॥
 यत्र यत्र रमाकान्तं मनो मे परिसर्पति । तत्र तत्र तवानन्त वेहबुद्ध्या मसर्पतु ॥ ४३ ॥
 तत्सृष्ट्येति च वाक्येन कार्यमात्रे व्यवस्थितः । आत्मरूपतया यस्मात्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥
 इति बुद्ध्या हृषीकेश निर्वैरः स्थां हि सर्वतः । भेदबुद्धिर्न चेवास्तु त्वपि यस्तुनि चाऽऽत्मनि
 परमैकान्तिनां प्राप्यस्त्वमेव करुणानिधे । परमैकान्तिनं देव परज्ञानसमान्वितम् ॥ ४६ ॥
 परमक्तियुतं साक्षात्कुरु मामनपायिनम् । निःसीमनवसौन्दर्यसुधासिन्धुविगाहिनम् ॥
 एवं विचार्य मनसा नित्यसंयन्धमात्मनः । नाहं देहो न वै प्राणो न मनोऽहं न चेन्द्रियम्
 न वर्णो नाऽऽश्रमश्चाहं न मनुष्यो न वयता । न यक्षो राक्षसो नैव न दैत्यो वानवस्तया ॥
 निरुपाधिकसत्तत्त्वात्तव दासोऽस्मि केवलम् । तवानन्याहंशेषोऽहं तदाऽऽज्ञापरिपालकः ॥
 दासोऽहं नित्यसंयन्धी त्वमेव मम सत्पतिः । अतो ह्यनन्यसेयार्थं नियोजय निजं जनम् ॥
 ततो मूल्लेपनं कृत्वा हस्तपादाङ्गशीर्षणि । आचान्तः संयतो गौनी तीर्थान्यावाह्य
 तज्जले ॥ ५२ ॥

प्राणानापम्य संचिन्त्य हृदि लक्ष्मीसमन्वितम् । मूलेन ह्यनविधिना स्नात्वा देवं प्रतोप्य च
 सूर्पमण्डलमध्यस्थं श्रीमन्नारायणं हरिम् । अर्घ्यं दत्त्वा तु गायत्र्या प्रशुक्तादिधिया
 पितृन् ॥ ५४ ॥

संतर्प्य दर्भपाणिस्तु प्राणानापम्य सर्वतः । संप्रोक्ष्यास्त्रेण चास्पृष्टं धौतं कार्पासकं तथा ॥
 क्षौमं वा ह्यायिकं वाऽपि धृत्या यक्षमयं तु वा । गुरुध्वेण्यवपादाङ्गतीर्थमाधार्य मस्तके
 ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकं कृत्वा श्रीरेखामरुणप्रभाम् । धृत्या दासोऽस्मि संचिन्त्य तथा पुगलमा-
 लिकाम् ॥ ५७ ॥

पूजार्थं श्रीपतेः कुम्भमादायोद्धार्य मूर्धनि । नाम संकीर्तयन्विष्णोः पठन्मूक्तमथापि वा
 पुष्पाणि तुलसीं चैव नीत्या गच्छेद्द्वैर्गृहम् । द्वारदेवाग्नमस्कृत्य नित्यमुक्ताब्ज पार्षदांश्च
 मार्जयेन्मन्दिरं विष्णोर्निर्माल्यं चापवाहयेत् । लेपयेत्परया भक्त्या दासो मुद्रोमपा-
 म्यसा ॥ ६० ॥

दीपान्प्रज्वालय परितो धृततैलमयान्पृथक् । प्रबोधयेत्पठन्सूक्तं देवं पर्यङ्कशायिनम् ॥
 घण्टादुन्दुभिनिर्घोषैः शङ्खतालमृदङ्गकैः । गुणाननुबदन्पुण्यान्पुराणागमसंस्तुतान् ॥
 संस्थाप्य लक्ष्मीसहितं दिव्यसिंहासने प्रभुम् । वन्तोल्लेखं कारयित्वा मूलेन तुलसी-
 वलेः ॥ ६३ ॥

मङ्गलार्तिकमादाय प्रमासंदर्शनाद्भवेः । प्रागेव भ्रामयेद्विद्वान्घण्टां वामेन दादपन् ॥
 पात्रासादनकं कर्म कुर्याद्विरुपदं स्मरन् । स्वासने विधिना षष्ठे मृतशुद्धिं विधाय च ॥
 लिपितत्वहृषीकेशमुनिमन्त्रपदाक्षरान् । विन्यस्य हृदपाद्यङ्गे करन्यासं विधाय च ॥६६॥

ततो बभ्रुशिक्षी मौनी चोर्ध्वपुण्ड्रधरोऽभयः । संन्यसेत्पीरुपं सूक्तं श्रीसूक्तं च विधानतः
इतस्तस्य संपुटे कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽव्ययम् । श्रीमूलीठासुखासीनं मापातीति परे
पदे ॥ ६८ ॥

विन्यस्य प्रथमां धामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां धामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्
पञ्चमीं धामबाहौ तु षष्ठीं दक्षिणतो न्यसेत् । कण्ठे त्रयोदशीं न्यसेत्तथा वक्त्रे चतुर्थ-
शीम् ॥ ७० ॥

अक्षणोः पञ्चदशीं कृत्वा षोडशीं भूर्ध्नि विन्यसेत् । सर्पाङ्गं मार्जपेह्नाभ्यामुग्राभ्यामात्मनि
साधकः ॥ ७१ ॥

एवं देवतनौ न्यस्य पश्चाच्छागं समारमेत् । आविर्भूतस्य देवस्य महादेकुण्ठबिहरात् ॥
मापातस्ये निपण्णानां जीवानामशरीरिणाम् । शरीरकृतये भोगमुक्तये मुक्तये तथा ॥
पादैकलीलो भगवाँल्लालया मेरितो मुक्ता । सहस्रशीर्षा पुरुषः प्रथमो भवनात्मकः ॥
महत्संज्ञोऽज्ञगर्मश्च ब्रह्मयोनिः सनातनः । जलशायी जगन्नाथः प्राकृताधीश्वरो हरिः ॥
त्रिव्यूहकार्यकारी च नानारूपो निरञ्जनः । भूर्लोकपादो विश्वात्मा भुवो जानुः सुभः कटिः
महर्नाभिश्च हृदयं जनलोकः प्रकीर्तितः । कण्ठदेशे तपस्तस्य लोकः रुपातः परात्मनः ॥
ध्रुवोर्ललाटसंध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः । सर्वायतारनिलयः पुरुषोऽयं सनातनः ॥ ७८ ॥
वैराजः भीषतिः श्रीमानुपास्यो मुक्तिकाङ्क्षिभिः । अस्पैवांशकलाः सर्वे मरूपकूमादि-
यश्च ये ॥ ७९ ॥

तथैव ब्रह्मरुद्राद्या देवा मन्यावृषो नृपाः । पूज्याः पुरुषसूक्तेन नानावलिपरिच्छदैः ॥
शालग्रामे जले यक्षौ हृदये च गुरौ द्विजे । अर्चयामात्मनि तथा वैष्णवे भगवत्त्रिपे ॥
संपूज्य परया भक्त्या हरिर्नारायणः स्वयम् । सगुणात्पुरुषादस्माद्वैराजात्पुरुषः परः ॥
लोकातीतः परपदे परमात्मा व्यवस्थितः । हिरण्यये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥
तच्छुद्धं ज्योतिषीं ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः । गमनागमनातीतः सदैकरसविहरः ॥
सदैकलीलानिरतः सदनन्तगुणान्वितः । अमाकृतविहारस्थो नित्यमुक्तजनाभयः ॥ ८५ ॥
सर्वायधिः सर्वशेषी निर्धिकारो निरञ्जनः । प्रकृतिः पुरुषस्यायं वैराजस्य महात्मनः ॥
एतस्माद्वा परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः । परमेकान्तिनां गम्यः संध्यो भोग्योऽर्थ-
साधनम् ॥ ८७ ॥

मन्त्रराजानुसंधानकर्तृणामभयं हि तः । सर्वधर्मान्परित्यज्य प्रपन्ना ये ह्रीं परम् ॥
ते यान्ति परमं स्थानं यतो नाऽऽयतंते पुनः । एष भाग्यतानां हि लीलारसविलोकिनाम्
लोको नित्यः परे ध्योमि निर्गुणः सद्गुणाभयः । न कर्मिणां गतिश्चात्र ज्ञानिनां न गतिः
पुनः ॥ ९० ॥

गतिरेकाग्निनामत्र पैमारी निहितो हरौ । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
षोऽण्ठभूर्भिः समाविश्य वशाङ्गुलमयामयत् । तस्मात्पुरुष एवेदं सर्वं चिदुदरीकृतम् ॥
भूतं मव्यं भविष्यं यद्येनाऽऽविश्य प्रकाशितम् । यो धर्ताऽस्य शरीरस्य चतुर्दशपदा-
त्मनः ॥ ९३ ॥

महापुरुषनामाऽसौ यः शेते सलिले पुरा । नारायणेतिविख्यातः प्रवेशाद्विष्णुरुच्यते ॥
 वासनाद्वासुदेवेति हरणाद्धरिरुच्यते । त्रिपाद्विभूतिसंविष्टः पादभूतिमुपस्थितः ॥ ९५ ॥
 उपास्यः स्वैकरूपेण नानारूपेण वा पुनः । वैराजश्चैकरूपेण नानामत्स्यादिभूतिभिः ॥ ९७ ॥
 अन्तर्यामितया ब्रह्मरुद्रेन्द्रयमुर्तिषु । एकानेकस्वरूपासु सर्वाचासु त्रिपातप्रभुः ॥ ९७ ॥
 आवाहयेत्तमेकान्ती यो ज्यायानतितिष्ठति । अमृतत्वस्य चेशानो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥
 न कर्मफलमुग्मोक्ता भोजकः सर्वकर्मिणाम् । आधारशक्तिमारभ्य पीठदेवान्मपूज्य तु ॥
 कर्णिकायामथो देवमानयेदाद्यया ऋचा । यथा देहे तथा देवे न्यासं कुर्याद्विधानतः ॥ १०० ॥
 द्वितीययाऽऽसनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया । चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनं तथा ॥
 षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्यात् सप्तम्या वसनं तथा । यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धलेपनम् ॥
 पुष्पं वेद्यं दक्षम्या स्यादेकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या दीपकं दद्याद्भयोदश्या निषेदनम् ॥
 चतुर्दश्या जलं दद्यात्पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । षोडश्याद्वासनं कुर्याद्द्वाभ्यां संस्तवनं स्मृतम् ॥
 एवं षोडशमिथैके केऽप्यष्टादशमिस्तथा । तामिरिच्छन्ति कृतिनो वैष्णवं यजनं सदा ॥
 स्नाने वक्षे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं पुथक् । पण्मासास्त्रिद्विमाप्नोति योऽर्चयेद्देवमेव हि ॥
 द्वादश्यां तु विशेषेण यजनं हवनं स्मृतम् । लक्षं पुरुषसूक्तस्य पाठयित्वा द्विजातिभिः ॥
 सहस्रनाम्नामपुतं श्रीसूक्तेन समन्वितम् । त्रिभिर्दिनैश्च जुहुयाद्दशम्यादिभिरेव च ॥
 लक्षमेकं तिलाज्येन श्रीमदष्टाक्षरेण च । कार्यसिद्धिर्भवेत्तस्य निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 हविष्याशी भूमिशार्थी मौनी पठनमाचरेत् । यावद्भ्यानं न विकृतं यावदासनसंस्थितिः ॥
 तावदेवाभ्यसेत्सूक्तं श्रीसूक्तपुटितं यमी । एवं चायुतपाठेन लक्षपाठेन वा पुनः ॥ १११ ॥
 असाध्यं साधयेद्धीमान्पुरुषपाराधने विधिः । दशलक्षप्रपाठेन महापुरुष ईरितः ॥ ११२ ॥
 कोटिपाठेन भवति तथाऽतिपुरुषात्मकः । ब्रह्माभ्येति परं यो हि यजते पुरुषोत्तमम् ॥
 योऽतीत्य सर्वपुरुषान्सर्वावधितया स्थितः । एवं सावरणं साङ्गपुष्टं च सहशक्तिकम् ॥
 अर्चयेत्परया मक्त्या सूक्तेनानेन वैष्णवः । तस्माद्विप्रधरानाथ सूक्ताभ्यां श्रीपतिं यज ॥
 सह योगो भगवता भविष्यति न संशयः । तदर्थमिह तिष्ठामो वद्वितीर्थं समाहिताः ॥
 सूक्तं प्रजपतां चात्र व्यतीयुर्नः शतं समाः । श्रीवत्सो विष्णुधर्मा च संप्राप्यानेककारणम् ॥
 मणिपत्योत्थितौ तावत्तारायणमपश्यताम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सविरचिते पुरुषसूक्ताराधनविधिनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ११२० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ततस्तौ भगवत्पार्श्वमागतौ नृपतिद्विजौ । ह्याधिकारिणौ भूत्वा द्यात्वा संतपनह्रवे ॥
 देहि नो भम्भराजं च ह्यं च चरमं तथा । सूक्ते द्वे स्वर्णधर्मानुवाकं वै पावमानकम् ॥
 दासत्वं देहि क्षीनातिमञ्जनानन्दविग्रह । तव तीर्थस्य माहात्म्यं विज्ञातं ध्यानमात्रतः ॥
 निषत्यं विधिकैककर्मकारत्रयसंयुतः । पालयन्भगवद्वाक्यं ह्यंभावर्तयन्मुदा ॥ ४ ॥

आवेहान्तमिह स्थास्ये लोकपात्रां प्रवर्तयन् । अतोऽनुग्रहवर्षिण्या वृष्ट्या देवावलोक्य ॥
 एवं संश्रुत्य तद्वाक्यं नरो नारायणो मुनिः । सस्मार पावकोद्दीप्तज्वालामालिसुदर्शनम् ॥
 द्वादशारं महाशस्त्रं कोटिसूर्यानलप्रमम् । महामोहतमोभूतसृष्टिसंहारकारकम् ॥ ७ ॥
 ज्ञानविज्ञानजनकं दुरितक्षयकारकम् । सानिध्यं परमेशस्य परमैकान्तिनां निधिम् ॥ ८ ॥
 मोक्षद्वारं सहस्रारं ददर्श पुरतः स्थितम् । तथैव पाञ्चजन्याख्यं ध्वानध्वस्ताखिलामयम् ॥
 सुदर्शनं महाज्वाल पाञ्चजन्य महारथ । प्रपन्नयोर्द्वयोर्गात्रं कुरुतं लाञ्छनान्वितम् ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा बाहुयुगलं तयोर्नारायणो हरिः । अङ्कयामास हेतिभ्यां पारमैकान्त्यसिद्धये ॥
 पञ्चासृतेन संज्ञाप्य शङ्खचक्रे निजायुधे । स्थापयामास पुरतः संस्कारान्तरसिद्धये ॥ १२ ॥
 सुदर्शनप्रभायेण प्रध्वस्थानेकबन्धनौ । शुद्धरूपटिकसंकाशौ क्षणादेव बभूवतुः ॥ १३ ॥
 तीर्थभूते शरीरे हि तयोस्तु संनिधिस्थिताः । मुनयः पूजयांचक्रश्चरणक्षालनादिभिः ॥
 यद्विपूतशरीरस्य पावतीर्थाभिपेक्षनम् । ये कुर्वन्ति जनास्ते ये भवन्ति ह्यधिकारिणः ॥
 अधिकारस्य सिद्धयर्थं चक्रयुक्तस्य ये तनुम् । प्रणमन्ति मुदा युक्तास्ते कृतार्था न संशयः
 वयं धन्या वयं धन्या वयं धन्या इति ध्वनिः । समपद्यत सर्वत्र गिरिगह्वरनिर्गतः ॥ १७ ॥
 सहस्रशस्तदा प्राप्ताश्चिरकालनिवासिनः । चक्राङ्कुरावलोकार्थं पुण्याहमितिवादिनः ॥
 तदा नारायणं देवं वदध्वाऽञ्जलिपुटौ च तौ । ऊचतुः संभ्रमं प्राप्ता श्रीयत्सनुपसत्तमौ ॥
 सानुरागा मही देवा धत्ते सोऽपुलकां तनुम् । द्यौरशोभत निर्घोषैर्देवादीनां जयस्वनैः ॥
 प्रवयृपुलंताध्वैता मारुतान्दोलिता भृशम् । सुमनांसि जगुश्चैते सिद्धगन्धर्वकिंनराः ॥ २१ ॥

नारायण उवाच—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । पततामपि सिद्धानां कश्चिदात्मानभेद माम् ॥
 वेद तत्त्वविदां कोऽपि मदेकरसनिर्भरः । प्रपन्नो जायते कोऽपि ह्येकान्ती चक्रलाञ्छितः ॥
 पुत्रे कारागृहान्मुक्ते यथाऽऽनन्दः पितुर्मवेत् । तथाऽऽनन्दमयोऽहं स्यां परमैकान्तिवर्शनि
 शरीरभूता मे सर्वे जडचेतनयोनयः । ममाऽऽनन्दवशात्सर्वे लोका भूरादयो द्विज ॥ २५ ॥
 आनन्दिनो भवन्तीह परमोत्सवनिर्वृताः । देवास्तुरमनुष्याश्च सिद्धगन्धर्वकिंनराः ॥ २६ ॥
 अयं भागवतो जातो वेङ्गुणं यास्यति ध्रुवम् । आक्रमिष्यति स्वर्गावलोकनेप महो-
 ज्ज्वलः ॥ २७ ॥

अतिभिर्भविताऽस्माकं यस्य पादजलेस्तदा । आत्मानं पावयिष्याम इति नृत्यन्ति खे-
 चराः ॥ २८ ॥

यिना भागवतीं दीक्षां विनैकान्तिनिषेयणम् । नाधिकारो महामाग परमैकान्तिनां पथि
 भगवत्कृपया ज्ञानकर्मयोगादिभिर्गुणाम् । मुक्तिर्भुक्तिस्तथा सिद्धिर्जायते नात्र संशयः ॥
 यिना भागवतानां हि पादाब्जाम्भोभिषेचनात् । नाऽऽस्त्यन्तिकः परो मावः कल्पकोटि-
 शतैरपि ॥ ३१ ॥

महाभागवता यत्र निवसन्ति महीतले । धन्या सेयं मही राजन्यथा दातारि राजनि ॥ ३२ ॥
 षट्कालकृतावासाः संलब्धात्मविचारणाः । नैकान्तिभावोपगता येन यामो रमापतिम् ॥
 भुक्तिद्वारमिदं जातमस्माकमितिवादिनः । अभिद्वन्ते वां पार्श्वं पदपदाः पादपं यथा ॥

युष्मक्षितानां दीनानां सुमिक्षोऽपि च वासरे । अन्नं च लभ्यते यत्र पुण्याहं तु तदुच्यते ॥
पृथिव्यां यत्र चैकान्ती सा धन्या सा परा मही । स कामो यत्र चैकान्तमाधो मागवतो
भवेत् ॥ ३६ ॥

ईषाणाद्ययनिर्मुक्तं माभेकमनुवर्तिनम् । एकान्तिनमुपास्येऽहं किमुतासुरमानुषाः ॥ ३७ ॥
एवं प्रमापितो विप्रनृपो नारायणेन वै । प्रहृष्टो गतसंदेहो प्रणामं चक्रतुर्मुदा ॥ ३८ ॥
ततो नारायणो देवः सस्मार द्वादशाऽऽकृतीः । केशवाद्याः समाजगमुः सपत्नीकाः कृपा-
न्विताः ॥ ३९ ॥

स्यस्वबाह्वमूपाख्यान्स्यनामाह्वानकातरान् । तान्विलोक्य मुदा युक्तः सत्यार्चार्पशिरो-
मणिः ॥ ४० ॥

उवाच यचनं चारु विकसद्बदनाम्बुजः । चक्रसंतसयोः पूतगात्रयोर्दासभूतयोः ॥ ४१ ॥
ललाटादिषु चाङ्गेषु कुर्वन्तु गतिमात्मनः । प्रणवाकारतां प्राप्य रेखाभिस्तिमृमिःसदा ॥
इमौ तु परमोदारो देवान्तरमपोह्य च । प्रयोजनान्तरं हित्वा साधनान्तरमेव च ॥ ४२ ॥
संबन्धान्तरमुत्सृज्य स्वकर्तृत्वं विहाय च । साक्षादेकेन मनसा श्रीवर्तिं शरणं गतौ ॥ ४४ ॥
तस्मात्पुण्ड्रात्मना स्थेयं रक्षार्थं सुरसत्तमाः । यथाऽनयोर्मनोयोगो नान्यत्राऽऽक्रमते मनाद्
प्रतिज्ञेयं कृता पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना । मयि न्यस्तमरो रक्ष्यो मया सर्वात्मना जनः ॥
प्राणैर्दार्ढ्येणैव हेतिभिस्तनुभिस्तथा । मयाऽपि सर्वनाथेन संरक्ष्यः शरणागतः ॥
मक्षीपकलिकाकारा या रेवा पुण्ड्रमध्यगा । तस्या रूपेण लक्ष्मीस्त्वं कलया संनिधिं
कुरु ॥ ४८ ॥

ॐ नमः केशवायेति मन्त्रोच्चारणमाव्रतः । प्रपन्नस्य तनुं तावत्सत्यजेन्नाशुचावपि ॥
ललाटे दृश्यते यावदूर्ध्वपुण्ड्रं विधानतः । अतस्तु श्वेतद्वयेण चोर्ध्वपुण्ड्रधरो मयेः ॥ ५० ॥
श्रीवत्स शासनाद्विष्णोर्नामतः केशवादयः । आविर्भवन्ति पुण्ड्रेषु नात्र संदेहभाग्भवेत् ॥
चतुर्था वासुदेवस्य मूर्तिमन्ना विलोक्यते । शालग्रामशिलारूपं द्वितीया सुरनिष्पन्ना ॥
तृतीया मन्त्ररूपा च चतुर्थी पुण्ड्ररूपिणी । येष्वघानां हितायां जीवानां पावनेच्छया
[या शुद्धिः ज्ञानशीलानां नानातीर्थनिषेविणाम् । या शुद्धिः ज्ञानशीलानां सा सिद्धिः
(शुद्धिः) पुण्ड्रधारिणाम् ॥ ५४ ॥]

पुण्ड्राकारं समालोक्य तनौ संविशते हरिः । भिया सार्धं निजायासमालोक्य पुरु-
षोत्तमः ॥ ५५ ॥

अशुचिर्याप्पनाचारी महापापयुतोऽपि हि । पुण्ड्रसंधारणादेव निर्भयत्वं प्रपद्यते ॥ ५६ ॥
स्त्रियो वेश्यास्तथा शूद्रा म्लेच्छा वाऽन्त्यजजातयः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधराः सर्वे नमस्या देवता
इय ॥ ५७ ॥

प्रणमन्ति विमानस्था देवा अपि सहस्रशः । ब्रह्मा मागयतं ब्रूवदूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं जनम् ॥
ध्यानार्थमूर्ध्वपुण्ड्राणां देवता दृक्पथं गताः । एवं ध्यात्वा तनौ धार्याः भिया देव्या
समान्विताः ॥ ५९ ॥

श्रीनारदाद्या ऊचुः—

पितामह महाप्राज्ञ श्रीयत्सेन नृपेण च । यथाऽवलोकितास्तात तथा नो वक्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच—

ललाटे केशयं शङ्खचक्रखड्गगदाधरम् । सुपर्णवर्णममलं मुक्तामरणभूषितम् ॥ ६१ ॥
शुक्लाम्बरधरं सौम्यं नारायणमथोदरे । पीतवाससमञ्जसं शङ्खपद्मगदासिकम् ॥ ६२ ॥
मेघश्यामं मणिघातविभूषणधरं स्मरेत् । माधवं चोत्पलप्रख्यं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ ६३ ॥
चक्रशङ्खगदाखड्गधारिणं वक्षसि स्थितम् । गोविन्दं कण्ठवेशे न तु तथैवेन विचिन्तयेत्
विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ गौरवर्णं मनोहरम् । चक्रं शङ्खं हलं खड्गं विभ्राणं क्षीमवास-
सम् ॥ ६५ ॥

अरविन्दनिभं देवं ग्राहौ मधुविनाशनम् । चक्रे शङ्खं च मुशलं पद्मं बाहुचतुष्टये ॥ ६६ ॥
कंधरे दक्षिणे देवं रक्तवर्णं त्रिविक्रमम् । शङ्खचक्रगदाखड्गधारिणं मुकुटान्वितम् ॥
वामनं कुन्दवर्णमं पुण्डरीकायतेक्षणम् । दोर्मिर्ध्वजं गदां शङ्खं ध्यायेद्विभ्राणमम्बुजम् ॥
वामकुक्षौ तथा वामबाहुके श्रीधरं स्मरेत् । चर्मशार्ङ्गासिपद्मानि धारयन्तं महाम्रमम् ॥
रक्तारविन्दनयनं मुक्तादामविभूषितम् । विद्युद्गणं द्वीपकेशं वामस्कन्धेऽरुणस्रजम् ॥
रक्ताम्बरधरं चक्रं शङ्खं हलमसिं तथा । धारयन्तं स्फुरत्कर्णं पुण्डरीकावतंसकम् ॥
पद्मनाभं तथा पृष्ठे पीतवाससमेव हि । इन्द्रनीलनिभं शङ्खचक्रपद्मगदाधरम् ॥ ७२ ॥
त्रिके दामोदरं नाम रत्नभूषणभूषितम् । पद्मं शङ्खमसिं शङ्खं धारयन्तं यनम्रमम् ॥
बामुद्वेधं च शिरसि चिन्तयेदुक्तलक्षणम् । सहस्रबलमभ्यस्थं कोटिसूर्यसमप्रमम् ॥ ७४ ॥
चतुर्बाहुं भिया युक्तं स्फुरन्मकरकुण्डलम् । एवं ध्यात्वा मुदा कुर्याद्बुध्वपुङ्गाणि वैष्णवः
प्राकृतस्वमपोह्याऽऽशु सादृश्यं लभते हरेः । नारायणोऽदर्शयद्या ध्यानाय पुण्ड्रवेद्यताः ॥
ता एव द्वादशाङ्गेषु तयोः संविविशुः क्षणात् । तासां धारणतस्ती तु विनिर्धूतमनो-
मली ॥ ७७ ॥

ऊचतुः परया मक्त्या पुटीकृतकरद्वयी । हरिस्तु भगवान्साक्षाद्वासुदेवो रमापतिः ॥ ७८ ॥
कथं द्वादशधा जातो यः सर्वत्रैक उच्यते ॥ ७९ ॥

नारायण उवाच—

एतद्वृत्ततमं मह्यं भवन्ती शरणागतौ । अपृच्छतां रहस्यं हि ज्ञानं भागवतं महत् ॥ ८० ॥
शुद्धा च मलिना चैव सृष्टिस्तु द्विविधा मता । मलिना प्राकृता तत्र शुद्धा स्वप्राकृता
मता ॥ ८१ ॥
बन्धाय मलिना प्रोक्ता शुद्धा सृष्टिर्विमुक्तये । प्राकृता महदादिभ्यो विशुद्धा वासुदेवतः
वासुदेवात्समुत्पन्ना या सृष्टिर्द्विजसत्तम । संक्षेपात्तां प्रवक्ष्यामि मूर्तितत्त्वं प्रबुध्यताम् ॥
वैष्णवानां सदा पूज्याश्चतुर्विंशतिमूर्तयः । संधार्यास्तत्र चाङ्गेषु केशवाद्याद्विपदस्मृताः
आत्मनः प्रोक्षणस्पर्शं द्वादशान्याश्च मूर्तयः । स्नानतर्पणपूजायां संयोज्या वैष्णवै-
स्त्विमाः ॥ ८५ ॥

ज्योतीरूपमजं नित्यं सर्वाधिष्ठानमव्ययम् । परिभ्रमादिरहितं तथा हेपविवर्जितम् ॥ ८६ ॥

कल्याणादिगुणोपेतं निराकारं निरञ्जनम् । स्वाधारं बीजमूतं हि शुद्धस्य मलिनस्य च
प्रकृतेः पुरुषस्यापि कार्यमात्रस्य सत्तमम् । आत्माधारस्य रूपं च बीजं वृक्षस्य वै यथा ॥
अपःपिण्डे यथा वह्निरलक्ष्योऽपि पृथक्स्थितः । तापयन्स्वप्रकाशेन परमात्मा सना-
तनः ॥ ८९ ॥

परित्री सर्वबीजानां प्राबुद्धकालेन सर्वतः । धत्तेऽङ्कुराणि सर्वत्र ह्यसंपृक्तानि वै यथा ॥
कालकर्मच्छया दिष्णोः स्वाभितान्यणुरूपतः । तथा भवन्ति विभेन्द्र व्यक्तानि स्थूल-
रूपतः ॥ ९१ ॥

मुक्तये निर्विकारोऽसावात्मानं व्यतनोद्विमुः । न कर्मफलमोगार्थं गुणमध्या न मायया
ज्ञानेनैवाहभेकोऽहं बहु स्यां विनिवृत्तये । मामाराध्य ममेवांशैरभिज्ञैः प्राकृतात्मनाम् ॥
शुद्धसत्त्वेन द्रव्येण ह्यनावरणरूपिणा । आविर्बभूव भगवानंशेनाऽऽधाररूपतः ॥ ९४ ॥
अयमंशो भगवतो ह्यभिज्ञोऽप्राकृतो मम । भगवानेव नो जीवो यो मया बध्यतेऽवशः
न मुक्तो नापि निस्पृस्तु जीवादन्यः परः पुमाञ् । द्विहस्तं ह्येकवक्त्रं च शुद्धस्फटिकसं-
निमम् ॥ ९६ ॥

सहस्रकोटिवह्नीन्दुलक्षकोट्यर्कसंनिमम् । पीताम्बरधरं सौम्यरूपमाद्यमिदं हरेः ॥ ९७ ॥
ध्यानैकसाधनं ध्येयं योगिमिहृदयाम्युजे । मरीचिमण्डले संस्थं चक्राद्यायुधलाञ्छितम्
किरीटहारकेयूरवज्रमालाविराजितम् । पश्यन्ति मूरयः शम्भुस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९९ ॥
वासुदेवेतिविख्यातं ततोऽन्यत्समपद्यत । वासुदेवामिधः सोऽपि ह्येकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
चक्राद्यायुधसंयुक्तस्तस्य कृत्यं निशामय । स्थित्यै चक्रं सरसिजं दधानं सृष्टये पुनः ॥
मुक्तये पाञ्चजन्यं च गदां संहतये तथा । मयूरवर्णवच्छायामः पीतनैसर्गिकाम्बरः ॥
स्फुरन्मुकुटकेयूरकाञ्चीमञ्जीरमण्डितः । स वासुदेवो भगवान्सृष्टिस्थित्यन्तमुक्तिदः ॥
केनापि हेतुनैवामुद्धृतीयश्च चतुर्भुजः । नारायणो वासुदेवस्तृतीयोऽयं द्विधा भवेत् ॥
तयोरेको वासुदेवः शुद्धस्फटिकसंनिमः । नारायणोति यः प्रोक्तो नीलाम्बुदत्तमप्रमः ॥
एतस्माद्वासुदेवात्तु व्यूहोत्पत्तिं निशामय । संकर्षणो वासुदेवात्तस्मात्प्रद्युम्नसंभवः ॥ १०६ ॥
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽमृतसर्ध एव चतुर्भुजाः । ज्ञानादिगुणसामान्यो वासुदेवः प्रकीर्तितः ॥
सत्त्वादिगुणसामान्या प्राकृते प्रकृतिर्यथा । तथा गुणानां वैषम्ये बक्ष्यन्ते मूर्तयः
कमात् ॥ १०८ ॥

गुणत्रयस्य वैषम्ये यथा स्युर्महवाद्यः । ज्ञानाधिकोऽमवद्ब्रह्मन्तंसंकर्षणसमाह्वयः ॥ १०९ ॥
बलाधिकः स्यात्प्रद्युम्न ऐश्वर्यं चानिरुद्धकः । मूर्तिम्यश्च चतसृष्यश्चतुर्धिशतिमूर्तयः ॥
जायन्ते क्रमशो ब्रह्मन्दीपाहीनान्तरं यथा । सर्वे चतुर्भुजाः पञ्च शङ्खचक्रगदाधराः ॥
रुद्रादिदेवतानां च व्युत्पत्तिस्तावदुच्यते । वासुदेवादादिदेवात्प्रथमात्केशवस्तथा ॥ ११२ ॥
नारायणो माधवश्च त्रयस्त्वेते बभूवुरे । संकर्षणाच्च गोविन्दो विष्णुश्च मधुसूदनः ॥
त्रिविक्रमो वामनश्च प्रद्युम्नाञ्ज्जीधरस्तथा । अनिरुद्धासुषीकेशः पद्मनाभश्च सुप्रतः ॥
दामोदरश्च तेरित्थं द्वादशांशाः प्रजशिरे । चतुर्धृष्ट्याश्चतुर्धृष्टस्वन्वोऽपि समपद्यत ॥ ११५ ॥
तस्याप्यंशान्प्रवक्ष्यामि श्वेतसा पुरुषर्षभ । वासुदेवाच्च तन्नामा तथा संकर्षणादपि ॥

प्रद्युम्नादपि तन्नामा तन्नामैवानिरुद्धकात् । अभूयन्क्रमशस्तेभ्यश्चत्वारः पुरुषोत्तमः ॥
 अधोक्षजो नृसिंहश्च चतुर्थश्चाच्युतो मतः । एतस्मादपि संभूतः पुरुषोत्तमसंज्ञकात् ॥
 व्यूहादपि परो व्यूहो जनार्दनमुखो महान् । जनार्दनस्तथोपेन्द्रो हरिः कृष्णः समाख्यया ॥
 एवं द्वादशधा भेदो द्वितीयः समपद्यत । चतुर्विंशतिमूर्तिनां कीर्तनं पापनाशनम् ॥
 वर्शनं चोर्ध्वपुण्ड्रेषु वन्दनं च द्विजोत्तमाः । पश्यतां हन्ति शमलं किमुतोद्ग्रहतां तनौ ॥
 नमतां सर्वलोकाश्च नमन्ति मम शासनात् । श्रान्ते जपे तथा होमे स्वाध्याये देवतार्चने ॥
 दाने तीर्थावगाहे च कृतं मयति चाक्षयम् । धत्ते पुण्ड्राणि यो मर्त्यो लक्ष्मीरेखायु-

तानि च ॥ १२४ ॥

आयुः श्रीश्च बलं ज्ञानं वैराग्यं तस्य वर्धते । केशवादीनि नामानि सलक्ष्मीकाणि विभ्र-

ताम् ॥ १२५ ॥

दुरितं यदिहोत्पन्नं तत्क्षणादथ नश्यति । धृत्वा पुण्ड्राणि गात्रेषु ब्रह्मत्वं भावयेद्यदि ॥
 ब्रह्मापरोक्षतामेति माया गच्छति नाशनम् । अज्ञानावध वा ज्ञानात्प्रेरणालोभतोऽपि वा
 सलक्ष्मीकाणि नामानि धृत्वा पापात्प्रमुच्यते । प्रायश्चित्तं तु पापानां मङ्गलानां च मङ्ग-

लम् ॥ १२८ ॥

विष्णुतीर्थं सुदाऽङ्गेषु केशवादीन्करोति यत् । भुक्तिं मुक्तिमपीच्छुनां सलक्ष्मीकाश्च
 देवताः ॥ १२९ ॥

उभयं तु प्रपच्छन्ति यद्यूर्ध्वतिलकं घृतम् । लक्ष्मीसृष्टिं हरिज्ञानं भोगं मोक्षं सदैव तु ॥
 प्रपच्छन्ति महामाया वेष्णवा ऊर्ध्वपुण्ड्रिणः । द्वादशापि च नामानि वासुदेवादि-

कानि च ॥ १३१ ॥

प्रपन्नेषु च देवानि पावनाय सुराय च । यस्य नाम भवेद्विष्णोः संवन्धेन धरासुर ॥
 नामापि न स्पृशन्त्यस्य वृताः पितृपतेरपि । वासुदेवादेवदेवादपि केनापि हेतुना ॥ १३३ ॥
 क्षितेर्बाजागुतामिव मूर्त्यष्टकमजायत । ब्राह्मी च मूर्तिः प्रथमा प्राजापत्या द्वितीयिका ॥
 तृतीया वैष्णवी दिव्या चतुर्थी पुण्ड्ररूपिणी । पञ्चमी मानुषी ज्ञेया सप्तमी चाऽऽसुरी
 मता पेशाधी चरमा चैता मूर्त्यो लोकविश्रुताः ॥ १३५ ॥

मीनाद्या जज्ञिरे विप्र चतुर्व्यूहाद्यथाक्रमम् । मत्स्यः कूर्मो वराहश्च वासुदेवादजायत ॥
 नृसिंहो वामनो रामो जामदग्न्योऽप्यजायत । संकर्षणात्तथा जज्ञे प्रद्युम्नाद्वायवो बली ॥
 अनिरुद्धाद्भूकृष्णः कल्कीति दश मूर्त्यः । संकर्षणाच्च पुरुषः सत्यः प्रद्युम्नसंभवः ॥
 जातोऽच्युतोऽनिरुद्धाच्च वभुस्त्रैलोक्यमोहनः । दाशार्हः शौरिरन्यांशा वासुदेवाच्च जज्ञिरे
 संकर्षणाद्धृषणीवः शङ्खोदरनृकेसरी । वैकुण्ठमूर्तिराधातुर्भुकुन्दश्च वृषाकपिः ॥ १४० ॥
 तत्रैवाऽऽदिवराहश्च ततः संकर्षणादपि । अनन्तः पद्मगो जातः सहस्रकणयान्बली ॥
 सुदर्शनाद्यायुधानि किरीटादिविभूषणम् । मूर्त्यांविर्भावसमये सहदेवानि जज्ञिरे ॥ १४२ ॥
 वैष्णवश्च व्यादपस्तत्तन्मूर्तिभेदं समाभिताः । धीयत्सादेष सकला जज्ञिरे दिव्यलाञ्छ-

नात् ॥ १४३ ॥

गरुडः पक्षिणामिन्द्रो घाहको बलिनां वरः । वासुदेवादिमूर्तिभ्यश्छन्दोमूर्तिरजायत ॥

कुमुदाद्यैश्च मूतेशाः सर्वैः पारिषदैः सह । पादतश्चानिरुद्धस्य समभूवन्सहस्रशः ॥१४५॥
 सहस्रशीर्षचरणहस्तनेत्रान्दुताकृतैः । अनिरुद्धाज्जगज्ज्ञे स्वाङ्गादेव यथाक्रमम् ॥१४६॥
 ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तोऽनिरुद्धाख्यो निजाङ्गन्तः । मुखादिन्द्रं च वह्निं च छन्दांस्यङ्गानि
 पद् तथा ॥ १४७॥ ॥

जनयामास संलीनांश्चतुर्थांशो हरेरयम् । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि
 प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवा इति त्रयः । त्रिपाद्विभूतिराख्याता अमृता मुक्तिसेतवः ॥१४९॥
 अतो देवादिभिः पैत्रे ब्राह्मणा ब्रह्मकाङ्क्षिणः । त्रिपादं पुरुषं साक्षाद्यजान्ति मनसा धिया
 आत्मानमनिरुद्धेन ह्यभिन्नं चिन्त्य चेतसा । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण त्रिपादी पुरुषत्रयम् ॥
 पैत्रं स्थानं वैष्णवानामिदमेव परं मतम् । मार्गोऽयमर्चिरादिः स्वात्सूर्यलोकमुपेन हि ॥
 मार्गेणानेन गच्छन्ति वैष्णवाः परमात्मनि । नान्यो लोके निवासाय श्रुतिरत्र सनातनी ॥
 कर्मिणां सूर्यपुत्रस्य लोकद्वारेण वै गतिः । यसुरुद्रादिरूपेण पैत्रं स्थानमथापरम् ॥
 वैष्णवानामनन्यानां वासुदेवमुपेयुषाम् । यजनं शुद्धरूपाणां केशवादिस्वरूपिणाम् ॥
 सर्वकर्मसु विम्रेन्द्र सर्वायस्थासु नित्यशः । वैष्णवो न यजेदन्यं चतुर्व्यूहात्परं मुने ॥१५६॥
 केशवादिममूर्तीनां पूजनं मुक्तये मतम् । स्वर्गादिदिव्यभोगानां मुक्तयेऽन्ये प्रकीर्तिताः ॥
 पद्मव्यन्यत्र लोकेऽस्मिंश्चतुर्व्यूहान्मनागपि । तथाऽपि नियमस्तावन्मतो मार्गद्वये द्विज ॥
 पादलीलाविभूतीनां सेवनं पादमुक्तये । त्रिपाद्विभूतीसेवा तु मुक्तये नाद्यसंशयः ॥१५९॥
 त्रिपाद्विभूतिगा देवा विविच्याऽऽत्मविभूतितः । महाभागवतैः पूज्याः शङ्खचक्रादि-
 धारिणः ॥ १६० ॥

अर्चिर्धूमविभागेन द्विधा मार्गो निरूपितः । अर्चिर्मागवतानां हि धूमाख्यः कर्मिणां
 मतः ॥ १६१ ॥
 धूममार्गेण द्विविधा गतिः प्रोक्ता मनीषिभिः । देवी पैत्रीति विख्याता देवी स्वर्गगतिः
 स्मृता ॥ १६२ ॥

अग्निध्यात्तादयो यत्र दिव्याश्च पितरो मताः । मोदन्ते विविधैर्दत्तैर्मातैः पुत्रादिनिर्मितैः
 कर्मणा पितृलोके हि गतिः पैत्री ह्युदाहृता । ज्योतिष्टोमादिभिर्देवी गतिरुक्ताद्विजो-
 त्तम ॥ १६४ ॥

द्वायमू पुनरावृत्तिपुतौ मार्गौ सनातनौ । आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो यतः ॥
 अर्चिरादिगतानां हि वैष्णवानां हरिः स्वयम् । गतिः स्मृत्या विनिर्दिष्टा श्रुत्या चापि
 द्विजोत्तम ॥ १६६ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् । नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः
 सूर्यमण्डलमाविध्य भित्त्वाऽऽवरणसंहतिम् । आप्लुत्य विरजातोये नित्यान्मुक्तान्सनेत्यप
 स्वाधारं विरजं ब्रह्म गुणातीतमनामयम् । शुद्धं महाविभूतीशं वासुदेवाख्यमद्वयम् ॥
 आप्लुवन्ति महात्मानो महाभागवता द्विजाः । नावर्तन्ते पुनस्तस्मात्पन्था नान्योऽप्य-
 नाय च ॥ १७० ॥

एवं कर्मणि मन्त्रेषु वेदेषु यजनेषु च । सर्वात्मकेऽपि संप्राप्तो भेदः सर्वात्मना द्विज ॥
 प्राप्ये भोग्ये यतो भेदो नित्यानित्यविभेदतः । विवेकार्थं पुनस्तावदनिरुद्धो निरूप्यते ॥
 श्रोतृभूतं नयनात्सूर्यो मनसश्चन्द्रमा अपि । श्रोत्राद्विशो नभो नाभेः पद्भ्यां भूमिर-
 जायत ॥ १७३ ॥

पाणाद्वायुस्तथाऽपानान्मृत्युः केशास्तथाऽम्बुदाः । ऋत्वादिकालभेदाश्च कालश्चामूतथा
 धियः ॥ १७४ ॥

घनस्पतय औषध्यो रोमकूपाद्विनिःसृताः । यज्ञाश्च जज्ञिरे तस्माद्ब्रह्मो बहुदक्षिणाः ॥
 चानुर्वर्ण्य क्रमाद्व्यञ्जवाहुरुचरणोद्भयम् । एवं सृष्ट्या जगत्सर्वमानिरुद्धो जगत्तनुः ॥
 अयं जगज्जगद्भाम कार्यकारणयोर्मतः । अमेदो बोधितः सन्निर्वीजपादपयोरिव ॥ १७५ ॥
 ज्ञानबुद्ध्याद्यभेदेन पूजनं पुरुषस्य हि । निष्कामानां मुमुक्षूणामन्तःकरणशुद्धये ॥
 ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणमनुकालयमादयः । चतुर्व्यूहात्मकाः सर्वे ह्यनिरुद्धतनी स्थिताः ॥ १७६ ॥
 भेदेन सेविता भोगमा ब्रह्मभुयनं ददुः । राज्यं भीमं तथा चेन्द्रं प्राजापत्यं च वारुणम् ॥
 ज्ञानवैराग्यकैवल्यं प्रयच्छन्ति ह्यभेदतः । उपासितः पृथक्कृत्य ह्यनिरुद्धो निजायुधैः ॥
 भूषणायुधजालैस्तु परमैकान्तिनां गतिम् । प्रयच्छन्ति न संदेहो यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 पृथक्कृत्य स्वमात्मानमास्तेऽनन्तासनो हरिः । अनिरुद्धात्मको देवः श्रीभूमिभ्यां सह
 प्रभुः ॥ १८३ ॥

मध्ये क्षीरार्णवं श्वेतद्वीपाख्ये हेमनिर्मिते । प्रासादे सेव्यमानश्च योगिभिर्विविधैरपि ॥
 चण्डाद्यैर्द्वारपालैश्च कुमुदाद्यनुजीविभिः । पक्षीन्द्रविष्वक्सेनाभ्यां सेव्यमानो मुदा-
 न्वितः ॥ १८५ ॥

धीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो ध्रुवः । अनिरुद्धो जगत्स्वांशैरिन्द्राद्यैः परि-
 पालयन् ॥ १८६ ॥

एवं सृष्टिर्द्विधा भिन्ना वैष्णवी ब्राह्मणीति च । वैष्णवी वासुदेवाद्या केशवाद्या
 प्रकीर्तिता ॥ १८७ ॥

अनिरुद्धात्मिका सृष्टिर्बाह्या तत्र प्रकीर्तिता । नाभिपद्मसमुद्भूतो ब्रह्मा यत्र चतुर्मुखः
 अनिरुद्धो हि पुरुषो योऽयं नाभिसमुद्भवः । मरीच्याद्याः समभवन्सनकाद्यास्तु
 योगिनः ॥ १८९ ॥

क्रोधाद्बुद्धादयश्चाऽऽसंस्तेभ्यो जाताः सहस्रशः । प्राकृतेऽस्मिन्महामाग संपूज्यास्तेऽपि
 भूरिशः ॥ १९० ॥
 नानाकामपरैः पुंभिः समानीकृत्य विष्णुना । कामानवाप्य संसाराश्रिवर्तन्ते न कर्हि-
 चित् ॥ १९१ ॥

निर्हेतुककृपादृष्ट्या यमवेक्षेत माधवः । स एव निर्गुणे मार्गे परमेकान्तिनां मुने ॥
 पाति सर्वात्मना सर्वान्धमान्संत्यज्य वैष्णवः । अन्यदेवेन साम्भं च न्यूनत्वं परमात्मनः
 संत्यज्य सर्वशेषित्वमाश्रित्वाऽऽराधयेद्भरिम् । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं पालयन्वैष्णवोत्तमः ॥
 स्यात्तत्तान्ममनिर्दिष्टधर्मान्भागवतांस्तथा । उपास्यपरमेकान्तिभावमासाद्य वैष्णवः ॥

प्रेमातिशययोगेन प्रद्युम्नादीर्नवाप्य सः । वासुदेवमवाप्नोति यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 एवं धर्ममविज्ञाय मोहिता मायया हरेः । निन्दन्तु नाम ते भक्तान्प्रहसन्तु निरङ्कुशाः ॥
 तेषां न सङ्गः कर्तव्यः परमैकान्तिभिर्नरैः । सङ्गादेव मतिभ्रंशो जायते नात्र संशयः ॥
 श्रीवत्स वेष्णवो धर्मस्तत्राप्येकान्तिनामयम् । न श्राव्यो नास्तिकानां च ये द्विपन्ति
 रमापतिम् ॥ १९९ ॥

प्रहृष्टो भगवन्धर्ममाकर्ण्य द्विजपार्थिवौ । द्वयार्थं चक्रतुस्तावद्विशापनमतन्द्रितौ ॥२००॥
 ततो नारायणो देवः करुणार्द्राकृतेक्षणः । द्वयं च मन्त्रराजं च चरमं सूक्तयोर्द्वयम् ॥
 समादिदेश सार्थं च तयोर्दीक्षाविधानतः । तदानीमेव संप्राप्तः शरीरे च रमापतिः ॥
 ध्यायेत्तं परया भक्त्या बिना साधनकोटिभिः । अयमेव परो योगो यच्छक्त्या पुरुषं
 ब्रजेत् ॥ २०३ ॥

ध्याने नारायणं वीक्ष्य श्रीवत्सादिविभूषितम् । सदा किशोरवयसं कोटिकंदर्पसुन्दरम् ॥
 सुस्वरूपावधिं दृश्यपद्मपत्रनिभेक्षणम् । स्फुरद्विज्वालकव्यासवदनाम्बुजमद्वयम् ॥२०५॥
 श्रिया भूम्या लीलया च नित्यमुक्तैरुपासितम् । प्राप्यं भोग्यं रक्षकं च यदेकं श्रुतिबो-
 धितम् ॥ २०६ ॥

तदेव ध्यानविषयं संप्राप्य द्विजसत्तमः । तत्रैवालकनन्दायास्तीरे नारायणाश्रमे ॥२०७॥
 नृपश्च कौस्तुमालोकी द्वयं ध्यायन्समाहितः । मन्त्रराजं जपस्तत्र चरमार्थं विचिन्तयन् ॥
 पठन्सूक्तं हरेर्नामसहस्रं प्रपठन्मुखात् । उद्वहन्नित्यसंबन्धमात्मनः प्रमुणा सह ॥ २०९ ॥
 विरहं चासहन्विष्णोर्दिव्यवक्षःस्थलस्य च । श्रीवत्सलक्ष्मणुक्तस्य श्रीवत्साख्यो द्विजो-
 त्तमः ॥ २१० ॥

ध्यायमानो मुदा तत्र षड्कालं समास्थितः । विष्णुधर्माऽपि राजर्षिः कौस्तुमार्पित-
 मानसः ॥ २११ ॥

तपोः समभवत्कालो यो लोकानां क्षयंकरः । श्रीवत्सकास्तुमासक्तौ तत्रमामुपजग्मतुः ॥
 नारायणोपदेशेन तीर्थस्याम्बुनिषेवणात् । (अनेन कार्याणि सर्वाणि कारणे विविधः
 स्वके ॥ २१३ ॥

एतौ द्वेवि मम भ्रीत्वा मामेव शरणं गतौ ।) शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्राविधारणादर्थचिन्तनात्
 मत्प्रेमातिशयात्साष्टिं प्रयातौ परमोत्सवात् । इयं श्रीवत्ससामीप्ये वा प्रमा ह्यवलो-
 क्यते ॥ २१५ ॥

या तु कौस्तुभसामीप्ये तदाकारा तु वा प्रमा । तावेव द्विजराजनौ मयतीव मया धृती
 योऽयं मम तनौ भाति विशेषोऽब्धिसमुद्भवे । नित्यो वा मम भक्तो वा मद्योगं प्राप्य
 तिष्ठति ॥ २१७ ॥

क चायं प्राकृतो जीवो मायया मलिनीकृतः । केयं मत्तपामिधा वृत्ती ययाऽहं संपुटी
 कृतः ॥ २१८ ॥

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यो नाहं साधनकोटिभिः । नाहं त्वां विसृजे भक्त्या वक्षसा धार-
याम्यहम् ॥ २१९ ॥

एष एव परोपाय उपायानां शतेषु च । परमैकान्तिभावेन यो भाभेवं प्रपद्यते ॥ २२० ॥
एवं प्रयोधिता लक्ष्मीः पुरा मे पद्मसंभव । हास्येन स्मारिता भूयो न त्वं शोचितुमर्हसि
यदि ते मुक्तिकामोऽस्ति संसारात्कमलासन । तदा मच्छरणं याहि परमैकान्तितां भजन्
रूपं तु वैष्णवं कृत्वा तनुं संताप्य हेतिना । नैवातप्ततनुर्ब्रह्मण्यतो मामुपयाति हि ॥
नाशां द्वादशकं धृत्वा दिव्यसृष्टिं विचिन्तय । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
मदनन्यार्हशेषोऽभूमदनन्यार्हसाधनः । न ते बन्धः प्रमथिता सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ २२५ ॥
मामुवाच ततो धर्मं निजं संस्कृत्य हेतिना । मुनयो निवसाम्यत्र वैष्णवं वेपमुद्वहन् ॥
भवन्तोऽपि मदादेशाद्धर्मं भागवतं मम । प्रबन्धैः स्वैर्विनिर्माय मुमुक्षुञ्जशरणागतान् ॥
दिशन्तु हेतिसंस्कारपूर्वकं विनिवृत्तये । सुदर्शनाभिधा गीता गेया सज्जनसंनिधी ॥ २२८ ॥
पुण्यक्षेत्रं पुण्यधारे च पुण्यमासे तिथौ तथा । पुण्यतीर्थं विशेषेण द्वादश्यां श्राद्धवासरे ॥
वैष्णवैर्वैष्णवी गीता धीवत्सचरितान्विता । श्रोतव्या च तथा भाव्या जन्मबन्धविना-
शनी ॥ २३० ॥

वैष्णवाप्य प्रपच्छन्ति लिखित्वा पुस्तकं तु ये । ते वैष्णवा भविष्यन्ति परमैकान्तिनोऽ-
मलाः ॥ २३१ ॥

इति यः कथितं विप्राश्चरितं ह्यात्मनो मया । किं भूयः श्रोतुमुत्कण्ठा मुनयो ज्ञान-
दर्शिनः ॥ २३२ ॥

इति श्रीवृद्धभट्टादिनाम्नां मुद्रसेनगीतायां श्रीवत्सचरिते मुखादिभिर्विषुद्वत्पुस्तकाधारेण नाम
प्रदोषोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं प्रथमः पादः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १३५२ ॥

१३५ प्रथमोऽध्यायः ।

अथ ऊचुः—

वाग्मन्मथीवत्सचरितामं देहो विगतो हि नः । विना भागवतं धर्मं वैष्णवी दुर्लभा गतिः ॥
विष्णोः स्वरूपं लोके च वैष्णवं धर्ममुत्तमम् । गतिं विन्तरतो ब्रूहि प्रजास्तव पितामह
श्रीवत्प्रोवाच—

के ये विमानुं प्रमदन्ति विष्णोः स्वरूपलीलाविमर्शान् लोके ।
तन्मम यो विश्वमिदं समस्तं पादेन चैकेन सममनस्त्वहम् ॥ ३ ॥
अहं पुन नाभिनरोजजातो भट्टान्तर्गतेऽयमनामधूते ।
न यत्र सुखेन्दुताशना यो दिगन्तरं ताग्यमपांचकार ॥ ४ ॥

अभूतपूर्वं परितो निरीक्ष्य तमश्चकम्पे मनसाऽहमेकः ।
 कोऽहं किमेतत्क च संस्थितोऽहं कस्याहमत्र प्रकरोमि किं वा ॥ ५ ॥
 एवं विचारेण चिरं विमुह्यंश्चैतन्यरूपोऽपि विमोहितोऽव ।
 अपश्यमत्यन्तविकासमादौ तिरस्कृतानन्तदिनेशकान्ति ॥ ६ ॥
 हिरण्मयं पङ्कजमप्रमेयं सहस्रपत्रं विकसत्कुकोशम् ।
 सकर्णिकारं सितवर्णमद्भुतं समस्तविश्वस्य निधानभूतम् ॥ ७ ॥
 विलोक्य पद्मं परितः प्रवृद्धं कुतोऽस्य मूलं किमिदं व्यतर्कि ।
 निरीक्ष्य किञ्चिद्विवरं च तस्मिन्नहं प्रविष्टः परिलब्धमार्गः ॥ ८ ॥
 तस्मिन्गतोऽहं न ददर्श पारं नवै पुनर्निर्गनाय मार्गम् ।
 एकोऽहमब्जान्तरसंनिविष्टश्चिन्तामनन्तां मनसात्ववापम् ॥ ९ ॥
 प्रभ्राम्यतो मे निरगादनन्तः कालः कलाभिः कलयञ्जनायुः ।
 अण्डं च हैमं विधृतं मुरारेर्महौजसा तत्र ददर्श चेकः ॥ १० ॥

तदण्डं पञ्चभूतात्मभूतं शुद्धमतर्कितम् । तद्भेदमुपसमर्थोऽहमासमानतयीक्षणः ॥ ११ ॥
 तदाऽहं देवपद्मस्य पुनर्नालमुपेयिषान् । तन्मार्गेण गतो भूयो ह्यपश्यं कञ्चिदद्भुतम् ॥ १२ ॥
 पुरुषं तत्र संसृतं नागमोगे निरामयम् । यस्मात्मी लोकपद्मस्य नाल एव नियोजितः ॥
 यस्य प्रकाशलेशेन नालरन्ध्रप्रवर्तिना । मातं कमलकिञ्जल्कपत्रकेसरवैभवं ॥ १४ ॥
 काऽपि तत्रारुणापाङ्गा सुन्दरी रूपमशरी । संश्लिष्टा दिग्धवसना चन्द्रिकायुतशीतला ।
 प्रसुप्तपरिवारान्तामीषद्विकसितेक्षणाम् । लीलायाऽऽलीढहृदयां मातरं धीक्ष्य विस्मितः ॥
 सा मामुवाच जवरे मया पूर्वं चिरं धृतः । पुरुषानुमते भूयो विश्वसृष्टौ बहिष्कृतः ॥
 अनेन नालमार्गेण कथं पुनरिहाऽऽगतः । अजानन्नात्मनो योनिमिव मध्ये प्रधावसि ॥
 पद्मनामः पिता ह्येव तव पुत्र सनातनः । *यदन्यद्ब्रह्मकामोऽसि किमप्यन्यद्विलोक्य ।
 संहृत्य लोकान्विश्वात्मा ह्यनिरुद्धसमुद्भवः । अनिरुद्धांशजो धीमान्पद्मनामः पुरातनः
 तदाऽहं कौतुकाकाङ्क्षी नमस्कृत्याऽऽददे वचः । मातरस्यान्तमभ्येतुं यामि मे देहि शास-
 नम् ॥ २१ ॥

विहस्य मामुवाचेदं गच्छ पुत्र यथासुखम् । गत्वाऽहं तत्र मुनयो न्यग्रोधं धीक्ष्य सस्मितः
 वटपत्रपुटे विष्टं पद्मनाभं सपन्नगम् । कोमलाङ्गं श्रिया युक्तं बालरूपं चतुर्भुजम् ॥ २३ ॥
 यस्य तामिह दे पद्ममद्राक्षं भ्रमरोपसः । तत्रैकां सुन्दरीं दृष्ट्वा बद्धपाणिपुटां सतीम् ॥
 अयोर्चं तामुपेत्याहं काऽसि कल्पाणि संनिधौ । कोऽयं च पुरुषः शेते वटपत्रे महाद्युतिः
 सा मामुवाच विकसद्भुता विश्वकारिणी । दुर्गाशक्तिः समाख्याता पादलीलाविहा-
 रिणी ॥ २६ ॥

नियोगात्पुरुषस्यास्य संलब्धबलपौरुषा । विष्णोः शक्तिर्महामाग नान्यं देवं मजाम्यहम्
 शक्याऽमिमवितुं नाहं केनापि पुरुषेण वै । महाविस्मृतिसंस्थस्य दुर्गमूता वसाम्यहम् ॥
 विना विष्णुप्रसादेन मामनादृत्य कर्मणा । लीलामूमिमवाप्नोति कोऽपि नैव जगन्त्रये ॥

न चाहं परिखाकारा शैलकाननेमित्तयः । स्वशक्त्या सर्वतो व्याप्ता दुर्गभूताऽस्मि
वैष्णवी ॥ ३० ॥

अहं न्यग्रोधरूपाऽस्मि ह्यनिरुद्धांशजाऽनघ । पश्येनं तरुराजं च पुरःस्थं कारणात्मकम्
यावन्ति वटपत्राणि कोटिशो विलसन्ति हि । तेषु सर्वेषु मत्सवामी परमात्मा समाहितः
पुटपर्यङ्कसंस्तुता बालरूपाश्चतुर्भुजाः । ज्ञानरूपबलोपेताः पद्मनाभेति कीर्तिताः ॥ ३३ ॥
यथा त्वद्योनिभूतोऽसौ यस्य नाभेस्त्वमभ्यगाः । एवमेतेषु सर्वेषु नाभिनालान्विलोक्य
तेषु त्वमिव ब्रह्माणः कोटिशो विचरन्ति हि । स्वस्य स्वस्य च नालस्य नान्तं गच्छन्ति
केचन ॥ ३५ ॥

मयैव ह्यावृताः सर्वे दुर्गया दुर्गरूपया । अभिभूयानिरुद्धं मच्छेपिणं परमेश्वरम् ॥ ३६ ॥
न गच्छन्ति शिपादस्थं वामुद्देवं सनातनम् । यदि ते संशयो देव गच्छ चान्यत्र पश्य च
यत्र यत्र महाबाहो गमिष्यसि दिदृक्षया । पुरुषेण सहैवं मां दुर्गाख्यं परिपश्यसि ॥ ३८ ॥
एकैवाहं महाभाग कोटिवह्मण्डवेष्टने । एकेनाहं च देवेन रक्षिता बहुरूपिणा ॥ ३९ ॥
अन्याश्च शक्त्यस्तस्य कोटिशः प्रभवन्ति हि । दुर्गाख्ये कर्मणि तथा दुर्गकाऽहं प्रतिष्ठिता
ये मामुपासते लोका दुष्करेष्वपि कर्मसु । तेषां पादविभूतिस्थं कार्यं सर्वं करोम्यहम् ॥
जगत्पेवं नियोगो मे ब्रह्मनमगधता कृतः । तदधीनाऽस्मि तच्छक्तिः शक्ताऽहं नातिवर्ति-
तुम् ॥ ४२ ॥

अप्राकृतविहारस्थाः शक्तयः कमलोद्भवा । उपासांचकिरे विष्णुं कोटिशस्तदनुज्ञया ॥
द्रष्टुक्तोऽहं गतोऽन्यत्र वटपत्रे प्रहृष्टधीः । एकाकिने बालरूपमपश्यं पुरुषोत्तमम् ॥ ४४ ॥
पादरूपाङ्गुलमादाय विवन्तं सुन्दरभित्तम् । तमादातुं ममेच्छाऽमृदालं ज्ञात्वा महर्षयः ॥
तावन्मां धारयामास दुर्गां देवीं समेत्य च । नेयं लीला भवद्योग्या बीजभूतान्यसंस्तुतेः ॥
अस्या अन्तमनालं च कथमन्यामुपेक्षसि । नाधिजग्मुः परे पारं ब्रह्माणः कालचालिताः
एवमुक्तोऽहमवदं त्वमेका व्याप्य संस्थिता । प्रदर्शय महामाये स्वरूपं पुरुषस्य ते ॥ ४८ ॥
अन्तर्हिता तदा देवी सकाशमगमं शिशोः । तेनाहं स्वास्पमार्गेण एगन्तर्नीतोऽस्मि
चकिणा ॥ ४९ ॥

अपारजलधी तत्र कोटिशो वटपादपाः । कोटिशः पुरुषान्तत्र वटपत्रनिवासिनः ॥ ५० ॥
कोटीनां वटवृक्षाणामनन्तपुटतल्पगाः । अनन्ताण्टसमाधाराः कोऽवधारयितुं क्षमः ॥
दुर्गाभिर्दुर्गमारते तु सर्वे सत्यमनोरथाः । विस्मृतोऽस्मि स्थिकां योनिं यामपोलेह चाऽऽ-
गतः ॥ ५२ ॥

यस्य नाभिसमुद्भूतनालमभंकृतालयः । कासौ स पुण्यः साक्षादनिरुद्धात्मकः परः ॥ ५३ ॥
क च सा सुन्दरी देवी नीलोत्पलविलोचना । क च सा दुर्गमा शक्तिर्धयाऽहं विनिषा-
रितः ॥ ५४ ॥

एवं चिन्तयमानस्य पुत्रो मम सुन्दरी । आपिबन्धूय दुर्गाया दुर्गमा सर्वदेवतेः ॥ ५५ ॥
ब्रह्मज्ञासादितं पुंसो येमयं किमियत्तया । निवारितो मया पूयं यचो मे नायधारितम् ॥
स्यामिनो मम लीलेयं पादरूपा महात्मनः । निगृहीता न केनापि त्वाहिषेयलोकिता ॥

न मायया भ्रमश्चैव स्वप्नवत्कमलोद्भव । अनन्तानन्तरूपेण शक्तिश्चैवा रमापतेः ॥ ५८ ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । स एव पुरुषः साक्षादाधारः पुरुषोत्तमः ॥
 अनादिर्वैष्णवी चैषा पादलीलाऽवधार्यताम् । अविज्ञातेति यज्ज्ञानं तज्ज्ञानमिह कथ्यते
 मया ज्ञातमिति ज्ञानमज्ञानं कमलोद्भव । अज्ञानेनाऽऽवृतो जीवो मुह्यत्येवेति मे मतिः
 संप्राथम्यश्चैव पुरुषः प्रकृतिं गन्तुमात्मनः । विजिज्ञासामीति धियं विनिवर्तय सर्वतः ॥
 एवमुक्तोऽनया देव्या घट्टाञ्जलिरहं पुनः । स्वामिमानं परित्यज्य बभाषे शरणं गतः ॥
 तस्मिन्नेव महावृक्षे प्राप्नो वक्त्राद्विनिर्गतः । अपश्यं घटपत्रस्थं सदृशं पुरुषं परम् ॥ ६४ ॥
 शरीरान्मुनयस्तावत्सुन्दर्यौ मम निर्गते । विलीना नयने चैका हास्ये चैका परात्मनः ॥
 संशयो मे महानासीन्मुनयः समवेक्ष्य ते । दुर्गा विहस्य मामाह किमर्थमनुशोचसि ॥ ६६ ॥
 अपं तु पुरुषः साक्षाद्वटपत्रपुटे स्थितः । शक्तयो बहवः सन्ति तन्नामू च विनिर्गते ॥
 हास्यरूपेण वदने लीलाख्या वसति प्रभोः । व्यामोहिनी महाशक्तिः सहासे नयनाम्बुजे
 लीलया विधृतस्त्वं तु पारं गन्तुं मनोऽकरोः । मया निवारितो नूनं न बुद्धः कम-
 लोद्भव ॥ ६९ ॥

मोहिन्या मोहितस्त्वं तु विस्मृतो योनिमात्मनः । प्रविष्टऽमू शरीरे ते यावन्न शरणं गतः
 मदाज्ञया प्रपन्नस्य शरीरात्ते विनिर्गते । हुतं ते स्वाभयं प्राप्ते प्रभोः प्रीतिं विधाय च ॥
 एवं ज्ञानादयोऽनन्ताः शक्तयः पूर्णरूपतः । महाविभूतिलीलायां पादे पादेन संस्थिताः
 कृतं कर्म करिष्यामो वयमत्र तदाज्ञया । हरिर्यथा यथा स्वाशिराविर्भूतस्तथा वयम् ॥
 एक एव पुरैवाऽऽसीद्देवो नारायणः स्वयम् । स्वांशैरक्षेपैः संयुक्तो नामरूपक्रियोज्झितैः ॥
 एवं रमा महाशक्तिः शक्तीनां परमाय[हि]सा । तस्यामेव धर्यं सर्वा लयं यामो पुगात्यये
 विलीना हृदये तस्य या रमेत्यभिधीयते । ययाऽयं रमते नित्यं तस्मादेवा रमा स्मृता ॥
 यावन्तश्चेतना भावाः प्रसिध्यन्त्यादिसंभवे । अचेतनसमालीढाः प्रलीयन्ते निजात्मनि ॥
 वयं च त्वमिमे सर्वे स्यांशैः शुद्धैर्भलीमसैः । सर्वं नारायण इति परिशिष्येत नापरः ॥
 यथा घटपत्रालानि स्कन्धशाखाः फलानि च । अदृश्यान्वेव तिष्ठन्ति बीजे बीजस्वरू-
 पतः ॥ ७९ ॥

सिसृक्षया पुनस्तस्य रमा क्रीडनकात्मिका । भूम्या च लीलया साकं मिश्रा भवति
 यद्भज ॥ ८० ॥

भूमिराधाररूपा हि लीलाकेल्यद्भुरोदयम् । करोति सततं विष्णोर्नयनाद्भननर्तकी ॥ ८१ ॥
 रमा तु सर्वरूपेण समस्ताभितशक्तिमिः । विनोदयति भूषिषं परिपूर्णाऽनपापिनी ॥
 भविष्यति रमेवैका कीर्तिकान्त्यादिरूपिणी । सरस्वत्यादिरूपेण तथा मत्स्यादिरूपिणी ॥
 चाह्नी गौरी गिरा देवी सीता सत्या च रुक्मिणी । सत्यमामा धरा रूपा लीला गोपमुता
 भवेत् ॥ ८४ ॥

अहनप्यनयोर्दासी केल्यावरणरूपिणी । महिषादिमहारूपान्नाशयिष्येऽमुरान्यहून् ॥
 यदाऽयं पुरुषः पूर्णो यमुदेवाद्भविष्यति । मारापनोदनाय्याय मुरकार्यचिकीर्षया ॥
 तदाऽहं नन्दमार्यायां यशोदायां महाबला । मोहनाय भविष्यामि त्वमाज्ञास्यसि भूयशः ॥

ब्रह्माण्डानामनेकेषां सृष्टानां कमलोद्भव । सर्वत्र वटरूपेण ह्यनिरुद्धसमुद्भवा ॥ ८८ ॥
 तिष्ठामि दुर्गरूपेण दुर्गमाऽहं दुरात्मनाम् । निदानं भगवद्भक्तैः परमैकान्तिनां सुखम् ॥
 मत्परा तु परा लीला ह्यसंख्याता न संशयः । नित्यमुक्तजनैः सेव्या तत्र शक्तिर्न वै मम
 धैकुण्ठाधीश्वरी देवी लक्ष्मीर्नित्याऽनपायिनी । सा समाराधिता नूनमंशेन कमलाऽपि
 वा ॥ ९१ ॥

नारायणेन सहिता तदुक्तागमचिन्तया । पादलीलां परित्यज्य गुणत्रयविवर्जितम् ॥
 मुक्तः स तु महालीलारसं जानाति नापरः । यथा विश्वमुखं कोऽपि मामृते नाधिग-
 च्छति ॥ ९३ ॥

एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । अहं च नालमार्गेण कर्णिकायामुपस्थितः ॥
 एवमेव महालीलो भगवान्भूतमावनः । वक्तुं द्रष्टुं च विज्ञातुं न शक्यः कोटिजन्मभिः ॥
 मुनयो बीजभूतं हि स्वरूपं कारणात्मकम् । कार्यभूतं च वक्ष्यामि यदि धो मनसो रुचिः

इति श्रीवृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः ॥ १४४८ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच-

संस्कृतोऽहं यदा विप्राः परमैकान्त्यसिद्धये । तदा मामवदद्विष्णुः स्वरूपं मेऽनुचि-
 न्त्य ॥ १ ॥

चिन्तयानः स्वरूपं मे मां परं सर्वकारणम् । अभ्येति पुरुषो नूनमात्मानमजमव्ययम् ॥
 तदाऽपृच्छमहं तस्य स्वरूपं ब्रह्मलक्षणम् । यत्पाप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारवर्त्मनि ॥

श्रीनारायण उवाच-

आनन्दलक्षणं ब्रह्म मत्स्वरूपमविक्रियम् । क्लेशादिभिरसंस्पृष्टं निष्क्रियं निर्विकल्पकम्
 अद्वन्द्वमनघच्छिन्नं स्वसंवेद्यं निरञ्जनम् । सुसूक्ष्मं स्ववशं स्थैरं स्वयं ज्योतिरनादिमतम् ॥
 ध्रुवमेकं सदानन्दस्वरूपं सर्वगं धरम् । गतागतविनिर्मुक्तं वासुदेवाह्वयं प्रभु ॥ ६ ॥
 श्रुत्वेदं संशयमना भूयः संपृष्टवानजम् । सर्वगं च धरं चेति निष्क्रियं निर्विकल्पनम् ॥
 कथं स्याद्भवतो रूपं विरुद्धं प्रतिमाति मे । निष्क्रिये गमनं कुत्र धारणं निर्विकल्पने ॥

श्रीनारायण उवाच-

अहं तु परिपूर्णात्मा परिच्छेदविवर्जितः । परिच्छिन्नं मया सर्वं द्वितीयं यद्विलोक्यते ॥
 ममैव शेषरूपत्वाद्ब्रह्मेव तदेव च । तत्तदाकारतस्तत्र तत्र चान्यत्र संस्थितः ॥ १० ॥
 अचञ्चलो यथा चन्द्रो व्योममण्डलमास्थितः । चलद्भिर्जलदैर्ब्रह्मंश्चलन्निव यथा भवेत् ॥
 मच्छरीरतया सर्वं श्रुत्या स्मृत्या विनिश्चितम् । सामानाधिकरण्यं तु तत्कृतं मयि भासते ॥
 तत्सृष्ट्वा तत्प्रविश्याहं सर्वनामतया स्थितः । अतो मां सर्वगं प्राहुः सर्वं च मयि संस्थि-
 तम् ॥ १३ ॥

मदायत्तस्थितित्वाच्च मञ्छरीरेतया विधे । अहमात्मतया धर्ता सर्वस्यास्य महामते ॥
 विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । सेतुर्विधृतिरित्येवं श्रुतिस्मृत्यवबोधितः ॥
 न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् । अतो मां धारकं प्राहुः सतरङ्गमिधाम्बु-
 धिम् ॥ १६ ॥

दृश्यमानमिदं सर्वं चेतनाचेतनाञ्चितम् । अदृश्यरूपमासाद्य कारणे मयि संस्थितम् ॥
 अक्षरं लीयते तावत्तमसीति श्रुतिर्जगौ । तमः परस्मिन्मय्येष नाहमन्यत्र कुत्रचित् ॥
 मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति मनागपि । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वमिदं जगत् ॥
 दृश्यरूपतया सर्वं काष्ठादग्निरिवोत्थितम् । नामरूपक्रियाभिश्च मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 मृद्येव सूक्ष्मरूपेण निर्विशेषतया स्थितः । विशेषरूपेण यथा मृद्येवोन्मज्जते घटः ॥ २१ ॥
 सघटाऽपि मही पूर्वं निर्घटा ह्यनुमूयते । पश्चाद्घटेन संयुक्ता सविशेषा प्रतीयते ॥ २२ ॥
 एवं विकल्पहीनोऽपि सविकल्पो भवाम्यहम् । आधारेऽहमशेषस्य सर्वावस्थास्थि-

तस्य च ॥ २३ ॥

मध्येय निर्विकल्पत्वं सविकल्पत्वमीक्ष्यताम् । घटधीजे घटो ब्रह्मन्धीक्ष्यते नापि धीक्ष्यते ॥
 सर्वं कार्यं मयि व्यक्तमव्यक्तं कारणे मयि । सर्वमेवाहमेवं च न चाहमहमेव च ॥ २५ ॥
 सर्वाधारतया ब्रह्मन्नहमेकोऽद्वयः परः । भवेकापन्नतः सर्वमहमेव न संशयः ॥ २६ ॥
 द्वैतं नास्तीति बोधेन मनसो द्वैतनाशनम् । एतदन्तो हि संसारो ब्रह्मन्नेवं विचारय ॥
 प्रमथं सर्वभूतानामीश्वरं पुरुषोत्तमम् । स्वमात्रनिर्मलं नित्यं निस्तरङ्गं निराकुलम् ॥ २८ ॥
 निर्गुणं तं गुणातीतं सगुणं सर्वकामदम् । हीनवर्णैरसंसेव्यमीक्षमाणैरतर्कितम् ॥ २९ ॥
 मुनयः पुनरेवाहमपृच्छमकुतोमयः । संदेहमजकैव जायते कोऽपि मानुषः ॥ ३० ॥
 गुणातीतं हि सगुणं कथं भवितुमर्हति । हीनवर्णैः कुतोऽसेव्यं कथमन्यैरतर्कितम् ॥

श्रीनारायण उवाच—

स्वमात्रनिर्मलत्वं मे स्वरूपमवधारय । कदाऽपि प्रकृतेः सङ्क्रान्मालिन्यं नोपजायते ॥
 अंशात्मकस्य मे ब्रह्मन्मालिनांशे तु वै पुनः । मालिन्यं जायते योगादिति मे निश्चयः
 म्रिय ॥ ३३ ॥

ममैयांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । प्रकृतेः कार्यभूतानि मनः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥
 तान्पात्मत्वेन गृह्णाति मालिन्यादिति कथ्यते । अनात्मत्वेन जानाति यदा सोऽपि
 मदात्मकः ॥ ३५ ॥

निर्मलो भवति ब्रह्मन्पयाऽहं पुरुषोत्तमः । मात्प्रसादादहं तावदात्मेयां नित्यनिर्मलः ॥
 कदाऽपि मलसंयोगो वियोगो नापि मे भवेत् । चिदचित्प्रकृतौ यद्यप्यन्तर्यामितया
 स्थितः ॥ ३७ ॥

लीलार्थमवतारादौ यद्यप्यनुकरोम्यहम् । अनुग्रहीता जानन्ति मामेकं ज्ञानविग्रहम् ॥
 मलिनं मां विजानन्ति मलिना मम मायया । तेषां न सङ्गः कर्तव्यो मदीयैर्मांशकाद-
 क्षिभिः ॥ ३९ ॥

कदाऽपि प्रकृतेः सङ्गो मोहकः स्यान्न वै मम । मत्त एव प्रभवतः स्मृतिज्ञानव्यपोहने ॥
 स्वभावनिर्मलोऽहं वै सर्वावस्थामु पद्मज । अंशो मे जायते ब्रह्मन्नवस्थान्तरमागिहं ॥
 पन्धावस्थाकृतं तत्र मालिन्यमनुभूयते । अहमज्ञो ब्रह्मणश्च संसारी सुखदुःखमाह् ॥
 ब्रह्मैवास्मीति धोधेन तत्सादृश्यमुपेत्य सः । निर्मलो भवति ब्रह्मभस्तेजो ह्यमलं महत् ॥
 द्विविधेऽपि ममैवांशे संसारो ह्यवलोक्यते । लोकं दृष्ट्वा तु चैकत्र व्यामोहादेकतो मतः
 अवतारस्वरूपे तु लोकदृष्ट्या न मोहतः । जीवरूपे ममैवांशे मोहतः परिकीर्तितः ॥४५॥
 अंशयोगेन मय्येवं संसारं श्रुतिरुज्जगौ । स्वभावनिर्मलत्वं हि मतं व्यावर्तकं द्वयोः ॥
 अनंशभूते पूर्णे तु परमात्मनि शेषिणि । स्वभावतो न मालिन्यं शेषयोर्नापि तत्त्वतः ॥
 तरङ्गभूतयोरेतदंशयोः पुरुषोत्तमः । पृथक्त्वास्त्रिस्तरङ्गोर्मिः संसाराच्च निराकुलः ॥४८॥
 तमद्विषयद्विदेहत्वात्मानं मे प्रतिमासते । उभयोरात्मभूतत्वास्त्रिगुणं मां प्रचक्षते ॥ ४९ ॥
 तत्त्वादित्रिगुणः प्रोक्तो जीवोऽंशः सगुणो मतः । मोक्षेऽपि निर्गुणं सोऽपि गुणातीतो
 यदुच्यते ॥ ५० ॥
 अहं तु निर्गुणो नित्यं प्रकृतेः सङ्गवर्जनात् । प्रपन्नस्य ममांशस्य गुणत्रयविमोचकः ॥
 निर्गुणो मम शब्दोऽप्यमंशव्यावर्तको मतः । नित्यानन्तगुणैः पूर्णः सगुणोऽहं परात्परः ॥
 एकस्यैव ममांशस्य गुणव्यामोहतो जगत् । द्वितीयस्यान्यदृष्ट्या तु भासते नापि बन्ध-
 नम् ॥ ५३ ॥
 रागुणानां मदंशानां गुणित्वविनिवृत्तये । निर्गुणोऽपि मदंशोऽन्वो गुणवानिव भासते ॥
 ज्ञानवर्णज्ञानशून्यैरसेव्योऽहं न संशयः । त्रिधा भिन्नं स्वरूपं मे न जानन्ति कदाचन ॥
 पूर्णरूपमविज्ञेयं ज्ञेयं शब्दानुमानतः । आधारभूतं सर्वेषामाधेयानां चतुर्मुख ॥ ५६ ॥
 सर्वतोऽन्यतमश्चातः सर्वशब्देन बाध्यते । पूर्णरूपक्रियाभिश्च सर्वेभ्यो ह्यतिरिच्यते ॥५७॥
 तस्याधारतया ब्रह्मन्ननभिष्यक्तकल्पनम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति भूतेर्बलात् ॥
 तदेव ब्रह्म विज्ञेयं गुरुशास्त्रोपदेशतः । अनधीतात्मशास्त्राणां हीनानां सुगतिर्मता ॥५९॥
 यगताशेषसंख्यक्ती नानाधेयगुणादिभिः । प्राकृताप्राकृतो देवः सर्वरूपो बभूव ह ॥
 द्वितीयं ज्ञानमाख्यातं सर्वं विष्णुमयं जगत् । व्यक्ताधेयविशिष्टं हि तृतीयमवधारयताम् ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपेण परित्राणाय वै सताम् । स्वानुकूलायुधानेकाविमवेन समान्वितम् ॥
 आपिर्भूतं स्वरूपं मे ह्यहमेवाच्युतं परम् । मदीया एव जानन्ति ज्ञानिनो मदनुग्रहात् ॥
 यस्मिन्प्रस्तधिपो मूढा वैरिणोऽपि चतुर्मुख । मद्गतिं प्राप्नुवन्तीह सर्वशास्त्रेषु दिण्डिमः
 ज्ञातृमात्रं जगत्सर्ग कारणे जगदात्मकम् । कार्यं ब्रह्म महाभाग सेव्यं सर्वात्मना बुधैः ॥
 कार्यकारणरूपेण ब्रह्मैकं हि द्विधा स्थितम् । ज्ञानशून्यैरगम्यत्वात्कथं सेव्यं भवेदिह ॥
 अन्यैर्मुमुक्षुभिस्तात ब्रह्म सेव्यमतिकृतम् । गुरुशास्त्रोपदेशेन संशयस्योपसंक्षयात् ॥
 प्रप्येयं ध्येयमाश्रयमवाह्यन्नसगोचरम् । पाह्गुण्यविग्रहं सर्वशक्तिस्वाश्रयसंज्ञितम् ॥
 यत्तयाऽनभिध्येयं ध्येयं वस्तुवस्ति वेदनात् । अवृक्ष्यानेकविषयं निर्विशेषं स्ययं च तत् ॥
 विशेयं न ततो भिन्नं निर्विशेषं न तद्भवेत् । विशेषादपरो यस्माद्विजातीयस्वभावतः ॥
 अतोऽस्य ज्ञानमाश्रयं यत्तुज्ञातुः स्वरूपतः । विज्ञायाऽऽत्मन्यशेषेण मूक्तत्वं बहतः
 गुरुम् ॥ ७१ ॥

तदुक्त्वाऽन्यद्वचो नैव वदेत्सैव तु पण्डितः । तमास्वाद्य समस्तानां रसानामयनं परम् ॥
नाऽऽस्वादयेत मतिमान्मायिकं क्षणमभ्युत्तम् । अवाच्यं वाच्यतां प्राप्तं वाच्यं याति

ह्यवाच्यताम् ॥ ७३ ॥

कार्यं च कारणे ब्रह्मस्तत्त्वं तदवधार्यताम् । काष्ठाद्युपाध्यमावेऽपि लोहपापाणकादिषु ॥
प्रकाशदाहसंयुक्तो वह्निस्तिष्ठति नो हिमम् । निरुपाधिकसत्ताऽपि स्वमावान्न विविच्यते
स्वाश्रयं पद्मगुण्यप्राप्तं सर्वशक्तिस्वभावतः । अजस्वभावं ब्रह्मोक्तं ब्रह्मैक्यं मनीषिभिः ॥
कदाचिद्वाच्यतां याति कदाचिद्यात्यवाच्यताम् । प्रकृतेर्गुणसंयोगाद्यह्यवाच्यत्वं प्रजायते ॥

नैकरूपमनित्यं तज्जहदित्युच्यते विधे । बृहत्त्वादिगुणोपेतं सत्यं यज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ७८ ॥

सर्वज्ञं सर्वशक्त्येतत्सर्वैश्वर्यसमन्वितम् । नित्यासाधारणानेकविशेषेण समन्वितम् ॥ ७९ ॥

सविशेषमिह प्रोक्तं ध्येयं ब्रह्मन्मनीषिभिः । अनित्यप्राकृतानेकविशेषेण समन्वितम् ॥ ८० ॥

सविशेषमिह प्रोक्तं तद्ध्येयं योगवर्तकैः । तेनेदं निर्विशेषं हि निर्धर्मकमनामयम् ॥ ८१ ॥

काष्ठादिपोगजं वल्लेर्दाहकत्वं यथा भवेत् । अह्यं ज्ञानभैश्वर्यं सर्वशक्त्यादिकं च तत् ॥

कारणे सत्स्वरूपेण निर्विशेषं विचिन्त्यताम् । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म सन्मात्रं निष्कलं विधे

निरञ्जनं निराधारमद्वयं तमसः परम् । सत्त्वादिकगुणैर्युक्तं पादलीलाविहारिणम् ॥ ८४ ॥

सगुणं परमात्मानं धैराजादिकसंज्ञितम् । रूपं ममेतत्कल्पाणं मच्छरीरतया विदुः ॥ ८५ ॥

आत्मानमेकमात्मस्थमजहत्स्वगुणान्वितम् । ते प्राप्नुवन्ति मामेव मद्भक्त्या कमलोद्भव

सगुणोपासनं तावत्साधनं निर्गुणस्य च । विविच्य सर्वतोरूपं दिव्यमूपणवाहनम् ॥ ८८ ॥

दिव्यायुधधरं दिव्यं नित्यमुक्तनिषेवितम् । दिव्यसद्गुणसंयुक्तं दिव्यलोकनिकेतनम् ॥ ८९ ॥

महाविभूतिनेतारं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । स्वरूपमिदमेवैकं मम नित्यमकर्मकम् ॥ ९० ॥

ज्ञानभक्त्यैकसंप्राप्यं मद्विलासनिकेतनम् । परमैकान्तिनां प्राप्त्यं सर्ववृद्धयमयं परम् ॥

ये भजन्ति महात्मानो मामेकं प्रविशन्ति ते । बहूनां प्राकृतं स्थानं प्रकृत्येकगुणोद्भवम्

मयैवाधिष्ठितं तात त्वन्मुखैर्गुणनायकैः । ब्रह्माविष्णुमहेशाद्यैः सृष्टिस्थित्यन्तकारिभिः ॥

मद्व्यूहांशसमुद्भूतेर्मत्पसादातवैमवैः । यथा च मद्विहारोऽथ प्राकृतेर्महदादिभिः ॥ ९३ ॥

तथा दिव्यपदे ब्रह्मन्नप्राकृतविभूतिभिः । ममैव केवलं ताद्वि लीलानिलयमुत्तमम् ॥ ९४ ॥

न प्राकृतजनानां च भोग्यमिन्द्रादिसेविनाम् । मत्सादृश्यमिह प्राप्ता निवृत्तगुणवृत्तयः ॥

भक्त्या मे ज्ञानिनो ब्रह्मन्समायान्ति ममाऽऽलयम् । समानभोगविमवा जगद्यापार-

वर्जिताः ॥ ९६ ॥

मुक्ता मदात्मका ब्रह्मन्यद्वये निवसन्ति ते । दिव्यादिव्याश्रयो ब्रह्मज्ञात्ममूर्तो हृदयोरहम् ॥

अद्वयं स्वाश्रयं ब्रह्मन्स्वरूपं मेऽनुचिन्तय । भगवान्वासुदेवेति परमात्मेति धै हरिः ॥ ९८ ॥

विष्णुर्नारायणश्चेति ब्रह्मेति श्रुतयो जगुः ॥ ९९ ॥

इति श्रीबृहद्वहसंहितायां द्वितीयपादे विष्णुस्वरूपवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १५४७ ॥

भय तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मंतेऽहं प्रवक्ष्यामि कृपया लोकनिर्णयम् । यस्य श्रयणमात्रेण सर्वपापाद्विमुच्यते ॥
आत्मैकः परमात्मैकः पुरुषो द्विविधो मतः । आत्मा मच्छेयभूतोऽसावहमेव न संशयः ॥
सच्चिदानन्दरूपोऽयं नित्यदुःखस्वभावतः । परतन्त्रोऽणुरूपश्च व्यापकश्च प्रकाशतः ॥ ३ ॥
मासको ह्यचितः स्वस्य चित्तोऽपि मम बलमः । अहमस्मीति बोधेन ज्ञानरूपोऽवधार-
ताम् ॥ ४ ॥

जानामीति प्रयोगेण ब्रह्मज्ञानगुणः स्मृतः । जीवोऽयं द्विविधस्तावदक्षरक्षरभेदतः ॥ ५ ॥
क्षरः प्रकृतिसंयोगाद्बद्ध इत्युपचर्यते । अक्षरः प्रकृतेर्मुक्तो मुक्त इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥
प्राकृतो योऽहमित्युक्तो भावो लोकतया स्मृतः । सर्वं हि प्रकृतेर्जातं सर्वत्रैव विलोक्यते
प्रकृतेर्पौगतो ब्रह्मन्प्राकृतोऽसौ मतो मम । अतः प्रकृतिलोकोऽयं विज्ञेयः प्रथमं विधे ॥ ८ ॥
ब्राह्मणादिकवर्णोऽहं शरीरस्यानुयोगतः । लोकोऽयमपरो ब्रह्मंस्तृतीयो ह्याश्रमाभिधः ॥
यद्यदुत्पद्यते ब्रह्मन्यावत्तत्रावतिष्ठते । सकलः स हि वैलोकः सूक्ष्मदृष्ट्याऽवलोक्यताम् ॥
कर्मणां तारतम्येन प्रकृतेः परिणामतः । यो यो भावः प्रसिध्येत जीवलोकः स एव हि ॥
पातालतलमारभ्य ये लोकाः सप्त कीर्तिताः । बिलस्थास्तामसास्ते तु जीवकीडनभूमयः ॥
स्वर्लोकश्च ततः प्रोक्तो यन्त्रेन्द्रादिविभूतयः । सास्विका निवसन्तीति नम्या राजस-
तामसैः ॥ १३ ॥

स्वर्गादपि महर्लोको जनलोकस्तपस्ततः । सत्यस्तदुपरि ब्रह्मन्पत्र त्वमपि तिष्ठसि ॥
स्वर्गस्थानां नमस्यास्ते महरादिनिवासिनः । मापिकेषु ममैषेया ज्ञेया लोकचतुष्टयी ॥
वैष्णवानां निवासाय यावच्च लघो भवेत् । निर्मितं शुद्धसत्त्वेन गुणेन प्रकृतेर्मया ॥

ब्रह्मोवाच—

भगवन्भूतभव्येश लोकाः प्रकृतिसंभवाः । क्षरजीवविहारार्थं सप्त प्रोक्ताः क्रमात्पुनः ॥
अन्तरा यत्प्रमाणाश्च यादृशा यदधिष्ठिताः । भूर्लोकः कथितो यावत्प्रमाणोत्सेधविस्तरः
सरिच्छैलवनोद्देशवर्षसागरराजभिः । तावत्सर्वं समाचक्ष्व विभूतिस्ते रमापते ॥ १९ ॥
भुवर्लोकस्य किं मानं शक्या ते विधृतो हि यः । त्वापि सूत्रे सितं सर्वमात्मा त्वमासि
सर्वशः ॥ २० ॥

स्वर्गादीनां स्थितिं ब्रह्मंस्त्रिपदैकपदस्य ते । लोकं विज्ञातुकामोऽस्मि तथ सिद्धान्त-
वर्त्मना ॥ २१ ॥

श्रीनारायण उवाच—

भूर्लोकादप्यधस्ताद्धि लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः । तेषां नामानि मयांदा ह्यन्तरालेन
वच्यहम् ॥ २२ ॥

अतलं प्रथमं तस्मादधस्तु वितलाह्वयम् । तृतीयं तु तलं ज्ञेयं चतुर्थं तु गमस्तिमम् ॥
पञ्चमं महदाह्वानं सुतलं षष्ठमीरितम् । पातालं सप्तमं यत्र मत्कला विश्वधरिणी ॥

सप्ततिस्तु सहस्राणामुच्छ्रायः कथितो मया । दशसाहस्रमेकैकं तलं भवति पद्मज ॥
 शुक्लकृष्णाऽरुणा पीता शर्करा रौप्यकाञ्चनी । भूमयो यत्र सन्त्यङ्ग वरपासादशोभिताः ॥
 तत्र दानवदैतेयजातयश्च सहस्रशः । सन्ति भोगसमाविष्टाः स्वर्गादप्यधिकभियः ॥
 भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं स्वादिष्टं गुणवत्तरम् । मणीनां दीप्तयो यत्र बाधन्ते ध्वान्तसंह-
 तिम् ॥ २८ ॥

नार्को न चन्द्रमास्तत्र जनैराकाङ्क्ष्यते क्वचित् । विहारभूमयो यत्र सरित्कासारवायिकाः ॥
 स्वर्लोकादतिरम्याणि पातालानि भवन्ति हि । अपवर्गसुखं यत्र नेच्छन्ति मनसाऽपि हि ॥
 पातालानामधस्तात्तु सहस्रेषु प्रजापते । त्रिंशत्संख्येष्वतीतेषु योजनानामहीश्वरः ॥
 आस्ते संकर्षणः साक्षात्कर्षको द्रष्टृदृश्ययोः । सात्वतीषा महाभागा मदीया यमुपासते ॥
 यस्याऽऽननात्समुत्पन्नः शिवः संकर्षणात्मकः । यस्य भूर्नि मही ब्रह्मन्तशैलवनकानना ॥
 राजते पुष्पमालेख मद्यपानलसद्वृशः । सहस्रशिरसि व्यक्तस्वस्तिकामलभूपणः ॥ ३४ ॥
 फणामणिसहस्रेण यः सदा द्योतयन्दिशः । सर्वाङ्करोति निर्वापान्निहाय जगतोऽसुरान् ॥
 मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः । उपास्यते स्वयं कान्त्या धारुण्या चैव ॥
 मूर्तया ॥ ३६ ॥

कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विपानलशिखोज्ज्वलः । संकर्षणात्मको रुद्रो निष्कम्पासि ॥
 जगन्नयम् ॥ ३७ ॥

स्वयं शय्यास्वरूपेण धत्ते मां श्रमया सह । अतलादिषु विज्ञेयाः क्रमात्तामसयोनयः ॥
 बलो हरी बलिश्चैव मयः क्रोधवशो गणः । पणयो वायुकिश्चैते बिलेषु निवसन्ति हि ॥
 एषामाधारभूतोऽहि भगवाञ्छोषसंज्ञकः । स्थानान्येतानि गच्छन्ति पुष्पशीला हि ॥
 जन्तवः ॥ ४० ॥

पापिनां निरयस्थानं निषोष कमलासन । भ्रूमेरथो जलादृध्वं दक्षिणस्यां दिशि ॥
 स्थितम् ॥ ४१ ॥

स्थानं पितृगणानां च ह्यग्निष्वात्तादयश्च ते । साधयन्ति हितं स्वानामात्मयोगसमा-
 धिना ॥ ४२ ॥

कर्मणा पितृलोको हि श्रुतिरेषा सनातनी । तत्रैव पितुराजो हि यमो वैवस्वतः स्मृतः ॥
 आज्ञया मे महामाग निरयान्संप्रयच्छति । धर्मरूपेण पुण्यानां यमरूपेण पापिनाम् ॥
 स्थानं शुभाशुभं धत्ते धर्माणां तारतम्यतः । तामिस्रश्चान्धतामिघ्रो रौरवः सूकरस्तथा ॥
 रोधस्तलो विनशनो महाज्वालास्तथैव च । तथा कुम्भोऽथ शबलो विमोहन इति ॥
 स्मृतः ॥ ४६ ॥

रुधिरान्धो धैतरणी किंमिशः किमिभोजनः । असिपत्रवनः कृष्णो लालामक्षश्च दारुणः ॥
 तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः । संदंशः कृष्णसूत्रश्च तमश्चापीचिरेव च ॥
 श्वभोजनोऽम्बुपातश्च शूलघोतोऽथ कण्टकः । सूचीमुखो दन्दशूकः क्षारकर्दम एव च ॥
 रक्षोगणाशनस्तात पर्वतावर्तनस्तथा । इत्येवमादयश्चान्ये नरका मृशदारुणाः ॥ ५० ॥
 गच्छन्ति पापिनो नूनं विष्णुधर्मविषर्जिताः ॥

मुनय ऊचुः—

कर्मणा येन ये यान्ति यां यां निरययातनाम् । तत्सर्वं सम्यगाचक्ष्व यथा नारायणा-
च्छ्रुतम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच—

स्वस्वरूपमविज्ञाय द्वैविध्यं जायते नृणाम् । कामस्य वशतां यान्ति देवानां वशतामुत ॥
अनिर्जितेन्द्रियाः कामवशगाः पापकारिणः । तामिस्रादिमहाघोरनिरयेषु वसन्ति हि ॥
स्वाचारनिरता देयवशमाः पुण्यकारिणः । ते वै स्वर्गादिभोगेषु निवसन्ति यथासुखम् ॥
अहं ममेति ये बुद्ध्या भूतेषु द्रोहकारिणः । परवित्तमयायत्यकलत्राणि हरन्ति च ॥
बद्धास्ते कालपाशेन यमदूतैर्दुरासदैः । स्मृतिर्न यत्र चान्येते तामिह नरकं चिरम् ॥
वञ्चयित्वा परान्यस्तु दारान्वा पुरुषास्तथा । मुञ्चे स चान्यतामिह पात्यते मृशदारुणे ॥
कूटसाक्षी तथा सम्यक्प्रक्षपातेन यो वदेत् । अनृतं वक्ति यो मोहात्स नरो याति
रौरवम् ॥ ५९ ॥

भूणहो पुत्रहन्ता च गोघ्नश्च कमलोद्भव । यान्ति ते नरकं रोधं सद्यः श्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च सूकरम् । प्रयान्ति नरकं यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहन्ता वै तथैव गुरुतल्पगः । करोति कर्णिनो यस्तु यश्च खड्गादिकृन्नरः ॥
प्रयान्ति ते विनशने नरके घोरदारुणे । स्तुपां स्तुतां चाभिगामी महाव्याले निपात्यते ॥
तत्तकुम्भे स्वसुगामी हन्ति राजभटांश्च यः । अवमन्ता गुरुणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति शबलाभिधम् ॥
चौरा विमोहयति यो मर्यादादूषकश्च यः । रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरुदस्तथा ॥
सूची माहिपकश्चैव पर्वगामी च यो नरः । अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामदाहकः ॥
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं चिक्रीणते च ये । मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥
देवद्विजपितृद्वेषी रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्षे वै कृमिशेषदुरिष्टकृत् ॥
असिपत्रवनं याति धनच्छेदी वृथैव यः । रेतःपानादिकर्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशीचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । पितृदेवातिथीन्हित्वा पश्चाद्विनाति नरा-
धमः ॥ ७१ ॥

लालामक्षे स यात्यग्ने शरकर्ता च दारुणे । भोगिपूयवहं चैको याति मृष्टास्त्रमुद्धनरः ॥
शौवभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतत्ययम् । याति तत्रैव सततं यः श्वपाकेषु
चक्षिदः ॥ ७३ ॥

असत्प्रतिग्रहीता तु नरके यात्यधोमुखे । अयाज्ययाजकः सत्रे तथा नक्षत्रसूचकः ॥ ७४ ॥
व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । संदेशयातनामध्ये पततस्तावुमावपि ॥ ७५ ॥
लाक्षमांसरसानां च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तथैव नरकं द्विजः
दिवा स्वप्नेषु स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः । अवीचिनरके यान्ति येऽनुतौ गृहमेधिनः ॥
पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । अम्बुपाते निपात्यन्ते तेऽम्बून्यपहरन्ति ये ॥

शूलसूत्रैश्च ये जीवान्पथयन्ति प्रलोभनेः । क्रीडार्थं तेऽमिनीयन्ते शूलप्रोप्ते मयावहे ॥
 याम्पास्तु कर्षयन्तीति पादुकायानहारिणः । मेदनो वाक्शरैर्मर्म कण्टकेषु च संक्षिपन् ॥
 योऽमिश्रुत्य धनी विप्रे तिरश्चीनेन चक्षुषा । न प्रयच्छति दुर्मेधाः स सूचीमुखगो भवेत् ॥
 उद्वेजयन्ति ये जीवान्दन्दशूका इवापरे । ते दन्दशूके गच्छन्ति यमद्वृतैर्निपातिताः ॥८२॥
 हीना वर्णादिना ये च उत्तमान्विद्यया युतान् । क्षारकर्मके यान्ति ये न मन्यन्ति
 निष्पत्ताः ॥ ८३ ॥

कार्यमुद्यम्य ये मूढा नरमेधेन पर्वणि । रक्षोगणाशने यान्ति यजन्ते मांसमोजिनः ॥८४॥
 मनोरथान्विनिघ्नन्ति वृथा नृणां तु ये नराः । पात्यन्ते पर्वताद्भूयो नीयन्ते च पुनः पुनः ॥
 एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । ये च दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते पातनागताः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥
 अश्रुमस्य गतिश्चैषा श्रुमस्योर्ध्वं प्रकीर्तिता । गतिर्मागवती या तु सा प्रोक्ता प्रकृतेः पुरा
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे लोकावस्थानेऽर्धोलोककथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १६३५ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

कर्मणां गतयो विशा मया नारायणाच्छ्रुताः । भूलोकं च प्रवक्ष्यामि नारायणमुखाच्छ्रु-
 तम् ॥ १ ॥

नारायणस्तु मामाह भूलोकस्य तु विस्तरम् । कथयामि महामाग यत्राहं चक्रमे गतिम् ॥
 सच्छरीरतया पश्यन्पहमेव व्यवस्थितः । तथाऽपि भूतले ब्रह्मन्पृथग्भूय व्यवस्थितः ॥३॥
 अवतारास्तु जीवानां तारणाय मया कृताः । भूलोके ते च सर्वे वै मर्यादां पालयन्ति हि
 चतुरस्राऽमवद्भूमिः पञ्चाशत्कोटियोजनैः । विस्तीर्णा सर्वतो दिक्षुद्यानं वै कोटियोज-
 नम् ॥ ५ ॥

द्वीपानि सप्त सन्त्यत्र तावन्तो जलराशयः । वलयानीव ते सर्वे भूमेरुपरि घटिताः ॥ ६ ॥
 जम्बूपक्षकुशक्रीञ्चशाकद्वीपं तथाऽपरम् । शाल्मली पुष्करं नाम सप्तमं जलधीञ्जृणु ॥
 लवणेश्वरसो पश्चान्मेरुं तदनन्तरम् । सर्पिर्दधि पयस्त्वन्वस्ततः शुद्धोदकं स्मृतम् ॥८॥
 जम्बूद्वीपं तु मूमध्ये लक्षयोजनविस्तृतम् । तावत्क्षाराम्बुधिस्तत्र ततो द्वीपान्तरं जृणु ॥
 उत्तरोत्तरमेकैकं द्विगुणायामविस्तरम् । द्वीपानि पदसमुद्राश्च ह्युपरिष्टाच्चतुर्मुख ॥ १० ॥
 द्वीपं जम्बूसमाख्यातं विमजे नवधा पुनः । भागे तु मध्यमे मेरुरुच्छ्राये लक्षसंमितः ॥
 योजनानां क्षितेरन्तर्मग्नः योदशसंख्यया । चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैर्बहिःकच्छ्रितः ॥
 द्वात्रिंशच्च सहस्राणि योजनानां च विस्तृतः । मूर्ध्नि देशे च विज्ञेयः सर्वतः कनकाचलः
 भूपश्च कणिकाकारः संस्थितः कमलाद्भव । हिमवान्हेमकुटश्च निपथश्चास्ति दक्षिणे ॥
 नीलः श्वेतः शृङ्गवान्श्च पर्वता उत्तरे त्रयः । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथाऽपरे ॥

दशांशेन यतो लीमाः समुद्राम्बुनि पञ्चज । सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥
 भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यमेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥ १७ ॥
 रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानुहिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १८ ॥
 नवसाहस्रमेकमेतेषामन्तरं विधे । इलावृतं च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुच्छ्रितः ॥ १९ ॥
 मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ २० ॥
 विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वं तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥
 विपुलः पश्चिमे भागे सुपाईर्वश्चोत्तरे स्थितः । चत्वारः पादपास्तत्र ब्रह्मकेतुवदुच्छ्रिताः ॥
 कदम्बो मन्दरे ज्ञेयो जम्बवाख्यो गन्धमादने । विपुले पिप्पलो बोधिः सुपाईर्व वट-
 वृक्षकः ॥ २४ ॥

एकादश समायामाः पादपाः सुरसत्तम । जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूनामहेतुः प्रयुज्यते ॥
 जम्बाः फलानि दृश्यन्ते महागजसमानि च । पथंते पतितानां च रसेन हि सारिद्वरा ॥
 जम्बूनान्मी समाख्याता पीता तप्तीखासिमिः । जरां श्वेदं च दीर्गन्धमिन्द्रियाणाम-
 पाटवम् ॥ २७ ॥

हन्ति रोधसि तन्नीरं वायुना शोषितं च यत् । जाम्बूनदं तद्भवति सुवर्णं सिद्धमूप-
 णम् ॥ २८ ॥

मद्राश्वं कल्पमाख्यातं मेरोः प्राच्यां चतुर्मुख । पश्चिमं केतुमालाख्यं तयोर्मध्य इला-
 वृतम् ॥ २९ ॥
 वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे मेरोर्वनं नन्दनमुत्तरे ॥ ३० ॥
 तथा सरांसि चत्वारि मेरोः पूर्वादिषु क्रमात् । अरुणोदं महाभद्रं ससितोदं च मान-
 सम् ॥ ३१ ॥

शीताम्भश्च मुकुन्दश्च कुररी माख्यवांस्तथा । वैकट्ठनामा पश्चैते विज्ञेयाः केसराचलाः ॥
 त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकाह्वयः । निषधः पञ्चमश्चैते दक्षिणे केसराचलाः ॥
 शिखिरासोऽथ वैडूर्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखाश्चैते पश्चिमे केसराचलाः ॥
 शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथाऽपरः । कालञ्जरश्च पञ्चैत उत्तरे केसराचलाः ॥
 मेरोरनन्तराङ्गेषु द्वौ द्वौ च परिकल्पितौ । पूर्वादिकमयोगेण तन्मध्येऽथ महापुरी ॥
 विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वं तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥
 जठरो देवकूटश्च पर्वतायुदगायतौ । अष्टादश सहस्राणि योजनानि स्थितौ हि तौ ॥
 पृथु तुङ्गो द्विसहस्रं तथाऽन्यौ दक्षिणां श्रितौ । पवनः पारिजातश्च केलासकरवीरकौ ॥
 पश्चिम चोत्तरे च च त्रिशृङ्गमकराविति । मध्ये तव महाभाग ब्राह्मी मेरोश्च मूर्धनि ॥
 चतुर्भिर्दशभिश्चैव सहस्रैर्योजनेर्मिता । तस्याः समन्ततः पुर्या इन्द्रादीनां यथाक्रमम् ॥
 इन्द्राग्निमनैर्ऋत्यवरुणान्निलयक्षयाः । ईशश्चाद्यौ समाख्याताः पुरीणामधिपा इमे ॥
 पुरी मघवतो ज्ञेया नाम्ना चैवामरावती । तेजोवती तथाऽऽग्नेय्यां याम्यां संयमनी
 मता ॥ ४३ ॥

रक्षोवती राक्षसी तु भन्द्वावत्यथ वारुणी । वायोर्गन्धवती ख्याता सौम्या ख्याता महो-
 दया ॥ ४४ ॥

पशोवती भवस्योक्ता केसराचलभूमिषु । ता महेश्वर्यसंपन्ना विष्णुना कलया वृताः ॥
 भित्त्वाऽण्डमण्डलं गङ्गा भगवत्पादसंभवाः । दिवः पतन्ति परितो ब्रह्मणः सदनस्य हि ॥
 सीता चालकनन्दा च चक्षुर्मद्रा च वै क्रमात् । पतन्ति नामभेदेन दिग्भेदेन चतुर्मुख ॥
 सीताऽन्तरिक्षगा पूर्वं शैलान्निष्क्रम्य निम्नगा । याति पूर्वैर्षण वर्षेण मद्राश्वेन च संज्ञया ॥
 प्रविष्टा सागरमुखं दक्षिणेन तथाऽध्वना । भारतं वर्षमभ्येति शैलान्सप्तमुखी ततः ॥
 द्वितीयाऽलकनन्दाऽम्मोनिधिं त्रैलोक्यपावनी । चक्षुस्तु पश्चिमाच्छैलात्केतुमालं प्रयाति
 हि ॥ ५० ॥

तेनेव वारिधिं याति निम्नगा सरितां पतिम् । अनीलनिपधायामौ मालपवद्गन्धमादनौ ॥
 अतीत्य वर्षमम्मोधिमेति योपिद्यथा पतिम् । मद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् ॥
 मध्ये तयोर्मैरुशैलः कार्णिका पङ्कजे यथा । भारतं केतुमालं च मद्राश्वं कुरुनामकम् ॥
 पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादा शैलतो बहिः । देवकूटश्च निषधो दक्षिणोत्तरमापतौ ॥
 मर्यादापर्वतौ ज्ञेयौ कैलासो गन्धमादनः । अशीतियोजनायामौ पूर्वापरमहोदधौ ॥
 निषधः पारियात्रश्च निषधावधिभूमतौ । मेरोः पश्चिमभूभागे पूर्वोत्तरधरौ स्मृतौ ॥
 त्रिशूङ्को जारुधिश्वैवमुत्तरो वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ५७ ॥
 इत्येते पद्मज प्रोक्ता मर्यादागिरयस्तव । पर्वतानामवस्थानमानन्यान् प्रपञ्चयते ॥ ५८ ॥
 शैलानामन्तरद्गोण्यः सेव्यन्ते सिद्धचारणैः । अन्यैश्च पुण्यकृद्भिश्च वैतपदानवकिंनरैः ॥
 भौमा ह्येताः कृताः स्वर्गा दुर्लभाः पापकर्मभिः । ज्ञानमूर्तिर्हर्षग्रीवो मद्राश्वे वसति
 स्वयम् ॥ ६० ॥

वर्षेषु मूर्तयो विष्णोर्मर्यादापर्वतेषु च । वसन्ति लोकरक्षायै नानारूपविशेषतः ॥ ६१ ॥
 यानि किंपुरुषादीनि वर्षेष्वेतेषु सन्त्यज । निरातङ्काः प्रजाः शश्वन्नशोको न भयं तथा ॥
 न पिपासा बुभुक्षा च नोद्वेगो नाऽऽयुषः क्षयः । सन्ति तेषां सहस्राणि वर्षाणि द्वौ च
 विंशतिः ॥ ६३ ॥

आयुर्न तेषु देशेषु भौममम्मो न वर्षति । एतेषु नर्तुभेदोऽस्ति न कालो युगभेद्वान् ॥
 सदा कृतयुगः कालो वर्तते चतुरानन । धर्मश्चतुष्पात्सकलो ध्यानभेवार्चनं हरेः ॥ ६५ ॥
 पर्वताः सरितश्चापि सन्ति तत्र पुराणि च । ग्रामाश्च सन्ति बहवः स्वधर्मनिरताः सदा ॥
 ब्राह्मणा भूमिपाश्चैव प्रजापालनतत्पराः । स्वे स्वे कर्मण्यभिरताश्चातुर्वर्ण्यमवस्थितम् ॥
 चातुराश्रम्यमप्येवं यथोक्तमवतिष्ठते । आ दाक्षिणात्यादम्मोधेरा शैलाच्च हिमालयात् ॥
 देशोऽयं भारतं वर्षं भूरेषा कर्मिणां नृणाम् । योजनानि सहस्राणि नैवविस्तारं उच्यते ॥
 स्वर्गापवर्गफलदं कर्म कार्यं नृणामिह । सह्यो महेन्द्रो मलयः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयन्ति च ॥
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा विधे । इहैव क्रियमाणस्य कर्मणो नरकं फलम् ॥
 वर्षेष्वन्येषु सर्वेषु केवलं मुच्यते फलम् । इहैव चातुराश्रम्यचातुर्वर्ण्यव्यवस्थितिः ॥ ७३ ॥
 कृतादियुगभेदानां चतुर्णामिह संभवः । दानं यज्ञं तपो मर्यादाः परलोकफलाधिनाः ॥ ७४ ॥

इह कुर्वन्ति यज्ञेशं यजन्ते पुरुषोत्तमम् । श्रेष्ठं तद्भारतं वर्षं सर्ववर्षेषु संमतम् ॥ ७५ ॥
 फलार्थिनः कामयन्ते कर्मभूमिजनिं बुधाः।सहस्राणि तथैवास्मिन्दिव्यानिनि सदनानि च
 नद्यः सहस्रशः पुण्या आस्ते च पुरुषः परः । नद्यस्तु पर्वतोद्भूता लोके सन्ति सहस्रशः
 मुख्यास्तासु महामाग नामतः प्रवदाम्यहम् । गिरयः पावनाः सन्ति ब्रह्मन्नन्ये कुलाच-
 लात् ॥ ७८ ॥

मेनाको मङ्गलप्रस्थास्त्रिकूट ऋषमस्तथा । ऋष्यमूकः कोष्टकश्च श्रीशैलो वारिधारकः ॥
 द्रोणऋक्षो देवगिरिश्चित्रकूटोऽथ रैवतः । गोवर्धनोऽहमेवात्र नीलोऽपि मम विग्रहः ॥
 गोकामुखोऽथ ककुमो हरिकील इति स्मृतः । कामाङ्गो वेङ्कटादिश्च मद्रूपः पापनाशनः
 शतध्रुवश्चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारियात्रोद्भवा मुनेः॥
 नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसंमवाः
 गोदावरीमीमरथीकृष्णावेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापमयापहाः॥
 कृतमालाताम्रपर्णाप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामाशेषकुल्याद्या महेन्द्रप्रमवाः स्मृताः ॥
 ऋषिकुल्याकुमार्याद्याः शुक्तिमत्पादसंमवाः । त्रिसामाऋषिकुल्याद्याः सन्त्यन्याश्च सह-
 स्रशः ॥ ८६ ॥

कलिङ्गनगसंभूता कालिन्दी लोकपावनी । क्रीडार्थं मम देवेश नित्यं तत्र वसाम्यहम् ॥
 तथैव सरयूः पुण्या यत्र कुत्रावगाहिता । विशेषेण मम क्षेत्रे त्वयोध्यायां मनीषिभिः ॥
 क्षेत्राणि भारते वर्षे पुर्यश्च बहुशो विधे । ज्ञानध्यानजयाभ्यासान्मत्यातिर्यत्र निश्चिता ॥
 मध्नाति सर्वपापानि राति मे प्रेमवारिधिम् । चकास्ति चक्रविस्तारे मत्प्राप्तिर्माववेदिका
 मधुरेति पुरी रम्या पुण्यारण्यविभूषिता । गुप्तोऽहं निवसाम्यत्र श्वेतद्वीपाभिधे यथा ॥
 कदाऽपि कृतिनां प्रीत्यै द्वापरान्ते विशेषतः । प्राग्गुप्तं भावये ब्रह्मन्कल्पे कल्पे तवाऽऽ-
 ज्ञया ॥ ९२ ॥

तत्र वृन्दावनं नाम मत्केलिनिलयं मतम् । वृन्दाभिधानया भक्त्या मूर्तिमत्या निषेवि-
 तम् ॥ ९३ ॥

निगूढमनवद्यं मे लीलया प्रियया सह । निवसामि महामाग परमानन्दसंयुतः ॥ ९४ ॥
 विमुक्तिनाम्नी जननी तथा क्रोडीकृतोऽस्म्यहम् । सुपुत्रायां विहारो मे ब्रह्मज्ञानीहि
 नित्यशः ॥ ९५ ॥

विना ज्ञानं विना ध्यानं विना चेन्द्रियनिग्रहम् । विमुक्तिर्वसतां तत्र किं पुनस्त्यजतां
 तनुम् ॥ ९६ ॥

ब्रह्मोवाच—

भगवन्कौतुकं मह्यं प्रतिभाति वचस्तव । कथं वृन्दावनं नित्यं केलिभूतं तव प्रभो ॥ ९७ ॥
 का वृन्दा का विमुक्तिस्तु परमानन्दसंज्ञकः । कोऽयं कमलपत्राक्ष का लीलाख्या च सुन्दरी
 का सुपुत्रा त्वया प्रोक्ता मुक्तिर्निवसतां कथम् ॥
 ॥ ९८ ॥

श्रीनारायण उवाच—

निर्गुणापास्तु लीलया यद्यप्यन्तो न विद्यते । आधिर्मावस्तिरोभावो ह्यस्ति केनापि
 हेतुना ॥ ९९ ॥

गोलोकगोकुलोद्भूतश्चेतद्गीपादिकेलिवत् । नित्या सूक्ष्मस्वरूपेण कल्पान्ते चापि वर्तते ॥
ये जीवाः कृपया विष्णोर्वीक्षिताः सुरसत्तम । वसन्ति रसमार्गीया नित्यलीलाभिका-
ङ्क्षिणः ॥ १०१ ॥

तेषामाराधनार्थाय प्राप्यभोगतया स्थितः । भगवान्निजरूपेण कोटिमन्मथमन्मथः ॥
रसमार्गेण ये देवमीक्षन्ते परिशीलितुम् । तेषां भूमावपि निजं स्थानमाविष्कृतं मया ॥
सुदर्शने महाचक्रे मायामयनिवारके । दुर्लभे साधनैरन्यैर्विना प्रेमाभृतौघम् ॥ १०४ ॥
स्थानेऽपि परमैकान्तप्रेमनिर्भिन्नचेतसाम् । निवासाय सदा यत्र किशोरो नित्ययौवनः ॥
सदा रासरसाविष्टो वेणुवाद्यधरो हरिः । मयूरपिच्छामरणः कोटिकर्दपुसुन्दरः ॥ १०६ ॥
गीयमानो मुदा युक्तो नित्यमुक्तवधूजनैः । सेविताङ्घ्रिसुधासारो नित्यानन्दगुणाम्बुधिः
सर्गादौ परमं ज्योतिः स्वानन्दैकनिकेतनम् । एकमेवाद्वितीयाख्यं सदैव पद्मबोधितम् ॥
निजाधारं निजामासमवाङ्मनसगोचरम् । निस्तरङ्गाम्बुधिरिव निजानन्दनिकेतनम् ॥
नान्तरं न बहिस्तत्र नाम्बरं नावनीतलम् । कारणं सर्वसत्त्वानां निधानं धीजमव्ययम् ॥
लीलेच्छादिसदायुक्तं दिव्यानन्तगुणास्पदम् । संकल्पमकरोत्तत्र कदाऽपि परमं महः ॥
एकेन त्रिगुणां मायां तस्मान्निर्गमयन्बहिः । बद्धानां सुखभोगाय लीनानां प्रकृतौ
पुरा ॥ ११२ ॥

द्वितीयेन विमुक्तानां नित्यानां नित्यलीलया । गुणैकानिलयां नित्यां शक्तिं निर्गमयन्बहिः
ज्ञानानन्दमयी साक्षादेकरूपा निरामया । त्रिगुणप्रकृतेर्भिन्ना निर्गुणा प्रकृतिस्त्वियम् ॥
ब्रह्मैव सगुणा साक्षादानन्दरसदायिनी । प्राकृतावरणाद्भिन्ने दिव्याकाशे परात्परे ॥
सृष्टिं वितनुते स्वस्य दिव्याममलरूपिणीम् । यस्यामानन्दनिलयः साक्षादुपनिपत्तनुः ॥
रमते रमया साकं नित्यं मुक्तैरुपाधितः । नात्र कालगतिः साक्षादिच्छैका परमात्मनः ॥
निर्माय द्विविधं सर्गं प्राकृताप्राकृतं हरिः । पुनः संकल्पयन्देव्या धीक्षितः धीनिकेतनः ॥

श्रीदेव्युवाच—

अतिदूरतरं दिव्यमवाङ्मनसगोचरम् । धाम ते परमेशान नित्यानन्दमनश्चरम् ॥ ११९ ॥
अविदित्वा सुखं चास्य प्राकृतस्य कथं रुचिः । स्वामिन्नृत्ययते जन्तुर्नित्यलीलासुखा-
म्बुधौ ॥ १२० ॥

त्वयि सर्वं रमेशान श्रूयते दृश्यते च यत् । विलीनं जायते सर्वं वयांसीव दिनात्यये ॥
त्वदधीनमिदं सर्वं चिदाचिच्छब्दसंज्ञितम् । उद्बोधयसि सर्वाणि त्वमेव पुरुषोत्तम ॥
उन्मज्जन्मज्जदैवतैकरूपेण तिष्ठति । त्वमेकरूपः स्वायत्त आत्मभूतः सनातनः ॥ १२३ ॥
यथाऽप्राकृतमेवदमतीत्य तव विष्टरम् । समामाति महाराज नात्रेदमलङ्घ्यते ॥ १२४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

त्वमप्येतन्न जानासि नित्ये कमलसंभवे । रहस्यं पश्य यत्ल्लोके प्राकृतेऽपि प्रकाशितम् ॥
एवं प्रजल्पतस्तस्य कर्पूरक्षोदपाण्डुरा । सुन्दरी दक्षनयनादुदितक्षणादिह ॥ १२६ ॥

वृन्दशो रसिकाश्रीत्वा विलीनान्प्राङ्निजानने । तामुवाच रहो देवो विहस्य जलजे-
क्षणः ॥ १२७ ॥

संविशस्व महामागे प्राकृते मम वेश्मनि । नीत्वा मदनुरागार्थं विलीनांस्त्वपि सुन्दरि ॥
त्वं तु वृन्दाभिधा भक्तिं वृन्दशस्त्वमुपाश्रिता । विनोदाय मम प्रीत्या वनरूपं त्वमावह ॥
यथाऽत्र त्वं गवां लोके तिष्ठसि प्राणवल्लभे । तथैव प्रतिभासेन स्वांशेन प्रविशस्व गाम् ॥
इयं च विरजा देवी वेकुण्ठद्वारवाहिनी । सूर्यमार्गेण निर्याता जम्बूद्वीपं विशेयतः ॥
कालिन्दगिरिमासाद्य कालिन्दी नाम निम्नगा । अभिषिञ्चतु ते वीथीमरविन्दजलैर्मुदा ॥
सुपुम्नेव हृयोर्मध्ये देवे पिडये च चर्तानि । विमुक्तवपुषां नेत्री गोलोके मम वेश्मनि ॥
इडया सूर्यरूपिण्या देवलोकं न संशयः । पितृलोकं पिङ्गलया कर्ममार्गेण याति हि ॥
योगेन न्यस्तदेहानां देवयानेन गच्छताम् । सुपुम्नायां प्रविष्टानां भक्तानां वैष्णवी
गतिः ॥ १३५ ॥

यमुनेयं सुपुम्नेव संलज्जा मम मन्दिरे । अद्भुता सेवनादस्या जनो मल्लोकमाप्नुयात् ॥
एष वाऽप्राकृतो रत्नराशिर्गोवर्धनाभिधः । अंशेन मद्विलासार्थं या तु देवत्वमाप्नुयात् ॥
नासाया मध्यभागोऽयं सुपुम्ना यत्र तिष्ठति । अंशेन मद्विलासार्थं या तु देवी सरित्वरा ॥
यस्या विलोकनात्सद्यो रसास्वादोऽभिजायते ॥ १३९ ॥
रसिकानां विनोदार्थं शारदी चन्द्रिका शुभा । सदैकरूपा विशतु दिव्या किरणचामरैः ॥
मुक्तिं विना न मत्प्राप्तिः सा तु भक्त्यैकसंभवा । सा तु वृन्दे त्वया नेया परानन्देन
संयुता ॥ १४१ ॥

भक्तिस्त्वं वनरूपेण यशोदा मुक्तिरूपिणी । नन्दोऽयं परमानन्दो ह्याविर्भवतु भूतले ॥
नाऽऽविर्भावस्तिरोभावो नित्याया वनसंपदः । आविर्भावस्तिरोभावो ह्यस्यायास्तु युगे युगे
रूपं लीला समीपस्था सदानन्दस्वरूपिणी । स्वांशेन शक्तिभिः साकं या तु वृन्दावने
वने ॥ १४४ ॥

लीलया लालितोऽहं च करिष्येऽस्या विनिश्चितम् । स्वतन्त्रोऽपि समर्थोऽपि सर्वज्ञोऽपि
निरन्तरम् ॥ १४५ ॥

लीलामेषानुवर्तिष्ये लीलामङ्गोऽन्यथा भवेत् । लीलायामपराधं तु नाऽऽद्विषन्ते मनी-
षिणः ॥ १४६ ॥

लीलासङ्गं न त्यजामि न मां लीला विमुञ्चति । अहं लीलामयः साक्षाल्लीला देवी तु
मन्मथी ॥ १४७ ॥

यावन्ति मम रूपाणि लीला तावत्स्वरूपिणी । नानाभिधानैरन्यत्र राधा वृन्दावने
वने ॥ १४८ ॥

अपराधैश्च लीलायाः पूजनं मम जायते । क्षत्रियाणां यथा युद्धे सायकैर्मम पूजनम् ॥
लीला लीलां न संधत्ते निरानन्दस्तदा ह्यहम् । निर्मितेयं मया शक्तिर्लीलार्थं चैव
केवलम् ॥ १५० ॥

करोमि लीलया सर्वं प्राकृताप्राकृतं जगत् । तिष्ठामि लीलया युक्तो निरुद्धोऽपि सदा
ब्रह्म ॥ १५१ ॥

सूक्ष्मरूपेण मां लीला कदाऽपि न विमुञ्चति । स्थूलरूपेण मामेकमुपास्ते सर्वकर्मसु ॥
योऽहं सा मम लीला तु या लीला सोऽस्म्यहं पुनः । अन्तरं नैव पश्यामि यथा वै शेष-
शेषिणोः ॥ १५३ ॥

नित्याश्च शक्तयो ह्यस्या ललिताद्याः सुमङ्गलाः । अष्टौ नित्यविहारस्य रसज्ञाः कौतु-
कोज्ज्वलाः ॥ १५४ ॥

आविर्भवन्तु लीलायां सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः । आसामपि परा ह्यष्टौ प्रत्येकैकं व्यव-
स्थिताः ॥ १५५ ॥

चतुःषष्टिर्मुदा युक्ता हावभावविचक्षणाः । नित्यज्ञानकलाभिज्ञा वाद्याभिनयनिम्नगाः ॥
यौवनारम्भललितान्नायः श्रीमत्यः श्रीपरिग्रहाः । तवाऽऽज्ञामनुवर्तिन्यो लीले सन्तु सह-
स्रशः ॥ १५७ ॥

मया सह विनोदार्थं येषामस्ति मनोरथः । तेषामिह समायासो नित्यं वृन्दावनेऽस्तु हि ॥
द्विपरार्धावसानोऽयं कालः स्वाययवैरिह । नैव शक्तोऽभिमवितुं नित्यलीलारसोत्सवम्
यथा वैकुण्ठमक्तानां श्वेतद्वीपनिवासिनाम् । वयोवस्थाकृतो भवो नैव द्वेषादिवैभवम् ॥
जरामरणदौर्गन्ध्यस्वेदवीर्यादिसंशयः । तथाऽत्र द्विपरार्थान्तमेकरूपत्वमेव हि ॥ १६१ ॥
वृष्यादृश्यविभेदेन लीला मे द्विविधा त्वियम् । अदृश्या त्वेकरूपेण सुदर्शनसमाभिता ॥
वृश्या तु त्रिविधा सैव रसिकानां तु साधनम् । साध्या वृश्या समाख्याता रसिकानां
न संशयः ॥ १६३ ॥

जगद्धिताय लोकेऽस्मिन्दृश्यं वृन्दावनं ह्यभूत् । गोलोकं वश्यलोकेऽस्मिन्यथा वृश्यतया
स्थितम् ॥ १६४ ॥

नन्दगोपस्वरूपेण परानन्दो नराकृतिः । जाता मुक्तिः समायाता यशोदारूपधारिणी ॥
अंशेन च गर्वा वृन्दं समायातं यदन्तिके । गोवर्धनाभिधः शैलः समुन्मद्यश्च तत्क्षणात् ॥
व्यहृष्यत धनश्यामा सुपुञ्जाऽमृतवाहिनी । कालिन्दी सूर्यतनया मम मार्गविरोधिनी ॥
भ्रमञ्जुमरक्षंकारमन्दारतरुमाकृतम् । श्रीमद्वृन्दावनं नाम कालिन्दीकूलकेतनम् ॥ १६८ ॥
वृश्यं भविष्यति क्षिप्रं महत्पुण्यवतां नृणाम् । पञ्चयोजनविस्तीर्णं रसधामैव केवलम् ॥
लीले त्वं च विलासार्थं गोपकन्यात्वमाप्नुहि । सखीभिः कोमलाङ्गामिर्दृश्यलीलामहो-
त्सवे ॥ १७० ॥

अदृश्येषमपि श्यामे नास्तिकानां कलौ युगे । कामक्रोधाभिभूतानां नानादेवैकसेविनाम्
परद्रोहपरोद्वेगपराणां विषयात्मनाम् । अभाग्यानामधन्यानामसतामधिकारिणाम् ॥
गोपापति जनान्यस्मात्पञ्चानेव दोषतः । अतो गोपीति विख्याता लीलाख्या परदेवता
त्वया चाऽऽराधितो यस्मादहं कुञ्जमहोत्सवे । राधेतिनामविख्याता रसलीलाविधायिका
विना श्रीमन्भराजेन श्रीचिन्तामणिसंज्ञिना । विना द्वयानुसंधानमनन्वशरणं विना ॥

विनाऽऽचार्यप्रसादेन विना वननिषेवया । श्रीनारायणसंभोगलीला नैवावलोक्यते ॥
दृश्या लीला द्वितीया तु मथुरायां भविष्यति । जन्मना मम देवेशि यत्र कंसो निपा-
तितः ॥ १७७ ॥

जातोऽहं निगमात्साक्षाद्भुदेवाभिधात्मिये । देवक्यां ब्रह्मविद्यायां बलेन बलिना सह ॥
महोक्तप्राप्तिकामानां प्रपन्नानां नृणामिह । मञ्जाति सर्वपापानि मथुरेति निगद्यते ॥
तृतीया दृश्यरूपा तु द्वारकायां प्रकाशिता । श्रीभूम्यां सहिता यत्र निवसामि वरानने ॥
अहं तु कृष्णरूपेण रुक्मिणीं त्वं भविष्यसि । भूदेवी सत्यमामेयं नीलेन्दीवरलोचना ॥
आवाभ्यां रचितं कर्म ध्यात्वा दृष्ट्वा मनीषिणः । यास्यन्ति मट्टति धीरा मा विषाद-
परा भव ॥ १८२ ॥

इति श्रीवृद्धब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे सुलोकवर्णने श्रीवृन्दावनचरितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १८१७ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मयैवं बोधिता लक्ष्मीर्ब्रह्मन्नमिततेजसा । मामुवाच पुनः स्नेहादुद्भूतनयनोदका ॥ १ ॥

श्रीरुवाच—

रसिकानां सदोपास्यो लीलया सहितो भवान् । कथं ध्येया विशालाक्षी श्रीमद्वृन्दा-
वने वद ॥ २ ॥

मन्त्रचिन्तामणिं ब्रूहि द्वयं च शरणागतिम् । किं स्तोत्रं किं च पीठस्ते(तंते) किमावर-
ल्पनम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

शृणु सुन्दरि वक्ष्यामि लीलया सहितस्य मे । पूजनं मन्त्रराजं च द्वयं च शरणागतिम्
रहस्यानां रहस्यं च गुह्यानां गुह्यमुत्तमम् । मन्त्रचिन्तामणिनां सांनिध्यं मे प्रयच्छति ॥
एषा पञ्चपदी विद्या द्वयमित्यभिधीयते । उमाभ्यां मन्त्रराजाभ्यां जायते प्राणबलमे ॥
नमो गोपीजनेत्युक्त्वा बलभाय वदततः । द्विपदी दशवर्णैः विद्यायाः खण्ड उच्यते ॥
गोपीजनपदं चोक्त्वा बलमेति पदं ततः । चरणी शरणं पश्चात्पद्ये तु पदं पुनः ॥ ८ ॥
त्रिपदी षोडशवर्णैः विद्याखण्डो द्वितीयकः । एवं पञ्चपदी विद्या विज्ञेया सुगला-
त्मिका ॥ ९ ॥

एतां पञ्चपदीं विद्यां श्रद्धया धारयेत्तु यः । कृष्णप्रियावृन्दमध्ये गच्छत्येव न संशयः ॥
न पुरश्चरणापेक्षा नापि न्यासविधिर्मतः । न देशकालनियमो नारिमित्रादिशोधनम् ॥
सर्वेऽधिकारिणश्चात्र चण्डालान्ताश्च सुन्दरि । स्त्रियः शूद्रादयश्चापि जट्मूकान्धपङ्कज-
आन्धहूणकिराताश्च पुलिन्दाः पुल्कसास्तथा । आमीरा यवनाः कङ्काः खसाद्याः पाप-
योनयः ॥ १३ ॥

दम्भाहंकारपरमाः पापपैशून्यतत्पराः । गोत्राक्ष्यणनिहन्तारो महापातकसंयुताः ॥ १४ ॥

ज्ञानवेराग्यरहिताः श्रवणादिविवर्जिताः । भ्रमाभिकाङ्क्षिणो ये तु ते तु सर्वेऽधि-
कारिणः ॥ १५ ॥

यदि भक्तिर्भवेद्देवां लीलयाऽऽराधिते मयि । वृन्दावनमहालीलापरमोत्सवदर्शने ॥ १६ ॥
नान्यद्वारा भवेद्देवा लीला परमपावनी । तस्माद्युगलमन्त्रेण सलीलं मामुपाश्रयेत् ॥
याज्ञिको दाननिरतः सर्वतीर्थोपसेवकः । सत्यवादी यतिर्वाऽपि वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १८ ॥
ब्रह्मनिष्ठः कुलीनो वा तपस्वी व्रततत्परः । द्वयाधिकारी न भवेत्कृष्णभक्तिविवर्जितः ॥
अङ्गन्यासकरन्यासावचकाद्यैः प्रकल्पयेत् । अथ वा दीर्घबीजिन न्यसेद्वयमथाऽऽचरेत् ॥
छमित्येव भवेद्बीजं नमः शक्तिरुदाहृता । गोपीजनप्रियः कृष्णो देवताऽत्र प्रकीर्तिता ॥
अन्तर्यामी त्वृषिरहं देवो नारायणः प्रिये । भविष्यन्ति तथा चान्ये शिवो ब्रह्मा च
नारदः ॥ २२ ॥

प्रवर्तनाय योऽयं तु सर्गादौ च प्रयोजयेत् । तत्र तस्य ऋषिः प्रोक्तः सर्वांगमविशारदैः ॥
सर्वेषां देवि मन्त्राणां बीजानां च विशेषतः । अहमेव ऋषिर्मुख्यो वेदा मच्छ्रवा-
संभवाः ॥ २४ ॥

नारदादिऋषीणां च ह्यन्तर्यामितया ह्यहम् । तत्र तत्रास्मि द्युयिते वासुदेवः परात्परः ॥
त्वं देवि नादरूपेण बीजरूपेण चास्म्यहम् । आवयोरेव योगेन सर्वे मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥
सकृदुच्चारणादस्य कृतकृत्यो न संशयः । तथाऽपि दशधा नित्यं जप्त्वाद्यर्थं विभावयन् ॥
अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्यास्य प्रियाप्रिये । पीताम्बरं घनश्यामं द्विभुजं वनमा-
लिनम् ॥ २८ ॥

बहिर्बह्वंकृतापीडं शशिकोटिनिमाननम् । घूर्णायमाननयनं कर्णिकारावतंसिनम् ॥ २९ ॥
अभितश्चन्दनेनाथ मध्ये कुङ्कुमरेसपा । रचितं तिलकं माले बिभ्राणं कमलाकरे ॥ ३० ॥
तरुणादित्यसंकाशं कुण्डलाभ्यां विराजितम् । घर्माभ्युर्कर्णिकाराजहर्षणामकपोलकम् ॥
प्रियामुखबिधुन्यस्तलोचनं चोत्तरभुवम् । नासाग्रविस्फुरन्मुक्ताशुद्धांशुविलसन्मुखम् ॥
दशनज्योत्स्नया राजत्पक्रबिम्बफलाधरम् । केयूराङ्गदसद्वत्नमुद्रिकाविलसत्करम् ॥ ३३ ॥
विभ्रतं मुरलीवाद्यं पाणौ पद्मं तथाऽपरे । काञ्चीदामस्फुरन्मध्ये नूपुराभ्यां लसत्पदम् ॥
इतिकेलिरसावेशचपलं चपलेक्षणम् । हसन्तं प्रियया सार्धं हासयन्तं च तां मुहुः ॥ ३५ ॥
इत्थं कल्पतरुमूले रत्नसिंहासनोपरि । वृन्दारण्ये स्मरेत्कृष्णं संस्थितं प्रियया सह ॥
धामभागे स्थितां तस्य राधिकां तां विचिन्तयेत् । नवीननीलवसनां द्रुतहेमसमप्रभाम् ॥
पटाञ्चलेनाऽऽवृतार्धसुस्मेराननपङ्कजाम् । कान्तपद्मत्रयमुधाधामचकोरायितलोचनाम् ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां च निजप्रियमुखाभ्युजे । अपर्यन्तीं पूगफलं पूर्णचूर्णसमन्वितम् ॥ ३९ ॥
मुक्ताहारोल्लसच्चारुपीनोन्नतपयोधराम् । क्षीणमध्यां पृथुश्रोणीं किङ्किणीजालशोभि-
ताम् ॥ ४० ॥

रत्नहाटककेयूरमुद्रावलयधारिणीम् । रणत्कटकमञ्जीररत्नपादाङ्गुलीयकाम् ॥ ४१ ॥
लावण्यसारमुग्धाङ्गीं सर्वावयवसुन्दरीम् । आनन्दरसमग्नां च प्रसन्नां नवयौवनाम् ॥
सख्यश्च राधिकाया वै तत्समानवयोगुणाः । तत्सेवनपरा भाव्याश्चामरव्यजनादिभिः ॥

जानासि हृदयावासे तथाऽपि कथयामि ते । अन्येषां च प्रबोधाथं मन्त्रार्थममलं प्रिये ॥
अष्टाक्षरेण संयुक्ता यथा पञ्चदशाक्षरी । दशाक्षरेण संयुक्ता तथेयं षोडशाक्षरी ॥ ४५ ॥
श्रीराधाकृष्णयोर्विद्या वृन्दारण्योपसेवने ॥ ४६ ॥
रसिकानां सदा जप्या जन्मव्ययविनाशिनी । महारसमयी लीला दिव्या नित्याऽन-
पायिनी ॥ ४७ ॥

आकल्पान्तैकरूपेयं शुद्धसत्त्वमयी प्रिया । अनया प्राप्यते भद्रे सत्यं सत्यं निशामय ॥
बहिरङ्गैर्मयं तस्य स्वीयेर्मायादिशक्तिभिः । अन्तरङ्गैस्तथा नित्यविभूतेस्तैश्चिदादिभिः ॥
गोपनादुच्यते गोपी श्रीलीला राधिकाभिधा । देवी कृष्णमयी ज्ञेया राधिका पर-
देवता ॥ ५० ॥

सर्वलक्ष्मीस्वरूपा च श्रीकृष्णानन्ददायिनी । अतः साऽऽल्हादिनी शक्तिर्नानाकेलि-
शारदा ॥ ५१ ॥
तत्कलाकोटिकोऽयंशा दुर्गाद्यान्निगुणात्मिकाः । यथा लक्ष्मीस्त्वमेवाऽऽसीस्तथा लीला
च गोपिका ॥ ५२ ॥

अहं नारायणः कृष्णो ब्रह्माण्डायुतनायकः । सर्वस्य कारणं लीला सा मय्येव कृताभया
यथाऽहं व्यापको देवि तथेयं मम बलमा । यथा यथा स्वरूपोऽहं ज्ञेया लीला तथा तथा ॥
चिद्विलक्षणं सर्वमावाभ्यां पूरितं जगत् । सेया हि राधिका गोपीजनस्तस्याः सखीगणः
बलमी तत्समूहस्य संप्रोक्तो प्राणनायकी । राधाकृष्णी तयोः पादौ शरणं स्पादिहाऽऽभयः
प्रपद्य गतवानस्मि जीवोऽहं मावकूपितः । सोऽहं तच्छरणं प्राप्तो हित्वाऽन्यत्साधनं महत् ॥
प्रयोजनान्तरं हित्वा संबन्धान्तरमेव च । मोगं मे युगलानन्दो नित्यः सर्वाधिस्तु यः ॥
अनन्यसाधनं त्याह नमःशब्दो दशाक्षरे । चतुर्था त्वाह कल्याणि तथाऽनन्यप्रयोजनम् ॥
ममत्वमाह मःशब्दो नशब्दस्तन्निषेधनम् । ममत्वं सर्वतस्त्वय्येत्यो तदर्थं शरणागतः ॥
मन्त्रार्थः कथितस्त्वेष संक्षेपेण धरानने । युगलार्थस्तथा न्यासः प्रपत्तिः शरणागतिः ॥ ६१ ॥
आत्मार्पणमिमे पञ्च पद्यांवास्ते मयोदिताः । रासलीला मया साकं धीमद्वृन्दायने तु पा
मयिष्यति महामागे तन्नेच्छा तव यास्यति । द्वारकायां तदा भद्रे रुक्मिणीरूपिणी
स्वयम् ॥ ६३ ॥

प्रजप्येतां महाविद्यां यास्यसि त्वरिता मुत्तम् । श्रुत्वा भवोऽपि महीलामहर्ष्यां मुवि
मानवं ॥ ६४ ॥

तपसा मां समाराध्य मत्तो विद्यामयाप्स्यति । शंकरान्नारदो योगी चाम्परीपस्ततो नृपः
अवाप्स्यति पराराहे मन्त्रं दीक्षापुरःसरम् । एवं परम्परामार्गेर्विद्या मुनि मयिष्यति ॥ ६६ ॥
जीवाः पापं तरिष्यन्ति नाहं दूरेऽनयाऽनये । गृहीत्वा परमां विद्यां वृष्णयं धर्ममाचरन् ॥
आजीपमुपतिष्ठेत्त मम क्षेत्रं धरानने ॥ ६८ ॥

श्रीरवाच—

संक्षेपादेय देवेश मयतीति विनाशनम् । धर्मं भागवतं ब्रूहि येन कृष्णः प्रसीदति ॥ ६९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कल्याणि श्रूयतां धर्मो लोकानां हितकाम्यया । शङ्खचक्राङ्कनं कृत्वा प्रपन्नोऽयं समा-
चरेत् ॥ ७० ॥

श्रीगुरुं परया मक्त्या सेवमानो निरन्तरम् । तत्कृपां भावयेद्विद्वानात्मनो विनिवृत्तये ॥
स्वेष्टदेवधिया नित्यं वैष्णवान्परितोषयेत् । ताडनं मर्त्तनं कामी भोगत्वेन यथा स्त्रियाः ॥
गृह्णाति वैष्णवानां च तद्ब्रह्माह्म्यं सदा बुधैः । ऐहिकामुष्मिकीं चिन्तां नैव कुर्यात्कदाचन
ऐहिकं तु सदा मय्यं पूर्वाचरितकर्मणा । आमुष्मिकं तथा कृष्णः स्वयमेव करिष्यति ॥
अतो हि तत्कृते त्याज्यः प्रयत्नः सर्वथा नरैः । सर्वोपायपरित्यागः कृष्णोपायत्वयाच-
नम् ॥ ७५ ॥

मुचिरं प्रोषिते कान्ते यथा पतिपरायणा । म्रियानुरागिणी दीना तस्य सङ्केतकाङ्क्षिणी
तद्वृणान्भावयेन्निर्यं गायत्यपि शृणोति च । तथा श्रीकृष्णलीलादेः स्मरणादि तथाऽऽ-
चरेत् ॥ ७७ ॥

न पुनः साधनत्वेन कार्यं तज्जु कदाचन । चिरं प्रोष्याऽऽगतं कान्तं यथा प्रोषितमर्तुका ॥
चुम्बन्तीवाङ्गमालिङ्गेन्नेत्राभ्यां पिबतीव च । ब्रह्मानन्दं गता चाशुं सेवते परया मुदा ॥
श्रीमदर्चावतारेण तथा परिचरेद्भूरिम् । अनन्यशरणो नित्यं तथैवानन्यसाधनः ॥ ८० ॥
भवेदनन्यसंबन्धस्तथाऽनन्यप्रयोजनः । नान्यं च पूजयेद्देवं न नमस्कृते स्मरेन्न च ॥ ८१ ॥
न च पश्येन्न गायेच्च न च निन्देत्कदाचन । नान्योच्छिष्टं तु मुञ्जीयान्नान्यशेषं च धार-
येत् ॥ ८२ ॥

अवैष्णवानां संलापवन्दनादान्विवर्जयेत् । विष्णोर्वा वैष्णवानां वा निन्दां न शृणुया-
न्मनाक् ॥ ८३ ॥

कर्णौ पिधाय गन्तव्यं शक्तो दण्डं समाचरेत् । आभित्य चातर्कीं वृत्तिं देहपातावधि
त्रिवे ॥ ८४ ॥

द्वयार्थं भावयन्नेव स्थेयमित्येय मे मतिः । सरःसमुद्रनद्यादीन्संस्त्यक्त्वा चातर्को यथा ॥
तृपितो म्रियते वाऽपि याचते वै पयोधरम् । एवमेव प्रयत्नेन साधनानि परित्यजेत् ॥ ८६ ॥
स्वेष्टदेवी सदा याच्यी गतिस्ती मे भवेदिति । स्वेष्टदेवतदीयानां गुरोरपि विशेषतः ॥ ८७ ॥
आनुकूल्ये सदा स्थेयं प्रातिकूल्यं विसर्जयेत् । सकृत्पन्नरक्षादिकल्याणगुणतां तपोः ॥
विचिन्त्य विश्वसेहेवी मम वश्यं भविष्यतः । संसारसागरान्नाथो पुत्रमित्रग्रहाकुलात् ॥
गोसारी मे दयासिन्धू प्रपन्नमयमञ्जरी । योऽहं ममास्ति यत्किंचिदिह लोके परत्र च ॥
तत्सर्वं भवतोरद्य चरणेषु मयाऽर्पितम् । अहमस्म्यपराधानामालयस्त्यक्तसाधनः ॥ ९१ ॥
अगतिश्च गतोऽहं वां शरणं भजतां गती । तवास्मि राधिकाकान्त कर्मणा मनसा गिरा ॥
कृष्णकान्ते तवैवास्मि युवामेव गतिर्मम । शरणं वां प्रपन्नोऽस्मि करुणानिकराकरी ॥
प्रसादं कुरुतं दास्यं मयि दुष्टेऽपराधिनि । इत्येवं जपता नित्यं स्थातव्यं पद्मद्वजे ॥ ९४ ॥
अचिरादेव दास्यामि वाञ्छितं कमलालये । बाहिरेवमथो मध्ये सखीभावेन भावयेत् ॥
श्रीराधाकृष्णयोर्नित्यं लीला योग्या प्रजापते । पीठे समर्चयेद्विद्वान्नित्यमाचरणैः सह ॥

भावयेत्केलिसंदोहममलं प्रकृतेः परम् । नित्यं स्मरामि तां लीलां त्वया संलालितोऽ-

प्यहम् ॥ १७ ॥

अपूर्वरूपसंदोहां कः स्मरेन्न विलोक्य ताम् । केशोरं रूपमनघे वेणुवाद्यविमूपितम् ॥
कस्य स्यात्स्मृतये भद्रे कोटिकामकलोदयम् ॥ १९ ॥

इति श्रीबृहद्भगवद्गीतायां द्वितीयपादे भूर्लोकवर्णने श्रीवृन्दावनचरिते युगलाराधनरूपनं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १९१६ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीदेव्युवाच—

किं पीठं किं च तद्रूपं येन मुह्यन्ति सूरयः । किमावरणमाख्याहि का लीला रसरूपिणी॥

श्रीभगवानुवाच—

पीठं तयोः प्रवक्ष्यामि समस्तावरणैः सह । रूपं च लीलया युक्तं शक्तो नैवास्मि मापि-
तुम् ॥ २ ॥

गोलोके पश्य पद्माक्षि सलीलं कथनेन किम् । इतः कोटिगुणं रूपं भूमिवृन्दावनं कृतम्
द्वापरान्ते कलेरादौ यदुवंशे महेश्वरि । आविर्भूय करिष्यामि त्रिविधां कोलिमुज्ज्वलाम् ॥
नित्यैकां दृश्यरूपेण दृश्यैकां कमलालये । गोपकन्याहितार्थाय पञ्चयोजनमण्डले ॥५॥
त्वदर्थं तु तृतीयां च द्वारकायां विशेषतः । करिष्ये तत्र दृष्टाऽसि राधिकासहितं च माम्
तत्रत्या मृत्तिकाऽद्यापि गोपीचन्दनसंज्ञिता । पुनाति सकलालौकानूर्ध्वपुण्ड्रेण धरिता
पद्मकोणाददलं बाह्ये चतुःपट्टिदलं पुनः । चतुरस्रं तदुपरि चतुर्द्वारसमन्वितम् ॥ ८ ॥
मध्ये तु कामवीजं स्यात्पद्मकोणे कामकीलकम् । कोणाग्रेषु विचिन्त्यानि भ्रियो धीजानि
मानिनि ॥ ९ ॥

द्वयं तु चिन्तयेन्मध्ये कार्णिकार्या समन्ततः । दलाष्टके सखीस्थाने सखीनामष्टकं जपेत् ॥
अष्टावष्टौ प्रतिदले चतुःपट्टिदलेषु वा । सुगन्धद्रव्यमूपाभिमंक्षयेर्मज्ज्यैश्च पूजयेत् ॥११॥
त्रिकोटि सुन्दरीवृन्दपरीतं परिभावयेत् । तासां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये मामेकमनुचिन्तयेत् ॥१२॥
कार्णिकार्यामबालेन्दुमण्डले जलदाकृतिम् । सुवर्णवर्णया देव्या राधया परिवेष्टितम् ॥
कोटिकंदर्पमुग्धाङ्गमरविन्दनिभेक्षणम् । मयूरापिच्छामरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥
बन्धूकदलविभ्राजत्पाणिपादतलाधरम् । त्रिमङ्गसुन्दरशीवं वेणुवादनतत्परम् ॥ १५ ॥
कुटिलालकमापीनमुजदण्डविमूपितम् । चलयाङ्गदमाणिक्यमयूखाविलसत्तनुम् ॥ १६ ॥
स्फुरन्मुक्ताफलोदारद्युतिद्योतितवक्षसम् । श्रीवत्सकीस्तुमोरस्कं रणत्काञ्चीकलापकम् ॥
मञ्जुमञ्जरीनिर्घोषयुष्टपादसरोरुहम् । वधूकदम्बमध्यस्थमुदारगुणमण्डितम् ॥ १८ ॥
धीणावादनतत्त्वज्ञं गानमोहितमन्मथम् । पार्श्वे विचिन्तयेद्देवीं राधिकां परदेवताम् ॥
कामकेलिकलाभिज्ञामुन्निद्रजलजेक्षणाम् । क्षीणमध्यामनिन्द्याङ्गीं मुग्धहासां महाच्छ-
विम् ॥ २० ॥

गीतकाव्यकथालापविदग्धां सुन्दरोदरीम् । किशोरीं शैशवकीडापरमाव्यञ्जितस्तनीम् ॥
नीलशाटीपरीधानां पङ्ककाश्मीरपङ्किलाम् । पङ्कजान्दोलितकरां कालिन्दीकेलिलम्प-
टाम् ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णांससमासक्तपाणिमाहूतपद्पदाम् । कौमुदीवल्लभां कान्तां वृन्दावनविलासिनीम्
नित्यानपायिनीं विष्णोर्भावयद्भक्तदीर्घिकाम् । कर्णिकाबाह्यवलये राधाविद्यां लिखे-
त्सुधीः ॥ २४ ॥

प्रणवं कामबीजं च दीर्घवह्निं च राधिकाम् । संमोहिनीं कामदातृभूसमेतां च धिन्यसेत्
कामकेलिं च लीले च तथा लावण्यरूपिणि । नमो नमस्ते च पदं राधाविद्येति
कीर्तितां ॥ २६ ॥

श्रीराधायै नमो वेति मन्त्रोऽन्योऽयं षडक्षरः । संपूज्याः परितो देवीं ललिताद्याश्च
शक्तयः ॥ २७ ॥

व्याख्यास्वरूपवर्णाभि ह्युपरिष्ठाद्वरानने । स्तोत्रेणानेन विधिवत्संस्तुधीत विचक्षणः ॥
पूजान्ते रसिकानन्दपूजितां परदेवताम् । जयति श्रीपरानन्दकृष्णपादपवल्लरी ॥ २९ ॥
श्रीकृष्णवदनाम्भोजमधुपानमधुमती । श्रीकृष्णनयनानन्दरसकर्तृवार्तिका ॥ ३० ॥
श्रीकृष्णाननपूर्णन्दो राधिका चारुचन्द्रिका । श्रीकृष्णरूपपार्थोदिलहरी हेमवैभवा ॥
श्रीकृष्णमालतीहारसुगन्धवरभूषणा । श्रीकृष्णपरमानन्दसरःपङ्कजकुण्डला ॥ ३२ ॥
श्रीकृष्णयामिनी रम्यचन्द्रोदयमुखोदया । श्रीकृष्णहृल्लतामूलविकासामलदोहदा ॥
श्रीकृष्णबाल्यकौमारकेलिरूपा यशस्विनी । श्रीकृष्णभवकेशोररसकेलिकलाप्रिया ॥ ३४ ॥
श्रीकृष्णलोलनयनविलोलामलतारिका । कृष्णप्राणः कृष्णहृद्य कृष्णचैतन्यरूपिणी ॥
कृष्णानन्दा कृष्णमुखी कष्टाद्भवमयापहा । कृष्णहासा कृष्णरसा कृष्णलीला कुशो-
दरी ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया कृष्णमरा कृष्णा कृष्णविलासिनी । कृष्णकान्ता कृष्णदेवा कृष्णाङ्गी कृष्ण-
जीवना ॥ ३७ ॥

कृष्णतृट् कृष्णमोग्या च कृष्णक्षुत्कृष्णसाधना । कृष्णाभया कृष्णपरा कृष्णामा कृष्ण-
लप्रिया ॥ ३८ ॥

कृष्णशेषा कृष्णसाध्या कृष्णजीमूतचातकी । कृष्णकेलिकलाभिज्ञा कृष्णपादपमञ्जरी ॥
कृष्णकासारमकरी कृष्णमातङ्गसङ्गिनी । कृष्णतुष्टा कृष्णपुष्टा कृष्णतोपविधापिनी ॥
कृष्णनेत्रा कृष्णकेशी कृष्णकुन्तलमण्डिता । कृष्णगीतां कृष्णरासा कृष्णतृत्या रसे-
श्वरी ॥ ४१ ॥

कृष्णपूज्या कृष्णमक्ता कृष्णलीला कलावती । कृष्णविद्या कृष्णबुद्धिः कृष्णसंकल्प-
सिद्धिदा ॥ ४२ ॥

कृष्णमानसकलीला कृष्णमानसपङ्कजा । कृष्णमान्या कृष्णवन्द्या कृष्णसंतापचन्द्रिका
कृष्णसंगीतगमना कृष्णस्तोमविधापिनी । कृष्णाननाज्जमार्तण्डा कृष्णनेत्राञ्जनप्रभा ॥
कृष्णलायण्यनिलया कृष्णसीमागमशेषधिः । श्रीकृष्णाकार्पणी कृष्णकपारसनिपेधिका ॥

कृष्णतल्पा कृष्णकल्पा कृष्णकुल्या कलस्वना । कृष्णकेलिप्रिया कृष्णकेलिसंतानदोहदा
कृष्णशुद्धा कृष्णशुद्धा कृष्णमग्धा कलङ्किनी । कृष्णमामा कृष्णवामा कृष्णकामा मनो-
हरा ॥ ४७ ॥

कृष्णेश्वर्या कृष्णवित्ता कृष्णस्मितविधूर्णिता कृष्णाधररसाभिज्ञा कृष्णकौतुकसाधना ॥
कृष्णक्रीडासुधासिन्धुः कृष्णनामपरायणा । कृष्णश्रीः कृष्णभूतिश्च कृष्णाङ्घ्रिः कृष्णम-
ङ्गला ॥ ४९ ॥

कृष्णवेणी कृष्णगतिः कृष्णकामदुघा हिता । कृष्णमाला कृष्णशाला कृष्णहृत्पद्मक-
र्णिका ॥ ५० ॥

कृष्णजीवातुका राधा वृषभानुतनूद्भवा । इति श्रीराधिकानामस्तवराजमनुत्तमम् ॥
पठनात्प्रेमदं दिव्यं कामदं पुण्यवर्धनम् । पूजायसाने संजाप्यं युगलध्यानसंयुतम् ॥ ५२ ॥
प्रणवाद्यमिदं देवि देवानामपि दुर्लभम् । कृपिभूर्वाचकः शब्दो नश्चाऽऽनन्दविधायकः ॥
सदानन्दसमावेशः कृष्ण इत्यभिधीयते । सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥
नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणे परमात्मने । अनयाऽऽराध्यते कृष्णो भगवान्हरिरीश्वरः ॥
लीलया रसबाहिन्या तेन राधा प्रकीर्तिता । राधिकाऽपि परा शक्तिः कृष्णे चाऽऽनन्द-
रूपिणी ॥ ५६ ॥

नित्या च नित्यवत्यस्मिन्स्वाधारे पुरुषोत्तमे । राधागानप्रियो राधासंगीताहृतमानसः ॥
राधालावण्यनिलयो राधाप्रेमसरोरुहः । राधाशृङ्गारपुलको राधाशृङ्गारकारकः ॥ ५८ ॥
राधामुखाब्जमधुपो राधास्मितनिरीक्षकः । राधाधरसुधामोदी राधाकण्ठविभूषणः ॥
राधामनःसरोहंसी राधामानविमोचकः । राधाविलासगर्विष्ठो राधारूपासबोन्मदः ॥
राधारूपलताभृङ्गो राधाचन्द्रचकोरकः । राधारससरोमन्थी राधासर्वाङ्गसंश्रयः ॥ ६१ ॥
राधारत्नावलीकण्ठो राधासौभाग्यमन्दिरः । राधागम्भीरतत्त्वज्ञो राधाजीमूतचातकः ॥
राधाविद्योतितोरस्को राधितो राधिकाप्रियः । नित्याक्षरो नरो राता निर्गुणो नीरद-
च्छविः ॥ ६३ ॥

निराकारो हरो हारी विहारी विपिनप्रियः । वेणुविस्फूर्जितमुखो विशुद्धस्मितभूषितः ॥
गुह्यावलीविभूषाढ्यो बहिषिच्छविभूषणः । गोवर्धनधरो गोपीमण्डलीमध्यगो हरिः ॥
गोपालो गोकुलस्वामी गोविन्दो गोकुलेश्वरः । त्रिभङ्गसुन्दरधीवो मदाघूर्णितलोचनः
रक्तोष्ठो रक्तचरणो रक्तनेत्रो रसायनः । रासप्रियो रसाविष्टो राकाचन्द्रविनोदकृत् ॥ ६७ ॥
त्रयन्तबोधितो वेदवेद्यो विद्या विनोदकृत् । विवेकगम्यो धौरेयो धरणीमृन्दनाधिपः ॥
क्षामोदरः क्षमासारोऽर्दीनो दामोदरो दमी । दयार्द्रचित्तः श्रीवक्षाः श्रीधरः श्रीकरो हरिः
दिव्यलोकगतो दिव्यो दिव्यायुधधरोऽच्युतः । नित्यमुक्तजनाराध्यो जगदानन्दकारकः ॥
कल्पाणनिलयः कल्पः कल्पपादपसंश्रयः । कालिन्दीकेलिकृत्कंसबलविध्वंसकृत्कृती ॥
कलङ्करहितः कामी कामिनीकेलिदक्षिणः । घृन्दवनस्थो गोघृन्दपालको बालकेलिकृत्
बलमद्रप्रियः श्रीमान्वारणोद्भूतनो बलः । ताण्डवी पाण्डवप्रेष्ठो यादवो नन्दनन्दनः ॥
जनार्दनो जनावाप्तो बासुदेवो जनेश्वरः । वंशी वटी नटो नाडी दानाकृद्भजश्रयः ॥

नादातीतो नदीकूलकेलिकृद्भूलिधूसुरः । नारदोदितसंगीतः सामगानप्रियः कलः॥७५॥
इति नामशतं नित्यं जपतां किं नु दुर्लभम् । स्वापकाले भगोद्ये च पुण्याहे पुण्यकर्मणि॥
पुण्यक्षेत्रे प्रजपतः स्याद्भक्तिरनपायिनी । एतन्नामामृतस्तोत्रं श्रीराधाकृष्णयोः प्रिये ॥
पठेद्विचिन्तयन्नर्थमचिराद्विन्दते हि माम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे भूर्लोकवर्णने श्रीवृन्दावनचरिते मन्त्रद्वयाराधननिरूपणं
माम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १९९४ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

एवं चतुर्विधा देवि मम पुत्रो भवन्ति हि । माधुरे मधुरा पुण्या तत्र वृन्दावनं धनम् ॥
अयोध्या कोशले देशे सरयूपुलिने स्थिता । यत्र राजीवपत्राक्षो रामो दशरथात्मजः॥२॥
परमात्मा समभवं जानकीरूपया त्वया । तयोर्लीलानुसंधानास्मुक्तिर्भवति सद्गतिः॥३॥
श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यं गिरिजापतिः । जानाति भगवाञ्छंमुर्ज्वलत्पावकलोचनः॥
रामो हेन्तो बह्विपूर्वो नमोन्तः स्यात्पडक्षरः । तारको मन्त्रराजोऽयं संसारविनिवर्तकः॥
रमुन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते॥५॥
रामकृष्णेति शब्दाभ्यां ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते । कारणं सर्वभूतानामवधिः परिकल्पते॥७॥
बृहद्ब्रह्मणानामाधारो रहितः प्राकृतेर्गुणैः । एष सर्वस्य विधृतिः सेतुः भुत्वा प्रकीर्तितः॥८॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूतले । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजत्यसौ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मस्तथापनार्थाय जातोऽहं रामसंज्ञया
रामे नीलोत्पलश्यामे रामे कोदण्डमूपिते । भक्त्याऽभ्येति परं स्थानं धेकुण्ठाख्यं सुदु-
र्लभम् ॥ ११ ॥

चतुर्थी चात्र निर्दिष्टा तादर्थ्यं कमलोद्भव । अभ्येति तेन रामं हि संत्यज्यान्पमयोजनम्
साधानानां तु संत्यागं नमःशब्दो हि शंसति । अनेन शरणापत्तिः परमेकान्तिनां मता॥
सर्वधर्मान्पस्तिष्य ममैकं शरणागतान् । मोक्षधिष्यामि सर्वेभ्यः पापेभ्यो नात्र संशयः
दासोऽस्मीति च संशयः चाऽऽत्मानं परमेश्वरि । अमयं तस्य दास्यामि यो मामेति
निरन्तरम् ॥ १५ ॥

गच्छंस्तिष्ठन्स्वप्नमक्त्या नमन्यो गुरुदेवयोः । दासोऽस्मीति निजं रूपं स्मरन्मुच्येत
बन्धनात् ॥ १६ ॥

नारायणस्य ये भक्ताः शान्तास्तद्गतमानसाः । तेषां दासस्य दासोऽहमिति संश्रितये-
द्धिषा ॥ १७ ॥

शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यैर्दासवेषं विधाय च । शश्वत्तु देवदेवेशं भक्त्या परिचरेद्भक्तिम्॥१८॥

स सर्वसिद्धिमासाद्य ह्यन्ते रामपदं व्रजेत् । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं मम ॥
चिद्रूपस्याऽऽत्मनो रूपं पारतन्त्र्यं विचिन्त्य च । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं
मम ॥ २० ॥

*अचिन्त्योऽपि शरीरादेः स्वातन्त्र्यं नैव विद्यते । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं
मम ॥ २१ ॥

आत्माधारं स्वतन्त्रं च सर्वशक्तिं विचिन्त्य च । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं
मम ॥ २२ ॥

नित्यात्मगुणसंयुक्तो नित्यात्मतनुमण्डितः । नित्यात्मकेलिनिलयः श्रीरामः शरणं मम ॥
गुणलीलास्वरूपेषु मितिर्यस्य न विद्यते । अतो वाङ्मनसा वेद्यः श्रीरामः शरणं मम ॥
कर्ता सर्वस्य जगतो मता सर्वस्य सर्वगः । संहर्ता कार्यजातस्य श्रीरामः शरणं मम ॥
वासुदेवादिमूर्तीनां चतुर्णां कारणं परम् । चतुर्विंशतिमूर्तीनामाश्रयः शरणं मम ॥ २६ ॥
नित्यमुक्तजनैः पुष्टो निविष्टः परमे पदे । परं परमभक्तानां श्रीरामः शरणं मम ॥ २७ ॥
महदादिस्वरूपेण संस्थितः प्राकृते पदे । ब्रह्मादिदेवरूपैश्च श्रीरामः शरणं मम ॥ २८ ॥
मन्वादिनृपरूपेण श्रुतिमार्गं धिमर्ति यः । प्रजापतिस्वरूपेण श्रीरामः शरणं मम ॥ २९ ॥
अपिरूपेण यो देवो वनवृत्तिमपालयत् । योऽन्तरात्मा च सर्वेषां श्रीरामः शरणं मम ॥
योऽसौ सर्वतनुः सर्वः सर्वनामा सनातनः । अलिप्तः सर्वभावेण श्रीरामः शरणं मम ॥
बहिर्मर्त्यादिरूपेण सद्ब्रह्ममनुपालयन् । परिपाति जनान्दीनाञ्छ्रीरामः शरणं मम ॥ ३२ ॥
यश्चाऽऽत्मानं पृथक्कृत्य मक्तप्रेमवशं गतः । अर्चायामास्थितो देवः श्रीरामः शरणं मम ॥
सर्वावताररूपाणां दर्शनस्पर्शनादिभिः । दीनानुद्धरेत योऽसौ श्रीरामः शरणं मम ॥
कीसल्याशुक्तिसंजातो जानकीकण्ठभूषणः । मुक्ताफलसमो योऽसौ श्रीरामः शरणं मम ॥
विश्वामित्रमखघाता ताटकागतिदायकः । अहल्याशापशमनः श्रीरामः शरणं मम ॥
पिनाकमञ्जनः श्रीमाञ्जानकीभिमपालकः । जामदग्न्यप्रतापघ्नः श्रीरामः शरणं मम ॥
राजपाभियेकसंहृष्टः कैकेयीवचनात्पुनः । पित्रा दत्तवनकीडः श्रीरामः शरणं मम ॥
जटाचीरधरो धन्वी जानकीलक्ष्मणान्वितः । चित्रकूटकृतावासः श्रीरामः शरणं मम ॥
महापञ्चवटीलीलासंजातपरमोत्सवः । दण्डकारण्यसंचारी श्रीरामः शरणं मम ॥ ४० ॥
खरदूषणसंभेदी दुष्टराक्षसमञ्जनः । हतशूर्पणखाशोभः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४१ ॥
मायामृगविभेत्ता च हतसीतानुतापकृत् । जानकीविरहाक्रोशी श्रीरामः शरणं मम ॥
लक्ष्मणानुचरो धन्वी लोकयात्राविटम्बकः । पम्पातीरकृतान्वेषः श्रीरामः शरणं मम ॥
जटायुत्राणकर्ता च कवन्धगतिदायकः । हनुमत्कृतसाहित्यः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४४ ॥
सुग्रीवराज्यदः श्रीशो बालिनिग्रहकारकः । अङ्गदाभ्यासनकरः श्रीरामः शरणं मम ॥
सीतान्वेषणनिर्मुक्तहनुमत्प्रमुखायजः । मुद्रानिवेशितचलः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४६ ॥
हेलोत्तारितपाथोधिर्दूतनिधूतराक्षसः । लङ्कादाहकरो धीरः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४७ ॥

* इदमर्थं यः पुरातनं नास्ति ।

१ यः यः प्राप्ते एव ।

सेतुसंचन्द्रपाथोधिर्लङ्काप्रासादरोधकः । रावणादिप्रमेता च श्रीरामः शरणं मम ॥४८॥
 जानकीजीवनजाता विभीषणसमृद्धिदः । पुष्पकारोहणासक्तः श्रीरामः शरणं मम ॥
 राजसिंहासनारूढः कौसल्यानन्दवर्धनः । नामनिर्धूतनिरयः श्रीरामः शरणं मम ॥ ५० ॥
 यज्ञकर्ता यज्ञभोक्ता यज्ञमर्ता महेश्वरः । अयोध्यामुक्तिदः शास्ता श्रीरामः शरणं मम ॥
 प्रपन्नः सर्वधर्मभ्यो मामेकं शरणं गतः । पठन्निदं मम स्तोत्रं मुच्यते भवबन्धनात् ॥
 मन्त्रश्चाष्टाक्षरो देवि श्रीरामः शरणं मम । सिद्धोपायोऽक्षरविदां भावनापरिकल्पितः ॥
 रामेति द्वाक्षरं मन्त्रं मरणे यदि संस्मरेत् । नरो न लिप्यते पापैः पद्मपत्रमिवाम्मसा ॥
 राममद्रो रामचन्द्रो मन्त्रोऽयं चतुरक्षरः । शुद्धो ङेन्तो नमः पश्चात्सप्तवर्णोऽपि मुक्तिदः
 अष्टाक्षरो बीजपूर्वा बीजं तु प्रणवो भवेत् । नानाकामवशाद्देवि बीजान्यन्यानि सन्ति हि
 पञ्चक्षरो वह्निपूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते । महापातकिनां पापदहने दहनोपमः ॥ ५७ ॥
 हुं जानकीवल्लभेति ङेन्तो वह्निप्रिया ततः । दशाक्षरो महामन्त्रो जपतां कल्पपादयः ॥

श्यामं वारिजपद्मनेत्रममलं प्रज्ञानमूर्तिं हरिं

विद्युद्बीजपिशङ्करम्यवसनं भास्वत्किरीटोज्ज्वलम् ।

कर्णालम्बितहेमकुण्डललसद्भूवह्निमत्यद्भुतं

श्रीमन्तं भगवन्तमिन्दुसाहितं श्रीजानकीशं स्मरेत्

॥ ५९ ॥

श्रीरङ्गाख्यं परं धाम मम भानिनि भूतले । वैकुण्ठवैभवं सर्वं मया तत्र नियोजितम् ॥
 कावेरी विरजा यत्र प्रभुपादाम्बुजाश्रया । श्रीमुक्तिमण्डपं नाम मन्दिरं मे वरानने ॥
 त्वया सह सदा देवि निवसामि महीतले । श्रीरङ्गशायी भगवान्यत्राऽऽस्ते गरुडध्वजः ॥
 द्वाविडेषु महापुण्यं श्रीरङ्गाख्यं निकेतनम् । शिलारूपेण तिष्ठामि यत्राहं कमलप्रिये ॥
 कावेरीतीयरूपेण मामवेहि निरन्तरम् । यत्तोयपानादनये निष्पापो जायते नरः ॥ ६४ ॥
 न ह्यपुण्यवतां देवि मन्त्रिकेतोपलम्भनम् । साधनान्तरानिष्ठानां भवतीत्यवधारय ॥ ६५ ॥
 यत्र मे लोककल्याणकारिणी परमा कला । द्विजरूपेण भविता या तु संकर्षणामिधा ॥
 द्वापरान्ते कलेरादौ पाखण्डप्रचुरे जने । रामानुजेति भविता विष्णुधर्मप्रवर्तकः ॥ ६७ ॥
 श्रीरङ्गेशदयापात्रं विद्धि रामानुजं मुनिम् । येन संदाशितः पन्था वैकुण्ठाख्यस्य सद्गनः ॥
 पारमैकान्तिको धर्मो भवपाशविमोचकः । यन्त्रानन्पतया प्रोक्तमाययोः पादसेवनम् ॥
 कालेनाऽऽच्छादितो धर्मो मदीयोऽयं वरानने । तदा मया प्रवृत्तोऽयं तत्कालोचितमूर्तिना
 विष्वक्सेनादिभिर्मक्तैः शठारिप्रमुखैर्द्विजैः । रामानुजेन मुनिना कली संस्थामुपेक्ष्यति ॥
 श्रीशैलो व्यङ्कटादिश्च रङ्गाख्यं धाम मामकम् । येनैवृष्टं सुदृष्टं तैर्वैवस्वतगृहाजिरम् ॥
 चतुर्थं द्वारकाख्यं हि मद्भाम सुरवन्दितम् । सेवतां परया भक्त्या नाहं दूरे कदाचन ॥
 यत्राहं हेतिना साध्वि तापयामि तनुं नृणाम् । येन पूता भविष्यन्ति कली. मन्दाधि-

कारिणः ॥ ७४ ॥

गोमत्याः संगमो यत्र सागरेण महात्मना । मृतास्तत्र भविष्यन्ति पापिनोऽपि चतु-
 र्मुखाः ॥ ७५ ॥

कलिकाले महाघोरे नोपायो विद्यतेऽपरः । विना द्वारवतीयात्रां गोमत्यां चामिपेचनम्
 द्वारकामृत्तिकालेपाक्षिलेपः पापकर्तृमात्र । जायते पुरुषो लोके कलिकाले विशेषतः ॥
 तुलसीमालया युक्तो द्वारकामृत्तिकाङ्कितः । मम ध्यानरतो जन्तुरहमेव न चेतः ॥
 एवं पुण्यतराः पुर्यः क्षेत्राण्यायतनानि च । मदकान्तिकमक्तानां मत्पदप्रापकाणि हि ॥
 धर्मस्थानमयोध्याख्यं रङ्गं मुक्तिपदं स्मृतम् । द्वारका मक्तिकृत्स्थानं रसस्थानं तु माधुरम्
 एवं प्रकाशितं देवि भक्तानां हितकारणात् । प्राकृतेऽपि पदं मुक्तेर्मा गाः शोकमनागपि
 इति श्रुत्वा महादेवी विष्णुपत्नी मुदान्विता । स्वतन्त्रे कथयामास भक्तिं पौडशधा
 हरेः ॥ ८२ ॥

स्थानानि मत्पुत्तानि ब्रह्मरूपदिदेश या । निवासार्थं वैष्णवानामप्राकृतपदं यथा ॥ ८३ ॥
 इति ते कथितं ब्रह्मन्प्रसङ्गाभ्रिजवैभवम् । प्राकृते प्राकृतं स्थानं चतुर्धा त्ववतारितम् ॥
 पद्मोपदिष्टं ते सर्वमाख्यानं पावनं महत् । स्थानं धृन्दावनं नाम पद्मा ध्यायति नित्यशः ॥
 कथं निवसतां मुक्तिरित्युक्तं यत्स्वयाऽनघ । तदिदं सर्वमाख्यातं विमुक्तिपदकारणम् ॥

ब्रह्मोवाच—

मुनयो भगवानेवं प्राकृते क्षितिमण्डले । मामुवाच निजं स्थानं दिव्यं मोक्षेकसाधनम् ॥

मुनय ऊचुः—

मुपलंकादिकं सर्वं श्रुतं विष्णुमुखाद्यथा । तथा नो वद विश्वात्मन्पद्माञ्छरणांग-
 तान् ॥ ८८ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

भूपती मुनयः पुण्यं भगवद्वचनामृतम् । कृपया करुणासिन्धुर्यथा मामवदत्पुरा ॥ ८९ ॥
 श्रुत्वाऽहं भूमिलोकं च सरहस्यं जनार्दनात् । भुवः प्रमृति लोकानामपृच्छं रूपमद्भुतम् ॥

श्रीनारायण उवाच—

यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तीर्णपरिमण्डला । तावद्भुवः स्थलं ब्रह्मन्विस्तीर्णपरिमण्ड-
 लम् ॥ ९१ ॥

उपरिष्ठाक्षितेर्व्योम्नि लक्ष्ययोजनसंमिते । रविस्तिष्ठति तिग्मैः स्वैरंशुभिर्मासियञ्जगत् ॥
 रथमास्थाय भगवान्बहुयोजनविस्तृतम् । वामपार्श्वे स्थितं रवेकचक्रं दिव्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 वहन्ति सप्तयः सप्त षड्दांसि स्पन्दनं महत् । साराथिश्चारुणः सर्वानश्वान्बाहुयति
 स्वयम् ॥ ९४ ॥

मानसोत्तरशोलस्य मूर्ध्नि स्पन्दनपद्भतिः । विभागहेतुरूपसामह्यामपि गतिक्रमात् ॥ ९५ ॥
 योगिनां परमः पन्थाः स्मृतः क्लेशपरिक्षये । मोक्षप्रमाणाः पथा येन याप्ति विष्णोः परं
 पदम् ॥ ९६ ॥

उदयास्तमयौ नैव मानुः सर्वत्र संमुखः । दर्शनादर्शने मानोरुदयामस्तमयौ मती ॥ ९७ ॥
 यैर्वत्र दृश्यते मानुः स तेषां मुदयः स्मृतः । यदा यत्र तिरोभावस्तदास्तमयधीर्नृणाम् ॥
 दूरी भवन्ति पूर्वाह्नि रश्मयो ह्यस्य संतताः । ह्रस्वी भवन्ति पश्चात्तु यावत्तेषामदर्शनम् ॥

वर्जयित्वा पुरीं धातुः सर्वतो मेरुभूतले । पतन्ति मानवो मानोस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तताः ॥
सर्मा तु ब्रह्मणो गत्वा प्रत्यागच्छन्ति ते पुनः । ब्रह्मणस्तेजसा तेन नान्यत्राऽऽवर्तनं
मवेत् ॥ १०१ ॥

मूसूर्ययोरन्तरालं भुवस्तलमुदाहृतम् । विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्च सहदानवाः ॥
वसन्ति मुविताः स्वेषु प्रदेशेषु पृथक्पृथक् । लक्षे दिवाकरस्थानाच्छशिनः स्थानमी-
रितम् ॥ १०३ ॥

तस्योपरिष्ठात्तिष्ठन्ति नक्षत्राणि यथा तथा । लक्षत्रयमतीत्योर्ध्वं बुधस्य स्थितिरुच्यते ॥
उशना तु ततो लक्षद्वयमुत्तीर्य तिष्ठति । तद्योजनान्यतिक्रम्य भौमस्तिष्ठति सर्वदा ॥ १०५ ॥
तावत्प्रमाणेऽवस्थानं गुरोस्तस्योपरि स्थितः । शनैश्चरस्तत्प्रमाणमतीत्योर्ध्वं रवेः सुतः ॥
सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं सुरेश्वर । सप्तर्षिभ्यः सहस्राणां शतादूर्ध्वं द्यवस्थितः ॥
ततो ध्रुवः स्थितः स्थाने दुरारोहे महर्षिभिः । मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य
पद्मज ॥ १०८ ॥

द्वादशारं महश्चक्रं नेमी द्वे तस्य नाभयः । तिष्ठेः सन्ति वसन्ताद्या ऋतयो ये हरेषु ते ॥
मेयाद्योऽप्यरेण्वेव मीनान्ता द्वादश स्मृताः । मासा द्वादश चैत्राद्या वसन्तप्रमुखास्तथा
ऋतवः पद्मकमाश्चैव विषुवायनयोर्द्वयम् । सितासितौ च पक्षौ द्वौ युगमेदाश्च वत्सराः ॥
जुह्यादयः कालमेदाश्चक्रधारासु निष्ठिताः । ध्रुवः स्थितो नाभिमध्ये पवरा ये तु राशयः
प्रसव्येन ग्रहाः सर्वे चरन्ति गतिरीदृशी । कुलाञ्चकमध्यस्थमृत्पिण्डसदृशो ध्रुवः ॥ ११३ ॥
भ्रमन्ति परितः सर्वे ध्रुवं ज्योतिर्गणाः सदा । आदित्यध्रुवयोर्मध्ये देशः स्वर्गसमाह्वयः ॥
वसन्ति तस्मिन्गीर्वाणा विमानेषु पृथक् पृथक् । असंख्याता नित्यतृता ज्योतिर्मय-
वपुर्धराः ॥ ११५ ॥

तेषां गङ्गाजलं सेव्यं पुष्पाणि सुरभूरुहाम् । वनानि चिन्तामणयः स्त्रियश्चाप्सरसः
स्मृताः ॥ ११६ ॥

छोकोऽयःकतुमिः साध्यो यत्र राजा शतकतुः । उपेन्द्रमूर्तिर्भगवानासीनस्तत्र सर्वदा ॥
रक्षति स्वर्गनिलयान्देवादीन्स्वेन तेजसा । भूर्भुवःस्वस्त्रयो लोका लक्षाः पञ्चदश स्मृताः
तत्र भागवता वासं नेच्छन्ति मनसाऽपि हि । येषां वैकुण्ठपादाब्जरातिरस्त्वनपायिनी ॥
न ते स्वर्गमुखं भौमं बाह्म्यं वाञ्छन्ति कर्हिचित् । ततः परं महर्लोकः कोटियोजनमा-
यतः ॥ १२० ॥

सनन्दनाद्या मुनयो निवसन्ति च कोटिशः । ततः परो जनो लोकः पुरस्ताद्विगुणायतः
ततः परं ह्यष्टकोटियोजनं तु तपः स्मृतः । कोटित्रयायतं तस्मादूर्ध्वं धातुः पुरं स्थितम् ॥
तद्ब्रह्मलोकं मुनयो गृणन्ति कमलासन । लक्षयोजनविस्तीर्णं शालाग्रासादसंकुलम् ॥
उत्तरेण ब्रह्मलोकं लक्षाः पञ्चदश स्मृताः । तत्र सत्पमिति ख्यातो विष्णुलोको निरा-
मयः ॥ १२४ ॥

पञ्चचत्वारिंशत्कोटियोजनः परिकीर्तितः । सर्वात्मा भगवानूर्ध्वं पञ्चपञ्चदशस्थितः ॥
परमेष्ठी स भगवान्प्रपञ्चे विष्णुतृष्टये । अष्पास्ते भगवोन्नित्यं शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १२६ ॥

पञ्चशक्तिमयो विष्णुः कोटियोजनसंमिते । आस्ते श्रीभूमिसहितो वैनतेयेन सेवितः ॥
अण्डभित्तिरुपर्यस्य स्थिता कोट्यर्धयोजने । एष ते ह्यूर्ध्वलोकानां निवासः कथितो

मया ॥ १२८ ॥

एतदावरणीभूतमण्डं विद्धि हिरण्यमम् । एतेनाण्डकटाहेन लोकाः सर्वे समावृताः ॥ १२९ ॥
उपर्युपर्यमी लोकाः कपिस्थफलवत्स्थिताः । तद्वशोत्तरसंख्येन वारिणा परिवेष्टितम् ॥

आवृत्याण्डं यथा वारि स्थितं तद्वत्तदग्निना । स वारुणा तद्वदेव वायुश्च नभसाऽऽवृतः ॥
सर्वं दशोत्तरं विद्यात्तद्वचोम महताऽऽवृतम् । महंश्चाऽऽद्यप्रधानेन प्रधानं तमसाऽऽवृतम् ॥

तदनन्तं तमस्तस्य संख्यानं नैव विद्यते । हेतुभूतमशेषस्य तमसः प्रकृतिः परा ॥ १३६ ॥
अण्डानामीदृशानां च सहस्राण्ययुतानि च । बहुना वा किमुक्तेन संख्या वक्तुं न

शक्यत ॥ १३४ ॥

अण्डानि तानि सर्वाणि व्याप्य नारायणः स्थितः । अतश्च तेषां भगवान्सर्वाधारः
पुरः पुमान् ॥ १३५ ॥

बहिश्च साक्षिवत्सर्वमीक्षमाणोऽवतिष्ठते । महत्तममसो ब्रह्मण्युलोका बहुयोजनाः ॥
चत्वारः क्रमशः सन्ति चतुर्भिः समधिष्ठिताः । व्यूहैः क्रमेण लक्ष्यान्तेष्वनिरुद्धोऽवरो मतः

प्रद्युम्नोऽनन्तरं तस्य संकर्षणसमाह्वयः । वासुदेवस्ततः पश्चाद्व्यूहाख्यः कमलासन ॥
विभवाख्यो वासुदेवस्तदनन्तरमीरितः । अनादिर्वासुदेवश्च स्वस्वलोके प्रतिष्ठितः ॥

ततो नारायणस्यापि लोकस्तन्निकटे स्थितः । एकैकस्यान्तरं कोटियोजनानामुदीरितम् ॥
तावानेव च विस्तारस्तेषामतिमनोहरः । तेभ्यो बहिः स्थितो लोको यत्राऽऽस्ते भगवा-

नजः ॥ १४१ ॥

आधारभूतः सर्वेषामनादिः पुरुषोत्तमः । शेषभोगासने दिव्ये श्रीभूम्यां सहितः स्थितः
यो व्याप्ताभिस्तथाऽष्टाभिः शक्तिभिः परिवारितः । वालव्यजनहस्ताभिः सेव्यमानाभि-

रन्तिके ॥ १४३ ॥

सेनेशाद्यैः पारिपदैश्चण्डाद्यैरायुधैरपि । प्रणमद्भिः सेव्यमानः सामीप्ये परितः स्थितैः ॥
मुक्तैश्च पञ्चकालज्ञैः सिद्धैः किकरतां गतैः । उपास्यमानः सततं द्वादशाक्षरचिन्तकैः ॥

अष्टाङ्गयोगसंसिद्धैर्बहुभिर्मगवन्मयैः । मन्त्रद्रव्यानुसंधानपरैर्भागवतोत्तमैः ॥ १४६ ॥
तापादिकृतसंस्कारिणैः पूर्वं पर्युपासितः । सर्वलोकावधिः शेषी भगवान्सद्गुणालयः ॥

वैकुण्ठाख्यो हि मे लोको नित्योऽयं कमलासन । कथितः कृपया तुभ्यं त्रिगुणात्परतः परः
एष सर्वावधिः शेषी भगवान्सद्गुणालयः । सच्चिदानन्दरूपोऽसौ सर्वकारणकारणम् ॥

भक्त्या परमया ग्राह्यो दीनानां परिपालकः ॥ १४९ ॥
यद्वत्वा न निवर्तन्ते तद्वद्वा परमं पदम् । इति ते कथितं धातः स्थानं यद्विविधं मतम् ॥
प्राकृताप्राकृतं नाम किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १५१ ॥

इति श्रीवृद्धसंहितायां द्वितीयपादे लोकनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २१४४ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

उपासकानां यदिदं निरूपितं स्थानं त्वयाऽप्राकृतमेकमव्ययम् ।

कथं तदेतत्पुरुषः प्रयाति सर्वं समाख्याहि रहस्यमेतत् ॥ १ ॥

मध्ये कृतनिवासा ये स्थानानि च सरांसि च । वनानि पुरुषाः के वा नद्यस्तत्र भवन्ति च
व्यूहस्थानं च विभवस्थानमायतनानि च । भोग च नित्यमुक्तानां देव विस्तरतो वद ॥

श्रीनारायण उवाच—

लोकाश्चतुर्दश प्रोक्ता मया ते कमलोद्भव । अधः सप्त समाख्याता ऊर्ध्वं सप्त प्रकी-
र्तिताः ॥ ४ ॥

उक्ताः सावरणाः सर्वे नाशशीला भवन्ति ते । ब्रह्मणो दिवसस्यान्ते नाशमीयुः-
यश्च ते ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽन्ते विलीयन्ते लोका ये च चतुर्दश । प्राकृतास्ते समाख्याता लीलारूपा रमा-
पतेः ॥ ६ ॥

कालेनैव विलीयन्ते कालेनैव भवन्ति हि ॥ ७ ॥

आद्यन्तयोस्त्वमेवैषां हेतुभूतः प्रजापते । त्वया सह भवन्तीह लयं यान्ति त्वया सह ॥

लोकास्तु प्रकृतौ यान्ति त्वं तु मध्येव मत्परः ॥ ८ ॥

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यते । प्राकृतं कार्यभूतं हि मदनन्यतया स्थितम् ॥ ९ ॥

अहमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषः परः । कीदृशं देवदेवेश मयैव प्रकटीकृतम् ॥ १० ॥

लोकैश्चतुर्भिर्दशभिः सागैर्द्वापसंयुतैः । भूतैश्चतुर्भिर्दशभिर्भूधरैश्च महोत्सवैः ॥ ११ ॥

परिपूर्णमिदं रश्म्यमण्डं प्रकृतिसंभवम् । दशोत्तरेरावरणैः पुष्टं वस्त्रपुटैरिव ॥ १२ ॥

योजनानां पट्टिकोटिमुन्नतं विस्तरेण तु । पञ्चाशत्कोटिगुणितं प्राकृतं त्वण्डमेव च ॥

एतदण्डकटाहेन तिर्यगूर्ध्वमधः क्रमात् । कृष्टे सस्यं यथा बीजं सर्वतो धै समावृतम् ॥

यथा कपित्थं बीजानि समाकृप्यावतिष्ठते । तथाऽण्डमेतदाधारं चेतनाचेतनानि हि ॥

कोटिपञ्चजनमानेन पृथिव्यावरणं स्मृतम् । दशकोटिप्रमाणेन जलावरणमुच्यते ॥ १६ ॥

शतकोटिप्रमाणेन वह्नेरावरणं मतम् । सहस्रकोटिमानेन वायोरावरणं विधे ॥ १७ ॥

सहस्राणां दशेनोक्तमाकाशावरणं मेहत् । लक्षेणाहंकृतेस्तात दशलक्षं महत्स्मृतम् ॥

प्रकृत्यावरणं यत्तदसंख्यातं तदुच्यते । प्रकृत्यन्तर्गता लोका दहन्ते कालवह्निना ॥ १९ ॥

अण्डावरणभूतानि प्रकृतौ लयमाप्नुयुः । सा सर्वजगदाधारा प्रकृतिर्मत्समाधयात् ॥

तया जगत्सर्गलयी करोमि कमलोद्भव । कीदृशं त्रिगुणा देवी मयैवोद्भाविता पुरा

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

इदं भागवती माया कारणे सत्स्वरूपिणी । गुणत्रयवती नित्या निःस्पृहा

अध्यक्ता शाश्वती सर्वधीजमूता प्रतिष्ठिता । कार्यानुमेया प्रकृतिश्चिच्छरीरतया मता ॥
 स्वाश्रयव्यतिरेकेण स्थातुं गन्तुमनीश्वरा । तच्छरीरतया सैव तदायत्तगुणक्रिया ॥ २५ ॥
 धत्तेऽद्भुतवदात्मस्थमेतदुक्तमलक्षिता । अवस्थान्तरमापन्ना सैव भाति न चापरा ॥ २६ ॥
 व्यक्ता माया कार्यरूपा नैकरूपा प्रजायते । सर्वदा नैकरूपेयं परिणामस्वभावतः ॥ २७ ॥
 अनित्या ह्यसती मिथ्यावस्तुभूताऽपि दुर्ग्रहा । दुस्तरा दुष्प्रधर्मा च दुरुद्धा दुर्विचेष्टिता ॥
 मद्भार्या मत्त(त्प्र)सूरेषा न मत्तोऽन्या मनागपि । भिन्नोऽहमेव देवेश निरपेक्षो निराश्रयः ॥
 मदनन्या महाभाग कार्यकारणयोरियम् । चेतनः पुरुषश्चान्यो मच्छरीरतया मतः ॥ ३० ॥
 सच्चिदानन्दरूपोऽयं न मे भेदो मनागपि । भोक्ता निरञ्जनो मायागुणहीनोऽक्षरः परः ॥
 परिणामकृताकारणामरूपविचर्जितः । निर्विकारो गुणैर्व्याप्तो मद्भाष्यो मन्त्रिकेतनः ॥
 अजोऽध्ययोऽच्युतः साक्षी प्रकृत्यात्मा सुखात्मकः । एकरूपो नित्यवस्तुपरमार्थसदात्मकः
 मायापरतरो मायी मच्छेषो मद्भूतिः स्मृतः । मद्भोक्ता मत्परो नित्यो मदनन्यस्थिति-
 र्मतः ॥ ३४ ॥

मायाजवनिकाच्छन्नो यथाऽहंकारितो यदा । मायाभोक्ता शरैर्विद्धो मायागतिरनीश्वरः ॥
 अब्रह्मभूतस्त्रिगुणो मलिनो दुःखमाजनः । जीवोऽयं मत्स्वरूपोऽपि संसारे ह्यवसीदति ॥
 ब्रह्मात्मकमिदं सर्वं चिदचिन्मिश्रितं जगत् । विज्ञायाऽऽत्मनि मय्येव कृतभावस्तु यः
 पुमान् ॥ ३७ ॥

अविद्यातिमिरं तीर्त्वा मद्भावमुपलभ्य च । मामुपैति महामाग मदेकशरणागतः ॥ २८ ॥
 स एतां त्रिगुणां मायामर्चिरादिगतिं गतः । भित्त्वा सकार्यां मतिमान्याति सत्त्वगुणा-
 स्पदम् ॥ ३९ ॥

नित्यमप्राकृतं धाम स्वप्रकाशमनामयम् । भक्त्यैकलभ्यममलं कालप्रलयवर्जितम् ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥
 मायिकं यन्मया प्रोक्तं निबिडध्वान्तसंकुलम् । तस्योर्ध्वभागे विरजा निःसीमा विद्यते
 नदी ॥ ४२ ॥

सा चाऽऽवरणभूता हि विश्वस्य पुरतो विधे । प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ॥
 वेदान्तस्वेदजनिततोयैः प्रक्षालिता शुभा । तस्यास्तीरे परव्योम त्रिपाङ्गुलं सनातनम् ॥
 अभृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् । शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमनन्तं ब्रह्मणः पदम् ॥
 अनेककोटिसूर्याग्निर्गुणवर्चस्कमव्ययम् । सर्ववेदमयं शुद्धं सर्वप्रलयवर्जितम् ॥ ४६ ॥
 असंख्यमजरं नित्यं जाग्रत्स्वप्नविर्वाजितम् । हिरण्यमयं मोक्षपदं ब्रह्मानन्दसुखाह्वयम् ॥
 समानाधिक्यरहितमाद्यन्तरहितं शुभम् । एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 व्यूहलोकात्परतरो विभवाख्यस्तु यः स्मृतः । वासुदेवो महाभाग तस्य लोकं वदामि ते ॥
 अयोध्याख्या पुरी चैका द्वितीया मथुरा स्मृता । मत्स्यादीनां तथा पुर्यः परितः संप्र-
 कीर्तिताः ॥ ५० ॥

तत्रायोध्या पुरी रम्या यत्र नारायणो हरिः । रामरूपेण रमते सीतया परया सह ॥
 मणिकाञ्चनचिद्राट्या प्राकारैस्तोरणैर्वृता । चतुर्द्वारसमायुक्ता तुङ्गगोपुरसंयुता ॥ ५२ ॥

चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुराक्षिता । नित्यमुक्तजनोपेता नित्योत्सवमनोहरा ॥
 चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये मद्रसुमद्रकौ । वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातुविधातुकौ ॥
 कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः । शङ्कुकर्णः सर्वमद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
 एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुण्या अस्याश्रतुमुख । कोटिवैश्वानरप्रख्यैर्गृहपङ्क्तिभिरावृताम् ॥
 आरूढयौवनैर्नित्यैर्दिव्यनारीनैर्युतम् । अन्तःपुरं तु देवस्य मध्ये पुण्या मनोहरम् ॥ ५७ ॥
 मणिप्राकारसंयुक्तं वरतोरणशोभितम् । विमानैर्गृहमुख्यैश्च प्रासादैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ५८ ॥
 दिव्याप्सरोगणैः स्त्रीभिः सर्वतः समलंकृतम् । मध्ये तु मण्डपं दिव्यं राजस्थानं महो-
 त्सवम् ॥ ५९ ॥

माणिक्यस्तम्भसाहस्रजुष्टं रत्नमयं शुभम् । धर्मादिदेवतैर्नित्यैर्वृतं वेदमयात्मकैः ॥ ६० ॥
 अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः पादविग्रहैः । ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यरूपैर्नित्यैर्वृतं क्रमात् ॥
 शक्तिराधारशक्तिश्च चिच्छक्तिश्च सदाशिवा । धर्मादिदेवतानां च शक्तयः परिकी-
 तिताः ॥ ६२ ॥

वसन्ति मध्यगास्तत्र बह्निर्द्युयसुधांशवः । कूर्मश्च नागराजश्च वेनतेयस्त्रयीश्वरः ॥ ६३ ॥
 छन्दांसि सर्वमन्त्राश्च पठिरूपत्वमास्थिताः । सर्वाक्षरमयं दिव्यं योगपीठमिति स्मृतम् ॥
 तन्मध्येऽष्टदलं पद्ममुदयार्कसमप्रमम् । तन्मध्ये कर्णिकायां तु सावित्र्यां शुभदर्शनः ॥
 ईश्वर्या सह देवेशस्तत्राऽऽसीनः परः पुमान् । इन्दीवरदलश्यामः कोटिसूर्यप्रकाशकः ॥
 पुष्या कुमारः स्निग्धाङ्गकोमलावयवैर्वृतः । फुल्लरक्ताम्बुजनिमकोमलाङ्घ्रिसरोजवान् ॥
 मधुद्वपुण्डरीकाक्षः सुभ्रूवल्लियुगाङ्कितः । सुनासः सुकपोलाढ्यः सुशोभमुखपङ्कजः ॥
 मुक्ताफलामवन्तादयः सुस्मिताधरविद्रुमः । परिपूर्णैन्दुसंकाशसुस्मिताननपङ्कजः ॥ ६९ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः । सुस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलैरुपशोभितः ॥
 मन्दारपारिजातादिकवरीकृतकेशवान् । प्रातरुद्यत्सहस्रांशुनिमकौस्तुभशोभितः ॥ ७१ ॥
 हारस्वर्णस्रगासक्तकम्बुग्रीवाविराजितः । सिंहस्कन्धनिभैः प्रोच्चैः पीनैरसेर्विराजितः ॥
 पीनवृत्तायतमुजैश्चतुर्भिरुपशोभितः । अङ्गुलीयैश्च कटकैः केयूरैरुपशोभितः ॥ ७३ ॥
 बालार्ककोटिसंकाशैः कौस्तुमाद्यैः सुभूषणैः । विराजितमहावक्षा वनमालाविभूषितः ॥
 विधातुर्जननस्थाननाभिपङ्कजशोभितः । बालातपनिमश्लक्ष्णपीतवस्त्रसमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नानोरत्नविचित्राभ्यां कटकाभ्यां विराजितः । सज्योत्स्नचन्द्रप्रतिमनखपङ्क्तिभिरावृतः ॥
 कोटिकर्दपलावण्यसौन्दर्यनिधिरच्युतः । दिव्यचन्दनलिसाङ्गो दिव्यमालाविभूषितः ॥
 गृहीतशङ्खचक्राभ्यामुद्गाहुभ्यां विराजितः । कोदण्डबाणहस्ताभ्यामितराभ्यां तथैव च ॥
 वामाङ्के जानकी देवी किशोरी कनकोज्ज्वला । कैवल्यरूपिणी नित्या नित्यानन्दैकवि-
 ग्रहा ॥ ७९ ॥

सर्वलक्षणसंपन्ना यौवनारम्भविग्रहा । रत्नकुण्डलसंसक्तनीलकुञ्चितशीर्षजा ॥ ८० ॥
 ज्ञप्तिमात्रात्मिकाऽऽनन्दा सर्वैश्वर्यरसोत्सवा । अर्धमात्रात्मिका नित्या चोकाराक्षरसं-
 मवा ॥ ८१ ॥

सर्वशक्तिमयी रम्या शक्तीनां शक्तिदायिनी । जननी सर्वभूतानां योगिनामपि मोहिनी ॥
 सेयं सीता भगवती ज्ञानानन्दस्वरूपिणी । योगिनां रमणे रामे रमते रामवल्लभा ॥८३॥
 रामाविर्भावसमये ह्याविर्भवति सर्वदा । निष्प्रपञ्चे निष्प्रपञ्चा निरीहात्मगुणक्रिया ॥
 आदिभूता महालक्ष्मीः सीता तु विभवे मता । आविर्भावे क्षितौ जाता जानकी दिव्य-
 रूपिणी ॥ ८५ ॥

यातुधानक्षयकरी पतिव्रतपरायणा । पालिनी सर्वसत्त्वानां धर्मस्थापनकारिणी ॥ ८६ ॥
 संहारे समनुप्राप्ते तामसी शक्तिरुत्तमा । महाकाली करालास्या कल्पान्तक्षयकारिणी ॥
 पूर्णरूपेण साकेते नित्यलीलारसोत्सुका । मया रामेण रमते क्षणविच्छेदकोतरा ॥ ८८ ॥
 साकेतकपुरद्वारसरयूकेलिकारिणी । कोटिगन्धर्वकन्याभिरालीभिर्भाति भामिनी ॥८९॥
 इयमेव नदी विष्णोः परमप्रीतिदायिनी । भूमौ भाति सुपुञ्जेति वैकुण्ठपद्मायिनी ॥
 कृतावतारः श्रीरामो ह्यनया केलिभूतया । नेष्यत्ययोध्यामखिलामनायासेन मत्पदम् ॥
 तत्र संतानकं नाम वनं दिव्यं मम प्रियम् । यत्र सीताभिधा लक्ष्मीर्वितनोति सदात्सवम्
 अन्तःपुरे तु देवस्य रामलीलानुसेविनः । दिव्याः पारिपदाः सन्ति सुग्रीवाद्या महा-
 बलाः ॥ ९३ ॥

दिव्याम्बरधराः सौम्या दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गा दिव्यमात्पविभू-
 पिताः ॥ ९४ ॥

यज्ञसूत्रगणोपेता लसन्मौलिकिरीटिनः । सिंहासने समासाना ललनायुतसेविताः ॥९५॥
 गदेषुचापशैलाग्रतरुहस्ता व्यवस्थिताः । सुग्रीवराक्षसाधीशाङ्गदमारुतनन्दनाः ॥९६॥
 पूर्वद्वारे तु सुग्रीवो दक्षिणे पवनारुजः । पश्चिमे राक्षसाधीशो बालिपुत्रस्तथोत्तरे ॥
 हनुमान्गरुडश्चोमौ निशामय वदामि तौ । गरुडो विनतायां च ह्याविर्भवति भूतले ॥
 निशामय महाभाग गरुडं तत्त्वमुत्तमम् । अप्राकृतोऽयं पुरुषो नित्योऽप्राकृतदेहधृत् ॥९७॥
 गरुडः पक्षिणामिन्द्रो बाहको बलिनां वरः । वासुदेवादिभूतिभ्यश्छन्दोमूर्तिरजायत ॥
 चतुर्णामंशभूतोऽयं विहङ्गेशः सदातनुः । अंशेन विनतायां वै संभवाऽस्य युगे युगे ॥
 तथा किंपुरुषोऽयं वै हनुमान्नमतो बली । महाशंभुरिति ख्यातो रामरूपमुपाश्रितः ॥
 संकर्षणसमुद्भूतो महाशंभुश्च शाश्वतः । अंशो भगवतः साक्षाच्छुद्धसत्त्ववर्धुरः ॥
 श्रीराममन्त्रतत्त्वज्ञः श्रीरामानुचरो बली । नित्यो महाविभूतिस्थ ईशान्यां दिशि संस्थितः
 मामनन्यतया ब्रह्मरूपास्ते प्रेमलम्पटः । महानन्दैकमुक्तीमान्महाशक्तिसमाध्रयः ॥
 स एव शिवरूपेण शं तनोति चतुर्मुख । अनन्योपासनं लोके सात्त्विकं प्रतिपादयन् ॥
 श्रीविष्णुपार्षदवरो विष्णुवेषधरोऽव्ययः । चतुर्भुजो महोत्साहो महादेवो महेश्वरः ॥
 सचाऽऽत्मानं द्विधा कृत्वा प्राकृतेऽप्राकृते स्थितः । रुद्ररूपेण संजातो ब्रह्मणो भृकुटी-
 तटात् ॥ १०८ ॥

स चैकादशधाऽऽत्मानं व्यतनोद्भूमिदर्शनः । रुद्रः कल्पान्तकर्ताऽयं तामसस्तामसप्रियः ॥
 आज्ञया वासुदेवस्य महाशंभुर्हरिप्रियः । रौद्रं रूपं समास्थाय विश्वहा समपद्यत ॥

रुद्र एव पुनः प्रोक्तो विष्णुना प्रमविष्णुना । पाखण्डशास्त्रं व्यतनोन्मद्यमांसप्रशंसकम् ॥
 शयं शाक्तं पाशुपतं डामरोडुनिशाबरम् । नानादेवप्रधानं च मत्तो वै मुख्यकारणम् ॥
 भूयः शंभुर्हरेः प्रीत्यै वानरं रूपमुद्वहन् । रामलोके दक्षिणस्यां दिशि वीरो विराजते ॥
 काकुत्स्थो राघवो जातो रामो राजीवलोचनः । अञ्जनीगर्भसंभूत आञ्जनयो बभूव सः ॥
 महाभागवतो वीरो हेलोलङ्घितवारिधिः । आजन्म ब्रह्मचारी च जानकीप्रीतिभाजनः ॥
 सीतादत्तमहाहारशोभितोरुमहाभुजः । श्रीरामबाहनः श्रीमान्प्रपन्नाकाङ्क्षितप्रदः ॥
 सत्यसंधो महासत्यो लङ्कापासादमञ्जनः । जानकीजीवनो जेता मौञ्जीयज्ञोपवीतवान्
 वीराधिधीरदोर्दण्डखण्डितारातिमण्डलः । चीत्कारगर्भसंहारी हारी कौपीनधृच्छिखी ॥
 एवं स्वपार्पदैर्युक्तो नित्यमुक्तैर्विराजते । लक्ष्मीनारायणः साक्षाद्भक्तानुग्रहकाम्यया ॥
 साकेतपश्चिमे पार्श्वे गोलोकाख्ये मनोरमे । महाकल्पतरूद्याना मथुरेति पुरी मता ॥
 कोटियोजनविस्तीर्णा नित्योत्सवसमाकुला । वृन्दावनं गोकुलं च तत्पार्श्वे चतुरानन ॥
 ऊर्ध्वं तु सर्वलोकेभ्यो गोलोके प्रकृतेः परे । वाङ्मनोगोचरातीतं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
 नित्यं गुणमहोत्साहं नित्योत्सवगुणान्वितम् । सौभाग्यनिलयं कान्तमानन्दकरमन्दिरम् ॥
 नित्यानन्दमयं रम्यं गुणोत्पत्तिमहोदयम् । सर्वतुंगुणसंयुक्तं प्रमदागणसेवितम् ॥ १२४ ॥
 पुष्पद्विजसमाघुष्टं जुष्टं च परमर्षिभिः । सरितां जलकलोलविलोलनलिनीकुलम् ॥
 तुलसीकुलसौभाग्यं नित्यानन्दवनमोदितम् । वासन्तीचम्पकाशोकपारिजातमहोदयम् ॥
 मालतीयूथिकाम्भोजकुन्दमन्दारसेवितम् । केतकीमल्लिकाहासं कदम्बघनमण्डितम् ॥
 दिव्यरत्नसमाकीर्णं हरिर्धन्यशसुरक्षकम् । विमानावलिभिर्व्याप्तं नित्यक्रीडारसाश्रयम् ॥
 तत्र वृन्दावनं नाम युतं कामदुघैर्द्वैतैः । द्वात्रिंशद्वनराजीभिः परितं रसनिर्झरम् ॥ १२५ ॥
 तत्र रत्नमयी भूमिर्दिव्यकाञ्चनवेदिका । कर्पूरवालुकापेतं पुलिनाच्छनदीवहम् ॥ १२६ ॥
 साकेतात्पश्चिमे तत्र पुरं माथुरसंज्ञितम् । योषिद्वत्नमणिस्तम्भपासादायुतसंयुतम् ॥ १२७ ॥
 दिव्यचामरसंयुक्तं मुक्तादामविलम्बितम् । चन्द्रातपघनच्छायं हेमकुम्भपुरस्कृतम् ॥
 आशङ्कबालद्युमणिद्युतिरश्मिवितानकम् । पताकातोरणैर्दिव्यैः सुधासारघनाचलम् ॥
 गोवर्धनगिरिज्योतिर्विद्योतितनभस्थलम् । शृङ्गोद्यतविमानाग्रमृदङ्गमधुरस्वरम् ॥ १२८ ॥
 यत्र गोवर्धनो नाम शैलः परमपावनः । निर्मितो गोपरूपेण केलये कलयाऽऽत्मनः ॥
 नीलवैदूर्यखचितोलसत्काञ्चनवेदिकः । तुङ्गशृङ्गाग्रविलसत्स्वच्छस्फटिककुट्टिमः ॥ १२९ ॥
 सर्वतोनिपतद्विष्यसुधासीकरनिर्झरः । रत्नसंघट्टकासारफुल्लाम्भोजवनस्थलः ॥ १३० ॥
 पारिजातततिव्याप्तः सुगन्धानिलसेवितः । दिव्यदेवाङ्गनागीतमुखरीकृतकन्दरः ॥ १३१ ॥
 गलत्कुसुममध्यस्थमधुसंताननिर्झरः । मिलिन्दललितोद्गीततिरोहितविषञ्चिकः ॥ १३२ ॥
 हंसकोकिलदास्यूहनिह्लादाह्लादकारकः । स्वच्छाङ्गणमणित्रातवन्द्यशृङ्गाटकेषु च ॥ १३३ ॥
 दिव्यचन्द्रकराक्षितकोटिनक्षत्रवेमवः । लीलानिकेतसोपाग्रचन्द्रकोटिमरीचिभिः ॥ १३४ ॥
 सुधाम्बुनिर्झरोद्भूतकासारविपुलोदरः । मन्दारकुञ्जकुहराविनिर्मितनिकेतनः ॥ १३५ ॥
 तुलसीकाननमोदविमोहितवधूजनः । श्रीकृष्णवदनाम्भोजस्मेरचन्द्रकशीतलः ॥ १३६ ॥

गोपिकाचरणाम्भोजनखचन्द्रचमत्कृतः । उत्पत्तिकाञ्चनीरम्यनृत्यमण्डलमण्डितः ॥
 कोटिदिव्याङ्गनापूर्वकलकण्ठस्वरोद्गमः । केलिसप्ताङ्गणाबद्धमणिमतेषु सर्वतः ॥१४५॥
 जलयन्त्रोच्छलद्धारिनिपातपरमोत्सवः । केलिनिर्मितनोलाभ्रवितानस्फुटचञ्चलः ॥
 सुधाशीकरसंसिक्तचन्द्रकच्छोदभूतलः । शिलातलसमाविष्टमृगनाभिसुवासितः ॥१४७॥
 सुन्दरीचरणारक्तकातुकोद्रेकसंयुतः । अधित्यकासु गोचृन्दसमपाङ्गिविराजितः ॥१४८॥
 हरिन्मणिमयूखाभदूर्वाकाण्ठप्ररोहितः । कैवल्यवाहिनी यत्र कालिन्दी विमलोदका ॥
 सुवर्णपङ्कजोद्भूतपरागपटपिञ्जरा । तटरत्नमयूखैश्च स्पृशन्ती गिरिकेतनम् ॥ १५० ॥
 दीपैर्नाराजयन्तीव धीजयन्तीव चामरैः । तीरसारसनिह्वादैर्बोधयन्तीव गोपतिम् ॥ १५१ ॥
 गोवर्धनशिखासद्वसंसुप्तवनमालिनम् । निर्गम्यगीतममलं समुत्थितजलोच्चया ॥ १५२ ॥
 आदर्शमिव चाऽऽत्मानं दर्शयन्ती रमापतिम् । वेणुनादामृतोन्मत्तमयूरनटभोदया ॥ १५३ ॥
 दर्शयन्तीव चाऽऽत्मानं प्रेमसंघर्तितोत्सवम् । तत्र रासस्थलं रम्यं कोटिचन्द्रसुशीतलम् ॥
 यत्र वृन्दाभिधा शक्तिरास्ते श्रीकृष्णवल्लभा । प्रेममक्तिसमाख्याता वृन्दा तल्लोकपा-
 लिका ॥ १५५ ॥

भक्तिमन्तोऽभिगच्छन्ति काननं कामितप्रदम् । एवं गोलोकसौभाग्यं वर्णितुं कः क्षमो
 जनः । यन्नाहं प्रियया साकं रमे रसमयः सदा ॥ १५६ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

भगवन्नरविन्दक्ष वैकुण्ठपुरमण्डन । गोलोकाख्यमिदं नाम नित्यलीलालय स्मृतम् ॥
 कस्माद्रूपं पृथक्कृत्य स्थितिमत्र जनार्दन । केन रूपेण भवता का लीलाऽत्र वदस्व मे ॥

श्रीभगवानुवाच—

वैकुण्ठाख्यं पर स्थानमुक्त यत्प्रकृतेः परम् । पञ्चोपनियदालाहमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५९ ॥
 कालक्रियातिरिक्तं तत्सर्वमानन्दमन्दिरम् । नित्यमुक्तजनैर्जुष्टं मत्कृपापाङ्गवीक्षितैः ॥
 मलीलानुकृतं तत्र तारतम्यं तथाऽपि हि । लीलायास्तारतम्येन प्रीत्याऽतिशयितो मया ॥
 गोलोकोऽर्थं मया क्लिष्टो रसलीलाबुभुत्सया । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु चैकमना विधे
 सर्वावधितया स्थानमपारममलप्रभम् । महावैकुण्ठनिलयं यत्र श्रीरङ्गमन्दिरम् ॥ १६३ ॥
 यतो नाऽऽवर्तते भूयो गन्तव्यं नास्ति तत्परम् । अन्येषां तत्र गन्तव्यमाश्रितानां ततो जगुः
 ब्रह्मन्वैकुण्ठमध्ये च बाह्याभ्यन्तरभूतयः । विमवव्यूहलोकाश्च शुद्धसत्त्वैकरूपिताः ॥
 एवं चाऽऽप्रकृतेर्लोकादा धकुण्ठनिकेतनात् । अवान्तरविभागैश्च वैकुण्ठ इति चोच्यते ॥
 विगतज्ञानवैकुण्ठशुद्धसत्त्वनिकेतनात् । आहुर्वैकुण्ठनिलयं साक्षाद्ब्रह्मैव पद्मज ॥ १६७ ॥
 गोलोकाख्यस्य देशस्य प्रवृत्तिं प्रवदाम्यहम् । यतोऽस्य संस्थितिर्भिन्ना परव्योम्नि महामते
 ज्ञानानन्दस्वरूपेयं शक्तिर्या परमा रमा । सा सृते द्वे महाशक्ती नित्ये मे मुखदित्तया ॥
 यद्यप्येते ममैवाऽऽस्तां तथाऽप्येते रमासुखे । रमालीलाविनोदार्थं तदधीनतया स्थिते ॥
 तत्रैकाऽऽधारशक्तिर्हि लीलाख्या द्वितीया मता । प्राकृताप्राकृतं सर्वमुभाभ्यामेव रक्षि-
 तम् ॥ १७१ ॥

प्रकृतिर्महदादीनां धारणात्सा धरा स्मृता । आकूर्मादखिलं विश्वं धत्ते सादृश्यरूपिणी
 एवं मद्रोमकूपेषु यावन्त्यण्डानि पद्मज । तावन्त्येका ततो देवी शक्तिराधारलक्षणा ॥
 धत्ते तेनैव रूपेण यथाऽहं पुरुषोत्तमः । कूर्ममण्डूकशेषादीनमिव्याप्य विराजते ॥
 तस्योपरि पुनः सैव पद्मिनीपत्रवज्जले । आभाति धरणीं देवी सशैलवनकानना ॥ १७५ ॥
 सा मया क्रोडरूपेण विधृता दशनान्तरे । सा द्वितीयावतारेण धत्ते विश्वं रमाज्ञया ॥
 गोरूपा साऽभवद्देवी यथा वृत्तिर्नृणामभूत् । देहादिधारणं पुंसां जायते येन सुव्रत ॥
 एवं प्रज्ञां च मेधां च यजनं सत्त्वसंस्थितम् । क्षीरेण वा वितनुते वृष्टिं पुष्टिं प्रजामृतम् ॥
 महोक्षरूपैः संतानैः प्रजानां कर्पणेन च । कृषिं प्रयच्छति ब्रह्मन्पयाऽन्नानि भवन्ति हि
 अन्नं हि प्राणिनां प्राणो ह्यन्नाद्वीर्यं प्रजायते । वीर्यं प्रजननं तस्मादन्नं पृथ्वीं भुतिर्जगौ ॥
 एवं वृत्तिप्रदानेन प्रकृतिर्गुणयोगतः । प्रयच्छति त्वधः स्थानं संसाराख्यं सुदुस्तरम् ॥
 एवं तथा महादेव्या प्राकृतं सकलं जगत् । धृतं सर्वप्रकारेण जीवानां कर्मभुक्तये ॥ १८२ ॥
 तथैव कर्महीनानां नित्यमुक्तात्मनां मम । मच्छुद्धसत्त्वसंविष्टा धत्ते चाप्राकृतं जगत् ॥
 आत्मनः पदमारभ्य ह्यनन्तं धाम मामकम् । मितिहीनं ज्ञानरूपं सदाऽऽनन्दमहोत्सवम् ॥
 निरावरणकं शश्वत्कालातीतमगोचरम् । लक्ष्मीलीलास्पदं सर्वं मयैव विधृतं सदा ॥
 लीलाविष्टहृदा देवी कदाचिज्जलजेक्षणा । धरया विधृतं दृष्ट्वा धरां दृष्ट्वा च पार्श्व-
 गाम् ॥ १८६ ॥

सोल्लासयदं दृष्ट्वा कान्तस्य मम कामिनी । मन्दं जहास रुचिरापाङ्गेन परमेश्वरी ॥
 नित्यमाक्रीडितं नृत्यगानमानरसोदयैः । आचकाङ्क्षे रमा देवी रमणेन पटुच्छया ॥
 वैकुण्ठलीलाविच्छेदो दासानां यत्र संगमः । न भवेच्च पुनः स्वरलीलामङ्गो न जायते ॥
 कथं द्वयं भवेत्तत्र स्थलान्तरमभीप्सती । तदा विज्ञातसंकल्पो दृष्ट्वा विश्वकृद्दीश्वरः ॥
 द्विधाऽकरवमात्मानं धरया च भ्रिया सह । धरा गोलोकरूपेण गोपीरूपेण सा प्रिया ॥
 गोपकपधरोऽहं वै गोविन्द इति विभ्रतः । गोवर्धनाभिधं रूपं द्वितीयं मे प्रकाशितम् ॥
 धराऽपि द्विविधा जाता गोरूपा भूमिरूपिणी । गावस्त्वनन्ता अभवन्कामदोहा मनो-
 रमाः ॥ १९४ ॥

दिशन्ति मणिरत्नानि यद्यदिष्टतमं विधे । भक्ष्यभोग्यान्नपानादि क्षीरमप्युद्धतं घसु ॥
 पासां दुग्धादनेनैव कायकलेशो न विद्यते । जरामृत्युमयोद्वेगतृष्णाद्या न भवन्ति हि ॥
 गोरूपेण धरा देवी गोवर्धनमुपाश्रिता । प्रवर्तयन्ती पयसा नदीमानन्दरूपिणीम् ॥ १९७ ॥
 आस्वादयन्ति गोविन्दमुरलीनादसैदृशम् । क्षरन्ति गाव आनन्दसंदोहं क्षीररूपतः ॥
 श्रीकृष्णवदनाम्मोजदत्तलोचनपङ्कजः । गोवर्धनाद्रिकृष्णेण विचरन्ति सहस्रशः ॥ १९९ ॥
 तत्र नीलाम्बुदृश्यामो बलवीचन्द्रवेष्टितः । शिखिपिच्छकृतापीठो नटवेपधरो हरिः ॥
 वन्यपुष्पधरो धेनुपालको नीलकुन्तलः । किशोरः केलिकलितः कदम्बतरुसंश्रयः ॥
 चलचामीकराक्रान्तपीताम्बरविभूषितः । स्थूलमुक्ताफलोदारहारभूषितकंधरः ॥ २०२ ॥

स्फुरत्कुण्डलरम्यास्यो हास्यमोहितमन्मथः । धम्मिल्लमल्लिकामोदविभ्रान्तकनकालयः ॥
 अप्राकृतनिशानाथज्योत्स्नाधौतनिशामुखे । मन्दारमण्डले दिव्यरासभूचलये मुदा ॥
 गीयमानो गुणावासो गोपिकापरिरामितः । संगीतनिरतो नित्यं लास्यभेदविशारदः ॥
 तत्रैका परमा शक्तिर्गोपीरूपधरा रमा । आत्मानमदधा कृत्वा रेमे गोपतिना सह ॥
 ललिताद्याश्च ताः सख्यः श्रीराधानुगता मताः । योगपीठे महास्थाने संस्थिताः स्वानु-
 रूपतः ॥ २०७ ॥

इति श्रीवृद्धप्रमंहितायां तृतीयपादे गोलोकवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२६५१

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

देवदेवेश लक्ष्मीश गोलोकनिलये हरेः । गोविन्दारुखस्य देवस्य योगपीठं वदस्व मे ॥
 आत्मलीलाविनोदार्थं पृथक्कृत्य प्रकाशितम् । गोपरूपं च ते देव श्रुतं गोपिकया सह ॥

श्रीभगवानुवाच—

ब्रह्मन्नलौकिकं ह्येतत्स्वया पृष्टं मम प्रियम् । योगिनामपि दुर्लक्ष्यं शान्तं मे परमं पदम् ॥
 वृन्दावनविधानेन सोऽहमेव न चेतत् । यमुनातीरसंशोभिकल्पमन्दारपादपैः ॥ ४ ॥
 सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम् । मयैवाऽऽविष्कृतं ब्रह्मन्धरया कलया मम ॥ ५ ॥
 ममैवाऽऽकाङ्क्षितं स्थानं श्रुतिमृग्यं निरन्तरम् । योगिभिर्मुनिवृन्दैश्च सदा ध्यातं च
 मत्परैः ॥ ६ ॥

दिव्याप्सरोभिर्गन्धर्वैर्नृत्यगीतविभूषितम् । श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिश्चिन्तामणिस्तोयममृतं रसपूरितम् । वृक्षाः सुरद्रुमास्तत्र सुरभीवृन्दमण्डितम् ॥ ८ ॥
 सदा किशोररूपैश्च तरुणीतरुणैर्युतम् । ममांशैर्नित्यपुरुषैर्लक्ष्म्यंशैः स्त्रीजनैर्वृतम् ॥ ९ ॥
 मन्दानिलविनिर्धूतपद्मवेणुतमोमयम् । यस्मिन्तुङ्गतोद्रेकविहङ्गकलनिस्वनम् ॥ १० ॥
 अशोकं दुःखरहितं जरामरणवर्जितम् । अक्रोधनममात्सर्यमाभिन्नं निरहङ्कृतम् ॥ ११ ॥
 गुणातीतं महद्भ्राम प्रेममक्तिस्वरूपकम् । वृन्दया चावनं यस्मात्तस्माद्वृन्दावनं स्मृतम्
 गुह्याद्गुह्यतमं गूढं गोलोके तत्प्रतिष्ठितम् । बाह्याभ्यन्तरभेदेन भूमावपि पितामह ॥ १३ ॥
 सहस्रदलपद्मस्य शेषमेतद्द्वाराटकम् । अक्षरं नित्यमानन्दस्वरूपं स्थानमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 शुद्धसत्त्वेन हरिणा प्रविश्योत्तमिमतं विधे । तत्र गोविन्दरूपेण स्वयं क्रीडति राधया ॥
 एवं वृन्दावनं विद्धि गोवर्धनसमान्वितम् । तस्मिन्वृन्दावनारण्ये मध्ये मत्पीठमुत्तमम् ॥
 सप्तावरणकं स्थानं श्रुतिमृग्यं निरन्तरम् । माणिक्यमण्डपं तत्र वितानध्वजमण्डितम् ॥
 तन्मध्ये योगपीठे तु नानारत्नैर्विराजितम् । तदष्टकोणनिर्माणं दर्पणाममनूपमम् ॥
 सहस्रस्तम्भसंबद्धमणिकान्तप्ररोहकम् । मुक्ताच्छुग्धविलसत्तोरणान्तातिसुन्दरम् ॥
 तस्योपरिस्थमाणिक्यमुग्धसिंहासनं महत् । दलाटकं तु तत्रैव कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ॥

गोविन्दस्य प्रियं स्थानं किमस्य महिमोच्यते । श्रीकृष्णचरणाम्भोजसुखसंस्पर्शनक्षमम् ॥
 तस्मिन्धीरासने ब्रह्मन्धेयं तेजोऽद्वयं परम् । गौरश्यामात्मकं नित्यं वेणुपङ्कजहस्तकम् ॥
 शिखिपिच्छकृतापीडं नीलपीतपटावृतम् । मन्दस्मेरोज्ज्वलमुखं लोलताडकुकुण्डलम् ॥
 कुञ्जितालकवक्त्राब्जं कस्तूरीकुङ्कुमान्वितम् । नासाग्रविलसन्मुक्तं केशपाशकृतोत्सवम् ॥
 संगोपितचतुर्धाहुं विकाशितचतुष्टयम् । अङ्गदाश्लिष्टवलयोद्धातमम्लानमालकम् ॥
 दाडिमीबीजदशनं पद्मविम्बफलाधरम् । काश्मीरराक्षितोरस्कं किङ्किणीनिनदोत्सुकम् ॥
 अंसापितभुजं चारुचरणालक्तकप्रभम् । अभिन्नरूपमद्वैततत्त्वमम्भोजलोचनम् ॥ २७ ॥
 ज्ञानानन्दैकनिलयमवाह्यनसवैभवं । प्रेमसंसक्तहृदयं प्रेमाणवविनोदकम् ॥ २८ ॥
 प्रेमकल्पलताबीजं प्रेमपादपसत्फलम् । गौरं तु राधिकारूपं राध्यते पुरुषोऽनया ॥ २९ ॥
 सर्वावस्थामु देवेश श्रियो रूपान्तरं हि तत् । यथा च चन्द्रिका चन्द्रे प्रमा भानौ हुता-
 शने ॥ ३० ॥

यथा मधुरिमा नीरे स्पर्शनं मारुते यथा । गन्धः पृथिव्यामनघो राधिकेयं तथा हरौ ॥
 आश्रयः पुरुषः पूर्णो गोविन्दो नित्ययौवनः । कर्णिकायां स्मरेदेतद्गोपिकाकृष्णयो-
 र्वपम् ॥ ३२ ॥

दलेषु ललिताद्याश्च शक्तवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । संमुखे ललिता देवी श्यामला पीतवा-
 ससा ॥ ३३ ॥

उत्तरे श्रीमती ज्ञेया ईशाने श्रीहरिप्रिया । विशाखा च तथा पूर्वे शैव्या चाऽऽग्नेयेके
 मता ॥ ३४ ॥

पद्मा च दक्षिणे भद्रा नैर्ऋते परिकीर्तिता । तत्पार्श्वदलभूमागे पुनरष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 चन्द्रावली चन्द्ररेखा वृन्दा वदनसुन्दरी । श्रीप्रिया श्रीमधुमती शशिलेखा च कुञ्जरी ॥
 सुमुखा च क्रमाद्विष्णु विदिक्षु च यथा तथा । षोडश प्रकृतिभेदाः प्रधानाः कृष्णवल्लभाः
 वृन्दावनेश्वरी राधा तथा चन्द्रावली प्रिया । अष्टौ तथा चतुःषष्टिगणो नित्यः प्रकी-
 र्तिताः ॥ ३८ ॥

मुक्तानां ये गणाः प्रोक्तास्त्रिकोट्यः कमलोद्भव । आराधितः परानन्दो भगवान्गो-
 कुलेश्वरः ॥ ३९ ॥

श्रुतयः श्रीशपादाङ्जरसपानपिपासया । सखीरूपत्वमापन्नाः साधनाभ्यासयोगतः ॥
 विहरन्ति सदा विष्णो रासलीलामहोत्सवे । एवं च देवकन्यानां गणोऽपि हि पिता-
 मह ॥ ४१ ॥

तथैव मुनिकन्याश्च कोटिकोटिप्रमाणतः । सेवन्ते परमे लोके नित्यं निर्गुणसंज्ञके ॥
 कामिनीनां त्रिकोट्यस्तु नानाकर्मपरायणाः । गोविन्दरसनिर्भिन्ना मापन्त्यः प्रेमवि-
 ह्वलाः ॥ ४३ ॥

नानावेदग्ध्यनिपुणा दिव्यवेपाम्बराञ्चिताः । सौन्दर्याश्चर्यलावण्यकटाक्षतिमनोहराः ॥
 एकान्ताश्रितगोविन्दास्तद्ब्रह्मस्पर्शनोत्सुकाः । तदन्तरे च ह्यात्मानं कृत्वा नवनवा-
 कृतिम् ॥ ४५ ॥

वेणुना मोहयन्विश्वं हरिर्नृत्यति मण्डले । मन्दिरस्य ततो बाह्ये प्रियपारिपदावृते ॥
 तत्समानवयोवेपाः समानचलपौरुषाः । समानरूपाभरणाः समानगुणकर्मिणः ॥ ४७ ॥
 समानगुणसंगीतवेणुवादनतत्पराः । श्रीदामा च सुदामा च वसुदामाऽथ किङ्किणी ॥
 विज्ञेयोः पूर्वतो ह्येते क्रमाद्वारचतुष्टये । स्तोककृष्णसुमद्राद्या गोपालाश्च तथाऽपरे ॥ ४९ ॥
 गृह्यवेत्रविपाणाढ्याः सर्वे चारुचतुर्भुजाः । तत्पश्चात्सुरभीवृन्दं परमानन्दसंकुलम् ॥
 क्षरत्पयोभिर्गोविन्दमनुसंसृत्य तिष्ठति । तद्बाह्ये फुलमन्दारो वेदिकामिर्विराजते ॥
 गोलोके रमते दिव्ये नित्यमेव हरिः स्वयम् । गोलोकं पट्टवस्त्रे वा मण्डले वा सुधामये ॥
 विलिख्य पूजयन्तो ये ते यान्ति परमं पदम् । वृक्षैर्वृन्दावनं कृत्वा शारद्यां निशि
 पद्मज ॥ ५३ ॥

अनुकुर्वन्ति ये लीलां ते यान्ति परमं पदम् । राधाकृष्णामिधाङ्कं तु कारयेत्प्रतिमासु च
 दम्पत्योर्वा परं भक्त्या सखीनां तु विशेषतः । रासलीलोत्सवं पश्येद्द्वयाद्येष्टा प्रेमसंस्तुतः
 अन्ते गोलोकमायाति संत्यज्य प्राकृतां तनुम् । इत्येतद्विभवस्थानं ध्यूहात्परतरं मतम् ॥
 तस्मात्परं तु चैकुण्ठस्थानं नारायणस्य हि । अनन्तपारं तत्स्थानं यत्र श्रीरङ्गमन्दिरम् ॥
 वेङ्कटाद्रिरिति ख्यातो यत्र नारायणात्मकः । गोविन्दात्तु ह्यथः स्थानं वासुदेवस्य
 पद्मज ॥ ५८ ॥

स्वर्णरत्नमयी भूमिर्दिव्यमाणिक्यवेदिका । रत्नसिंहासनं तत्र पादाष्टकविनिर्मितम् ॥
 संस्थितो रमया साकं वासुदेवश्चतुर्भुजः । इन्द्रनीलमणिश्यामो नीलकुञ्जितकुन्तलः ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षः स्फुरन्मकरकुण्डलः । शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविराजितः ॥ ६१ ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभज्योतिर्विद्योतितभुजान्तरः । पीताम्बरधरः स्रग्वी तुलसीमालया वृतः ॥
 वासुदेवादिगुणोपेतः सच्चिदानन्दविग्रहः । रुक्मिणी सत्यभामा च शैव्या चैव सल-
 क्षमणा ॥ ६३ ॥

मित्रविन्दा मुनन्दा च तथा जाम्बवती मता । सुशीला चाष्टमी ह्येता वासुदेवस्य
 शक्तयः ॥ ६४ ॥

वासुदेवाद्धो धातः संकर्षण उदाहृतः । बुद्धिः फटिकसंकाशो रक्ताभ्युज्ज्वलक्षणः ॥ ६५ ॥
 नीलाम्बरधरः श्रीमानेककुण्डलमण्डितः । दिव्यगन्धविलिप्ताङ्गो मधुपानविधूणितः ॥
 सहस्रफणमाणिक्यज्योत्स्नानीराजिताम्बरः । रेवतीसेवितपदो हलहस्तश्चतुर्भुजः ॥ ६७ ॥
 यमरुद्रमहाकालरूपधृग्द्वि संस्थितः । शेषोऽयं वासुदेवस्य ह्यनन्तोऽनन्तविक्रमः ॥
 संहर्ता सर्वलोकानां स्वयं सर्वं करोति हि । संकर्षणो महाविष्णुर्विद्याबलसमन्वितः ॥
 कालस्य सर्वभूतानां रुद्रस्य च यमस्य च । अन्तर्यामित्वमास्थाय जगत्संहर्ते प्रभुः ॥
 स्वयं तु साक्षाद्देवस्य शय्याभूतोऽहिरूपधृक् । संकर्षणाद्धः साक्षात्पाशुपन्नं मण्डलं मतम्
 रत्या स्वर्णमये पीठे संस्थितो भगवन्मनाः । जगन्मोहनसौन्दर्यः किशोरोऽरुणलोचनः ॥
 दिव्यालंकारसंयुक्तो वशीकृतजगत्त्रयः । तव प्रजापतीनां च कालस्य च यमस्य च ॥
 अन्तर्यामित्वमास्थाय प्रद्युम्नश्च करोति हि । अनिरुद्धस्ततोऽप्यर्वाग्दिव्यसिंहासने स्थितः

ईश्वरः सर्वं लोकानां शान्त्या देव्या समास्थितः । मनूनां पार्थिवानां च कालस्य च
यमस्य च ॥ ७५ ॥

अन्तर्यामित्वमास्थाय स्थितिमातनुतेऽनुजः । एवं ब्रह्मन्हेरलीला शुद्धसत्त्वमयी स्थिता ॥
अप्राकृते परे व्योम्नि लोकाः सन्ति च भूयशः । वासुदेवादिमूर्तीनां व्यूहस्थानं प्रकी-
र्तितम् ॥ ७७ ॥

मत्स्यादीनां तु मूर्तीनां विभवस्थानमुत्तमम् । भूमावपि चतुर्व्यूहाः सन्ति पङ्कजसंभव ॥
वैकुण्ठं परमो लोको विष्णुलोकस्त्वनुत्तमः । श्वेतद्वीपं सुरम्यं तु क्षीरसागर उत्तमः ॥
एवं चतुर्धा व्यूहस्तु मयैव प्रकटीकृतः । जलावरणमध्ये तु वैकुण्ठं प्रथमं स्मृतम् ॥ ८० ॥
कोटिवैश्वानरप्रख्यं परमं धाम चाव्ययम् । तस्मिन्देवमती नाम पुरं रम्यमनुत्तमम् ॥ ८१ ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं चण्डाद्यैरभिरक्षितम् । सहस्रयोजनोत्तुङ्गैः प्राकारैरुपशोभितम् ॥ ८२ ॥
समानरूपाः श्रीविष्णोर्यत्र सन्ति स्त्रियो जनाः । मन्त्राष्टाक्षरसंसिद्धा भक्त्या षोडश-
रूपया ॥ ८३ ॥

यान्ति तत्प्रथमं व्यूहं यद्व्या न निवर्तते । मोदन्ते विष्णुना साकं भक्तास्ते शाश्वतीः
समाः ॥ ८४ ॥

पुनस्तेनैव यास्यन्ति तत्प्रथमं प्रकृतेः परम् । ये याता वैष्णवे लोके भक्त्या ते न पतन्ति हि
ऊर्ध्वादूर्ध्वं प्रगच्छन्ति कर्मिणोऽधः प्रयान्ति हि । विष्णोरनुचरत्वं हि मुक्तिर्मे सद्ग-
तिर्मता ॥ ८६ ॥

न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते । न दास्यं परमेशस्य बन्धनं परिकीर्तितम् ॥
सर्वबन्धविनिर्मुक्ता हरिदासा निरामयाः । यत्राहं रमया सार्धं सर्वलक्षणलक्षितः ॥ ८८ ॥
वैष्णवोऽष्टाक्षरं जप्त्वा तत्र चैति न संशयः । तस्मिन्मणिमयस्तम्भे सहस्रराविवर्चासि ॥
विमाने शुशुभे दिव्ये संस्थितो भगवान्हरिः । तत्र चाऽऽधारशक्त्यादिधृते पीठे हिर-
ण्ये ॥ ९० ॥

अष्टपत्राम्बुजे लक्ष्मीबीजाद्ये कर्णकालये । तत्र नारायणो देवो दक्षपार्श्वे रमापतेः ॥ ९१ ॥
स्वर्णवर्णा द्रव्यपात्रमातुलङ्गकराम्बुजा । वामतः पृथिवी देवी नीलोत्पलदलप्रभा ॥
नानालंकारसंयुक्ता विचित्राम्बरभूषिता । रक्तोत्पलं कर्णद्वे धान्यपात्रं शुभं तथा ॥
दधानाऽधः कराब्जाम्बां भरित्री विश्वसुन्दरी । दक्षाग्रे च समासीना सचामरकराम्बुजा
विमलाद्याः शक्तयश्च सर्वलक्षणशोभिताः । श्रीमदष्टाक्षरे मन्त्रे सिद्धानां धे मनीषि-
णाम् ॥ ९५ ॥

गम्यः स वैष्णवो लोको नेतरेषां कथंचन । वैकुण्ठं प्रथमं व्यूहमिति ते प्रतिपादितम् ॥
द्वितीयं वैष्णवं व्यूहं शृणु वक्ष्यामि सुव्रत । योऽयं नित्य इति ख्यातो लोको वे वैष्णवः
स्मृतः ॥ ९७ ॥

स लोको विमलः पुण्यः शुद्धसत्त्वमयः शुभः । मध्याह्नसूर्यसाहस्रयुगपद्भासितः सदा ॥
कल्पान्तेऽपि न लीयेत सत्यलोको महत्तरः । मणिबद्धमहास्वर्णप्राकारपरिशोभितः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मदूर्ध्वं निवासस्य सन्ति स्थानानि भूयशः । तान्यहं तेऽभिधास्यामि यदि ते श्रवणे
स्पृहा ॥ १ ॥

शुभाशुमलतोद्भूतसुखदुःखफलानि वै । भुञ्जन्तनो यदा याति ह्यवशः स्वरधस्तथा ॥
श्रीमन्नारायणस्यैव प्रसादो जायते यदा । निर्हेतुकदयालभ्य आचार्यं श्रयेत्तदा ॥ ३ ॥
आचार्याल्लब्धसंस्कारो दासत्वमवलम्ब्य च । कैकर्यतत्परो ब्रह्मन्दैहिकैर्नोपलिप्यते ॥ ४ ॥
राजभृत्यो यथा लोके राजार्थेऽप्यशुभं वहन् । नैदोपालभ्यते तद्वदेकान्ती मत्परो मुनिः
मयि चाऽऽधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमि-
वाम्भसा ॥ ६ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मलोकममलं नित्यमक्षरमव्ययम् । निर्विकारमनौपम्यमानन्दज्ञानसंश्रयम् ॥ ७ ॥
आत्मानन्दरसास्वादनवृत्ताशेषलालसः । त्यजेज्ज्वलनवत्सर्वमात्मेतरमिदं जगत् ॥ ८ ॥
देहादहंकृतिं हित्वा ममत्वमितरेषु च । केवलं ब्रह्मभावत्वमात्मनो ह्यनुभाषयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्माहमिति यो ब्रूयाद्ब्रह्माभ्येति विचक्षणः । देहोऽहमिति भावेन यथा मायामुपैति हि
इयमण्डात्मिका माया सप्तावरणसंयुता । कार्यरूपा समभ्येति देहेऽहंकारिणं नरम् ॥
देहाहंकारनिर्मुक्तं ब्रह्मशेषत्वभाषिनम् । ब्रह्माभ्येति परं साक्षाद्वेषवस्तुविर्जितम् ॥ १२ ॥
प्रधानात्परतः साक्षाद्ब्रह्मैवानेकरूपतः । तदाऽभ्येति नरो ब्रूते तवाहमिति यो मयि ॥
प्राप्यं भोग्यं परं ब्रह्म येषामात्मा च पद्मज । ब्रह्मयिद्ब्रह्म भवति ब्रह्मभुग्ब्रह्मणोऽच्युतः ॥
अतो देहात्परः स्वात्मा देहभूतः परात्मनः । तमात्मानमनुध्याय विमुक्तो जायतेऽञ्जज ॥
विजित्य प्राणमक्षाणि प्राणायामेन साधकः । आत्मस्थमात्मपुरुषमावेहान्तमनुस्मरन् ॥
अन्ते विष्णुमनुब्रज्य सुपुष्पावर्त्मना यतिः । शिरःकपालं संभिच्चा(द्य) मामेति परमं
पदम् ॥ १७ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः पणमासा ह्युत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो
जनाः ॥ १८ ॥

ब्रह्मन्मद्भक्तियुक्तो यद्यन्तकालेऽर्चिषा ब्रजेत् । उत्सवो जायते भूपानूर्ध्वलोकनिवासि-
नाम् ॥ १९ ॥

आयास्यति हरेर्दास इह मार्गवशादिति । मन्दिराजिरसौधाग्रसंस्कारो जायते भूशम् ॥
सौधाग्रेषु वितन्यन्ते पताका मानुमास्वराः । विस्तार्यन्ते वितानानि हैमानि परितो दिशः
आस्तीर्यन्ते विता(मा)नेषु सभासु भवनेषु च । कोमलानेकवर्णाढ्यमहार्हास्तरणानि च
निर्याति जालरन्ध्रेषु मुक्तादामविलम्बिषु । कृष्णागरुमहामेदधूमधारा सरिद्वरा ॥ २३ ॥
उत्तुङ्गरत्नसंचितवेदिकामणिमण्डपे । सिंहासनोज्ज्वलचारुचामराणि लसन्ति हि ॥ २४ ॥
चन्दनागरुकस्तूरीजलरानन्दवर्धिभिः । सिच्यन्ते राजसद्मानि हरिदासानुदृष्टे ॥ २५ ॥

मृदङ्गवीणापणवमेर्षानकवरूथशः । वाद्यन्ते कुसुमासारा निपात्यन्ते महीतले ॥ २६ ॥
ना(रा) गनृत्यस्तवोद्धारकरणाय सहस्रशः । तिष्ठन्ति सो(चो) लुका ब्रह्मन्गन्धर्वाप्स-
रसोऽनुगाः ॥ २७ ॥

एवमूर्ध्वप्रदेशेषु सर्वतो राजवर्त्मसु । ऊर्ध्वं गच्छत्सु मक्तेषु चोत्सवः संप्रवर्तते ॥ २८ ॥
वैकुण्ठनाथसदने नित्यमुक्तजनार्चिते । पुत्रोत्सव इव ब्रह्मन्निःसीमः संप्रवर्तते ॥ २९ ॥
सुदर्शनः शङ्खवर्णस्तथा ज्ञाननिकेतनः । प्रियंकर इति ख्याताश्चत्वारो विष्णुपार्षदाः ॥
आपान्ति प्रमुणाऽऽज्ञप्ता नेतुमेकान्तिनं जनम् । शिथिलावयवैर्घुक्तो यत्र भागवतः
स्थितः ॥ ३१ ॥

सुहृद्ब्रह्मं दत्त्वा प्रतोप्यामृतजल्पनैः । विषोज्य बाह्यकर्णैरन्तः संयोज्य वृत्तिभिः ॥
कृत्वाऽन्तःप्राणसंपुक्तं प्राणांश्चिति निषोज्य च । चैतन्यं भूतसूक्ष्मस्थं नयन्त्यूर्ध्वं
हरिप्रियाः ॥ ३३ ॥

हृदपासनतो नीत्वा सुपुत्रायां निवेश्य तैः । गन्तव्यदेशान्संस्मृत्य नीतो जीवो हरि-
प्रियैः ॥ ३४ ॥

धामुदेवतरुच्छायां विभ्रमाय विचिन्त्य च । पाथेयं भगवन्नाम पुण्डरीकाक्षसंज्ञितम् ॥
मन्त्रद्वयं च पाथेयं श्रीरङ्गं च सहायकम् । विभ्रामदेशं विरजं तिलवृक्षं तथैव हि ॥
लक्ष्मीपद्मसरश्चैव ह्याकाशं रत्नमण्डलम् । विचिन्त्य चेतसा धीरो देवयानाय चोद्यतः ॥
विद्याभ्यासबलेनैवं भित्त्वा ब्रह्माण्डमण्डपम् । तत्संबन्धकं रश्मीनां सह योगमुपेत्य च ॥
प्रणयं रथमारुह्य बुद्धिसाराधिना धृतम् । मनःप्रग्रहवान्धीरो पाति विष्णोः परं पदम् ॥
नाह्यां सूर्यमतीत्याथ चन्द्रं भित्त्वाऽमृतात्मकम् । तेनैव सत्कृतो भूत्वा स्थूलदेहं विहाय
च ॥ ४० ॥

सूक्ष्मं शरीरमालम्ब्य गमनाय समुद्यतम् । नयन्ति स्वस्वसीमान्तमर्चिरादिमुराः सुराः ॥
अर्चिर्दिनं शुक्लपक्षः पणमासाश्चोत्तरापणम् । संवत्सरोऽथ वायुश्च मात्सरश्चन्द्रविद्युती ॥
वरुणेन्द्रमजार्धीशा एते मार्गाधिदेवताः । नयन्ति स्वस्वसीमान्तं सत्कृत्य भगवत्प्रियम् ॥
नामोत्सवान्मनुमयन्सुकृतिप्रायुषस्थितम् । स्वल्पं चाव्याहृतैश्वर्यमाकलय्य प्रसादजम् ॥
धन्योऽयं दासमावोऽस्ति येन दासीकृता इमे । मदाज्ञामनुवर्तन्ते बलेन्द्रादिपुरःसराः ॥
एवं भोगान्क्रममाप्तान्मुञ्चानोऽयं यदृच्छया । भगवच्चरणाम्भोजरसचिन्तनतत्परः ॥ ४६ ॥
ब्रह्माण्डभित्तिमम्पेति पृथ्वीतत्त्वं कृतावृतिम् । पृथिव्यादिमहातत्त्वान्याविध्य पुरुषैर्घृतः
निर्पाति तेन मार्गेण ब्रह्मन्मार्गान्तरं विना । मुक्तिद्वारमिदं द्यौकं विद्धि पद्मसमुद्भव ॥
तदूर्ध्वगमने काले त्रयः सन्ति पयोधयः । तानुल्लङ्घ्य प्रयातस्य पुण्यतीर्थंति नामतः ॥
नद्यः समुपतिष्ठन्ति तदूर्ध्वगमने पुनः । एको मोक्षपदं नाम मार्गस्तिष्ठति पद्मज ॥
पुण्यवृक्षसमाकीर्णो ह्याभमो मुक्तिसंनिभः । भोग्यं मनोहरं यत्र देवानामपि दुर्लभम् ॥
अयं तु पूर्वमार्गेभ्यः स्थितः शतगुणाधिकः । तमुल्लङ्घ्य स्थितग्रान्यः कोटियोजन-
यान्परः ॥ ५२ ॥

तं भुक्त्वा पुनरभ्येति भगवत्कीर्तनध्वनिः । निःसीमानन्दमासाद्य तस्मिन्नाश्रममण्डले ॥
तं पिबन्नेव संयाति योजनानि ह्यनेकशः । ततस्तु विष्णुलोकोऽस्ति पूर्वोक्तात्सर्व-
लोकतः ॥ ५४ ॥

सहस्रगुणितो भूत्वा स्थितोऽयं परमाद्भुतः । अत्युन्नतो महोत्साहो महाश्चर्योऽतिशो-
भितः ॥ ५५ ॥

यत्र रत्नोज्ज्वला भूमिर्माणिक्यस्तम्भसंचिता । हेमप्रासादविभवो निःसीमसुखसंगतः ॥
वनेरुपवनैश्चैव कासारैः स्वर्णपङ्कजैः । भ्रमद्भ्रमरझङ्कारमधुरैर्नित्यरूपधृत् ॥ ५७ ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तो द्वारनामानि वै शृणु । आत्मप्रकृतिकैवल्यधर्मनामानि पद्मज ॥ ५८ ॥
समदृष्टान्तानि जानीहि तत्र तानि हरिप्रियः । स्थितिं प्राप्नोति मुचिरं प्रकृत्यावरणं
त्विदम् ॥ ५९ ॥

प्रकृतेर्विजयं कृत्वा स्थितिस्त्वत्र पितामह । मत्प्रसादाद्बहिष्वाण्डादलितः प्रकृतावपि ॥
अयं तु विष्णुलोको हि प्रधानाधिपतेर्मम । प्रधानमत्र विज्ञेयं मूलसंज्ञं महामते ॥ ६१ ॥
उल्लङ्घ्य मूलप्रकृतिमचिरादिमहापथि । कोटिद्वये योजनानां गते सति चतुर्मुख ॥
विरजातीरमभ्येति विश्वदुःखमनुस्मरन् । अगत्वा शरणं विष्णुं कोटिजन्मन्युर्पाजितम् ॥
यमयातनयोन्नतमन्नूतं विपमुच्यते । प्रशमाय महाभाग विरजातीरमाश्रितः ॥ ६४ ॥
प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी । उन्मुच्य वासनारेणूनूर्ध्वं गच्छति मत्परः ॥ ६५ ॥
तत्र सूक्ष्मतनुं त्यक्त्वा वासनारेणुगुम्फिताम् । यो वै भवति देवेश मत्पदारोहणाय हि ॥

इति श्रीबृहद्भक्तसंहितायां तृतीयपाद ऊर्ध्वलोकवर्णनेऽचिरादिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २५६८ ॥

अथ तृतीयपादे वसुधोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच—

उत्तीर्य विरजां ब्रह्मन्जो निर्धूय वैष्णवः । स्नानेन वै सुमतिमान्नश्वत्थमुपयाति हि ॥
तत्राश्वत्थतरुच्छायाभाश्रिता ये ह्यमानवाः । तेषां पाणितलेः स्पृष्टः क्षालिताशेषवा-
सनः ॥ २ ॥

सूक्ष्मदेहं परित्यज्य सूर्यकोटिसमप्रभम् । शरीरं दिव्यमासाद्य भाति चारुचतुर्भुजम् ॥ ३ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मदिव्यायुधाविराजितम् । पीताम्बरं घनश्यामं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ४ ॥
गर्भजन्मजरानाशवर्जितं देहमुद्वहन् । अतीव मानरोषादिक्षुत्पिपासादिविग्रहः ॥ ५ ॥
रागद्वेषादिकं चैवमहंताममते तथा । अनादिविषयास्वादवासनाभिरुचिं तथा ॥ ६ ॥
मयं च सकलं हित्वा लावण्यादिगुणान्वितः । दिव्ययोवनमाधुर्यकल्याणादिगुणान्वितः ॥
शुद्धसत्त्वात्मको भूत्वा भगवत्पार्षदोत्तमः । अमानवान्नमस्कृत्य तथा कृत्वा प्रदक्षि-
णम् ॥ ८ ॥

तेषामनुज्ञया ब्रह्मंस्ततो याति समाहितः । गत्वा योजनलक्षं तदूर्ध्वमायाति पादपः ॥ ९ ॥

महार्जुनेति विख्यातो विद्धि पष्टिशतानि च । विस्तारोऽस्य महामाग ह्युन्नतो लक्षयो-
जनम् ॥ १० ॥

तन्मूले पुरुषो नीलमेघशोमश्चतुर्भुजः । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं प्रणिपत्य शुभावहम् ॥
दिव्यान्वे पुरुषानन्यान्मक्त्या दृष्ट्वा त्वमानवान् । तेषामाज्ञामुपादाय पञ्चाशद्वयोज-
नानि तु ॥ १२ ॥

याति तत्र नदीमेकां शतयोजनविस्तृताम् । अप्राकृतजलां दिव्यां स्नानमात्रेण चेतसि ॥
ज्ञानमुत्पद्यते ब्रह्मत्रैक्यात्मकमधोक्षजे । तत्तीरे मूर्तिमानेकः पुरुषो निजतेजसा ॥ १४ ॥
ज्ञानमुद्बोधयन्नास्ते तं दृष्ट्वा शतयोजनम् । याति मार्गं ततस्त्वेकलक्षविंशति वा पुनः ॥
योजनानां च विस्तारे लक्ष्मीपद्मसरःस्थितः । तत्तीरे तिलवृक्षोऽस्ति लक्षयोजनमुन्नतः ॥
पञ्चाशद्योजनायामो मद्धिमूर्तितया स्थितः । तत्संबन्धात्मसिद्धेयं तिलपुष्करिणी पुनः ॥
तस्यास्तीरं समासाद्य स्नात्वा तत्र विशेषतः । सुखरूपो हि भवति निरविद्यतया
स्थितः ॥ १८ ॥

तच्छायामाभितस्याऽऽशु वैकुण्ठपरिचारिकाः । नेतुमायान्ति बहुशो दिव्यामरणभू-
पिताः ॥ १९ ॥

दिव्याः स्त्रियो रत्नवण्डचामरोज्ज्वलपाणयः । शतशो रत्नवण्डोद्यदातपत्रलसत्कराः ॥
नर्तक्यः शतशस्तत्र गायका वादकास्तथा । दीपकालंकृतारामा मालवगन्धानुलेपनाः ॥
शतं मालाकरा नार्यो वासोहस्ताः शतं तथा । चूर्णाञ्जनादर्शकरा युवत्यः शतशोऽन्वैगुः
स्तुवत्योऽग्रे प्रनृत्यन्त्यो नमन्त्यः शतशोऽबलाः । गृहीत्वा सर्वसंमाराह्मेमकुम्भपुरस्कृ-
तान् ॥ २३ ॥

श्रीचूर्णलाजपुष्पाणि दिव्ययाद्यान्यनेकशः । घण्टादुन्दुभिनिहादैः पूरयन्तो दिशो दश ॥
ध्वजैः पताकापटलैश्छादयन्त्यो दिवाकरम् । त्रयोदश सहस्राणि रूपयौवनमण्डिताः ॥
विकिरन्ति कराम्भोजैः सुमनांसि मुदान्विताः । सहस्रसामनिनन्दं कुर्वत्यो दिव्ययोधितः ॥
प्रबन्धान्नर्जिगुः स्वामिकीर्तिकर्षूरशालिनः । आगतास्तत्र पुरुषा दिव्यरूपधराः सुराः ॥
रम्या दशसहस्राणि विमानमुपनीय च । मुक्तादामलसद्वहारे किङ्किणीरावरञ्जितम् ॥
स्फुरत्पताकमूर्धन्यं माणिक्यस्तम्भमण्डितम् । दिव्यास्तरणसंपन्नं संगीतध्वनिमोदितम् ॥
छत्रचामरसंचारचारुसिंहासनोज्ज्वलम् । आगतो हरिणा वृष्टो गरुडो भगवत्प्रियः ॥
संवेष्टितो विमानानां सहस्रेर्मानुमास्वरेः । प्रेषिताः परमप्रीत्या मूलाचरणशक्तयः ॥
महादेव्या महालक्ष्म्या स्त्रियश्चोत्पलगन्धयः । तिलपुष्करिणीतीरे स्थितं वृक्षसमाश्रयम् ॥
मुक्तात्मानं महात्मानं प्रवासादागतं पुनः । तापत्रयमहाज्वालासंतप्तं कोदोजन्मभिः ॥
जनन्य इव तास्त्वेनमारोग्यस्नानमादधुः । तमभ्यपिञ्चन्वस्त्राणि दिव्यानि प्रददुः पुनः ॥
लिम्पन्त्यङ्गं सुरमिणा गन्धेन प्रमदोत्तमाः । विभूष्यालंक्रियाभिस्तं माल्यैराकीर्य सयतः ॥
दासपट्टाभिपेकं ताः संचक्रुः कृतमङ्गलाः । नीराजयन्त्यः कर्पूरवार्तिभिर्जपनिस्वनेः ॥

आनन्दमयदिव्याय रत्नमण्डपकाय च । नम इत्यनुवाकेन स्थितस्तदवलोकयन् ॥ ६६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे मणिमण्डपसमीपप्राप्तिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ २६३४ ॥

अथ तृतीयपादे पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीमगवानुवाच—

देदीप्यमानमणिनिर्भितवेदिकायां स्तम्भा लसन्ति नवकाममयाः समन्तात् ।

येषामसीमरजनीशमयूखजालैर्जीवन्ति सज्जनविलोचनसञ्चकोराः ॥ १ ॥

संकल्पकल्पितविचित्रमणिप्रवेकसोपानपङ्क्तिविगलद्द्युमणिप्रकाशाः ।

कुर्वन्ति वज्रघटिताजिरदपणान्तः संसृज्य दिव्यवसनास्तरणोपमानम् ॥ २ ॥

आराममण्डपशिखाभितवारिपातविच्छिन्ननीरकणवृन्दमनूत्सृजन्तः ।

पुष्पैः किरन्त इव मण्डपपादमूलं विष्वग्विमुग्धजलयन्त्रचया लसन्ति ॥ ३ ॥

मन्दारपादपरागविषक्तमत्तमृङ्गावलीविरुतजातरातिप्रमेदैः ।

संसेवितं चलति चाप्सु मरालमालामञ्जीरानिस्वनचयैः परितो विगीतम् ॥ ४ ॥

नृत्यन्ति दिव्यवनिताः परितो निषद्धरत्नावलीललितमास्वरवेदिकासु ।

तन्मुग्धहासपारिपेशलवक्त्रचन्द्रपीयूषगानपरिद्रुतकुरङ्गशावाः ॥ ५ ॥

यत्रामलस्फटिकबद्धतरोपकल्पकासारफुलकमलोत्थितरेणुजालैः ।

आबद्धवर्तिकमहाजिरकेलिसद्गमद्भक्तिरन्तरतुलं विवशी करोति ॥ ६ ॥

यत्रेन्दुकान्तिमणिनिर्गतनिर्झराणामारावपूरितसुधासितसौधमूर्ध्नि ।

संबद्धदृष्टितयः शिखिनां कलापा निर्धूतपुच्छनिवहाः परितः स्वनन्ति ॥ ७ ॥

यत्रेन्दिरालिनिवहा ललितं लतासु मृङ्गाङ्गनाभिरभिचुम्बितवक्त्रविम्बाः ।

चिन्वन्ति पुष्पसुफलानि हरेः मियायै मुग्धाधरद्युतिनिवेशिताचिम्बबुध्या ॥ ८ ॥

यत्रेन्दिराक्षरकेलिगृहोपविष्टसत्प्रेमसंकुलविकस्वरसारिकाणाम् ।

मुग्धप्रलापहतमानसमुन्मुखीनां स्वय्योपितामतुलहासकला भवन्ति ॥ ९ ॥

यत्र प्रवृत्तरसकेलिबिमुक्तमुष्टिकूर्परांशुपारिमग्नपदोरुमत्प्या ।

संमार्जयन्ति खलु केलिगृहाणि मुग्धाः सत्पाणिपङ्कजदलेरसकृत्ययान्त्यः ॥ १० ॥

सत्पञ्चरागघटितायुतकेलिसद्देदीप्यमानफलकानि मलीमसानि ।

विज्ञाय बाष्पपवनैः परिमार्जयन्ति चैलाञ्चलैः प्रतिदिनं वनिता न रेणून् ॥ ११ ॥

स्वर्णालवालघनसाररजःप्ररुढमुक्तालतास्तवकराजविभूतयश्च ।

नीलाश्मबद्धधरणीप्रतिबिम्बजालैर्व्योमाङ्गणं विरमयन्ति वधूमुरानि ॥ १२ ॥

नृत्यन्ति यत्र घलमीषु गवाक्षधूमधाराभवेक्ष्य शिखिनांऽभ्युदलच्छसोख्याः ।

तत्र प्रविष्टवनिताक्षिकटाक्षपातपीयूषवृष्टिमुपिताः स्वरसंपदामिः ॥ १३ ॥

आकारयन्ति पथिकान्नलिनीनिबद्धचित्तानलीनतुलगन्धबहुप्रचारैः ।
 रथ्यासु घृष्टनवचन्द्रकचन्दनानां सेकाश्च काननपदानि विभावयन्तः ॥ १४ ॥
 मुग्धाङ्गनाभिररविन्दविलोचनाभिर्धम्मिल्लमल्लकुसुमोत्सवसंकुलामिः ।
 मन्दस्मितोज्ज्वलसुधामधुराधराभिर्गायन्ति दिव्यपुरुषाश्चरितानि विष्णोः ॥ १५ ॥
 सद्बलनिर्मितवरोच्चनिकेततुङ्गशृङ्गाटकेषु दिनकूटद्व्यतिभाक्षु रजुः ।
 आन्दोलनानि कुसुमानिलदोलितानि संसेवितानि जलयन्त्रकणाम्बुसैकैः ॥ १६ ॥
 पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकमञ्जुलवाग्विलासैः ।
 घुष्टानि हेमसृगलोचनमालिकाभिः पुष्टानि चन्द्रसृगनाभिसुवासितानि ॥ १७ ॥
 वासन्तिकावकुलनीपकदम्बनागमन्दारचम्पकरसालतमालपुष्पैः ।
 आस्तीर्णकुञ्जभवनोदरवेदिकासु चाऽऽन्दोलनानि मधुमाधवसंश्रितानि ॥ १८ ॥
 रम्भाजिरे जलजपल्लवतलपरम्ये मन्दानिलोऽस्य घनसारवितानमाजि ।
 बम्भ्रम्यमाणमधुपाटलिकिनरीणामारावमुष्टदृढया वनिताः स्वनन्ति ॥ १९ ॥
 उत्फुल्लपङ्कजवने विमलाम्बुराशायुन्निद्रपद्मपुलिने कमलासखीनाम् ।
 स्नानावगाहनसमुद्भवकिङ्ककिणीनां नादा विहङ्गमरवैर्द्विगुणी भवन्ति ॥ २० ॥
 आमोदमन्थरमरुत्परिचारिकेव कान्तालकान्तभृतपशुपिताब्जरेणून् ।
 निर्भूय संगमयति प्रसन्नं प्रभाते नव्यामलामरमहीरुहचूर्णपूगम् ॥ २१ ॥
 आवद्धमौक्तिकमनोहरलोलमालासंशोभिजालवदनेषु वराङ्गनानाम् ।
 वारामिवान्तरितकञ्जकुलानि भान्ति कल्लोलराजिषु मुखानि सकुङ्कुमानि ॥ २२ ॥
 अत्युच्चसौधशिखरोद्गतवलरीणां वातावधूतकुसुमानि पतन्ति भूयः ।
 विस्तीर्णरेणुपटवासपटावृतानामुत्कीर्णलाजनिकरा इव सुन्दरीणाम् ॥ २३ ॥
 वैकुण्ठनाथवदनामृतसेकरूढप्रेमारुणामलपलाशमनोद्भिषिपाना(णा)म् ।
 सद्ध्यानरम्यफलमालगतेङ्गितानां बद्धासनानि विलसन्ति मुनीश्वराणाम् ॥ २४ ॥
 पर्युः प्रसादसमवाप्तसमानमावा भास्वत्किशोरवयसो मदने क्षिपन्तः ।
 नृत्यत्कपोलतटकुण्डलकान्तिभाजो भक्ता भजन्ति भगवच्चरणारविन्दे ॥ २५ ॥
 कौटीन्दुसुन्दरमधुस्मितधीक्षणेषु विक्षेपकक्षणरसाक्षमचित्तवृत्त्या ।
 नान्यन्मनागपि समानमुखं भजन्ति वैकुण्ठवैभवाकृतं पुरुषोत्तमस्य ॥ २६ ॥
 यद्यप्यशेषविनिवृत्तभवप्रवाहा वेदान्तनीरविरजाहृतवासनाश्च ।
 संप्राप्तनित्यनिरपायनिजात्मलाभा लाभाय नैव गणयन्ति विनाऽऽत्मदास्यम् ॥
 अप्राकृतमलशरीरगृहाङ्गणादिभोगानरुण्ठविभवानपि तत्प्रसादात् ।
 एकान्तिनो न गणयन्ति हरेः प्रपन्नाः प्राप्तानपि प्रमुपदाञ्जयते कदाऽपि ॥ २८ ॥
 संकल्पतः सपदि यस्य सुराः प्रयान्ति कामा भवन्ति सफलाः सकलाः क्षणेन ।
 जानाति सर्वहृदयानि विमुक्तमायो नाऽऽलम्बते तदपि सौख्यमखण्डमक्तिः ॥ २९ ॥
 भक्त्यैव चैनमुपतिष्ठति चाऽऽत्मभावो भवत्येव चैनमुपतिष्ठति दिव्यलोकः ।
 भक्त्यैव चास्य भगवद्दनामृतातिर्यस्याः परं किमपि गम्यतया न चास्ति ॥ ३० ॥

सर्वाधिः सकलसाधनसिद्धिहेतुः स्वात्माश्रयः परमसाध्यतमेश्विदात्मा ।
 तस्याङ्घ्रिपङ्कजमपोह्य कमाश्रयाम इत्यात्मसौख्यमुत भूतिसुखं नयन्ति ॥ ३१ ॥
 यच्छेषभूतमखिलं चिदचिच्छरीरं योऽन्तर्गतो यमयति स्वयमेव सर्वम् ।
 नित्यं विमुक्तमथ बद्धमनुपविश्य जावं स मे जयति सर्वगुणः स्वतन्त्रः ॥ ३२ ॥
 कः स्वाश्रयं समपहाय तदाश्रितेषु तत्साम्यतामनुविधाय रतिं विदध्यात् ।
 चान्दीं सुधामैव दिवाकरराश्मितप्तः सौख्याय संश्रयति देव मरीचिकाम्भः ॥ ३३ ॥
 तस्माद्धरः प्रियतमाः कृपया गृहीता निश्चित्य चैवमिदमेकमनर्थहेतुम् ।
 कैवल्यमैश्वर्यपदं च धिया तदङ्घ्रिराजीवमुष्टमनसो रसिका भवन्ति ॥ ३४ ॥
 तत्रेन्द्रिराभवन्तं भव्यसुगन्धलुब्धमत्तालिजुष्टुलसीकुसुमप्रवालिः ।
 सप्रेमनिर्गतविलोचनवारिधाराः पादावलम्बितदामगुणं सृजन्ति ॥ ३५ ॥
 दोर्दण्डसंभृतदरारिगदारविन्ददिव्याम्बरस्रगनुलेपनलब्धशोभाः ।
 नीराजनाय धृतचन्द्रकवर्तिहस्तान्पस्तान्पकृत्य निवहान्विलसन्ति तत्र ॥ ३६ ॥
 चूडीकृतामरमहीरुहपुष्पसाराः सद्भजनदण्डचलचामरमुद्रहन्तः ।
 श्रीरङ्गाविष्टरमहीममिमण्डयन्त आपोडशाब्दवपसः परितश्चलन्ति ॥ ३७ ॥
 मन्दस्मितोज्ज्वलमुखाब्जविलोलचारुस्निग्धालकापहृतसालिनवाम्बुजामाः ।
 भास्वत्किरीटधरदीप्तिविदीपिताशाः श्रीकान्तकान्तवदनं परिवीजयन्ति ॥ ३८ ॥
 आलोलकुण्डलविभूषितगण्डमूलाः श्रीशानुरागपुलकीकृतदिव्यदेहाः ।
 श्रीकान्तकान्तगुणकीर्तनजातमोदा उच्चस्वरेण जयशब्दमुदीरयन्ति ॥ ३९ ॥
 वाचामगोचरमनन्ताविभूतिपूर्णमानन्दधाम भगवत्पदमद्वितीयम् ।
 तस्यैकदेशभुवि निर्मितकोटिकोटिवह्नाण्डमाण्डनिवहं स गतो द्दर्श ॥ ४० ॥
 ध्यानात्परं सकलदेवमुनीश्वराणां विष्णोः परं पदमिदं सनकादयोऽपि ।
 नाऽऽपान्ति यत्र मनसाऽपि भवाद्दृशानां चेतांसि यावदधिकारमवास्थितानाम् ॥
 यं प्राप्य नैव पुनरेति समश्नुते च कामाक्ष्यनार्दनपदाम्बुजदत्तचित्तः ।
 अन्ते त्वमप्यतिनिदेशकरोऽभ्युपैषि ब्रह्मज्ञशेषनिजलोकगतैर्मुनीन्द्रैः ॥ ४२ ॥
 एवं विलोक्य भगवत्पदमद्वितीयं भक्त्याऽर्चितोऽपि ननु नित्यविमुक्तयैः ।
 नो शान्तिमेति वदनेन्दुविमुग्धहाससंवीक्षणाभृतमृते परमप्रपन्नः ॥ ४३ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे मुक्तिमण्डपदर्शनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २६७७ ॥

अथ तृतीयपादे यष्टोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मज्ञये प्रियतमस्त्वत्तोऽपि मम संमतः । सद्यो मामेति कल्पान्ते त्वमभ्येपि जनेः सह ॥

भक्तिमण्डपमासाद्य विलोक्याऽऽचार्यमापितम् । साक्षादानन्दपूर्णाक्षो धन्योऽहमिति
मन्यते ॥ २ ॥
सर्वकारणयोगाख्यपीठपद्ममनिन्दितम् । तत्त्वज्ञानबलेश्वर्यशक्तिभिः परिसेवितम् ॥ ३ ॥
चामरान्दोलितकरा विमलाद्या नव स्त्रियः । दलाष्टके कर्णिकायां लोकपद्मस्य
संस्थिताः ॥ ४ ॥
अनुग्रहा रमामिन्ना कर्णिकायां श्रिया सह । अनन्तासनसंविष्टा तत्रानन्तं विचिन्त-
येत् ॥ ५ ॥
अनेकचन्द्रसंकाशशीतलाङ्गो वरद्युतिः । नीलाम्बरो गुणाम्भोधिः कौतुकीः कौतुक-
मियः ॥ ६ ॥
सहस्रवदनो भूत्वा वैकुण्ठेशमुखच्छविम् । विलोकयति जिह्वामिर्लङ्घ्यङ्गानि च सर्वतः ॥
वदनाम्भोजविगलच्छिशिरामोदवायुभिः । सुखयन्त्यधिकं प्रेम्णा भगवन्तं रगायुतम् ॥ ८ ॥
स्वस्य देहं विबलयं कृत्वा सिंहासनं मवेत् । दीर्घमानेन कथितं द्वात्रिंशलक्षयोज-
नम् ॥ ९ ॥
उन्नतं दशलक्षेण विंशलक्षेण विस्तृतम् । सहस्रसूर्यसंकाशं कणामणिविराजितम् ॥ १० ॥
तस्योपरि महाश्वर्यः सर्वकारणकारणम् । भूत्या समाप्तिकामोऽपि संस्थितो रमया
सह ॥ ११ ॥
दक्षिणे च महालक्ष्मीस्तस्याः पाश्वर्द्वयेऽपि च । भूलीले संस्थिते देवस्तत्र तत्र विरा-
जितः ॥ १२ ॥
घातसत्यजलधिः श्रीमान्कल्याणादिगुणान्वितः । नियोजयति चाऽऽनेतुं मुक्तात्मानं
स्वपार्षदान् ॥ १३ ॥
सेनापतिं नित्यवर्गं सायुधावरणान्वितम् । तथा च परिवारं स्वं लक्ष्मीदेवी न्यवेदयत् ॥
वेदान्तबोधविज्ञाततत्त्वः सात्यतसंमतः । अनन्यसाधनो भूत्वा तथाऽनन्यप्रयोजनः ॥
तथैवानन्यसंबन्धो भक्तोऽयं ह्यावयोर्वरः । समानेयः समाराध्य धूपदीपाक्षतादिभिः ॥
एवं प्रबोधितास्ते तु नित्या वैकुण्ठपार्षदाः । दिव्याप्सरोभिः संयुक्ता मङ्गलद्रव्यपाणयः ॥
ध्वजैः पताकावलिभिर्वीणासुरजवादिनैः । लाजाङ्गुर्वीक्षतधरैः सुगन्धद्रव्यभाजनैः ॥
उपाजग्मुः स्थितं द्वारमण्डपस्य जयस्वनैः । आतिथ्यं प्रददुस्तस्मै मुक्तायामितवर्चसे ॥
स च भक्तान्कृतातिष्ठयानाज्ञयाऽस्येतरेणपि । प्रणनाम महानन्दसंकुलात्मा कृताञ्जलिः ॥
पुनस्तं योजयामासुर्दिव्यपीठे यदा तदा । भगवान्पुण्डरीकाक्षः समुद्र इव पर्वणि ॥
मुक्तचन्द्रमिवाऽऽलोक्य न ममो स्वात्मानि प्रभुः । अङ्गी चकार विश्वात्मा दीर्घदुः-
खापमुक्तये ॥ २२ ॥
स्वशेषभूतं सुमुखं दूरदेशादुपागतम् । आत्मार्थं मुक्तसर्वस्वं स्वस्मिन्सर्वस्वमानिनम् ॥
विज्ञातस्वात्मसंबोधप्रेमातिशयसंप्लुतम् । मियं धीरं महाशूरं सुपुत्रमिव सस्वजे ॥ २४ ॥
अङ्के निवेशितं भूयः प्रेमसंभिन्नलोचनम् । स्वसमानवयोवेषरूपलावण्यभूषितम् ॥ २५ ॥

वमापे मगवान्कोऽसि कस्यासि कमलेक्षण । एवं पृष्ठस्तदा ग्राह ब्रह्मास्मीति न संशयः ॥
ब्रह्मत्वं ते कुतो यस्मात्त्वं शेषोऽसीति केशवः । अहं विशेषणीभूतो विशेष्यस्त्वमसि
प्रभो ॥ २७ ॥

त्वया विना न मे नाथ संस्थितिर्हि मनागपि । त्वं मे संधारकः स्वामी प्रेरकः सर्वबुद्धिदः
अतो ब्रह्माहमस्मीति विज्ञातं गुरुवाक्यतः । तवैवास्मि तवैवास्मि तवैवास्मीति निश्चयम्
वत्स कस्मान्न संप्राप्तः किं कुर्वन्मुवि संस्थितः । मानाप्राकृतदेहेन संबन्धः केन हेतुना
त्वच्छेषतां परित्यज्य देहोऽहमिति मन्दधीः । अन्तर्गतमहं त्वां च नाविदं पुरुषोत्तमम् ॥
यमात्मानं मन्यमानस्तस्य चाग्नेन संस्थितिः । अहमन्नमयो जातो ह्यन्नार्थं कृतवान्गतिम् ॥
मोग्यमन्नं शरीरं च भवा त्वत्तः पराङ्मुखः । तच्चिन्तया गतः स्वार्थात्कीनाशवशगोऽ-
भवम् ॥ ३३ ॥

स्त्रीभोगं कृतवान्नाथ त्वद्वास्परसविच्युतः । तेनाहं दुःखजालेन संवृतः कमलापते ॥
कुतः श्रीमद्वपुष्टानां रोचते मगवत्कथा । यथाऽहिविषिदुष्टस्य शर्करा कटुकायते ॥ ३५ ॥
काचकामलदोषेण शङ्कः पीतः प्रतीयते । अन्तर्गतस्तथा त्वं च प्राकृतेर्नावलोक्यसे ॥
मयाऽवमानितः स्वात्मा दुर्मानानीततन्द्रिणा । तेनाहं नरकारवातमभोज्यं पातनामयम् ॥
भ्रमन्नेकजन्मानि न सौख्यं लब्धवान्कचित् । अध ऊर्ध्वारोहेन (ण) र्वेदजालमुपागतः
वत्स तस्मात्कथं मुक्तो घोरसंसारसागरात् । मायारशनया बद्धस्त्रिगुण्या दुर्धितर्कया ॥
मगवंस्तव निर्हेतुदपया गतबन्धनः । उत्तीर्णोऽस्मि भवान्भोर्धिं दुस्तरं त्वत्कृपां विना ॥
करिष्ये चरणद्वंद्वकैकर्यं देव केवलम् । दास (स्य) भावनया भूयो भावयन्दासतां निजाम्
दास्यमेव स्वरूपं मे तत्त्यक्त्वा बन्धनं गतः । दासभावनया भूयो भावयन्दासतां निजाम्
प्राकृतं योऽयमुत्सृज्य भवत्सेवानुरूपकम् । संप्राप्तोऽस्मि निजं रूपं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥
जनोऽयं निर्गुणत्वाच्च निर्गुणं समुपैति हि । अतोऽहं निर्गुणं दास्यं करिष्ये निर्गुणः
प्रभो ॥ ४४ ॥

एवं विनिश्चयं श्रुत्वा त्यक्तैश्वर्यस्य सर्वतः । मुक्तकैवल्यभावस्य प्रपन्नस्य महामते ॥
आविश्चकार वदनोलासमन्तिमसत्फलम् । प्राप्येपु परमं प्राप्यं मोग्येपु परमं मतम् ॥
नातः परं कृपा विष्णोर्मुखोलासोऽवधिः स्मृतः । एतदन्तः समान्नायो ब्रह्मंस्ते व्याहृतो
मया ॥ ४७ ॥

ब्रह्मंस्ते सृष्टिव्यापारमन्ते न सफलं पुनः । मन्येऽहं परमैकान्ती भूत्वा मामुपयाति हि ॥
एकान्तिनामहं ह्यात्मा ममाऽऽत्मा स प्रकीर्तितः । तेनायं मम देशोऽयं सनाथो जायते
ध्रुवम् ॥ ४९ ॥

लक्ष्मीर्देवी ततस्त्वेनं कृपां कृत्वाऽवलोकयत् । पुत्रवत्तमुपाह्वीय ममार्जं मुखपङ्कजम् ॥
वत्स खिन्नोऽसि बहुशः संसारायतयात्रया । धन्योऽसि शरणं गत्वा संप्राप्तोऽसि निजा-
स्पदम् ॥ ५१ ॥

निवसस्व महामाग यथेच्छं पितृवेश्मनि । उक्त्वैवमनुरागेण स्तन्येनैवाभिपिच्य तम् ॥

कुरु कल्याणकैर्कर्यमावयोरनुरूपतः । स्वाधिकारं ददौ तस्मै मुक्ताय परमेश्वरी ॥५३॥
 पुरः स्थातुमशक्यं ते रूपलावण्यधर्षितम् । लक्ष्मीर्न्यवेशयत्पश्चात्तत्रापि प्रमया पुनः ॥
 मुष्टः सोन्दर्यमालोक्य जगाम शरणं तयोः । कृपया संस्थितः पार्श्वं नत्वा कृत्वा प्रद-
 क्षिणम् ॥ ५५ ॥

स्वरूपानन्दनिर्भिन्नो धन्यो धन्योऽहमवधीत् । परब्रह्मपदं प्राप्तो यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 एष ते कथितो ब्रह्मन्मार्गः संवसतेर्हरेः । गच्छन्ति वेष्णवा नूनं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 अचिरादिगतिश्चैषा वेष्णवानां महामते । कर्मिणो नैव गच्छन्ति योगिनो नैव पद्मज ॥
 परमैकान्तिकानां ह्येष स्मृतः पन्था न संशयः । अनेनैव च मार्गेण द्विपरार्धयुगः क्षये
 मानेवैष्यसि देवेश मन्दमनिरतो भव । तदाज्ञया धृतश्चैष दासवेपो मया द्विजाः ॥६०॥
 अनुसंधानसंसिद्ध्यै द्वयमन्त्रधरोऽभवम् । भवतामपि श्रीविष्णोराकाङ्क्षा यदि दर्शने ॥
 तदा तापादिकं कृत्वा ब्रह्मास्मीति विचिन्त्यताम् । नारायणोपदिष्टं वो ज्ञानमुक्तं
 द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥
 किं भूयः श्रोतुमुत्कण्ठा वर्तते भवतां हृदि । अन्तर्हितस्तदा देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 सरहस्यं परं ज्ञानमुपदिश्य विशेषतः ॥ ६४ ॥

इति श्रीपृष्ठद्वयविहितायां तृतीयपादे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७४१

समाप्तोऽयं ब्रह्मनारायणसंवादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

मुनय ऊचुः—

वयं धन्या वयं धन्या वयं धन्याः पितामह । येषां नो भगवान्साक्षादुपदेष्टाऽस्मनः
 पदम् ॥ १ ॥
 किं रहस्यं परं ज्ञानमुपदिश्य विशेषतः । नारायणो गतो ब्रह्मेस्तत्रः शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
 श्रीब्रह्मोवाच—

तत्त्वत्रयात्मकं ज्ञानं रहस्यं धर्म उच्यते । यमलब्ध्वा नरो नैति यत्पदं कालवर्जितम् ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं यो नाऽऽचरति मूढधीः । शुनः शोफेन नूनं स भवाब्धिं तर्तुमिच्छति ॥
 धर्ममूलमिदं सर्वं धर्ममूलं जनार्दनः । धर्मेण नीयते तस्मात्स्वं मूलं प्रति मानयः ॥ ५ ॥
 अयमेव परो धर्मो येन गम्यो भवेद्भरिः । येन न प्राप्यते विष्णुः स धर्मो मूलविच्युतः ॥
 हरिः सर्वस्वरूपेण सर्वात्मकतया स्थितः । अलक्ष्यस्तिष्ठते विप्राः प्राप्यते तेन संयुतः ॥
 न तदस्ति विना यत्स्यात्तेन भूतं चराचरम् । अतः प्राप्यतरं गम्यं भोग्यमस्ति हरिः
 स्वयम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मैव प्राप्यते विप्रास्तस्य तस्य स्वरूपतः । अनित्यत्वात्पदार्थानां सा प्राप्तिः साधने-
 रिता ॥ ९ ॥

ससीमं सार्द्धिकं सर्वं मायाकार्यमशेषतः । प्रकृतेः परिणामोऽयं सगुणः कार्यनिर्मितः ॥
 प्राकृतानां च जीवानामत्रैव सुखराशयः । मन्यन्ते ते नरास्तेन ह्यात्मनो मोक्षमेव हि ॥
 प्राप्यं भोग्यमनन्तं च तेन जातं मुनीश्वराः । तदर्थमाचरन्तीह धर्मानेव विशेषतः ॥१२॥
 आदौ कलेवरं प्राप्यं जाया प्राप्यतया मता । पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च धनं विद्या यशः

कुलम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रं सद्य मही राज्यं विजयः कामकौतुकम् । प्रतापोऽव्याहृतैश्वर्यं रूपयौवनमृतयः ॥
 स्वर्गो देवाधिपस्थं हि पूज्यत्वं बलपौरुषम् । परचित्तज्ञता सत्यसंकल्पः सर्वतो गतिः ॥
 निर्द्वन्द्वत्वमदीनत्वमित्याद्यामुष्मिकं च नः । प्राप्यं भोग्यं च गन्तव्यं मन्यन्ते कालवि-

च्युतम् ॥ १६ ॥

प्रकृतेर्गुणाचित्तेषु विभ्रान्तास्तथ्यभावतः । इदं ग्राह्यमिदं ग्राह्यमिति धावन्त्यप्यस्तुनि ॥
 प्राप्तिमस्यापि धर्मेण प्रवदन्ति मनीषिणः । अप्राप्यप्राप्तिरेवेयं हित्वा निःसीममव्ययम् ॥
 निवृत्तिमेव वेदोऽयमाहास्य क्षणविच्युतेः । तथोऽपि नित्यवस्तुनामनुरागवतामिह ॥
 संगोप्य ह्यात्मनो मार्गं प्रवृत्तिमनुशास्ति हि । बालानामिव संगोप्य मणिं काचमणिं

नृणाम् ॥ २० ॥

धर्मः प्रवृत्तिमार्गाख्यो ह्येको राजसत्तामसः । निवृत्तिमार्गः सत्त्वाख्यो द्वितीयो भगव-

क्षिप्यः ॥ २१ ॥

नारायणपरो धर्मः स च भागवतो मतः । ज्ञानपूर्वः स भवति जीवानां मोक्षसिद्धये ॥
 प्राप्यभोगतया विष्णोर्ज्ञानं ज्ञानविदो विदुः । साध्यसाधनरूपं हि विष्णुरेवेति वा

पुनः ॥ २३ ॥

अविच्छिन्नमुखं ब्रह्म दिव्यार्णन्तगुणास्पदम् । सर्वशक्तिमदव्यक्तं सर्वज्ञं सर्वकामदम् ॥
 तदर्थमेव कर्तव्यं सात्त्विकं प्रेमवृद्धये । प्रेम्णा यत्क्रियते पश्चात्परमेकान्तिकं हि तत् ॥
 सात्त्विकं वैष्णवं नाम प्राहुः प्रेमसमृद्धये । धर्मसौधनमृतोऽयं प्रतिबन्धकनाशनः ॥
 प्रेमोत्तरं तु यत्कर्म साक्षात्तत्प्राप्तिकारणम् । वक्ष्येऽहं मुनयस्तावत्सात्त्विकं देहशोधनम् ॥
 तत्राऽऽदावाह्निकं कर्म वैष्णवोचितमुच्यते । आप्रबोधं महाभागाः प्रस्वापान्तमशेषतः ॥
 प्रतिबुध्य निशामान्ते हरिनामावलीं जपन् । श्रीगुरोश्चरणाम्भोजं चेतसा चिन्तयन्मुहुः ॥
 स्वरूपं दिव्यलीलां च पार्षदान्सपरिच्छदान् । विमुक्तमण्डपं देवीं पद्मजां प्रणभेद्बुधः ॥
 स्वातन्त्र्यं स्वामिनः स्वस्य पारतन्त्र्यं विचिन्तयेत् । प्रपन्नमात्मनो रूपं प्राप्यं कैकर्थ-

मच्युतम् ॥ ३१ ॥

महाकारुणिकं देवमात्मानमपकारिणम् । स्वामिनं विद्यया युक्तमविद्यानिलयं तथा ॥
 स्वकर्तृत्वं विनिर्धूय कर्तारमनघं हरिम् । दास्यं करिष्ये मनसा वचसा देहकर्मणा ॥३३॥
 दासोऽहं मनसा चैव वचसा नैच्यभावनम् । कर्मणा मन्दिरालेपसेकालं करणक्रिया ॥
 नाहमन्यत्करिष्यामि श्रीशसंबन्धवर्जितम् । देहयात्रामपि हरेर्नैव संबन्धवर्जिताम् ॥३५॥

नादासभावनं वाचा मनसाऽपि च संस्पृशे । नादासवेशं कृच्छ्रेऽपि करिष्ये दीन-
वत्सल ॥ ३६ ॥

संसारसर्पमीतोऽहमनन्यशरणोऽभवम् । इति संकल्प्य पूतात्मा प्रक्षाल्य चरणौ मुदा ॥
रात्रिवासः परित्यज्य शुचौ स्वासनमात्मनः । पातयेत्तत्र चाऽऽधारशक्तिं स्मृत्वा नमे-
दबुधः ॥ ३८ ॥

आचम्य केशवाद्यैश्च महामूतं च संस्मरेत् । भविकुण्ठं पार्षदांश्च नित्यमुक्तान्विचि-
न्तयेत् ॥ ३९ ॥

परम्परां गुरोः स्मृत्वा न्यासध्यानं विधाय च । प्रजपेन्मन्त्रराजं च द्विमन्त्रं च विशेषतः ॥
पठेच्च पौरुषं सूक्तं श्रीसूक्तं नामकीर्तनम् । महापुरुषविद्यां च दासोऽहमिति भावयेत् ॥

दासोऽहं स्वामिसेवार्थं देहयात्रां विधानतः । प्रवर्तयिष्ये सततं प्रीणानु पुरुषोत्तमः ॥
प्रागेव सूर्यसंदर्शाच्छिरः प्रावृत्य वाससा । नैर्ऋत्यां ग्रामतो दूरं गच्छेन्मलविमुक्तये ॥

अयज्ञीयैरानाद्वैश्च तुणैः संछाद्य मेदिनीम् । निरुच्छ्वासो गतालापो मलमूत्रं परित्यजेत् ॥
दिवासंध्यासु कर्णस्थत्रहसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्वाक्षिणामुखः ॥

पवित्रमुपवीतं च दक्षिणे श्रवणे द्विजाः । मलमूत्रपरित्यागे कुर्यान्निरपतमानसः ॥ ४६ ॥
दर्भः स्थानविशेषेपु पवित्रत्वं प्रयाति हि । चक्रं प्रच्छन्नमन्यच्च बाहुमूलेऽवधारितम् ॥

छायायामन्यकारे च रात्रावहनि वा द्विजाः । यथाशुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधामयेषु च ॥
गृहीत्वा जलपात्रं तु विष्णुमूत्रं कुरुते यदि । तज्जलं मूत्रसदृशं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

मलमूत्रं त्यजेद्विप्रोऽकृत्वा कर्णे च मूत्रकम् । मलवत्तत्परित्यज्य नवसूत्रधरो भवेत् ॥
उत्तार्य तुलसीकञ्जमाले वैष्णवसत्तमः । मलमूत्रपरित्यागं नैत्यिकं तु समाचरेत् ॥ ५१ ॥

सूतके प्रेतकार्ये च तैलाभ्यङ्गे च भोजने । शयने तुलसीमालामधूर्त्वं समाचरेत् ॥ ५२ ॥
गृहीतलिङ्गमन्यत्र मृद्भिरभ्युक्ष्यतेर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं नित्यं शौचमथाऽऽचरेत् ॥ ५३ ॥

यस्मिन्देसे तु पक्षीयं वा च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्पात्तया शौचं विधी-
यते ॥ ५४ ॥

तीर्थे शौचं न कुर्वीत न तत्रोद्धृतवारिणा । रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनु-
द्धृतेः ॥ ५५ ॥

आपद्येतत्प्रकर्तव्यं पात्रामावे न वै सदा । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थं मन्त्रैर्जलविलोडनैः ॥
विभीतकमिता देया मृन्मूत्रोत्सर्गकर्मणि । आर्द्रामलकमात्रा वा मूत्रशौचे तु मृत्तिका ॥

एका लिङ्गे करे तिस्रः पादयोर्मृत्तिकाद्वयम् । मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रशौचं निबो-
धत ॥ ५८ ॥

मूत्रास्तु द्विगुणं शुके मेषुने त्रिगुणं भवेत् । एवं शौचं भवेत्पुंसां मलमोक्षे निबोधत ॥
तिस्रोऽपानेऽथवा पञ्च सप्त वेति ध्वजे पुनः । एकं चाथ द्वयं वा स्यात्करयोर्दश

मृत्तिकाः ॥ ६० ॥
विंशतिर्वा भवेद्विप्राः पादयोः सप्त सप्त च । चतसस्तु मुदो देयाः कृत्वा तु नक्षत्रो-

धनम् ॥ ६१ ॥
१ ख, 'थ मृत्तिका च ।

[७ सप्तमोऽध्यायः]

एतच्छौचं गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् । द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं
 भवेत् ॥ ६२ ॥
 श्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं निशि तथा स्मृतम् । पादशौचं पथि भवेत्सर्वेषामेव निश्चयः ॥
 धारया च न कुर्वीत शौचं शुद्धिमभीप्सुना । चुलकेनैव कर्तव्या हस्तशुद्धिर्विधानतः ॥
 मूत्रोत्सर्गं द्विजः कृत्वा न कुर्याच्छौचमात्मनः । मोहात्स तु त्रिरात्रेण जलं पीत्वा
 शुचिर्भवेत् ॥ ६५ ॥
 मुञ्चानस्य गुदस्रावो यदि स्याद्वायुवेगतः । ततः कृत्वोपवासं तु पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 शौचयत्नः सदा कार्यो वैष्णवेन विशेषतः । आराध्यते यतो विष्णुः साक्षात्कैवल्य-
 भाजनः ॥ ६७ ॥
 शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः । कैकर्याथं भगवतो देहशुद्धिं समाचरेत्
 वेहशुद्धिर्द्विधा ज्ञेया स्वभावाच्च निमित्ततः । स्नानादौ तु स्वभावेन स्पर्शादौ स्याद्वि-
 मित्तजा ॥ ६९ ॥
 वसाशुकमसृङ्मज्जामूत्रविदकर्णविण्णखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदा द्वादशैते नृणां
 मलाः ॥ ७० ॥
 तेषां चाथ विशुद्धयश्च स्नानं मुद्रोमयाम्भसा । मन्त्रैस्तीर्थोदकैः कुर्यात्प्रत्यहं भगवत्परः ॥
 तीर्थादौ स्नानशुद्धयर्थं गत्वा पादौ विशोध्य च । घर्त्मीकाद्वरध्वाराहस्तादाहृत्य
 मुक्तिकाम् ॥ ७२ ॥
 घृदमादाय मूलेन गायत्र्या प्रोक्ष्य साधकः । द्विधाकृत्य सरित्तीरे मार्गेकं तु निधाय च ॥
 मार्गेकेन शरीरस्य शुद्धिं कुर्याद्विचक्षणः । मलस्नानमिदं प्रोक्तं प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
 ध्यात्वा श्रिया समासीनं भूमिस्थं मागमाहरेत् । तं विमज्ज त्रिधा मन्त्री शुद्धिमिच्छ-
 न्सदैहिकीम् ॥ ७५ ॥
 मणिबन्धे पाणितले चाङ्गुलीषु निवेशयेत् । तलस्थमार्गं संप्रोक्ष्य मूलेनैवाभिमन्त्र्य च ॥
 अक्षमन्त्रेण दिग्बन्धमाचरन्भ्राम्य पातयेत् । अङ्गुलीस्थेन मार्गेन कक्षस्थताद्विलेप-
 चेत् ॥ ७७ ॥
 मणिबन्धस्थमार्गेन हृदयादूर्ध्वमुल्लिखेत् । तोये तीर्थं प्रकल्प्याय प्रापाद्देयमनुस्मरन् ॥
 स्नानाङ्गमूता संशुद्धिर्नित्या स्वामाविकी भता । मनुष्यास्थिवसां विष्टामार्तवं मूघरे-
 तसी ॥ ७९ ॥
 अजीर्णं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् । ध्यात्वा प्रमृज्य चैलादीनाचम्य स
 शुचिर्भवेत् ॥ ८० ॥
 तान्येव स्वानि संस्पृश्य पुनः स्यात्परिमार्जनम् । असंस्कृतं द्विजं स्पृष्ट्वा विष्णुनिन्दा-
 परापणम् ॥ ८१ ॥
 पातयित्वा विकर्मस्थं सर्वासा जलमाविशेत् । ज्ञानादज्ञानतो वाऽपि विष्णुनिन्दा-
 परापणम् ॥ ८२ ॥

ब्राह्मणं पातितं स्पृष्ट्वा समानं शौचमाचरेत् । अवैष्णवस्य संस्पर्शो भाषणं पङ्क्तिमो-
जनम् ॥ ८३ ॥

अधोगतिं नयत्येतं तस्मात्तं परिवर्जयेत् । चरणाभृतपानेन विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ ८४ ॥
श्रीवैष्णवाङ्गघ्निसंस्पर्शादात्मनः शुद्धिमाचरेत् । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां
गतोऽपि वा ॥ ८५ ॥

संस्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सद्यः शुद्धिमवाप्नुयात् । अतो मागवतं तीर्थं तीर्थं भगवतोऽपि हि
समं पश्येत्तु मतिमाञ्जुष्टिकामो विशेषतः । वैष्णवस्य तु विप्रस्य शङ्खचक्राङ्गधारिणः ॥
पादोदकं च निर्माल्यं निषेव्य शुचितां व्रजेत् । स्नानशुद्धिर्भवेदस्य यदा पादोदकं स्वके ॥
विप्रस्य विष्णुभक्तस्य यः स्नेहादेव धारयेत् । एवं शुद्धिं विधायऽदौ मृदा मन्त्रैश्च
वैष्णवः ॥ ८९ ॥

श्रीशार्चनाङ्गभूतं च स्नानं कुर्यात्सरिजले । स्वशास्त्रोक्तविधानेन कुशानादाय वारिणा ॥
स्मृत्या भगवतो रूपमात्मनो दासरूपताम् । प्रातरुत्थाय यो विप्रो वैष्णवः स्नानमा-
चरेत् ॥ ९१ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् । अस्नात्वा नाऽऽचरेत्कार्यं जपहोमादि-
किञ्चन ॥ ९२ ॥

क्लिद्यन्ति हि सुपुत्रादीनीन्द्रियाणि क्षरन्ति हि । दन्तधावनिकं कर्म स्नानात्पूर्वमथाऽऽ-
चरेत् ॥ ९३ ॥

तदकृत्वा तु यः स्नाति तस्य स्नानं तु निष्फलम् । अविद्वान्स्नानकाले तु यः कुर्याद्वन्त-
धावनम् ॥ ९४ ॥

पापीयानरौखं याति विष्णुशपहतो ध्रुवम् । आराधने भगवतो मुक्तात्पूतिं समुत्सृजन् ॥
दासः कित्विपमाप्नोति प्रतिकूलमथाऽऽचरन् । प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमा-
हितः ॥ ९६ ॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः । तिक्तं कपायं च तथा कटुकं कण्टका-
न्वितम् ॥ ९७ ॥

क्षीरिणो वृक्षगुल्मादेर्भक्षयेद्वन्तधावनम् । द्वादशाङ्गुलमानं स्याद्विषाणां दन्तधावनम् ॥
क्षत्रविद्विशद्वजातीनां नयपट्चतुरङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानं स्यान्नारीणां दन्तधावनम् ॥
नैऋत्यां निक्षिपेत्काष्ठं दन्तोलेखं विधाय च । इट्कालोदघापाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ॥
मुक्त्वा चानामिकाङ्गुली वर्जयेद्वन्तधावनम् । दक्षिणामिमुखो नाद्याञ्जलीं धवकदम्बकम् ॥
तिन्दुकेद्भुदवन्धूकमोचार्कस्नुहिजम्बुकम् । कौर्पासं दन्तकाष्ठं च श्रीकामः सततं त्यजेत् ॥
नादण्डं न त्वचा हीनं नाप्रशस्ततरुद्भवम् । रनुहीकिंशुकश्यामाकशाल्मलीनिम्बगुग्गु-
लान् ॥ १०३ ॥

कारञ्जकोविदारांश्च वर्जयेद्वन्तधावने । श्लेष्मातकशमीपीलुपिप्पलं तिलकं तथा ॥
शिथुनिगुण्डित्वक्सारकरवीरशिरीषकम् । बदरीं चैव चित्रां च वेणुं पालाशशिशपम् ॥
वर्जयेत्कुशकाशांश्च मालतीमपि वैष्णवः । कुशकाशपलाशांश्च शिशपां यस्तु भक्षयेत् ॥

तावद्भवति चाण्डालो यावद्दूनां न पश्यति । पालाशमासनं यानं दन्तकाष्ठं च पादुके ॥
वर्जयेत्तु प्रयत्नेन शमीमश्वत्थमेव च । पूतिगन्धाम्लमधुरं सच्छिद्रं दन्तधावनम् ॥ १०८ ॥
अज्ञातपूर्वं पञ्चाह्यं युग्मपणं तु वर्जयेत् । सकामैः कामनायोगादकामैर्विधृतानि हि ॥
वर्ज्यान्पि द्विजश्रेष्ठा विचिन्त्यानि मनीषिभिः । अपामार्गः प्रशस्तोऽयं दन्तधावन-
कर्मणि ॥ ११० ॥

तदभावे तु शस्तानि काष्ठानि द्विजसत्तमाः । कुशकाशपलाशं च शिशुशिशपकानि च ॥
वर्जयेदङ्गुलिं चापि दन्तशुद्धौ दिनोदयम् । अङ्गारवालुकापर्णतृणवस्त्रनखादिभिः ॥
न कुर्याद्दन्तकाष्ठं च वैष्णवो दूषिते दिने । श्राद्धाहे जन्मदिवसे व्रते चैवोपवासके ॥
द्वादश्यां रविवारे च चन्द्रनाशे तु वर्जयेत् । नन्दासु च नवम्यां च द्वादश्यां मौमवासरे ॥
दन्तकाष्ठं न कुर्यात् चामायां तु विशेषतः । काष्ठाभावदिने शुद्धिं कुर्यात्पर्णादिभिर्द्विजः
जिह्वोल्लेखस्तु कर्तव्यः काष्ठेनापि सदैव हि । अलामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ
तथा ॥ ११६ ॥

अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम् । प्रक्षाल्य मक्षयेत्काष्ठं प्रक्षाल्यैव विसर्जयेत् ॥
मन्त्रेणैव तरोर्ग्राह्यं दन्तकाष्ठं विपश्चिता । आयुर्धूलं यशो वचः प्रजाः पशुवसूनि च ॥
ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते । पतितान्त्यजपाखण्डिदेवाजीवरजस्थलाः ॥
भिषक्पातकिचाण्डालान्न पश्येदन्तधावने । हरिनिन्दारतो नित्यं शङ्खचक्रविदूषकः ॥
जलं च दन्तकाष्ठं च तद्भस्त्राक्षैश्च संस्पृशेत् । भगवत्सन्निधीकृत्य दन्तकाष्ठं तु वैष्णवः ॥
प्रसादबुद्ध्या गृहीयान्न स्वातन्त्र्येण वैष्णवः । दन्तान्विशोध्य मतिमान्स्वगुरुं चिन्त्य
चेतसा ॥ १२२ ॥

सपवित्रो विशेषद्वारि स्नानार्थं साधकोत्तमः । कुशैः पूतं मवेत्स्नानमभावे काश उच्यते ॥
दूर्वापवत्रीहिभिर्वा तुलसीपल्लवैस्तथा । यावद्भगवतः पादपूता तुलसिका भवेत् ॥ १२४ ॥
तावदन्यैः प्रकर्तव्यं स्नानं स्नानपरोर्द्धजे । कुशादीनामभावे तु कमात्काशादप्यो मताः ॥
कुशा एव समाख्याता मुख्याः स्नानादिकर्मणि । न तथा तुलसी ज्ञेया तदभावे समा
मता ॥ १२६ ॥

न स्नानादिक्रिया कार्या तुलसीदलवर्जिता । विष्णोः प्रसादजननी साक्षात्तुलसिका मता
न तथा कमलादीनि कमला या द्विजातयः । अनाकारित एवायं तुलसीकानने हरिः ॥
नित्यं निवसते विप्रा अशुचावपि भूतले । न यत्र तुलसी शाखा शुष्कं वा तुलसीदलम्
विप्राणामपि तत्स्थानमासुरं परिकीर्तितम् । तुलसीवितपच्छायामाभित्य यजते हरिम् ॥
तस्य पुण्यस्य माहात्म्यं नाहं वक्तुमलं मनाम् । तुलसीमूलमृत्क्षेपं महापातकनाशिनी ॥
यामुद्बहन्मृतोऽरण्ये मुच्यते यमशासनात् । न तथा गोमयेः शुद्धिः प्राशितैर्गव्यपञ्चकैः ॥
यथा तुलसिकामूलमृत्प्रायां शुचिता द्विजाः । ऊर्ध्वपुण्ड्रादिभिर्वैधै धृतं चेतुलसीरजः ॥
मुच्यते भवपाशेन पादतीर्थं प्लुतं यदि । द्विजातिभिः सदा सेव्या तुलसी विष्णुवल्लभा
शालग्रामशिलापूजा यां विना नैव जायते । तस्मादप्यु सदा धार्या स्नानकाले विशेषतः
तुलसी मृत्तिकालेपे मार्जने तुलसीदलम् । कुशास्तु नामसाः श्रेष्ठा यातयामा न ते
मताः ॥ १२६ ॥

नियोज्यास्ते समस्तेषु कर्मस्वच्छान्तमेव च । मासे नमस्यमायां तु कृतो दर्माश्चयस्तु यः ॥
अयातयामः स ज्ञेयो यावदब्दं भवेत्पुनः । शुचिभूत्वा शुचौ देशे स्थित्वा पूर्वोत्तरा-
मुखः ॥ १३८ ॥

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः । विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ॥
दहस्व सर्वपापानि दर्म स्वस्तिकरो भव । हुमन्त्राय फडित्युक्त्वा भूमेर्दर्मान्समुद्धरेत् ॥
तैरेव सर्वं कुर्वीत विप्रो मन्त्रैश्च वैष्णवम् । यावत्तीर्थं भवेद्यत्र तावदन्यत्र वारिणि ॥
न स्नायादमलप्रज्ञा आज्ञेयं मामकी द्विजाः । स्नातुं संचिन्तितं तीर्थं सर्वं पितृदिवौकसः ॥
यान्ति पूर्वं स्नातुवत्ततोयग्रहणालिप्तया । ततोऽन्यद्यद्यसौ गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि ॥
देवखातनदीस्रोतःसरःसु स्नानमाचरेत् । सत्स्वन्येष्वपि तीर्थेषु स्नायात्पादजले हरेः ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । शालग्रामशिलातोये योऽभियेकं समाचरेत् ॥
स्नातस्यापि न संशुद्धिः सर्वतीर्थेषु भूसुराः । विना पादोदकं विष्णोर्वैष्णवस्य विशेषतः ॥
अन्यतीर्थं भवतु वा माऽस्तु वा भूयतां वचः । महाभागवतैर्धार्यं स्नाने पादोदकं हरेः ॥
संकुले तीर्थखातस्य न स्नायाद्दुष्टसंकुले । दर्महीनोऽन्यचित्तस्तु न नम्रो न शिखां
विना ॥ १४८ ॥

अवैष्णवेषु पश्यत्सु शाक्तकापालिकेषु च । न स्नायान्नाऽऽनयेन्नरं पूजायै वैष्णवो जनः ॥
यावन्न दुष्टसंघातो नानादेवनिषेधकः । आगच्छेत्तावदेवायं स्नायाद्वासोद्वयेन वा ॥ १५० ॥
संशोध्य वैष्णवैर्मन्त्रैर्जलेष्वावाह्य केशवम् । पूतं विमाष्य चक्रेण स्नायादनवलोकयन् ॥
श्रीविष्णुचरणाम्भोजसुतपीयूषधारया । प्लावितं तीर्थपानीयं विचिन्त्य स्नानमाचरेत् ॥
तत्रैव वीरजातोऽयं कीकटेऽपि पुत्रकाः । यत्र नारायणायेति मनसा श्रोत्रेन्मनुम् ॥
श्लेच्छदेशेऽशुचौ स्थाने खरमार्जारदूषिते । उपित्वाऽवैष्णवैर्वापि नाम्ना शुद्धिः प्रकी-
र्तिता ॥ १५४ ॥

पञ्च वा सप्त वा पिण्डान्स्नायादुद्धृत्य वारिणि । अम्बुकुद्दुष्कृतांशेन स्नानकर्ता न
लिप्यते ॥ १५५ ॥

रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये । व्रतेषु चैव पथीषु न स्नायादुष्णवारिणा ॥ १५६ ॥
न स्नायाच्छूद्रहस्तेन मयमांसनिषेविणा । आहतैरेकहस्तेन चोद्धृतैर्ब्राह्मणैरपि ॥ १५७ ॥
नाभिमात्रे जले गत्वा चाखेणाऽऽरक्ष्य सर्वतः । प्राणानायम्य संचिन्त्य तीर्थानि रवि-
मण्डले ॥ १५८ ॥

जले पद्कोणमुल्लिख्य बीजं मध्ये विचिन्त्य च । अष्टपत्रं बहिस्तस्य पङ्कजं केसरोज्ज्व-
लम् ॥ १५९ ॥

विचिन्त्याऽऽधारमारम्य पीठदेवाननुत्तमान् । स्वेष्टदेवं धिया सार्धमावाह्य विमले जले ॥
मानसैरुपचारैस्तु संपूज्य पुरुषोत्तमम् । जले संचिन्त्य तत्तेजो ह्यान्तरीकृत्य मुद्रया ॥
अभिमान्य जलं विष्णुगायत्र्या प्रणवेन च । आपो अस्मानिति स्मृत्वा इदं विष्णुरिति
द्विजाः ॥ १६२ ॥

भीमूक्तं विष्णुसूक्तं च मूलविद्यां प्रयोज्य च । संपोक्ष्य तुलसीयुक्तं मुद्रया कुम्भसंज्ञया ॥

स्मरन्गुरुपदाम्भोजमम्भसि स्नानमाचरेत् । प्रवाहामिमुखं स्नानं गृहे सूर्यमुखं चरेत् ॥
 स्नात्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेदधमर्षणम् । स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा संध्यां कुर्याद्वि-
 धानतः ॥ १६५ ॥

जले जलेन पुद्गाणि कृत्वा द्वादशसंख्यया । शिखाभावध्व मूलेन गायत्र्या मौनमाश्रितः
 ॐ लं केशवाय नमः प्रोच्य तथा नारायणाय च । माधवाय नमश्चैवमाचमेत्सर्व-
 कर्मणि ॥ १६७ ॥

गोविन्दाय नमस्तद्वद्विष्णवे च नमो वदन् । कपोलयोर्द्वयोश्चैव विदध्यात्परिभार्जनम् ॥
 मधुसूदनाय नमो वदंस्त्रिविक्रमाय च । ओष्ठयोः स्पर्शनं कुर्याद्दामनश्रीधरो तथा ॥
 ऊर्न्तो नमोन्तो ताराद्यौ ताभ्यां संमार्जयेत्तथा । हृषीकेशेन करयोः पद्मनाभेन पादयोः
 जलेन स्पर्शनं कृत्वा मूर्ध्नि दामोदराय च । मार्जयेत्कुशवारिभ्यामेभिरङ्गानि संस्पृशेत्
 संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः । पुरुषोत्तमोऽधोक्षजो नृसिंहोऽच्युत एव च ॥
 जनार्दन उपेन्द्रश्च हरिः कृष्णश्च मूर्तयः । आस्ये नसि त्वेकमेकमक्ष्णोर्द्वौ द्वौ च कर्णयोः
 हृदि नामौ त्वथैकैकमुदरे मस्तके तथा । भुजयोर्द्राविति प्रोक्तो विधिराचमने सुताः ॥
 आचामेत्सर्वकार्येषु स्नाने दाने सुरार्चने । संस्पर्शे भाषणेऽस्तसु मुक्त्वा पीत्वा च चर्चणे ॥
 रेतोमूत्रशक्नुमोक्षे ह्यधोवायुविमोक्षणे । परिश्रमेऽनृते हास उच्छिष्टजनसंगमे ॥ १७६ ॥
 उच्छिष्टस्पर्शनेऽमेध्यदर्शने चाशुपातने । रक्तकेशमलस्पर्शे जृम्भायां स्वप्नदर्शने ॥ १७७ ॥
 छिन्नाङ्गीयनसंक्रोधेष्व्वाचामेच्छुद्धिकाम्यया । उपक्रमोपसंहारे कर्मणो नीविष्यन्धने ॥
 केशवादिभिराचम्य सद्यः शुद्धिमवाप्नुयात् । अकृत्वाऽऽचमनं विप्रो न कर्मफलमाप्नु-
 येत् ॥ १७९ ॥

पथाऽभिषेकजा शुद्धिर्बहिरेव प्रजापते । मन्त्रपूतजलेस्तद्वद्व्याचामे ह्यन्तरा शुधिः ॥
 प्राणायामं ततः कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा । नारायणं स्मरन्देवमधमर्षणमाचरेत् ॥ १८१ ॥
 शिखां मूलेन संबध्य स्वशास्त्रोक्तविधानतः । संध्यां कृत्वा हरिं ध्यात्वा सूर्यमण्डलम-
 ध्यगम् ॥ १८२ ॥

सूर्यमण्डलमध्यस्थमरविन्दकृतासनम् । पीनायतचतुर्बाहुमुत्पलस्रजमच्युतम् ॥ १८३ ॥
 परारिगदयोपेतमुत्फुलकरपङ्कजम् । श्रीनिकेतं श्रियं तद्वदनपद्मरुचिं स्मरेत् ॥ १८४ ॥
 गायत्रीं वारिसंस्नातो न स्मरेद्यदि केशवम् । न लभेत्कर्मसंसिद्धिं येन याति हरेः
 पदम् ॥ १८५ ॥

अनर्हः कृतशीचोऽपि विना नारायणस्मृतिम् । तस्मात्सर्वत्र संयोज्यं मगवत्स्मरणं
 सदा ॥ १८६ ॥

पथाऽतिदूरमाख्यातं कर्मज्ञानविवाजितम् । तथाऽतिदूरमध्युक्तं विना विष्णुस्मृतिं द्विजाः
 गायत्रीधारिसंस्नातः प्रणवेर्निर्मलीकृतः । विष्णुस्मरणसंस्क्रतो ह्यर्हः सर्वेषु कर्मसु ॥ १८८ ॥
 भजयेद्विष्णुदेवत्वां गायत्रीं वेदमातरम् । अष्टाक्षरेण मूलेन ब्राह्मणः शुद्धिकाम्यया ॥

मुनय ऊचुः—

सविता देवता देव्या गायत्र्याः श्रूयते पितः । कथं सा विष्णुदेवत्या संशयं नः पराणुदा ॥

श्रीब्रह्मोवाच-

आदित्ये पुरुषो योऽसावहमेवेति निश्चितम् । आदित्यस्य शरीरत्वादमेदं श्रुतिरुज्जगौ ॥
सवितृनामको विष्णुः सवितृस्थो विचार्यताम् । सविता देवता तेन गायत्र्याः ख्यायते

बुधेः ॥ १९२ ॥

न स्वतन्त्रतया देवो गायत्र्याः सविता मतः । नारायणादेव सर्वमुत्पन्नं श्रुतिरुज्जगौ ॥
तस्मान्नारायणस्वामि यत्किञ्चिद्दृश्यते जगत् । अतो नारायणपरं ज्ञानं कर्म तपः

श्रुतिः ॥ १९४ ॥

सूर्येन्द्राग्नीन्विधिं सोमं रुद्रं वायुं क्षितिं जलम् । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ

एव च ॥ १९५ ॥

विभूतयो हरेश्चैता मद्रपीठतया स्थिताः । तद्वभेदतयोपास्या मुमुक्षुभिरहर्निशम् ॥ १९६ ॥
शङ्खचक्रगदोपेतः किरीटी कुण्डली तथा । सूर्यमण्डलमध्यस्थः सूर्यभेदेन चिन्त्यते ॥

धीनां प्रवर्तकत्वं हि साक्षान्नान्यत्र युज्यते । य आत्मनीति वाक्येन हरिरात्मतया मतः ॥
गायत्र्याऽशेषभूतानामादित्यश्चक्षुरुत्तमम् । इति पीठतया विष्णोरादित्यः प्रतिपद्यते ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽचिनुमर्हति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विद्वधा-

त्यजः ॥ २०० ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते । लभते च ततः कामान्हरिणा विहितान्-

तान् ॥ २०१ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति भक्ता यान्ति हरेर्हरिम् ॥
अव्यक्तं सर्वभूतस्थमात्मानं तमबुद्धयः । परं नैवाभिजानन्ति शरीरेष्वात्ममानिनः ॥

अतो नाऽऽत्मानमात्मस्थं सत्यसंकल्पमच्युतम् । नित्यानन्दगुणोपेतं सर्वज्ञमवधिं हरिम् ॥
प्राप्यं भोग्यं परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति कदाचन । तस्मान्नित्यपदाकाङ्क्षी गायत्रीं विष्णुदे-

वताम् ॥ २०५ ॥

आराधयति सर्वत्र विधिरेव द्विजातयः । व्यापको मगवानेप व्याप्यं सर्वं चराचरम् ॥
न तद्वक्ति विना यन्मण्डपसुदेवेन किञ्चन । ब्रह्मा शङ्करश्च रुद्रश्च गणेशो भास्करस्तथा ॥

विचिन्त्या वासुदेवस्य तनुभूता विभूतयः । चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाजलजधारिणः ॥
नान्यं देवं नमस्कुर्वन्तिच्छरीरतया विना । पृथक्त्वेनार्चयन्तो वा मामकास्ते प्रकीर्तिताः

हरेः पीठा हरेर्दासा हरिशेषा द्विजातयः । पृथग्भूताः कथंभूता उपास्या मुक्तिमिच्छता

कैकर्यं वासुदेवस्य मुक्तिमिच्छन्ति तत्पदे । कथं तेरितरे सेव्यास्तदीयत्वमिति विना ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे सदान्तरिखण्डे नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ २९५२ ॥

अथ तृतीयाध्यायेऽष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोवाच—

महापादः सममवपुरा वे मुनयो ननु । विस्तृताः किमिदानीं तं संक्षेपात्प्रवदामि यः ॥

मुनिः कहोलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । आत्मशब्दः समादिष्टः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-
रपि ॥ २ ॥

ब्रह्मशब्दः समाख्यातः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि । सर्वान्तरश्च यः साक्षादपरोक्षः प्रकीर्तितः ॥
तमाचक्ष्व महाभाग प्राप्यभोग्यतया स्थितम् । उपास्यभूतं सर्वेषामात्मानं परमेश्वरम् ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरात्मा परमात्मा प्रकीर्तितः । शोकमोहजराभृत्युदेहधर्मानतीत्य यः ॥ ५ ॥
एतैः संसृष्टमात्मानं क्षेत्रज्ञं चाप्यतीत्य यः । संस्थितो न विना येन क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मनाम् ॥
विदित्वा चैनमात्मानं ब्राह्मणाः स्वान्तरस्थितम् । पुत्रवित्तैषणां हित्वा तथा लोकै-
षणामपि ॥ ७ ॥

यदर्थं सकलं हित्वा कृत्वाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनं कृत्वा मिक्षार्थं च चरन्ति हि ॥
प्रेर्यमात्मानमाज्ञाय प्रेरकं पुरुषं परम् । निर्विद्य सर्वतस्तस्य चोपासाचकिरे द्विजाः ॥ ९ ॥
चाक्रायण उषस्तस्तं भूयः पप्रच्छ सादरम् । याज्ञवल्क्यं महात्मानमुपासार्थमकल्पयम् ॥
ब्रह्मन्ब्रह्मापरोक्षं यत्साक्षात्सर्वात्मसंस्थितम् । कतमः सोऽन्तरात्मेति समाचक्ष्व पथा-
तथम् ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

यः प्रयोजनरूपेण सर्वं सर्वत्र जायते । तत्साक्षादपरोक्षं हि शारीरात्माध्यासाधकः ॥ १२ ॥
अपानिति ह्यपानेन व्यानेन व्यानिति ह्यपि । उदानेनोदानिति च समानेन समानिति ॥
स आत्मा ह्यान्तरः साक्षाद्ब्रह्म सर्वत्र संस्थितम् । स एव सर्वनामाऽसौ दृष्टिभ्रवण-
चेतसाम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मा भोता चेतयिता न तं पश्यति कश्चन । अतो ब्रह्मा ह्यब्रह्मोऽयमभुतश्च शृणोति हि
अविज्ञातो हि विज्ञाता ह्यमतो मनुते मुने । चिद्विज्ञृतसंघस्थं सर्वेषां स हि कारणम् ॥
एवं भुत्वाऽन्तरगतं भगवन्तं मुनीश्वराः । संदिहानाः पुनस्तत्र ह्यमच्छन्मुनिपुंगवम् ॥
याज्ञवल्क्यं महाप्राज्ञमात्मतत्त्वबुभुक्षुस्तवः । कार्यजातमिदं सर्वं नैकरूपं कदाचन ॥ १८ ॥
परिणामकृतानेकविचित्रावस्थया स्थितम् । ओतं प्रोतमिदं कस्मिन्पटवत्परिनिष्ठितम् ॥
इति विज्ञानुकामा हि गार्गी वाचक्रुर्वी पुनः । पप्रच्छ कस्मिन्संप्रोतमोतमेतच्चराचरम् ॥
तामाह भगवान्वापावोतं वायुश्च कुत्र हि । आकाशे स च कस्मिन्निह अन्तरिक्षे निशा-
मय ॥ २१ ॥

कुत्रान्तरिक्षं घोलोके घोलोकः कुत्र सत्तम । आदित्यलोके कुत्रापं चन्द्रलोके च
कुत्र सः ॥ २२ ॥

नक्षत्रलोके कस्मिन्स देवलोके च कुत्र सः । गन्धर्वलोके सोऽप्यस्ति कस्मिन्लोके प्रजापतेः
लोकः प्रजापतेर्गार्गी ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितः । । स च कुत्रेति मा गार्गी ह्यतिप्रश्नं प्रयो-
जय ॥ २४ ॥

ब्रह्मण्येवाखिलाधारे ह्योतं प्रोतमिदं जगन् । तन्तुध्रुव पटो गार्गी तस्मादेव परो मतः ॥
सद्रूपेण स्थितस्यास्य ह्युपादानतया हरिः । निर्विशेषतया स्वस्मिन्स्थितं विश्वमशेषतः

पटवद्वाकरोत्येतन्नामरूपविभागवत् । हर्षधीनतया चास्य स्थितिर्नियमनं तथा ॥२७॥
तस्माज्जिज्ञास्यमेवायमुपास्यः सर्वथा च सः । सूत्रभूतोऽयमेवैकस्तथाऽन्तर्यामिरूपतः ॥
स्थितः सर्वत्र मुनयो हरिरेव न संशयः । प्रविश्यान्तर्यमयति सर्वभूतानि सर्वतः ॥ २९ ॥
स्वव्याप्यैस्तैरविज्ञातः शरीरैश्चिदचिद्विधैः । उद्दालको याज्ञवल्क्यमपृच्छत्सूत्रमन्ति-
कम् ॥ ३० ॥

तैथाऽन्तर्यामिणं ब्रूहि याज्ञवल्क्येत्युवाच सः । श्रुतं वेदनमाहात्म्यं कबन्धात्काप्यसन्नम् ॥
स ब्रह्मदेवदेवात्मयज्ञवित्स्याच्छृणोति यः । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राणः सूत्रमुक्तमिहारुणे ॥
भूतानि सर्वाण्यङ्गानि प्राणा विव्यानि सन्ति हि । स च प्राणो महामाग संहृष्टो
ह्यन्तरात्मना ॥ ३३ ॥

तमन्तर्यामिणं ब्रूहि याज्ञवल्क्येत्युवाच सः । अत्रवीद्याज्ञवल्क्योऽपि तमन्तर्यामिणं
द्विजाः ॥ ३४ ॥
पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीरेषु व्यवस्थितः । यो वेद तानि तैतानि तं विदुः स्वनिपा-
मकम् ॥ ३५ ॥

सोऽन्तर्यामी ह्यात्मभूतश्चास्मृतोऽव्यक्तनामधृक् । आदित्यचन्द्रादिविद्युलोकप्राणेन्द्रि-
येषु च ॥ ३६ ॥

वेद्यज्ञेषु भूतेषु योऽन्तर्यमयति स्वयम् । नैनं विदुः शरीराणि यो वेदात्मतया स्थितः ॥
सोऽन्तर्याम्यभूतश्चाऽऽत्मा परमात्मा हरिः स्मृतः । य आत्मनि स्थितो ह्यात्मा शरीरं
यस्य चेतनः ॥ ३८ ॥

आत्मा न वेद यमसौ वेदाऽऽत्मानं परोऽस्मृतः । यमपत्ययमात्मानमन्तर्यामीति स स्मृतः ॥
अवृष्ट एव द्रष्टाऽसौ श्रोता चाश्रुत एव सः । अविज्ञातैव विज्ञाता द्रष्टा श्रोता ज्ञ एव सः ॥
नान्यः स्वातन्त्र्यहीनत्वाच्छेषत्वात्तस्य सुमताः । अतोऽन्यदातं सर्वं हि कृतमेको हरिः
स्वयम् ॥ ४१ ॥

स्वतन्त्रः सर्वशेषीति श्रुत्वाऽऽरुणिरुपारमत् । एवं विनिश्चये जाते सर्वात्मा भगवा-
न्हरिः ॥ ४२ ॥

संसिद्धः सर्वभूतानामुपास्यः सद्भिर्भूतिषु । सवितृनामको देवः प्रमामण्डलसंस्थितः ॥
परमात्मा स शरीरः क्षेत्रज्ञोऽन्यो विधीयते । गायत्री सूर्यरूपेण भगवन्तमधोक्षजम् ॥
उपादिदेश भूतानां श्रेयसे बुद्धिबोधकम् । सवितृसंस्थितो देवः सवित्रात्मा सनातनः ॥
तं ध्यायेम परं येन बुद्धयो नः प्रणोदिताः । यथेन्द्रप्राणशब्दैश्च निर्दिष्टो भगवान्हरिः ॥
तथा सवितृशब्देन सवित्रात्मा विधीयते । मुमुक्षवो विचार्यैवं सर्वत्र परमेश्वरम् ॥ ४७ ॥
उपासते न संदेहः कर्तव्यः शास्त्रनोदनात् । बाह्यणानां विशेषेण गायत्र्या मूलविद्यया
उपास्यो भगवान्विष्णुरुदिते सूर्यमण्डले । अष्टाक्षरो मूलविद्याप्रणवाद्यो मनीषिभिः ॥
निश्चितः सर्वविद्यानां मूर्धन्यः परमो मनुः । अष्टाक्षरेण संयुक्तां गायत्रीं विन्यसेत्तनी ॥
स एव वैष्णवो विप्रो मतो नारायणात्मकः । विना मूलेन गायत्र्या न विप्रो जायते
द्विजाः ॥ ५१ ॥

[३ तृतीयोऽध्यायः]

न विनोपनिषद्धानं गायत्र्यास्तत्त्वविद्भवेत् । अविज्ञाय मनोस्तत्त्वं कर्मबन्धाय केवलम् ॥
शतलक्षं प्रजप्ताऽपि गायत्री नैव सिद्धिदा । सिद्धिस्तु सर्वलोकस्य कर्तुः सर्वाश्रयस्य
हि ॥ ५३ ॥

घासुदेवस्य वैकुण्ठे पदपल्लवसेवने । विप्रस्य सत्त्वदेहस्य वैकुण्ठपदकाङ्क्षिणः ॥ ५४ ॥
नान्यो देवः समाराध्यो विनाऽऽवरणसत्क्रियाम् । विष्णोरावरणत्वेन शरीरत्वेन वा
पुनः ॥ ५५ ॥

विमूर्तित्वेन भो विप्र माननीया दिवौकसः । समाधिकविचारेण पृथक्त्वेन दिवौक-
साम् ॥ ५६ ॥

आराधनाजगद्बन्धो न निर्वर्तेत कर्हिचित् । विष्णोः समत्वबुद्ध्या च नरो निरयमानु-
यात् ॥ ५७ ॥

विना दास्यं हरेश्चान्यत्सर्वं निरयसंनिमम् । संसारो निरयः प्रोक्तो यत्र नाऽऽचायसे-
वनम् ॥ ५८ ॥

निरयोऽपि भवेन्मुक्तिर्यत्र गोविन्दचिन्तनम् । अत्र गाथाः प्रवक्ष्यामि निसंवेहाय भोः
सुताः ॥ ५९ ॥

नारायणात्परो नान्यः को हि ससारनाशनः । आसीद्भूदासनो नाम राजा कोसलम-
ण्डले ॥ ६० ॥

शशास वसुधां सर्वां पयोधिपटमण्डिताम् । धार्मिको दयया युक्तो बृहद्ब्राह्मणसेवकः ॥
सत्कीर्तिपटसंवीतसमस्तक्षितिमण्डलः । स कदाचिद्भूरेः कोपान्नहराज्यो बभूव ह ॥

शत्रुभिर्निर्जितः संख्ये जगाम गहने वने । एकाकी जीवरक्षार्थं त्यक्तस्वजनबान्धवः ॥
तृपितः क्षुधितो दीनो निमग्नो दुःखसागरे । आसाद्य पुष्पमद्राख्यां नदीं गिरिसमा-
श्रयाम् ॥ ६४ ॥

तत्र बिल्वेन दीनो निवासमकरोच्चिरम् । तत्र बिल्वेश्वरो नाम महादेवो विराजते ॥
आयान्ति तत्र पूजार्थं मुनयो नित्यमेव हि । पूजां कुर्वन्ति शतशो निजकामानुसारतः ॥

स्तुवन्ति स्तुतिभिर्देवं हरं चन्द्राङ्गमौलिकम् । तत्रायं तरुजालेषु चकार तृणकेतनम् ॥
फलमूलाशनो दीर्घचिन्ताव्याकुलमानसः । चिन्तयामास मतिमान्कथं मे दुःखसंक्षयः ॥

भवेदशेषस्वजनैर्विमुक्तस्य दुरात्मनः । क दाराः क सुताः प्रेष्टाः क राज्यं स्वमसंनिमम् ॥
क मे परिजनाः सर्वे कालेन कवलीकृताः । अहो कष्टमहो कष्टं विनष्टेषु पुनः पुनः ॥
धावते मे मनो मोहान्मृगतृष्णोपमेपु च । विजानतोऽपि मे सौख्यं नाऽऽयाति क्षणमेव
हि ॥ ७१ ॥

किं जीवितेन मे नूनमिहामुत्र च्युतस्य च । मनो न याति परमे देवदेवे रमापती ॥ ७२ ॥
न च राज्यसुखे कामे गतिरन्या भविष्यति । पुष्पमद्रातटे राजा मरणे कृतनिश्चयः ॥

बिल्वेश्वरं नमस्कृत्य निपसाद् महीतले । एवं चिन्तयतस्तस्य गीतमो मुनिसत्तमः ॥
शिष्यप्रशिष्यैः संयुक्त आजगाम यदृच्छया । पर्यटंस्तीर्थयात्रार्थं वसुधां विष्णुवल्लभाम् ॥
स्नात्वा मद्राजले पुण्ये दृष्ट्वा बिल्वेश्वरं हरम् । अपश्यन्नृपतिं लीनमुदजे निर्जने मुनिः ॥

महाकारुणिको गत्वा तं पप्रच्छ तपोनिधिः । कृत्यस्त्वं कुत आयातः कोऽसि खिल-
मना वने ॥ ७७ ॥

मयानके शिवाव्यालव्याघ्रचित्रमृगान्विते । निरन्त्रे निर्जने देशे कथं गतिरिहामवत् ॥

मद्रासन उवाच—

मद्रासनेति विख्यातो राजा कोसलमण्डले । शत्रुभिर्निर्जितोऽरण्ये मयादिह वसाम्प-
हम् ॥ ७९ ॥

जनसंदर्शनाद्भीतः शत्रुचारविशङ्कया । नान्तं दुःखस्य पश्यामि को भवानिह पृच्छति ॥

गौतम उवाच—

अहं तु गौतमो नाम्ना तव भाग्यादिहाऽऽगतः । स्मरस्व दुःखनाशाय शंकरं चोमया
सह ॥ ८१ ॥

शुक्तिमुक्तिप्रदो देवो नान्योऽस्ति गिरिजाधवात् । यः संहरति कल्पान्ते त्रिलोकीं लोच-
नानलैः ॥ ८२ ॥

मक्तानां वरदः सद्यो बिल्वार्ककनकादिभिः । ताण्डवैः स्तवनेस्ताडिरक्षतैर्गलवादनैः ॥

विलम्बितफलैर्द्वैः किमन्यैरच्युतादिभिः । सद्यस्ते राज्यलामाय महादेवोऽवधारितः ॥

श्मशानशापी भगवांस्त्रिनेत्रो नीललोहितः । मृदो हिमांशुधवलो वनमालाकृतोरगः ॥

गजचर्मपरीधानः खट्वाङ्गायुधभूषणः । शितिकण्ठोग्रकण्ठश्च हरोऽन्धकविनाशनः ॥ ८६ ॥

घृषध्वजो महादेवश्चन्द्रचूडो दिग्भ्वरः । ज्ञानदो ज्ञाननिरतः पशुपः पार्वतीपतिः ॥ ८७ ॥

महादेवो धराधीशः पिनाकी पावकाम्बकः । कपर्दी दुष्टदमनो महाकालो महातपाः ॥

समाधिसंस्थितः कामदहनो धारणाश्रयः । नित्योऽक्षरो निरातङ्को धीरो विषधरो भवः ॥

अरण्ययासी कैलासकेतनो घटधिरः । विभूतिभूषणो भूतिप्रदो भूतिकरो परः ॥ ९० ॥

वाग्मी सत्यमतः सत्यः सतीमाणप्रियो नृपतः । यज्ञविध्वंसनो दक्षगर्भभङ्गकरो विभुः ॥

भूतप्रियो भूतनाथो भूतपासो भयापहः । कृष्माण्डभैरवानीकमीषणो भीमदर्शनः ॥

विभीषणो जितामित्रो रावणाराधितः प्रभुः । प्रसन्नपदनो नित्यं धनूरोन्मत्तलोचनः ॥

निर्धनो धनदाधीशो निर्वृत्तो निर्भदो मुनिः । बाणप्रियो बाणरुद्धो बाणसन्ननिके-
तनः ॥ ९४ ॥

तापघ्नपहरो हारी शैलजार्धतनुः स्मृतः । तरुणस्तारिताधीशो गीर्वाणाराधितः शिवः ॥

सेचरः सेचराक्रीटो जटामुकुटमण्डितः । रुद्रो रुद्रो भैरवाख्यो उमरोपादनप्रियः ॥

त्रिशूलहस्तो हस्ताञ्जलिधृतब्रह्ममस्तकः । अष्टाष्टहासविध्वस्तशैलशृङ्गोऽहिभूषणः ॥

पादाभिपातसंग्रस्तशेषः कम्पितभूषरः । वेतालघृन्मध्वस्थः पिशिताशनसंस्तुतः ॥

कपालमाली दुर्दर्शो योगिनीगणनृत्यधृक् । कालभीतिकरो देवो यमदूतमयंकरः ॥

एवं नागायली जम्बा ध्यात्वा बिल्वेश्वरं हरम् । राजन्वद्धाञ्जलिमूत्वा विनिवेद्यं निवे-
दयेत् ॥ १०० ॥

जय विश्वेश्वर श्रीमंस्तरुणार्कनिमेषण । जय कालानलोद्दीप्त शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०१ ॥
 जय त्र्यक्ष महामाग कल्पान्तकृतकेतन । जय दीनार्तिशमन शङ्खमीतिहरो भव ॥
 उग्रवीर्योग्रवदन महाभैरवशासन । प्रपदाकान्तदिवप्रान्त शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०३ ॥
 त्रिपुरान्तकरोग्रेश चन्द्रचूड पिनाकधृक् । अन्धकान्तकरोदग्र शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०४ ॥
 महादहासवदन द्वात्रिंशत्पराक्षस । खट्वाङ्गधर चण्डीश शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०५ ॥
 नागेन्द्रहार नागेन्द्रसूत्र नागेन्द्रभूषण । जटाविकीर्णधन शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०६ ॥
 जय हालाहलास्वादविदग्धारुणलोचन । कन्दर्पहर भूतेश शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०७ ॥
 कृशानुलोचनज्वालसंदीप्तजगतीत्रय । मृत्युंजयोद्ग्रहस्य शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०८ ॥
 रुण्डमालाचितामस्मनिस्त्रात विषमोजन । मदव्याघूर्णनपन शङ्खमीतिहरो भव ॥ १०९ ॥
 कल्पान्तकालिकागीतविनोदित महानट । जृम्भाविभ्रान्त लोकेश शङ्खमीतिहरो भव ॥
 व्याघ्रचर्मसिनारूढ खेचरीभूचरीप्रिय । दिग्भ्रर दिशार्थीश शङ्खमीतिहरो भव ॥ १११ ॥
 पञ्चाङ्गायविचारज्ञ पञ्चाङ्गायनिरूपक । पञ्चाङ्गायकथागीत शङ्खमीतिहरो भव ॥ ११२ ॥
 सर्वाङ्गमप्रजनक सर्वाङ्गमनिरूपक । सर्वाङ्गयक्षमासार शङ्खमीतिहरो भव ॥ ११३ ॥
 सर्वयोगिजनाराध्य महायोगिन्महोदय । महोदर महापार्श्व शङ्खमीतिहरो भव ॥ ११४ ॥
 ताण्डवाचार्यनिपुण महाताण्डवकृतप्रभो । विनोदितसुरमात शङ्खमीतिहरो भव ॥ ११५ ॥
 जितनिद्र जितालस्य जितेन्द्रिय जनप्रिय । जितमित्र पवित्राङ्ग शङ्खमीतिहरो भव ॥
 परब्रह्म परानन्दपूर्ण पर्यंतजापते । भूशण्डीपरिघोषेत शङ्खमीतिहरो भव ॥ ११७ ॥
 पशुपाल महापाशमञ्जन प्राणदायक । परलोकप्रद प्रौढ शङ्खमीतिहरो भव ॥ ११८ ॥
 निरञ्जन निराकार निर्विकार निरामय । निष्कलङ्क निराधार शङ्खमीतिहरो भव ॥
 निर्वासन निरामास निष्प्रपञ्च निजेश्वर । निजाक्कीड निजामास शङ्खमीतिहरो भव ॥
 पागतीत जनातीत कालातीत निरद्वुश । सर्वातीत विनीतेश शङ्खमीतिहरो भव ॥ १२१ ॥
 गीर्वाणगीत दिक्पाल मोलिमालाधितारुण । विशुद्धज्ञानविज्ञान शङ्खमीतिहरो भव ॥
 सदैकरस शीतांशुशुद्धहासामरप्रिय । दयार्द्र दलितानङ्ग शङ्खमीतिहरो भव ॥
 गणेशप्रिय गौरीश गोवाहन गुणाकर । गोद गोविन्द गोमक्त शङ्खमीतिहरो भव ॥
 कबन्धहर कल्पाण कालिताशेषदुर्जन । कासारकांतुकिन्कान्त शङ्खमीतिहरो भव ॥ १२६ ॥
 समदृक्शाश्वतस्वामिञ्शरणागतवत्सल । निर्मुक्तमाय घिजट शङ्खमीतिहरो भव ॥ १२६ ॥
 गुणातीत गुणाधार गुणगीत गुणाधिप । एकान्तबलमानन्त शङ्खमीतिहरो भव ॥
 नतोऽस्मि चरणद्वंद्वमद्वंद्वं प्रणतोऽस्मि ते । रक्ष रक्ष महादेव शङ्खमीतिहरो भव ॥ १२८ ॥
 हाहाहूहूवीर्यहारिन्मिन्धि मिन्धि विभीषण । छिन्धि छिन्धि महाघोरं शङ्खमीतिहरो
 भव ॥ १२९ ॥
 निवारय रघोषेत परशास्त्रास्त्रैर्भवम् । निर्भिन्धि परसेन्यानि शङ्खमीतिहरो भव ॥
 विद्रावय महाधीर बाहनानि सहस्रशः । निपाटय महादुर्गमुग्रशङ्खहरो भव ॥ १३१ ॥
 पाशमुद्गरसट्वाङ्गत्रिशूलमुसलायुधैः । पाहि मां परितो देव सर्वतः शरणागतम् ॥
 राजसिंहासनाविष्टं जयशब्देकदीर्घम् । कुरु मां राजराजेशं सर्वतः शरणागतम् ॥

इति स्तोत्रं महाभाग शत्रुप्रशमनाभिधम् । शुचिर्भूत्वा शिवार्चायां प्रजपस्थ समाहितः॥
गौतमोऽहमृषिश्चास्य च्छन्दोऽनुष्टुप्प्रकातितम् । देवता भगवान्कद्रः शत्रुहा बीजमी-
रितम् ॥ १३५ ॥

प्रणवः शक्तिराख्याता पार्वती प्राणवल्लभा । विनियोगाऽस्य संभोक्तः शत्रुप्रशमने नृप॥
ॐ नमः कालरूपाय हूं नमः शूलपाणये । महादेवाय वीराय पार्वतीपतये नमः ॥
द्वात्रिंशदक्षरो मन्त्रो महाशत्रुजयः स्मृतः । न्यासार्चनमनेनैव कुर्यात्प्राणान्नियम्य च ॥
शत्रुप्रशमनं स्तोत्रं श्रद्धया प्रपठेत्तु यः । तस्य शत्रुकृता पीडा विनश्यति न संशयः ॥
साङ्गं सावरणं देवं बिल्वेशं पूजयेत्सदा । ॐ नमः कालरूपाय हृदयाङ्गुष्ठयोन्यसेत् ॥
ॐ नमः शूलहस्ताय तर्जनीशिरसोस्तथा । शिखामध्यमयोर्देवो वामदेवाय सावरम् ॥
अनामिकाक्षयचयोर्वीरायेति निवेशयेत् । कनिष्ठिकानेत्रयोश्च पार्वतीपतये तथा॥१४२॥
नमः सतलपो राजन्करयोश्च निवेशयेत् । ततो ध्यानं महेशस्य कुर्यात्कार्यस्य सिद्धये
तेन ते शत्रुसंहारो भविष्यति न संशयः ॥ १४३ ॥

ऽपक्षं करालवदने शितशूलहस्तं चन्द्रार्धचूडममराधिपपूजिताङ्गुलिम् ।

गङ्गाधरं धवलभस्मविभूषिताङ्गं गौरीपतिं भयहरं भवमाश्रयामि ॥ १४४ ॥

इति ध्यानं महेशस्य संध्यायां प्रातरेव च । मध्याह्ने कुर्यात् पुंसां नारिसैन्यमयं भवेत् ॥
प्रसन्नोऽयं हरो भक्त्या भुक्तिं मुक्तिं प्रयच्छति । किं शत्रुमात्रशमनं चण्डीशस्य धरा-
धिप ॥ १४६ ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो विप्रः सशिष्यो गौतमो मुनिः । कृतवांश्चन्द्रचूडस्य पूजनं प्रयतो
नृपः ॥ १४७ ॥

श्रेण्या च श्रद्धया नित्यं त्रिकालमुमया सह । प्रत्यक्षमकरोद्देवं कालेनात्पेन सेवया ॥
स्वसैन्यं प्रददौ देवो वधाय द्विपतां द्विजाः । स्वराज्ये स्थापयामास भद्रासनमकहम-
पम् ॥ १४९ ॥

स च भद्रासनो राजा प्रसादात्पार्वतीपतेः । अकरोद्वसुधाराज्यमकण्टकमयन्ततः॥१५०॥
महामन्त्रीव सकलं स्वसैन्येनैव भूतपः । भक्त्या रशनया बद्धो काले कालेऽभिरक्षति ॥

इति धीवृहद्भक्तद्विंशत्यां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणे भद्रासनाख्यानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३१०३ ॥

अथ तृतीयपादे नवमोऽध्यायः ।

श्रीवृहद्भोवाच—

गते बहुतिथे काले वसुधामनुशासतः । शिवैकशरणस्याथ धार्मिकस्य महीपतेः ॥ १ ॥
ज्ञानं समभवत्तस्य दृष्ट्वा कालस्य चेष्टितम् । क गताः पितरोऽस्माकं तथाऽन्ये पितृ-
बान्धवाः ॥ २ ॥

नाम्नाऽपि नैव श्रूयन्ते बहवोऽस्मद्विलोकिताः । ममापि रूपसंपत्तिः क गता यीधने
स्थिता ॥ ३ ॥

[९ नवमोऽध्यायः]

सामर्थ्यं कं गतं यच्च परसैन्यविनाशनम् । केशा नैवोपलक्ष्यन्ते स्निग्धाञ्जननिमा मम ॥
 धलीपलितसंयुक्तं गात्रं न परिगीयते । यदूर्णयन्ति कवयो जातरूपसमं मम ॥ ५ ॥
 काऽऽननं कमलाकारं कुन्देन्दुधवलद्विजम् । सुन्दर्यपाङ्गसंयुतं विकचाम्बुजलोचनम् ॥ ६ ॥
 स्वप्नोपमममूर्त्तसर्वं कामिनीकामजं सुखम् । तथाऽपि निश्चयं चेतो विषयेष्वनुधावति ॥
 आराधितोऽपि गिरिशो मया गातमशासनात् । मुक्तिं प्रयच्छति प्रीतो महादेवो महा-
 शुक्तिः ॥ ८ ॥

तन्न पश्यामि मुक्तिर्मे येन स्यात्कर्मणाऽधुना । राज्यासिद्धिस्तु संप्राप्ता मदीया कित-
 वेहता ॥ ९ ॥

नाऽऽत्मराज्यं हृतं मन्दैरहो माहानुगैर्मृशम् । कथं तदुपलभ्येत प्रसादात्पार्वतीपतेः ॥ १० ॥
 राज्यं कोशो बलं भोगः प्रतापः प्रतिवासरम् । वर्धते ते ह्यलं गेहं वैराग्यं नैव दृश्यते ॥
 संसारस्याभिबुद्धिर्मे पूर्वं भगवतः कृपा । निश्चिता कोऽकृपाऽद्य सेव मे प्रतिभाति हि ॥
 अविच्छिन्नं सुखं यद्वि तदेव भगवत्कृपा । विच्छिन्नरूपा मनसो वृत्तिः कोपो विनि-
 श्चितः ॥ १३ ॥

येन संसाध्यते रत्नं सकाचं लभते यदि । व्यर्थं हि सर्वं भवति विनोक्तफललामतः ॥
 कामुकेन मया पूर्वमाराध्येशः प्रसादितः । पलालोपमराज्यार्थं नाऽऽत्मतण्डुलकाम्यया ॥
 धिक्कामकृतसद्बुद्धिमुमया सहितो हरः । आराधितो मया मिथ्या सुगतृष्णाभ्युलि-
 प्तया ॥ १६ ॥

अतोऽहं सकलं हित्वा चाऽऽशुतोपमुमापतिम् । आराधयिष्ये सततमात्मकामो महे-
 श्वरम् ॥ १७ ॥

एवं निर्बन्धयुक्तस्य राज्यध्यागं प्रकुर्वतः । आविरासीन्महादेवः कैलासादुमया सह ॥
 अहमिन्द्रस्तथा चान्ये सिद्धगन्धर्वकिंनराः । शिवेन सह संप्राप्ताः कुमारा नारदस्तथा
 कौतुकार्थं महामागा निर्विण्णस्य महीपतेः । कथं सदाशिवो योगी राज्ञो मुक्तिं विधा-
 स्यति ॥ २० ॥

अन्तर्हिताः स्थिताः सर्वे निजैश्वर्यविमोहिताः । वृषभयजोऽभवन्नेत्रपद्मयोरतिथिः स्वयम्
 नं वृद्धा सहस्रोत्थाय राजा हर्षसमन्वितः । सृण्विदं कृतातिष्यं कृताञ्जलिरमापत ॥ २३ ॥
 वामदेव महादेव वृषभयज गोपते । चन्द्रचूड मयानीश मृड सर्वाधिसाधक ॥ २३ ॥

उपायं वद देवेश कर्तव्यं किमिहास्ति मे । मुक्तिमुक्तिमदं देवं गीतमस्त्यामामापत ॥ २४ ॥
 भुक्तिस्तु देवदेवेश लब्धा मे त्वत्प्रसादतः । मुक्तिमिच्छामि संसारादतस्ते शरणं गतः ॥
 उपासनं करिष्येऽहं भवतो हि समाधिना । अनुमोदय विश्वात्मन्ननुज्ञां दानुमर्हति ॥
 श्रीमहादेव उवाच—
 नैवंविधोऽहमाराध्यः संसारान्तोक्षमिच्छता । आत्मा मे ह्यपरोऽहम्भ्यः सदाशिवसं-
 श्रितः ॥ २७ ॥

येनाहमाखिलं कर्म करोमि तनुसंस्थितः । तं विना नैव पश्यामि क्षणमेकान्तिजां गतिम्
 अनुविश्य च मे वाचं ब्रह्म भवणनासिके । प्राणापानमनोबुद्धिचित्ताहंकरणेषु च ॥
 १७. २७. २३० ।

सर्वं कारयति प्राज्ञो भूत्वा सर्वप्रयोजकः । परमात्मा स चास्माकममृतः शाश्वतो हरिः॥
अहं स चास्मि योऽहं वै स च तस्य मनुः स्मृतः । तं मां विज्ञाय सुधियः सेवन्ते बन्ध-
मुक्तये ॥ ३१ ॥

माहं कैवल्यदो राजन्परतन्त्रः स्वभावतः । स्वतन्त्रः सर्वभूतात्मा परमात्मा रमापतिः ॥
त्वं चाऽऽहं च सुराः सर्वे तनवः परमात्मनः । तमात्मत्वेन सर्वेषां विजिज्ञास विमुक्तये
स्वस्वरूपस्य संप्राप्तिं मुक्तिमाहुर्मनीषिणः । सत्त्वमात्मानि निर्दिष्टं यदायत्तमिदं जगत् ॥
यत्सत्त्वमात्मानि प्रोक्तं तदाधेयेतया स्थितम् । विधेयत्वेन निर्दिष्टं शेषत्वेन प्रजापतेः ॥
आधारत्वेन स्थितो यो विधातृत्वेन वा पुनः । शेषित्वेन च राजेन्द्र स चाऽऽत्मा मुक्ति-
मिच्छताम् ॥ ३६ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन मानद् । तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्व-
तम् ॥ ३७ ॥

सर्वभूतेषु यो राजन्नन्तर्यामितया स्थितः । स चोपास्यः प्रयत्नेन यदीच्छेत्परमां गतिम्
स्वान्तरस्थं परात्मानमात्मत्वेन विशां पते । संपूज्याहं प्रमोक्षयामि तथा त्वं च तथापरे
आत्मा तु स च सर्वेषां प्राप्यो भोग्यः सनातनः । तमविज्ञाय राजेन्द्र कथं मुक्तिर्भवि-
ष्यति ॥ ४० ॥

नाहमात्मा च सर्वेषां तत्पृथक्त्वेन मानद् । मनुपासनया कस्मान्मुक्तिमाकाङ्क्षसेऽनघ ॥
मन्तन्तर्यामिणं स्वस्य चान्तर्यामितया स्थितम् । विज्ञायैकपधिया राजन्विमुक्तो भव
संसृतेः ॥ ४२ ॥

एतेनैवोपदेशेन मुक्तिं दास्यामि सेवकान् । आत्मत्वेन तमाराध्य मुक्तो भव विशां पते
चेतनोऽपमणुर्नित्यो जीवो नाऽऽत्मा शरीरिणाम् । नैव प्राप्योऽपमन्वेष्टां भोग्यो भवितु-
मर्हति ॥ ४४ ॥

य आत्मा सर्वभूतानां सर्वशक्तिः सनातनः । सर्वनामा सर्वरूपः सर्वज्ञः सर्वभृग्विभुः ॥
स एव सर्वभूतेषु नामरूपेषु सर्वतः । उपास्यः परमात्माऽसौ पूर्णः पुरुषपुंगवः ॥ ४६ ॥

अहं ब्रह्मा च देवाश्च मुनयो मनवस्तथा । तदात्मका भविष्यामः सर्वे तदनुवर्तिनः ॥
उपास्यामो वयं सर्वे तमेवैक नराधिप । त्वमप्येनं धिया देवमाराध्य जनार्दनम् ॥ ४८ ॥

अन्तर्यामितयाऽस्मासु स्वस्मिन्वा चिदचित्सु च । विभूतिपूषविद्यासु ह्यवतारेषु वा पुनः
निधाय चेतसो वृत्तिमुपास्य सुसमाहितः । कल्याणादिगुणोपेतं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥

नारायणं परं ब्रह्म परमात्मानमद्वयम् । सर्वावासं निजाधारं पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ ५१ ॥
अथ वा त्रिगुणातीते वैकुण्ठे परमे पदे । महाविभूतौ भूतानामगम्ये नित्यसंज्ञके ॥ ५२ ॥

शेषपर्यङ्कनिलये स्वयमेव स्थितं हरिम् । नित्यमुक्तजनैः सेव्यं सच्चिदानन्दवियहम् ॥ ५३ ॥
रमया लालितपद्-भूलीलाम्यां विराजितम् । निर्गुणं प्रकृतेर्दूरमनौपम्यमनुत्तमम् ॥ ५४ ॥

वेदवेदान्तसिद्धान्तेर्मूर्तिमद्भिरुपाश्रितम् । पञ्चरात्रानुसारेण समाराध्य केशवम् ॥ ५५ ॥
अस्माकं परमं ध्येयं प्राप्यं भोग्यं परात्परम् । स्वाभी स दासभूतानामाश्रयोऽपमुदीरितः ॥

भद्रासनं उवाच—

किं मां वृथा खेदयसि त्रिलोचन दयानिधे । त्वदन्यं नावदन्महां मुक्तये गौतमो मुनिः॥
ईश्वरः सर्वभूतानामाधारश्चन्द्रशेखरः । कर्ता हर्ताऽविता नित्यो महाशक्तिरुमापतिः ॥
स एव सर्वभूतानां हिताय तनुते तनुम् । गुणातीतः परं ज्योतिर्धूर्जटिर्नापरो मतः ॥
गुरुणाऽभिहितं पूर्वं पश्चात्त्वं दर्शनं मतः । संसिद्धमभवत्सर्वं पूर्वोक्तं राज्यमुत्तमम् ॥
मुक्त्यर्थमपरं देवं कथं मन्ये दयानिधे । अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्यामितया स्थितम्॥६१॥

श्रीमहादेव उवाच—

राजन्यद्वैतमेनोक्तमविज्ञाय मतं हरेः । संगोप्य हेतुना केन प्रायः प्रोक्तुं विचिन्तय ॥
यदि ते हृदि संदेहस्तदाऽहं गौतमं मुनिम् । इहाऽऽनयिष्ये राजेन्द्र संकल्पेन विलोकय॥
इत्युक्त्वा शंकरो योगी सस्मार मुनिसत्तमम् । स आजगाम स्मरणाद्यत्राऽऽस्ते भग-
वान्हरः ॥ ६४ ॥

प्रणम्य चरणोपेतो बद्ध्वाञ्जलिरवस्थितः । पूजितः परया भक्त्या नृपेणाऽऽह हरें वचः ॥

गौतम उवाच—

धन्योऽहं देवदेवेश कृप्तं मे गौरवं महत् । त्वया त्रिलोकगुरुणा यस्मृतोऽहमकिंचनः ॥

श्रीमहादेव उवाच—

वञ्चितोऽसि महामाग मायया तत्त्वतो मुने । न जानासि परं गूढं बीजमत्र मया धृतम्॥
देवो हि मत्परः साक्षात्परमात्मा सनातनः । नारायणोऽस्ति जगतां मोक्षदः पुरुषोत्तमः
तं प्राप्य मुनिशार्दूल लोके मुक्ता भवन्ति हि । उपायस्तत्र वै साक्षाद्भरिरेव न चापरः॥
शरणं नैव जानन्ति तस्यैव परमात्मनः । तदेवोपदिशाम्यङ्ग स्वाभितान्मुक्तये ननु ॥
अतो मुक्तिप्रदातारो भवामो वयमत्र हि । मुक्त्येकानिलयः साक्षाद्भरिरेव न चापरः ॥
अन्वेपयामो हि वयं साधनः श्रुतिनोदितैः । स्वायनं स्वनिवासाय वयांसीव दिना-
त्यये ॥ ७२ ॥

सर्वेषामेव चांशानामंशित्वेन परा गतिः । नान्यो जलतरङ्गानामाश्रयोऽस्ति जलं धिना
स्वस्वरूपं च गदितं भगवच्छेष एव हि । तमदृष्ट्वा कथं मुक्तो मधेदेप महामुने ॥
स्वरूपस्थः परस्थो वा स्वात्मानं विश्वतोमुखम् । विलोक्य परमात्मानं भवतीति
निशामय ॥ ७५ ॥

महादिपु शरीरेषु मुक्तिगम्यो न गम्यते । श्रुते एक्यसंतानो बाहुदेवात्सनातनात् ॥७६॥
मदन्तर्पामिणं देवं स्वान्तर्पामिणमेव च । अचिदन्तर्गतं वाऽपि स्मर गौतम मुक्तये ॥
तत्त्वमात्रोपदेष्टारो न वयं मुक्तिसंभवाः । एवं त्वयोपदेशोऽयं राजा ते शिष्यतां गतः ॥
ऐश्वर्यस्यापि दातारो न वयं विद्धि गौतम । पद्मगंसंभयो यस्माद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥
अविज्ञातो विभूतिस्थः पूजितो हि प्रयच्छति । विमूर्तिं मुनिशार्दूल विज्ञातो मोक्षदो
मतः ॥ ८० ॥

मायिस्थो भगवानस्य ह्यविज्ञातोऽपि मानव । दत्तवान्परमं राज्यं निष्कण्टकमशेषतः ॥

आत्मराज्यप्रदो देवो विज्ञातो हि भवेदिति । अतश्चैनं ममाऽऽत्मानं श्रुत्या स्मृत्या
प्रदर्शय ॥ ८२ ॥

गौतम उवाच—

त्वमेव सर्वभूतानामात्माऽसि गिरिजापते । विभूतिभूतास्ते सर्वे श्रुतं मे वदनात्तव ॥
उक्तं च शिवगीतायामगस्त्येन महात्मना । तथा चेश्वरगीतायां शास्त्रे पाशुपतेऽपि च ॥
शिवादन्यो न देवोऽस्ति मुक्तिदो मुक्तिदो नृणाम् । कारुण्यादिगुणोपेतो गुणातीतो
निरञ्जनः ॥ ८५ ॥
इदानीमपरं देव देवं वदसि मुक्तये । किं सत्यमिति संदेहमपाकर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८६ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

अहं मनु रहं सूर्य इत्यादिभूतिभिर्भुने । वामदेवेन यत्प्रोक्तमन्तर्यामिधिषा हि तत् ॥ ८७ ॥
सामानाधिकरण्येन ब्रह्मास्मीति विचिन्त्य च । तद्विशेषणसंपन्नमात्मानं चोक्तवानहम् ॥
आत्मबुद्ध्या मया प्रोक्तं शृणु गौतमसत्तम । नाहमात्मा स्वतन्त्रेण सत्यं सत्यं ब्रवीमि ते
नारायणादेव सर्गः संप्रवृत्तो द्विजोत्तम । नारायणे प्रलीयेत पाल्यते न च संशयः ॥ ९० ॥
तस्मान्नारायणो देवो निर्गुणः प्रकृतेः परः । निर्गुणोऽप्यहमेवैकस्तस्याऽऽज्ञां पालया-
म्यहम् ॥ ९१ ॥

अधिकारे निविष्टोऽस्मि तामसीं प्रकृतिं गतः । तत्प्रसादेन तत्साम्यं संप्राप्तोऽस्मि
महामते ॥ ९२ ॥

तेनैव कारितं सर्वं करोमि तदधीनतः । ब्रह्मा सृजत्यहं हन्मि रविर्मासयतेऽखिलम् ॥
बाबुर्वाति नभो मार्गं प्रयच्छति हुताशनः । कालः पचति भूतानि सृष्ट्युर्धावति
सर्वतः ॥ ९४ ॥

न तत्र सूर्यः संमाति चन्द्रताराः क विद्युतः । तं मान्तमनुसंमाति तस्य भासा
विभाति हि ॥ ९५ ॥

अशिषोऽपि शिषोऽहं वै यत्प्रसादान्मुनीश्वर । दासोऽहं तस्य देवस्य सत्यं सत्यं न
संशयः ॥ ९६ ॥

सोऽहं कथं वदिष्यामि तच्छरीरतया विना । परेशसाम्यं वचसा ब्रह्मास्मीति कदाचन ॥
दण्ड्यः स्याममरेशोऽपि पूजितोऽपि यनीपिभिः । ततोऽभिन्नतया नैव पौरुषेण बलेन च
यत्तु पाशुपते शास्त्रे गौतमोक्तं मया पुरा । तत्तु तस्यऽऽज्ञया स्वस्य स्वातन्त्र्यं विद्धि
निश्चितम् ॥ ९९ ॥

ईत्यामां मोहनार्थाय पाषण्डं धर्ममुक्तवान् । न तद्विश्वसनीयं स्यान्मुमुक्षूणां मनागपि ॥
तामसानि पुराणानि शास्त्राणि च महामते । स्मृतयोऽपि भवन्तीह कानिचिज्जगतीतले
विष्णुनाऽपि प्रयुक्तानि मोहनार्थं सुरद्विषाम् । वाक्यानि च बहून्यङ्ग तामसानि न
संशयः ॥ १०२ ॥

तत्र मत्प्रसादेवाः स्वात्मसाम्यतया भताः । कचित्ततोऽधिकाः प्रोक्ता मोहनार्थं
महामते ॥ १०३ ॥

[१. नवमोऽध्यायः]

इदं सत्यमिदं सत्यं गीतमात्रं वक्ष्याम्यहम् । नारायणो ममाऽऽधार आधेयोऽहं निशामया-
 बाहुमुद्यम्य वक्ष्यामि न त्राणं विद्यतेऽपरम् । नारायणपदाम्भोजमृते मुक्तनिषेवितम् ॥
 श्रुत्वेदं गीतमो देवाच्छंकरादात्मनो हितम् । बभूव शरणापन्नो वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 बोधयामास राजानं तत्त्वं वेदान्तसंमतम् । न बोधमगमद्राजा मुनयो जातसंशयः ॥
 भूयः शिवः समाहूय निजमेकमुपासति । प्रबोधमकरोत्तस्य कृपया शिवगीतया ॥
 विज्ञाय परमात्मानमुपास्यं मुक्तिमिच्छता । राजाऽपि शरणापन्नो बभूव शिवशासनात् ॥
 तदा देवगणाः सर्वे व्योमाङ्गणविहारिणः । प्रकाशमगमन्मूर्ध्नि किरन्तः सुमसंततिम् ॥
 धन्योऽयं नृपतिः सिद्धः शिवमक्या महीतले । बहूनां जन्मनामन्ते प्रपन्नो जायते हरिः
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिज्जानाति माधवम्
 शास्त्रं विजानतां मध्ये कश्चिदेव नराधिप । प्रपन्नो जायते लोक आकारत्रयसंयुतः ॥
 त्वं तु राजञ्जिशावेशात्स्वात्मानं पुरुषोत्तमम् । विज्ञाय परमैकान्तभागं गन्तुमिहेच्छसि
 अतोऽद्य प्रणताः सर्वे त्वामेकं विष्णुदैवतम् । गन्तासि नः समुल्लङ्घ्य धाम वैकुण्ठम-
 द्वयम् ॥ ११५ ॥

दुर्लभं निर्गुणं धाम राजन्वैकुण्ठमन्दिरम् । स्वाधिकारस्थितानां नस्त्वं तु सद्यो गमि-
 प्यसि ॥ ११६ ॥

पत्रं त्रैलोक्यजननी श्रीदेवी पुत्रवत्सला । क्रोडी करिष्यति क्षिप्रं विमुक्तं घोरसंसृतेः ॥
 यतो नाऽऽवर्तते घोरे संसारे शरणं गतः । तदेव वैष्णवं धाम विमुक्तिपदमुच्यते ॥ ११८ ॥
 अन्तर्गतास्ततः सर्वे ब्रह्माद्या ये समागताः । महाभागवतं नत्वा शिवोऽपि कृतमङ्गलः ॥
 अहो मन्त्रक्तवर्गेषु निष्पन्नो ह्यपमञ्जसा । आत्मानमध्यगात्प्रेम्णा येनेदमखिलं ततम् ॥
 प्रदृश्य वैष्णवं तेजो महादेवो निजं महत् । कैलासमगमद्देव्याः प्राप्यं मोक्षं निरूपयन् ॥
 राजाऽपि वैष्णवीं दीक्षामवाप्य गिरिजाप्रियात् । उपारमत कृत्येभ्यः श्रीपतिं शरणं गतः
 य एतत्प्रातरुत्थाय वैष्णवः शिवमापितम् । शृणुयाच्छ्रावयेद्वाऽपि मुच्यते ह्यन्यसाधनात्
 मुनयोऽतः स्मृतः सर्वमन्त्रैराराध्यते हरिः । गायत्र्या तु विशेषेण यस्यां शुद्धिप्रवर्तकः ॥
 मुमुक्षुषो महाभागा विष्णुं सर्वात्मरूपिणम् । समर्चयन्ति संभूता न संभूतिमुपासते ॥
 आत्मा वाऽरेति मन्त्रेण मन्तव्यो भगवान्हरिः । श्रोतव्यश्चानुसंधेयो नमस्यो मुक्तिमि-
 च्छता ॥ १२६ ॥

पथा संसेचनं मूले पोषायाखिलवीरुधाम् । तथा संसेवनं विष्णोस्तोषाय भवति ध्रुवम् ॥

मुनय ऊचुः—

पितामह समाचक्ष्व हरगीतामनन्दिताम् । येन संदेहमुन्मुच्य गीतमेन समं नृपः ॥ १२८ ॥
 महाभागवतत्वं च संप्राप्तो विश्वभेषजम् ॥ १२९ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

उपरिष्ठात्प्रवक्ष्यामि हरगीतामनन्दिताम् । शृण्वन्तु मुनयस्तावदाद्विकं विष्णुमापितम्
 ॥ इति श्रीचतुर्विंशसंहितायां तृतीयपादे सदाधारनिरूपणे परमात्मतत्त्वनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
 आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ३२३३ ॥

अथ तृतीयपादे दशमोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

संध्यां कृत्वा विधानेन मुनयो विष्णुदेवताम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थामर्धं दद्यात्समाहितः
चतुर्व्यूहात्मकं सर्वं स्मृत्वा विश्वं जले जनः । तर्पयेद्देवमनुजपितृंस्तिलकुशोदकैः ॥ २ ॥
कुशैस्तु सर्वदा कार्यं तिलैस्तूक्तदिनेषु च । तर्पणं च प्रकर्तव्यं विष्णोराज्ञानुसारतः ॥ ३ ॥
सप्तम्यां रविवारे च मातापित्रोर्भूतेऽहनि । तिलैर्न तर्पणं कुर्यात्कुर्वाणः पितृहा मवेत् ॥
संक्रान्त्यादिनिमित्तेषु स्नानाङ्गे तर्पणे तथा । तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥
श्रीविष्णुपादतीर्थेन तुलसीमिभितेन तु । पितॄणां तर्पणं कार्यं सर्वकालेषु धीमता ॥ ६ ॥
सदा पूर्वाग्रदर्भेषु साग्रदर्भकुलेषु च । प्रादेशिकेषु शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बु निक्षिपेत् ॥ ७ ॥
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । दक्षिणं जानु मूलग्रं देवेभ्यः सिञ्चये
जलम् ॥ ८ ॥

देवेभ्यश्च नमः स्वाहा पितृभ्यश्च नमः स्वधा । तर्पणे तर्पयामीति गिजन्तमिति वा
वदेत् ॥ ९ ॥

देवास्तुप्यन्तु पितरस्तुप्यध्वमिति चापरे । देधान्सव्येन दातव्यं जलं पूर्वमुखेन वै ॥ १० ॥
दक्षिणामिमुखो भूत्वा पितृनावाह्य मन्त्रतः । द्वाभ्यां कराभ्यां दातव्यमपसव्योपवी-
तिना ॥ ११ ॥

दक्षिणाग्रकुशेष्वेव सव्यपातितजानुना । विनारूप्यसुवर्णभ्यां विना ताम्रतिलैरपि ॥ १२ ॥
विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च विनोर्ध्वतिलकं तथा । विना श्रीपादसलिलं तुलसीमिभितं विना ॥
नैव तृप्यन्ति पितरः कोदित्तीर्थजलैरपि । दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काशवीरणघत्वजैः ॥ १४ ॥
शूकधान्यतृणैर्वाऽपि दर्भकार्यं समाचरेत् । अमावे सूर्यर्धेयां मावेऽपि मुनिसत्तमाः ॥
तुलसीमञ्जरीपत्रकाष्ठेष्वेकतरेण वै । न तर्पयेत्पतन्तीभिर्विद्वानद्भिः कथंचन ॥ १६ ॥
पात्रस्थाभिः सदर्माभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् । वसूनष्टौ महामागान्द्राज्ञेकादशापि च ॥
आदित्यान्द्वादश तथा विभूतिमवगत्य च । अन्तर्पामितया वाऽपि तर्पयेत्प्रयतो द्विजः ॥
ध्रुवो धरश्च सोमश्चाप्यापश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्युषश्च प्रमासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
अजेकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ शंकरः । हरश्च बहुरूपश्च इषम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । एते रुद्राः समाख्याताः संकर्षणविभूतयः ॥
इन्द्रो घेति भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा । अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव
च ॥ २२ ॥

एते वै द्वादशाऽऽदित्या ह्यनिरुद्धात्मका मताः । एवं हि दिव्याः पितरः पूज्या विष्णुपि-
भूतयः ॥ २३ ॥

कव्यबाहोऽनलः सोमो यमश्चैव तथाऽर्यमा । अग्निप्याताः सोमपाश्च तथा षड्वि-
दोऽपि वा ॥ २४ ॥

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे मनीषिभिः । एतैस्तु तर्पितैः सर्वे पुरुषास्तर्पितास्विह ॥
 आदौ संतर्पयेद्देवान्मनुष्यांस्तु तथा पितॄन् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ २६ ॥
 प्रद्युम्नसंकर्षणकषासुदेवस्वरूपकाः । अनिरुद्धस्वरूपोऽयं तर्पयेत्तान्क्रमात्पुनः ॥ २७ ॥
 माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । रतिवायूक्मिणीरूपास्तर्पणीयाः क्रमादिमाः ॥
 तथा मातामहादींश्च तत्पत्नीश्च तथैव हि । त्रिमिस्त्रिमिरञ्जलिभिरेकैकमभितर्पयेत् ॥
 भ्रातृन्पितृव्यांस्तत्पत्नीः सखिसंबन्धिवान्धवान् । स्वजनाञ्ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान्गु-
 रूनापि ॥ ३० ॥

मित्रभृत्यानपत्यानि ये भवन्ति तद्वाश्रिताः । वैष्णवो लोकशिक्षार्थमन्तर्यामितयाऽर्चयेत्
 जलस्थश्च जले सिञ्चेत्स्थलस्थश्च स्थले तथा । पादौ स्थाप्योभयत्रापि प्रक्षाल्योभयतः
 शुचिः ॥ ३२ ॥

देवतानामृषीणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः
 जलाञ्जलित्रयं दद्याद्येचान्ये संस्कृता मुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेक एव तटे क्षिपेत् ॥
 पञ्चले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवाऽऽर्द्रवासा । कुर्याद्भोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 नाऽऽर्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुद्ध्या तर्पणमाचरेत् । जानुद्वयजलस्थो वा विगलत्स्नानध-
 रः ॥ ३६ ॥

नामिमात्रे जले स्थित्वा स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः । कर्तव्यास्तर्पणं तीरे जले संविश्य
 वा स्थितः ॥ ३७ ॥

द्वौ हस्तौ संयुतौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये क्षिपेज्जलम् ॥
 आकाशे निक्षिपेद्द्वारि जलस्थो दक्षिणामुखम् । पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक्-
 थैव च ॥ ३९ ॥

स्थलगो नाऽऽर्द्रवासास्तु कुर्याद्वि तर्पणादिकम् । यतावृते नाऽऽर्द्रवासाः कुर्याद्वि तर्पणा-
 दिकम् ॥ ४० ॥

पैताहतेनाऽऽर्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् । निष्फलं जायते कर्म कृतं यत्स्वेकया-
 सता ॥ ४१ ॥

सर्वाऽर्द्रवासात्परिभ्रष्टं नामिदेशे व्यवस्थितम् । एकं वस्त्रं तु तद्विद्याद्वये पित्र्ये च कर्मणि ॥
 तर्पणेन विना वस्त्रं स्नानीयं नैव पीडयेत् । निष्पीडितं धीतवस्त्रं स्कन्धे नैव तु धार-
 येत् ॥ ४३ ॥

निष्पीडयेन्न त्रिगुणीकृतं वस्त्रं द्विजोत्तमाः । आर्द्रवस्त्रमधस्तात् स्नात्वा नोत्तारये-
 द्बुधः ॥ ४४ ॥

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे । ब्राह्मं देवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सीमि-
 कम् ॥ ४५ ॥

ब्राह्मं पश्चिमलेखायां देवं लङ्गलिमूर्धनि । प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सीमं निषोधत ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्यां मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम् । कुर्याद्दहरहश्चैव सम्पृक्त्वा विधानतः ॥

स्नात्वा देवं च पित्र्यं च नित्यं कुर्याद्विचक्षणः । अन्तर्यामिविभूत्यादिदृष्ट्या विष्णो-
रनुज्ञया ॥ ४८ ॥

विष्णोरनुचराणां च प्रभोराज्ञानुपालनम् । कर्तव्यं न गुरुत्वेन भिया सामान्यया धिया ॥
देवान्तरे हरेः श्रेष्ठ्यं गुरुत्वं न भयं पुनः । देवोऽयं मे विना सेवां धर्माद्यं विधमेदिति ॥
यथा विष्णुस्तथा चान्यः किमाधिक्यं तदर्चने । इति सामान्यधीर्विष्णो विज्ञेया मोक्ष-
नाशिनी ॥ ५१ ॥

विष्णुपादप्रपन्नानां न भयं विद्यत क्वचित् । शङ्खचक्रादयस्तस्य रक्षन्ति निभृतं तनुम् ॥
न कार्यं विद्यते किञ्चिद्विनाऽऽज्ञापरिपालनम् । स एव प्रेरको विप्रा आज्ञा चाध्याहता
मता ॥ ५३ ॥

आज्ञया प्रेरितश्चाहमिति संकल्प्य वैष्णवः । ज्ञानदानादिकं कर्म कुर्याद्यावत्स्थितिर्भवेत्
यतो भक्तिरखण्डा हि दर्शनप्रतिमा हरेः । तस्मात्स्वभावतः प्रातः कुर्याद्विष्णोरनुज्ञया ॥
सर्वस्वामिनमात्मानं मत्वा नारायणं हरिम् । तच्छेषभूतमखिलं दासभूतमिदं जगत् ॥
एवं संविदुपो विप्रा देवान्तरसमर्चनम् । कथं समधिकत्वेन भवेदिति विचिन्त्यताम् ॥
अथाष्टदलमध्यस्थं देवं संतर्पयेद्विजाः । तुलसीचन्द्रमिश्राम्बुसेचनैः परमादरात् ॥ ५८ ॥
आधारशक्तिमारभ्य वक्ष्यमाणक्रमेण च । चतुर्विधं तु वैकुण्ठं नित्यमुक्तपरिच्छदान् ॥
श्रीविग्रहाङ्गभूषाभिः शक्त्यायुधसुवाहनैः । प्रणवादिद्वितीयान्ततर्पयामीति संयुतैः ॥ ६० ॥
नाममन्त्रैः पृथक्पार्त्तर्पणं ध्यानतत्परः । तत्पादाम्बुरुहाकाङ्क्षी महाविद्यानिपेक्षकः ॥
एवं ज्ञात्वा गृहीत्वाऽम्भः कलशेन विचक्षणः । पूजार्थं देवदेवस्य यागमण्डपमाविशेत् ॥
घण्टाशङ्खमुदङ्गानां निर्घोषैर्बह्मवादिनाम् । महोत्सवेषु सर्वेषु जलं नेयं जलाशपात् ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रैः कलशैः शुक्लवस्त्रावृताननैः । पुष्पमालावृतैस्तोयमुद्धार्यं वैष्णवोत्तमैः ॥
जलाशयसमीपं तु क्षालयेद्गोमयाऽम्भसा । अश्वेण द्वादशार्णेन तत्राऽऽधारं तु धारयेत् ॥
इमं मे गङ्गेति क्रवा जलमामन्त्र्य वैष्णवः । क्षालयेत्कलशं शुद्धमापो अस्मानिति स्मरन्
अथवा मूलमन्त्रेण द्वयमन्त्रेण साधकः । समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण गृहीयाच्छिरसाऽथ वा ॥
उदुत्तमेति वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य वैष्णवः । शिखया चाथ मूलेन प्रसन्नाजेति सूक्तकम् ॥
प्रजपन्कवचेनापि पूजामन्दिरमाविशेत् । धान्योपरि तथा कुम्भाज्यसेद्वक्षिणतो हरेः ॥
तत्र संपूज्य मन्त्रेण धूपदीपाक्षताङ्कुरैः । एवं जलं समानीय द्वारदेवान्प्रणम्य च ॥ ७० ॥
स्वासनं तत्र संस्तीर्य स्मृत्वा गुरुपरम्पराम् । आदाय तिलकद्रव्यमूर्ध्वपूण्ड्राणि धारयेत्

मुनय ऊचुः—

किं स्थानमूर्ध्वपूण्ड्राणां किं द्रव्यं काश्च देवताः । को मन्त्रः किं फलं ब्रह्मन्किं कर्तव्यं
तदुत्तरम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मोवाच—

मत्पुत्रो नारदो योगी पुरा मत्संनिधौ हरिम् । पृष्ठवान्परया मकरया तदेवाहं ब्रवीमि वः

नारद उवाच—

वासुदेव जगन्नाथ भगवन्पुरुषोत्तम । किं मुख्यं वैष्णवानां तु वैष्णवत्वविधायकम् ॥

श्रीवासुदेव उवाच—

धारणं चोर्ध्वपुण्ड्राणामेकादश्यामुपोषणम् । तदीयानामर्चनं च वैष्णवत्वमिदं स्मृतम् ॥

नारद उवाच—

ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यं मन्त्रस्थानादिसंयुतम् । ब्रूहि मे देवदेवेश यथाऽहं धारयाम्यहम् ॥

श्रीवासुदेव उवाच—

श्वेतं पीतं तथा रक्तं द्रव्यं तु त्रिविधं स्मृतम् । पुण्ड्राणां धारणे विप्र मयेव प्रकटीकृतम्
तेषु रक्तं श्रिया देव्या मस्त्रेहात्मकटीकृतम् । श्रीकुङ्कुमेतिविख्यातं सदा माङ्गलिकं मुने
केवलं मुक्तिदं पुंसाममङ्गलविनाशनम् । पुण्ड्राणामन्तरालस्थं मुक्तिदं मुनिसत्तम ॥
समुद्रमन्थनोद्भूता कमला मम बल्लभा । यदा तदाऽब्धिना पित्रा दातुं मे समलंकृता ॥
सुरासुराणां मध्ये च स्वयंवरविधानतः । दातुं कन्यां कञ्चुकरां समुद्रः समुपस्थितः ॥
सा तमालोक्य देवेशमात्मनो हितमीश्वरम् । प्रेमातिशयतो नेत्रादम्भोधिन्दूनमुञ्चत ॥
तेनामूढीरुधः प्रेमनियतः परमाद्भुतः । तेनैव सा हरिं प्राप्ता वीरुधेन स्वयंघरो ॥ ८३ ॥
हरिं द्राति परप्रेम्णा निजार्थोऽत्र विचार्यताम् । प्रापणाञ्च हरेः साक्षान्द्विद्वेयं प्रकीर्तिता
लक्ष्म्याः प्रेमतरुः साक्षान्दुरेत्यन्तबल्लभः । संवीक्ष्य चिह्नितं तेन भक्तं प्रीणाति केशवः
लक्ष्मीप्रेमात्मकं द्रव्यं साक्षार्त्तिकं न करोति च । धनं धान्यं समृद्धिं च रूपसीमाग्य-
संपदम् ॥ ८६ ॥

विवाहव्रतबन्धाविजन्मयात्रासु पुज्यते । द्रव्यं माङ्गलिकं साक्षान्द्वरिद्वं प्रेमभाजनम् ॥
या नारी भालदेशे तु विमर्ति प्रत्यहं द्विजाः । सा नारी लभते भाग्यं सुखं च निज-
मन्दिरे ॥ ८८ ॥

लक्ष्मीर्न मुञ्चति प्रेम्णा पार्श्वं तस्य त्वहर्निशम् । प्रयच्छति वरान्भीता जायते पति-
बल्लभा ॥ ८९ ॥

लक्ष्मीप्रेमसमुद्भूते हरिद्वे हेमसंनिभे । विमर्ति त्वां महामागे वरदा मय ते नमः ॥ ९० ॥
इति मन्त्रेण या नारी श्रीचूर्णमभिमन्त्रितम् । ज्ञात्वा धारयते नित्यं सा लक्ष्मीय
विराजते ॥ ९१ ॥

लक्ष्मीरूपमिदं द्रव्यं पुण्ड्रमध्ये विमर्ति यः । वास्यं स लभते विष्णोः सत्यं सत्यं ब्रवी-
म्यहम् ॥ ९२ ॥

पुण्ड्ररूपेण मां विद्धि रेपारूपेण वै श्रियम् । संधारयन्ति ये भाले बाहुयक्षस्थलादिषु ॥
ज्ञानिनो मुक्तये पूर्णं पुण्ड्रमध्ये विमर्ति यः । स प्रियो ह्यावयोर्भूत्वा मामकं धाम-
याति हि ॥ ९४ ॥

अज्ञोऽपि ज्ञानसिद्ध्यर्थं मुक्यर्थं चापि यो मजेत् । ज्ञानं मुक्तिमवाप्नोति रहस्यं ते वधी-
म्यहम् ॥ ९५ ॥

हरिदासंमवं चूर्णं दङ्गणेन समन्वितम् । माषितं चाम्लद्रव्येण रक्तत्वमुपयाति हि ॥ ९६ ॥
वैवाहिकेषु योगेषु ज्ञात्वाऽऽमलकवारिणा । संस्मृत्य परमां देवीं कमलां मम बल्लभा ॥

हिरण्यवर्णमिमलां वसुपात्रकरद्वयाम् । मातुलङ्गधरां देवीं गन्धद्वारां मनारमाम् ॥१८॥
 पूजार्थं तव देवेशि वैकुण्ठपाणवल्लभे । आज्ञां देहि महामाये श्रीचूर्णं साधये यथा ॥
 हिरण्यवर्णेति ऋचां पञ्चकेन महामनाः । प्रोक्षयेद्भजनीद्रव्यं पञ्चगव्येन साधयेत् ॥१००॥
 अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठय च । पञ्चामृतेन संस्त्राप्य तक्रमध्ये च निक्षिपेत् ॥
 भूमिं तालिष्य तद्गण्डं स्थापयेन्मृन्मयोद्भवम् । रात्रौ संरक्षयेद्दुष्टच्छायातो हृष्टमानसः
 ग्रन्थीनां तक्षणं कुर्यादिति वा सूक्तमुच्चरन् । द्वितीये मृन्मये भाण्डे छायाशुष्कं
 विधाय च ॥ १०३ ॥

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा नित्यकर्म विधाय च । पात्रमुद्धृत्य हृन्मन्त्रं जप्त्वा कुर्याद्-
 हिस्ततः ॥ १०४ ॥

गावयैर्मूलद्रव्येण शुद्धनिम्बूद्भवेन च । अर्धपिटेन वा तत्र दङ्कणं दापयेद्भुधः ॥१०५॥
 दत्त्वा चरणद्वयपद्माणि मुखे मारुतवर्जिते । प्रदेशे स्थापयेद्यावद्रक्तत्वमुपजायते ॥ १०६ ॥
 तावद्विधूपयेन्नित्यं यथा छायां न संक्रमेत् । पश्चात्संशोधयेत्तेन शिलया चूर्णयेद्दृढम् ॥
 सुगन्धग्रेहलेशेन भावयेच्चन्द्रकेण वा । देव्याः प्रीतिकरं चूर्णं निष्पन्नं जायते यदि ॥
 वासयेन्मालतीपुष्पैस्तिलानि महामना । यावरसपद्यते गन्धः श्रीचूर्णं कमलाप्रिये ॥
 निष्पाद्य मङ्गलद्रव्यं सृष्टपात्रे च धारयेत् । पूजयेद्विविधोपायैस्तथा नीराजयेन्निति ॥
 द्वादश्यां जन्मसमये श्रीदेव्याः प्रयतो नरः । संपूर्णं परमां देवीं सर्वामरणसंपुताम् ॥
 इयं द्रव्यं मया देवि प्रीत्या निष्पादितं तव । स्वीकुरुष्व महामाये विष्णुपतिं नमोऽस्तु ते
 धारणार्थं पृथक्कुर्याद्वित्वपात्रं विशेषतः । श्रिये जातेति वाक्येन विभूयादिति मे मतम् ॥
 पुण्ड्रार्थं श्वेतद्रव्यं हि समानीतं गरुडमता । श्वेतद्वीपान्महाभाग मलयपद्मौ निवेशितम् ॥
 मलयपद्मसमुद्भूतां सुदमादाय वेष्णवः । करोति चोर्ध्वपुण्ड्राणि स ऊर्ध्वपद्मश्नुते ॥
 यस्य भाले हरेर्नाम श्वेतद्रव्येण दृश्यते । अन्तकाले मृतो याति श्वेतद्वीपं स पातकी ॥
 न तथा बल्लभं विष्णोश्चन्दनं कुङ्कुमान्वितम् । यथा मलयकूटस्थं सुदृढं चन्द्रपाण्डु-
 रम् ॥ ११७ ॥

विष्णोर्ललाटे यः प्रेम्णा करोति तिलकं मुदा । श्वेतद्वीपमुदा नित्यं स प्रियः कमला
 यथा ॥ ११८ ॥

स्नाने दाने प्रदाणे च श्राद्धे पर्वणि मङ्गले । होमे सुरार्चने पुण्या श्वेतद्वीपामला मही ॥
 श्रीगोपीचन्दनं नाम पीतद्रव्यं महामते । वैकुण्ठलोकादानीतं द्वारकायां प्रतिष्ठितम् ॥
 सर्वेषां गोपनाद्गोपो वासुदेवोऽहमेव हि । अनन्ताः शक्तयो गोप्यो मदीया एव नारद ॥
 मद्भङ्गलेपितं पुण्यं वैकुण्ठे कुङ्कुमान्वितम् । गोपीभिः क्षालितं तस्माद्गोपीचन्दनमुच्यते
 मद्भङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थं प्रतिष्ठितम् । पीतं चक्रसमायुक्तं चन्दनं मुक्तिदं धनम् ॥
 मद्भङ्गलेपनं पुण्यं धृत्वा करतले पुनः । संप्रोक्ष्य विष्णुगायत्र्या द्वादशार्णेन वा पुनः ॥
 विष्णोर्भुक्तं पठन्पाणी मर्दयेद्भक्तिमात्ररः । धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्राणि ललाटादिस्थलेषु च ॥
 ललाटेऽर्धहस्तकण्ठकुक्षिबाह्वंसकेषु च । कुक्षिबाह्वंसदेशेषु वामभागेषु नित्यदा ॥१२६॥

पृष्ठग्रीवाब्रह्मरन्ध्रे पुण्ड्राणि विनिवेशयेत् । केशवादिमहामन्त्रैर्देवास्तत्र त एव हि ॥
 प्रणवाद्या नमोन्ताश्च मन्त्रा द्वादशसंख्यया । केशवश्च तथा नारायणो माधवसंज्ञकः ॥
 गोविन्दो विष्णुरित्युक्तो मधुसूदनवामनौ । श्रीधरश्च हृषीकेशः पद्मनाभो महामुने ॥
 दामोदरो वासुदेवो निजाङ्गेषु निवेशयेत् । रेपाः पादयुतास्तिस्रः पुण्ड्रा ज्ञेया महामते ॥
 प्रणवावयवास्तिस्रश्चयः कालाः प्रकीर्तिताः । तिस्रो व्याहृतयस्त्रीणि च्छन्दांसि ज्वल-
 नाश्चयः ॥ १३१ ॥

श्रीणि तत्त्वानि पुण्ड्रेषु चिन्तनीयानि सूरिभिः । पुण्ड्रमध्यस्थिता रेपा रक्तवद्विशिखो-
 पमा ॥ १३२ ॥

नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव मास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी पीतामा स्यात्तनूपमा ॥
 विष्णुपंक्ती विजानीयात्साक्षाभ्रैलोक्यमातरम् । विशिष्टः परया शक्त्या पुण्ड्ररूपेण
 माधवः ॥ १३४ ॥

माधवपन्थपरे भक्ताः पुण्ड्रं तु हरिमन्दिरम् । लक्ष्मीनारायणं तत्र बुद्ध्या ध्यायन्ति
 नित्यशः ॥ १३५ ॥

धृत्वा पुण्ड्राणि गात्रेषु ब्रह्माहमितिमाविनः । विमुक्ता यान्ति मज्जाधं शाश्वतं हेय-
 दर्जितम् ॥ १३६ ॥

चिद्विद्वचापकं ब्रह्म परमात्मेति कथ्यते । व्याप्यभूतद्रव्यं ह्येतच्छरीरमभिधीयते ॥ १३७ ॥
 आत्मानमपि तदेहं ब्रह्मात्मकतया स्थितम् । स्थितोऽहं सर्वभूतेषु ह्यन्तर्धामितया द्विज ॥
 मदभिन्नमिदं सर्वं दृश्यते श्रूयते च यत् । आधारभूतः सर्वेषां मत्तो ज्ञानं च विस्मृतिः ॥
 प्रकाशकोऽहं सर्वेषां मर्ता भोक्ता च भोजकः । मद्रूपमद्रव्यं ब्रह्म मध्याद्यन्तविदर्जितम् ॥
 स्वप्नं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाऽऽत्मनि । एको विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थायरेषु च
 अनुस्पृतो वसाम्प्यात्मा परमात्माऽहमव्ययः । तैलं तिलेषु काष्ठेषु यद्भिः क्षीरे घृतं तथा ॥
 गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथाऽऽत्माऽहं व्यवस्थितः । यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा
 अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । देहादिरहितं सूक्ष्मं चित्तकाशं निरञ्जनम्
 सर्वानुस्पृतमद्वैतं परं ब्रह्म भवाभ्यहम् । प्राप्यं मोक्षं च गन्तव्यं गच्छाथं मामतन्वितः ॥
 माधयेत्साधनं साध्यं श्रूयकं भाजकं हरिम् । गोपीचन्दनमालिष्य नामभिः केशवादिभिः ॥
 एवं मां चिन्तयेद्दीशमनुसंधानतत्परः । दिव्यमायं समासाद्य ज्योतीरूपमनश्चरम् ॥
 मामेवैकमयाप्नोति यतो नाऽऽवर्तते पुनः । ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वेदिकानामनुत्तमम् ॥
 गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते । कैकर्यमेव कर्तव्यं कृत्वा पुण्ड्रस्य धारणम् ॥
 गन्तव्योऽहं न संदेहो देवर्षं पुरुषोत्तमम् । एवं नारायणेनायं नारदः प्रतिघोषितः ॥
 तस्मादेवं प्रकर्तव्यं मुनयः पुण्ड्रधारणम् । कृत्वा पुण्ड्रं विधानेन प्रविशेन्मन्त्रिहरेः ॥
 देहलीमस्पृशन्पद्भ्यां स्मृत्वा तन्मुक्तिमण्डपम् । वास्तोष्पतेः पठन्सूक्तं शोधयेन्मन्त्रिहरेः ॥
 आ-गाव इति सूक्तेन गोमयेनानुलेपयेत् । आ नो भद्रेति सूक्तेन रङ्गवह्नीं च निक्षिपेत् ॥
 हस्तो पादौ च प्रक्षाल्य प्राण्यानायस्य वेष्णवः । स्वयं या वेष्णवेर्वाऽपि पान्था पुद्गेण
 वा पुनः ॥ १४४ ॥

शोधयेद्विष्णुपात्राणि सद्रव्यैः श्रद्धयाऽन्वितः । शुचिभूमौ कुशेष्वेव संस्थाप्य जितमानसः
मौनेन विमुक्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथाऽऽचरेत् । पतितो वर्णबाह्यश्च विकर्मस्थो ह्यवे-
ष्णवः ॥ १५६ ॥

अचक्रधारी नैवाहो भगवत्पात्रशोधने । न षीविन्नोच्चरेद्वातं नोच्छिष्टवदनो भवेत् ॥
विशोधने च पात्राणां सुस्नातश्चोर्ध्वपुण्ड्रकः । सम्पक्प्रक्षाल्य माण्डानि दाहयेत्तृणबाह्विना
भस्मादिना च संशोध्य क्षालयेच्छुद्धवारिणा । रसमाण्डानि सर्वाणि क्षालयेदुष्णवा-
रिणा ॥ १५७ ॥

शुद्धिं कुर्याद्विशेषेण स्पर्शादौ सति योपिताम् । पाकपात्राणि सवाणि कामयेन्न गृहाद्-
बाहिः ॥ १५८ ॥

तैरेव नोपभुञ्जीत नोच्छिष्टे परिवेषयेत् । भगवत्पात्रभोगेन निरयं याति मानवः ॥ १५९ ॥
तस्मात्सर्वप्रकारेण पात्राणि परिवर्जयेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्गुलं कुर्यात्पात्राणां वैष्णवो जनः ॥
स्वभोग्यपात्रसंस्पर्शं देवपात्रे न कारयेत् । अन्यपाको न कर्तव्यो देवपात्रेषु कर्हिचित् ॥
न देयं भगवत्पात्रमन्यस्मै विमुक्ताय हि । मृतके मृतके वाऽपि श्वादीनां स्पर्शने तथा ॥
स्पर्शने पाऽप्यभक्तानां सद्य एव परित्यजेत् । कृत्वा माण्डस्य संशुद्धिमन्त्रानि भुवि
शोधयेत् ॥ १६५ ॥

गोमयेनोपलिप्तायां सुस्नातैर्वैष्णवैर्द्विजः । शुक्लाम्बरधरा नार्यो गायन्त्यो मधुनाशनम् ॥
अवहन्त्युर्मुदा विष्णोः पाकार्थं मीहिमुत्सवे । प्रक्षाल्य मुसलं शुद्धं हृन्मन्त्रेण विशेषतः ॥
शिरोमन्त्रेण मीहीस्तु दद्यात्सूर्णमुलूखले । अवहन्त्याद्धरेः प्रीत्यै द्वादशाक्षरविद्यया ॥
निस्तुपान्निष्कणान्कृत्वा तण्डुलाङ्गुर्पकोटरैः । ते तावद्वहन्तव्या विधैश्चकादिलाङ्छनैः
यावन्मुक्ताफलाभाः स्युः कृष्णविन्दुविवाजिताः । ब्राह्मणीभिश्च साध्वीभिर्दक्षितानाम-
भावतः ॥ १७० ॥

शूद्रैर्वा दीक्षितैर्देवदासीभिः प्रयतात्मभिः । हविःपाकादिकर्मार्थं कार्याऽवहननक्रिया ॥
निष्पन्नानद्यमन्त्रेणाऽऽरक्ष्य माण्डेषु धारयेत् । अकणाननुपानेष कृमिहीनानपि क्रमात् ॥
केशपापाणहीनास्तु प्राण्यङ्गरहितास्तथा । मस्माङ्गारविहीनास्तु अमुद्गानलग्नानपि ॥
विपरीते भवेद्दोषो भगवत्पाकसाधने । कणैस्तु भवति व्याधिस्तुपैर्दारिद्र्यं भवेत् ॥
कृमिभिः पुत्रनाशः स्यात्केशैर्दारविनाशनम् । पापाणैर्मरणं विद्धि विनाशो बाह्विना
जलैः ॥ १७५ ॥

प्राण्यङ्गैर्व्याधयः प्रोक्ता मस्मना कलहो भुवः । अङ्गारैर्वह्निना बाधो मुशैर्मुग्धस्तु विग्रहः ॥
प्रवासो लघुभिश्चैव तस्मात्तान्परिवर्जयेत् । एवं शुद्धानि द्रव्याणि ब्रह्मसूक्तमुदीरयन् ॥
बिलोक्य नेत्रमन्त्रेण पात्रेषु विनिधाय च । सुस्नातैश्च सुवेषैश्च वैष्णवैः परिचारकैः ॥
आनयेत्पचनागारं शङ्खतूर्यादिवाक्नैः । द्वारस्योत्तरपार्श्वे तु लिप्तायां भुवि गोमये ॥
पात्राणि विधिना मन्त्री स्वस्वस्थाने निवेशयेत् । चतुर्मिथ्यापकैर्मन्त्रैः संप्रोक्ष्य तुल-
सीजलैः ॥ १८० ॥

पाकार्थं देवपात्रेषु क्षालयित्वा तु धारयेत् । आहृत्योदनपाकाग्निं कुण्डादीपासनान-
लात् ॥ १८१ ॥

[१० दशमोऽध्यायः]

चुलगां निधाय तारेण समिद्धमग्निमितीरयेत् । इन्धनानि विनिक्षिप्य यज्ञदारुमयानि च
कृमिकीटविहीनानि ज्योतिरात्रीति मन्त्रतः । प्रक्षाल्य द्वादशार्णेन वीर्यमन्त्रेण मन्त्र-
बित् ॥ १८३ ॥

घृतेन लेपयेत्स्थास्या अन्तरं ब्यूहविद्यया । प्रज्वाल्य व्यंजनेनैव स्थालीस्ताम्रमयीस्ततः ॥
संस्थाप्य विष्णुगायत्र्या तण्डुलानि विनिक्षिपेत् । अम्मस्य पार इति च मन्त्रेण सह-
दा पुनः ॥ १८५ ॥

जलेन पूरयेद्बुधं तण्डुलान्पात्रमध्यगान् । पिधानैश्चक्रमन्त्रेण संछाद्यास्ताः क्रमेण तु ॥
पाकानलं समुत्पाद्य वीर्यमन्त्रेण सध्वनि । निरीक्ष्य नेत्रमन्त्रेण दूर्वा मूले समुच्चरन् ॥
विलोक्य पूरयेद्व्यघ्रे घृतं चन्द्रकमेव वा । शोधितं मूतले तानि हवींष्युत्तार्य सर्वशः ॥
संस्थाप्य चास्त्रमन्त्रेण पात्राणि क्षालयेच्छुचिः । तेनैव प्रोक्ष्य पात्राणि चोर्ध्वपुण्ड्राणि
धारयेत् ॥ १८९ ॥

भस्मना चन्दनेनाथ वामदेवादिनामभिः । साधयेदुक्तमार्गेण विष्णोः संप्रीणनाय च ॥
अन्यान्यपि च हव्यानि पापसादीनि सर्वशः । अपूपपूलिकादीनि घृतपूरितमोदकान् ॥
शाकसंयावसंधानकथितांश्च प्रसाधयेत् । संप्राप्तो मन्दिरद्वारमभिवाद्य सुराधिपान् ॥
विष्वक्सेनविहङ्गेशचण्डमद्रादियष्टिपान् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेद्विष्णुपार्षदान् ॥
अनुज्ञां दातुमर्हन्ति मयन्तः शरणागतम् । संसारमयसंज्ञस्तो विषयव्याप्तमानसः ॥
अविद्याम्बुनि संतर्तुं गुरुसंदर्शितं प्लवम् । श्रीमदाराधनं विष्णोः संस्थाप्य भवदाज्ञया ॥
दासोऽहं शेषभूतोऽहमनन्यमुखचिन्तकः । प्रबोधयेज्जगन्नाथं दिव्यपर्यङ्कशापिनम् ॥
घण्टामुदङ्गनिनदैः स्तवैः पुरुषविद्यया । तं प्रत्ययेति सूक्तेन बोधयेत्कमलापतिम् ॥
धनस्पतेति सूक्तेन तूर्यघोषं निनादयेत् । कुर्यात्प्रदक्षिणां विष्णोरतोदेवेत्यनेन तु ॥ १९८ ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्राभ्यां त्रिः प्रणम्याथ वारयतः । उत्थाप्य दशविहीपकन्यागोपुण्यदर्श-
नान् ॥ १९९ ॥

मिषं देवीं समुत्थाप्य दशविहन्तधावनम् । प्रक्षाल्य वारिणा वक्त्रं साङ्गं सावरणं
हरिम् ॥ २०० ॥

स्मृत्वा नीराजयेद्दीपैस्ततः पूजां समारभेत् । पात्रासादनं कुर्यादात्मसंयोगमुत्तमम् ॥
आवाहनादिकं कुर्याद्बहिर्भागं समारभेत् । शयनान्तोपचारेस्तु समाराध्य जनार्दनम् ॥
अन्ते वैकुण्ठमाप्नोति प्रपन्नोऽयं हरेः पदम् ॥ २०३ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आवितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३४३६ ॥

इति तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थपादे अथमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—
अन्तर्भागं बहिर्भागं कथं कुर्याच्चतुर्मुख । एकादशीव्रतं यच्च पूर्वोक्तं वेष्णवार्चनम् ॥ १ ॥
१ य. "ते शरवतीवक्त्रम् । २ य. "शोतयाभ्यर्चयाम्यु" ।

विस्तराद्देवेश तरामो दुस्तरं तमः । येन तात वयं सर्वे भवश्चरणमाश्रिताः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

बाह्यमाभ्यन्तरं पुत्रा विष्णोराराधनक्रमम् । वक्ष्यामि सारतः सर्वं न क्षमोऽसिलमापणे ॥
यस्य नाभिमहापद्माद्विस्थितोऽहं वराटकः । बीजभूतो विसर्गस्य तस्मै धात्रे नमो नमः ॥
नमः सर्वात्मने यस्य प्रसादादहमेव च । करोमि हस्ते शंभुः पालयन्ति प्रजेश्वराः ॥ ५ ॥
आदौ संचिन्तयेत्स्थित्वा गुरुपादसरोरुहम् । संस्कृतो येन चक्राद्यैर्मूलेन द्वयविद्यया ॥
प्राणायामं भूतशुद्धिस्तथा भावनया द्विजाः । कर्तव्या प्रथमं विष्णोः समाराधनकर्मणि ॥
शरीरं मलिनं ह्येतन्माकृतं दोषमाजनम् । ध्यानाग्निना च संताप्य ह्यन्तस्तापोऽयमीरितः
आयुषैश्च बहिस्तापो धारणाख्यस्तथाऽऽन्तरः । मन्त्रन्यासैः शरीरस्य दिव्यभावो विधी-
यते ॥ ९ ॥

ब्रह्मात्मकतया ध्यानमात्मनः शुद्धिरीरितम् । विष्णोः स्वरूपस्मरणं मनसः शुद्धिरुच्यते
प्रसादतीर्थग्रहणात्प्राणशुद्धिरुदाहृता । वाक्शुद्धिः कीर्तिनाद्विष्णोः श्रवणाच्छ्रोत्रयोर्मता
एवं शुद्धिपरो विप्रः साक्षान्नारायणो मतः । पलायन्ते शरीरस्थाः पातकास्तस्य दर्श-
नात् ॥ १२ ॥

विचिन्त्य पापपुरुषं श्मशानस्तभ्यसंनिभम् । उपपातकरोमाणं महापातकविग्रहम् ॥ १३ ॥
संशोष्य वायुबीजेन बह्विबीजेन दाहयेत् । अमृतीकरणं कुर्याद्धारणेनामृतात्मना ॥ १४ ॥
गात्रं दाह्यं पृथिव्या च व्योम्ना चेन्द्रियकल्पनम् । एवं संशोधयेद्देहं पूरकुम्भकरचकैः ॥
विस्तरेणापि वक्ष्यामि भूतशुद्धिं निशामय । भूतशुद्धिं विना नैव ह्यधिकारोऽस्य पूजने
विचिन्त्य हृदये विष्णुं संस्थितं परमे पदे । बहिर्निर्गमयेत्तं तु सुपुत्रादक्षिणेन तु ॥ १७ ॥
वृत्तमण्डलमध्यस्थं सहस्रादित्यसंनिभम् । मन्त्रात्मानं तु तं ध्यात्वा ह्युपरि द्वादशाङ्गुले ॥
प्रभाचक्रं तु तदधस्तत्त्वाधिष्ठातृसंयुतम् । निष्कलं मन्त्रदेहं च चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
तदधस्तात्स्मरेद्भूमिं चतुरस्रां तु पीतलाम् । शब्दाद्यैः पञ्चभिर्युक्तां बज्रलाञ्छनला-
ङ्घिताम् ॥ २० ॥

पुरपाकारसुस्रिद्धीपाणवसमाकुलाम् । बाह्यां स्वदेहे विशतीं पूरकेन(ण) विचिन्तयेत् ॥
ग्रीचचरंश्चैव तन्मन्त्रं विश्रान्तामथ चिन्तयेत् । जान्वोः पादतलं पादच्छावद्व्याप्तं
क्रमेण तु ॥ २२ ॥

कुम्भकेन च तां पृथ्वीं मन्त्रसूक्तैः स्वकेतनः । शनैः शनैर्लयं कुर्याद्बन्धशक्तौ च तां पुनः
रेचयेद्बन्धशक्तिं च सर्वभूतेष्वयं विधिः । बहिर्स्थां पूरकेणैव ह्यन्तः कुर्यात्पुनरेव नयेत् ॥
कुम्भकेनैव तन्मात्रे रेचकेन बहिः क्षिपेत् । तोषाख्ये च महापारे ततस्तोयं च वैष्णवम्
सप्तमुद्रसरित्स्रोतोरसपट्टकं च सीपधि । अर्धचन्द्रसमाकारं कमलं ध्वजशोभितम् ॥
वारुणं विमर्षं बाह्ये ध्यात्वा तेनाथ विग्रहम् । संपूर्णं पूरकाख्येन करणेन शनैः शनैः ॥
ऊरुमूलाच्च जान्वन्तं शरीरं मण्डलं स्वकम् । तेनाखिलं तु संव्याप्तं कुम्भकेन स्मरेद्द्विजाः
तन्मध्ये वारुणं मन्त्रं धारणाख्यं विचिन्त्य च । अम्भयं विमर्षं सर्वं तन्मध्ये विलयं
गतम् ॥ २९ ॥

ततस्तु रसशक्तौ तु सा शक्तिर्यद्विमण्डले । रेचकेन विनिक्षिप्य तथा धहेश्च वैभवम् ॥
त्रिकोणभुवनकारं दीप्तिमद्भिर्बिम्बितम् । विद्युच्चन्द्रार्कनक्षत्रमणिरत्नैश्च धातुभिः ॥
स्वप्रकाशशरीरैश्चास्वशरीरैश्च खचरैः । चिह्नितं स्वस्तिकैर्दक्षिणात्यैवं विभव महत् ॥
तैजसं मुनयश्चाथ तन्मन्त्रं विधिना स्मरेत् । तन्मण्डलान्तरस्थं तु प्रोच्यन्वै तमेव हि
प्रविष्टं पूर्ववदध्यापेत्तेनैव करणेन तु । आ नामेः पायुपर्यन्तं व्याप्तं कृत्वा विधाय च ॥
तमेव विभवं सर्वं तैजसं पारंभावयेत् । तन्मन्त्रविग्रहं शान्तं तन्मन्त्रं चानलात्मकम् ॥
रूपशक्तौ लयं यान्तं शक्तिः संविन्मयी तु सा । तया मन्त्रशरीरस्थं स्वशक्त्या घिल-
यीकृतम् ॥ ३६ ॥

रेचकेन तु तां शक्तिं बाह्याधारे बहिः क्षिपेत् । ततस्तु वायुबीजं वै विभवं बाह्यतः स्मरेत्
घृतं राजोपलामं तु बिम्बेर्युक्तं स्वतेजसैः । पूर्णं नानाविधैर्गन्धैरनेकैस्तद्गुणैस्तथा ॥ ३८ ॥
स्वमन्त्रेण समाख्यातं धारणाख्येन संस्मरेत् । तथा स्वरूपं तन्मन्त्रं ध्यावोच्चार्य समा-
हरेत् ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तकरणेनैव वायव्यं विभवं तु तम् । अधिष्ठातुलयं यान्तं स्मृत्वा तं च महाबलम् ॥
स्पर्शनाख्यमहाशक्तौ तां शक्तिमविनश्वरीम् । व्याप्तिं नित्यामनित्यां च स्वशक्तिविमवा-
न्विताम् ॥ ४१ ॥

शब्दाख्ये तु महाधारे निक्षिपेद्ब्रह्मोममण्डले । ध्यात्वाऽपि विभवं सर्वं व्योमाख्यं विग्रहा-
द्वहिः ॥ ४२ ॥

नानाशक्तिसमाकीर्णं तद्रूपं चाक्षनप्रभम् । अविग्रहैः शब्दमयैः पूर्णं सिद्धैरसंख्यकैः ॥
तन्मन्त्रे धारणामन्त्रं व्योमाख्यं संस्मरेत्पुनः । धारयन्तं स्वमात्मानं स्वसामर्थ्येन सर्वदा ॥
शब्दमात्रैररूपं च व्यापकं विमवेष्ट्वपि । धिया च संपरिच्छिन्नं कृत्वा विन्पस्य विग्रहे
प्राशुक्तकरणेनैव तेन व्याप्तं तु भावयेत् । आ कण्ठाद्ब्रह्मरन्धान्तं व्योमाख्यं विमवेन च ॥
संधार्य कुम्भकेनैव वायत्कालं तु योगिनः । ध्यायेत्परिणतं पश्चात्स्वमन्त्रेण तदम्बरम् ॥
व्योमाख्यं धारणामन्त्रं शक्तौ परिणतं स्मरेत् । तां शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रं प्रयान्तीमनुमापयेत्
शुक्तां शक्तिचतुष्केन (ण) गन्धाद्येनाविनश्वरीम् । आश्रये निष्कलं मन्त्रं तदधिष्ठातुसं-
युतम् ॥ ४९ ॥

समन्त्रं विभवं भौतमेवमस्तं नयेत्कमात् । चैतन्यं जीवसंयुतं सस्फुरत्तारकोपमम् ॥
भावनीयं तु विभान्तं निःसृतं भूतपञ्चकात् । निष्पपञ्चे परे मन्त्रे पञ्चशक्त्यात्मविग्रहे ॥
अनेन क्रमयोगेन (ण) जीव आत्मानमात्मना । ईक्षते तद्ब्रह्मदाको त्वचलं सूर्यवचंसम् ॥
स्फुरद्द्युतिभिराकीर्णमीश्वरं व्यापकं परम् । ततो मन्त्रशरीरस्थं समाधिं चाभ्यसेत्परम् ॥
गन्धतन्मात्रपूर्वाभिर्गुक्तत्वात्पञ्चशक्तिभिः । हेयं चैतथमिव बुद्ध्या यदा तत्स्थानवृंहितः ॥
अतुष्टोऽकृतकृत्यश्च मन्त्रहृत्यद्यसेवनात् । पठे पदे ह्यात्मतत्त्वज्ञानरज्जुपटलेन च ॥ ५५ ॥
हृत्कोटराध्वनिपरान्तं स्यात्मानं स्यात्माना स्मरेत् । मारुपनाटीमार्गेण मन्त्रपट्टेः शिरसा
हि सः ॥ ५६ ॥

पद्ममूत्रप्रतीकाशो सुषुप्ता चोर्ध्वेगामिनी । तद्ब्रह्मरन्ध्रगा साक्षात्सुखद्योतनसत्तमा ॥५७॥
 शनैः शनैश्च स्वात्मानं रेचयेज्ज्ञानवायुना । मात्रकारणपट्टं चाप्येवमव्यापकं त्यजेत् ॥
 प्राप्नुयाच्च तदूर्ध्वं तु यः परात्ममुविग्रहात् । उदितो जायते तत्र तेजःपुञ्जो ह्यनूपमः ॥
 तत्प्रभाचक्रनाभिस्थस्वानन्दानन्दनन्दनद्वितः । परम्परात्परस्यास्य परतत्त्वस्य वै ततः ॥
 तत्त्वं निर्मुक्तदेहस्य केवलस्य चिदात्मनः । उदितो हि महानन्दः सा शक्तिर्वैष्णवी परा ॥
 अलुप्तकर्मकर्तारं जीवं कृत्वा तमात्मसात् । यत्रोदिता च तत्रैव पुनरेवावतिष्ठते ॥ ६२ ॥
 तच्च संकल्पनिर्मुक्तमवाच्यं मुनिसत्तमाः । एवं स्वस्थानमासाद्य त्यक्त्वा भीतं च विग्र-
 हम् ॥ ६३ ॥

तत्र स्थितो दहेत्पिण्डं शक्तितन्मात्रवर्जितम् । पट्कोणं विशिखा सारं निर्गतं तृणरू-
 पिणम् ॥ ६४ ॥

संस्थितः साधको नित्यमुक्तस्वात्मशरीरिणि । इच्छानिर्मथनोत्थेन मन्त्रजेन तु वह्निना
 तद्वाह्निदेशादारभ्य तं पिण्डं ज्वलितं स्मरेत् । दक्षिणाग्रकराङ्गुष्ठप्रान्तदेशे रमक्षरम् ॥ ६६ ॥
 ध्यात्वा युगान्तहुतभृगरूपज्वालाशतावृतम् । तेन स्वविग्रहं ध्यायेत्प्रज्वलन्तं समन्ततः ॥
 नाभिकन्दान्तरे देशे नेत्रमन्त्रेण पावकम् । ध्यायेज्ज्वालागणोपेतं निनयेत्तेन भस्मसात्
 बहनेन स्वकं देहं हृन्मन्त्रं भावयंस्ततः । देहजां भावयेज्ज्वालां मन्त्रनाथे लपं गताम् ॥
 भस्मराशिसमप्रव्यशान्ताग्निं तदनुस्मरेत् । वातचक्रेण तद्भस्म पातं ध्यात्वा त्वितस्ततः
 ततः समन्त्रं तद्विम्बं पूर्णचन्द्रायुतोपमम् । ध्यात्वा तन्निःसृतेनैव त्वमृतोपेन चाम्बरात् ॥
 प्राययेद्देहजां मूर्तिं सर्वां ध्यायेत्सुधाभिकाम् । तत्राऽऽधारमयीं शक्तिं मध्ये विन्यस्य
 वैष्णवीम् ॥ ७२ ॥

धीजमूर्तां च सर्वस्य तदुत्थं चाम्बुजं स्मरेत् । पट्ध्वतत्त्वभूतं च सितं तेजोमयं शुभम् ॥
 मण्डलं त्रितयाष्टौ स्फुरत्किरणभास्वरम् । मन्त्रात्मानं च तन्मध्ये ध्यायेत्प्रायणं
 प्रमुम् ॥ ७४ ॥

निष्कलं केवलं शुद्धं पञ्चसन्मन्त्रविग्रहम् । तन्मन्त्रशक्तिभिर्भूयो भावयेन्मूर्तिं
 द्विजाः ॥ ७५ ॥

व्योमादिपञ्चमूर्तीयमात्रमीश्वरपञ्चकम् । तेभ्यः प्रसारितं चैव व्योमाद्यं विमवं स्मरेत् ॥
 संपोगजनिर्गतं पिण्डं ध्यायेद्विभवपञ्चकात् । सहस्रसूर्यसंकाशं क्षतचन्द्रगमस्तिमत् ॥ ७७ ॥
 निर्मलं स्फटिकप्रसवं जरामरणवर्जितम् । जनित्वेनास्य पिण्डं तु परमं भोगमोक्षयोः ॥
 साधनं सहजं सर्वदेहिनां मुनिसत्तमाः । समाधितः क्रमेणैव सम्पत्संक्षालनेन च ॥ ७९ ॥
 स्वपदाभिस्तरङ्गाद्य कृत्वा शक्त्या सहोदयम् । स्वानन्दं च महानन्दास्वानन्दाद्य
 भयेत्ततः ॥ ८० ॥

मारीचं नाभिगं चक्रं तस्मादूर्ध्वं स्वकं च यत् । सूर्यकोटिप्रतीकाशं प्रस्फुरन्तं स्वपाऽऽमया ॥
 फट्चगोलाकारं च निशाम्युकणनिर्मलम् । एषं मानसमानीय स्वस्थानात्स्थात्मना
 द्विजाः ॥ ८२ ॥

विशेन्मन्त्रशरीरं स्वं ब्रह्मरन्ध्रेण पूर्ववत् । ज्योत्स्मानाढीपथेनैव प्रविश्य च कषाम्तरम् ॥

स्ववाचकं भावयन्वे ध्वनिना निष्कलेन तु । ततस्तु निष्कलान्मन्त्राद्यावद्भौतिकविग्रहम्
पञ्चोपनिषदात्मानमासाद्यालोकविग्रहम् । स्वमन्त्रादसुतौघेन सेचयेद्विग्रहं स्वकम् ॥
ततः स्वमन्त्रं तद्विग्रहमाकृष्य हृदये न्यसेत् । निस्तरङ्गा परा शक्तिर्महानन्दमयी च सा ॥
स्वानन्दं च प्रमाचक्ररूपमात्मीर्यमास्वरम् । सुषुम्ना तादृशं मार्गं पिण्डमन्त्रं च निष्क-
लम् ॥ ८७ ॥

सत्त्वाद्यो मन्त्रशक्तो यो धारयेत्स्वरपञ्चके । तेषां विभवसिद्धो यः पिण्डस्तत्समुदायकः
स्थूलसूक्ष्मपराख्येन त्रिविधेन तु सत्तमाः । करणेनोदिता सम्यक्शुद्धिरेषा च भौतिकी ॥
अनया चेन्द्रियाणां च शुद्धिरुक्ता महात्मभिः । उपासकेन कर्तव्या पिण्डशुद्धिर्मुनी-
श्वराः ॥
॥ ९९ ॥

पञ्चाद्यागः प्रकर्तव्यो बाह्याभ्यन्तरमेदतः

मुनय ऊचुः—

ब्रह्मज्ञानुग्रहोऽस्माकं सर्वथा भवता कृतः ॥ ९१ ॥
यागाङ्गभूता मन्त्रोक्तभूतशुद्धिर्यथा तथा । आत्मशुद्धिः प्रवक्तव्या पूर्वोक्ता भावना-
मयी ॥ ९२ ॥
जीवोऽयं ब्रह्मभावेन स्वात्मानं शोधयेत्कथम् । मुख्येयमात्मनः शुद्धिः स्वात्मप्राप्ती
पितामह ॥ ९३ ॥

किं चाङ्गभूता यागस्य भूतशुद्धिरिहोदिता ।

श्रीब्रह्मोवाच—

मुनयः स्वात्मशुद्धिर्हि मुख्येवाऽऽत्मसमागमे ॥ ९४ ॥
अङ्गभूताऽपि विज्ञेया वाक्याभ्यासेन केवला । अशक्नुवन्मावयितुं वाक्यमेव समभ्य-
सेत् ॥ ९५ ॥
ब्रह्मैवाहं न संसारी नित्यमुक्तो न शोकमाक् । अच्युतोऽहमनन्तोऽहमव्ययोऽस्मि स्वरू-
पतः ॥ ९६ ॥
इति वेदोपनिषदा भावना ह्यात्मशोधिनी । तस्याः प्रकारं वक्ष्यामि भवन्तो मेऽनुया-
यिनः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मणः प्रकृतिर्देहा जीवाजीवविभेदतः । अजीवा प्रकृतिः प्रोक्ता हरिणा क्षेत्रलक्षणा ॥
क्षेत्रज्ञलक्षणमिन्द्रा प्रकृतिर्जीवसंज्ञिता । क्षेत्रस्य धारणादात्मा जीवोऽयमज एव हि ॥
धार्यं वेद्यं शरीरं हि क्षेत्रमित्यभिधीयते । क्षेत्रसंधारणाद्ब्रह्मक्षेत्रज्ञात्मा प्रकीर्तितः ॥
धार्यं तस्य शरीरं हि जीवोऽयमवधार्यताम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरात्मा स्यतन्त्रः स्वाभयो हरिः
प्रयोजकः पोषकश्च प्रकाशक इतीरितः । द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता च धारको रक्षकोऽच्युतः ॥
तस्मात्स्यत्यं सदा भाव्यं परमात्मनि केशवे । क्षेत्रं च गगवान्निष्पुः क्षेत्रज्ञोऽपि हरि-
मन्तः ॥ १०३ ॥

सर्वनामा सर्वरूपः सर्वः सर्वरसः स्मृतः । अचिन्नैव विजानाति कोऽहं कस्यास्मि कुत्र च ॥

नातो ब्रह्मात्मकत्वेन बोधस्तस्य विधीयते । अहमस्मीति बोधोऽयं चेतनस्य स्वतो मतः॥
 तस्माद्ब्रह्मात्मकत्वं च ब्रह्माधारत्वमुच्यते । आत्मनश्च परस्यापि ब्रह्मात्मत्वविभाषनात्॥
 विमोक्षः संसृतेर्विप्राश्चेतनस्यैव निश्चितः । प्रकृतेर्वैद्विषयाः कर्तृत्वं पुरुषं विना ॥
 विज्ञेयं बन्धनायैव तत्तत्त्वमविजानताम् । अचेतनस्य कर्तृत्वे स्वरूपस्य द्युतिर्मता ॥
 आशानोऽपि च कर्तृत्वं बन्धनायैव बोधितम् । अस्वातन्त्र्याच्छरीत्वादाश्रितत्वाद्विशो-
 पतः ॥ १०९ ॥

स्थातन्त्र्येण च कर्तृत्वे स्वस्वरूपाद्युतिर्मता । तस्मात्सर्वात्मना स्वस्य परस्यापि ह्यना-
 त्मनः ॥ ११० ॥
 आत्मत्वं तत्स्वरूपत्वं जीव एव विभावयेत् । प्रणमेद्भगवद्बुद्ध्या विश्वं चिद्विदात्म-
 कम् ॥ १११ ॥

कुर्यात्कर्मणि सर्वाणि वासुदेवात्मकानि हि । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हुतम्
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना । आत्मनो ब्रह्माभावत्वं भावपेद्वन्धमुक्तये ॥
 बोधितं श्रुतिवाक्यैश्च स्मृत्यागमशतैरपि । नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च॥
 न मनोऽहं नवै बुद्धिर्न वै चित्तमहं कृतिः । नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निस्त-
 थाऽनिलः ॥ ११५ ॥

न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः । न हि गन्धो न रूपं च न मायाऽहं
 न संसृतिः ॥ ११६ ॥
 अहमारमा च सर्वेषां साक्षी चेता सनातनः । ब्रह्मास्मीति न संसारी तत्त्वमस्यादिवा-
 क्यतः ॥ ११७ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमभेदो ब्रह्मणा समम् । भूतानामात्मनः शुद्धिरुदिता मुनिसत्तमाः ॥
 अभेदं जीवपरपोषावज्जानाति नैव हि । तावदाचारितैर्नैव सिद्धिः कल्पशतैरपि ॥
 अन्तर्यामिनिह्येनस्य पूजा भवति निष्फला । अतो वः संविधास्यामि ह्यन्तर्यामं समासतः

इति श्रीबृहद्भारवितापो चतुर्थपादे भूतशुद्धिरूपं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ३५५६ ॥

अथ चतुर्थपादे द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीविष्णोवाच—

पद्मासने स्पस्तिके वा तथा योन्यासने मुदा । स्थित्वा निर्बाधदेशे तु ध्यानयागं समा-
 रमेत् ॥ १ ॥

भाभिमेद्धान्तरे ध्यायेच्छक्तिमाधाररूपिणीम् । तद्भुजैर्कालकूर्मं तु विमलं दीप्तविग्रहम् ॥
 कूर्माकारं परं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् । तस्याङ्केऽपि च नागेन्द्रं पूर्णचन्द्रनिमाननम् ॥
 फणासहस्रसंपूर्णं मदाघूर्णितलोचनम् । चक्रलाङ्गलहस्तं च प्रणमन्तं परात्परम् ॥ ४ ॥
 तद्भुजैर्बसुधादेवीं कुङ्कुमक्षोदसंनिमाम् । हेमरत्नविचित्राङ्गान् प्रसन्नवदनेक्षणाम् ॥ ५ ॥

बद्धाञ्जलिं शिरोदेशे संस्मरन्तीं विमोः स्मरेत् । चतुर्धा भाजिते क्षेत्रे नाभिमेवान्तर-
स्थिते ॥ ६ ॥

एवमाधारशक्त्याद्याः संस्मरेद्देवता इमाः । नामौ क्षीरार्णवं ध्यायेत्कुन्देन्दुधवलकृतिम् ॥
स्रोतोरश्मिमिराकीर्णं पूर्णचन्द्रनिमाननम् । गोम्भीरविग्रहं ध्यायेद्रूपवन्तमरूपिणम् ॥ ८ ॥
ततः समुत्थितं पद्मं ध्यायेत्क्षीरार्णवोदरात् । प्रशान्तपावकाकारमुदयादित्यवर्चसम् ॥
श्वेतद्वीपं ततो ध्यायेद्वैकुण्ठं च चतुर्विधम् । वैकुण्ठं दिव्यलोकं च तथा जनपदं स्मरेत् ॥
वैकुण्ठं दिव्यनगरं विमानं च तथाविधम् । तत्राऽऽनन्दमयं साक्षाद्भावयेद्ब्रह्ममण्डपम् ॥
तस्मिन्सहस्रशिरसं देवमासनरूपिणम् । सहस्रमणिज्योत्स्नाभिर्दीप्यमानरुचं स्मरेत् ॥
धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च क्रमादिमान् । आसनस्य स्मरेत्पादानाग्रेयादिषु वैष्णवः ॥
पुरुषाकृतयः सर्वे स्थिताः सिंहासनादधः । महोत्साहा महावीर्या मगवत्पीठधारकाः ॥
पूर्वादिदिग्गता ज्ञेया धर्मादीनां विपर्ययाः । अधर्मं च तथाऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥
पुरुषाकृतयश्चेमे बन्धूककुसुमारुणाः । प्रागीशानदिशोर्मध्ये प्रागाग्रेयीदिगन्तरे ॥ १६ ॥
नैर्ऋतीवारुणीमध्ये पाशिबापुदिगन्तरे । ऋग्वेदाद्यं चतुष्कं तु पीठं हृषनराकृतिम् ॥ १७ ॥
ईशानसोमयोर्मध्ये प्रागन्तकदिगन्तरे । राक्षसान्तकदिग्ध्रुवे वायुसोमदिगन्तरे ॥ १८ ॥
कृताद्यं युगवृन्दं तु कृष्णं घृषनराकृति । सर्वं चतुर्भुजा एते द्वाभ्यां पीठविधारकाः ॥
द्वाभ्यामञ्जलिबन्धाभ्यां प्रणमन्त्यासनस्थितम् । तेषामुपरि संचिन्त्य पीठं बुद्धिमयं
परम् ॥ २० ॥

अव्यक्तमम्बुजं श्वेतं तदूर्ध्वेऽष्टदलं स्मरेत् । तदूर्ध्वं सूर्यबिम्बं तु सूर्यकोटितमप्रमम् ॥ २१ ॥
तदूर्ध्वं बह्निबिम्बं तु बह्निकोटयुतप्रमम् । तयो रजश्च सत्त्वं च गुणानेतान्कमास्तस्मरेत् ॥
प्रणवस्य नतेश्वैव तत्संज्ञा तनुमध्यगा । बुद्ध्यादिसत्त्वपर्यन्तं तत्त्वमन्त्रगणाः स्मृताः ॥
ततश्चिदासनं ध्यात्वात्पराहन्तास्वरूपकम् । आ नाभेर्हृदयान्तं तु पञ्चधामाजिते पदे ॥
समुद्राद्यासनान्तं तु चतुर्भिः कल्पयेत्पदैः । एकेन पञ्चमेनैव पद्माद्यासनकल्पनम् ॥ २५ ॥
भूतान्याधारशक्त्यन्तमेतच्च मातुलं गणम् । बागादिकं तथाऽनन्ते भुवि भोत्राविपञ्चकम्
मनः क्षीरार्णवं ध्यायेदहंकारं ततोऽम्बुजे । द्विरष्टकं च धर्माद्यं मानं चापि विधिः स्मृतः ॥
अथाव्यक्तं तदूर्ध्वस्थमवदातं सरोरुहम् । तमःप्रमृतयः प्रोक्ता गुणा ह्यब्रह्मपात्मकाः ॥ २८ ॥
एके कालं वदन्त्येतद्भूतादिभित्तिपात्मकम् । चिदानन्दमहंतास्थं पुमांसं संपदे विदुः ॥
अथवा गरुडं ध्यायेदूर्ध्वं चैव चिदासनात् । आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ॥
ज्ञानात्मानं ततो ध्यात्वा पद्ममष्टदलं तु यत् । तस्य पूर्वादिभागेषु विमलाद्याश्च शक्तयः
विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च । प्रह्वी सत्या तपेशाना मध्ये शक्तिरनु-
ग्रहा ॥ ३२ ॥

चामरान्दोलितकरा धिचिन्त्या नव मूर्तयः । जगत्प्रकृतये मध्ये योगपीठाप वै नमः ॥
दिश्यं च योगपर्यङ्कं तत्रानन्तासनं स्मरेत् । तद्भोगविश्वशक्त्यायां महायैकुण्ठनायकम् ॥
भीमभ्यां सहितं देवं सर्वोत्मानं हरिं स्मरेत् । मामसैरुपचारैस्तु पूजयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥

आवाहनादिभिस्तत्रै मन्त्रमूर्तौ जगत्प्रभुम् । लक्ष्म्या सह समानीय सूक्ताभ्यां न्यास-
विद्यया ॥ ३६ ॥

पुरुषाराधने सर्वं सूक्तपूर्वं विचिन्तयेत् । तथैव पूजयेदन्ते महापुरुषविद्यया ॥ ३७ ॥
स्तुत्वा गत्वा परिक्रम्य संबन्धाञ्जलिरानतः । गृहाण मानसीं पूजां यथार्थपरिमाविताम्
इति संप्राप्त्यं विधिना मानसं होममाचरेत् । संकल्पजनितैर्द्रव्यैः पवित्रैः पारमार्थिकैः ॥
वाह्यप्रक्रियया शश्वत्पुस्तद्वक्ष्यमाणया । यजेत कमलाकान्तं भोगैः सांस्पृशिकादिभिः
प्रापणान्तं विधायार्थकारिणं संस्मरेद्गुरुम् । जीवन्तमथवाऽतीतं तस्मै दद्यात्ततोऽस्ति-

लम् ॥ ४१ ॥

चित्तं संविमजेच्चैव प्रापणांशेन मन्त्रवित् । जीवतोऽप्यथवाऽतीतान्यथार्थेनैव चेतसा ॥
परियारान्स्मरेत्सर्वान्बक्ष्यमाणान्विशेषतः । कारणे मयि संलीनान्मनसाऽऽनीय भूकृद्वा
तत्तन्मन्त्रप्रयोगेण लयप्रक्रियया यजेत् । कुर्याच्च मानसे होमं संस्कारं चेष्टवं शुभम् ॥
त्रिगुणाधारमध्यस्थे त्रिकोणे त्रिगुणानले । ध्यानारणिं तु निर्मथ्य चिदग्निमवतार्य च ॥
संस्कारैः संस्कृतं कृत्वा बक्ष्यमाणधिया बुधः । त्रिलक्षणस्थानगते वैष्णवे जातवेदसि ॥
नादावसानगमनात्तारिकायाः परिष्कृतम् । ब्राह्मं हविर्गृहीत्वाऽथ ब्रह्मरन्ध्रेण संविशेत् ॥
ततो वह्निर्गृहं गत्वा सर्पिः संस्कृत्य शास्त्रतः । कुर्वीत सकलं कृत्यं तेनाऽऽज्येन यथा-
विधि ॥ ४८ ॥

ततो होमावसाने तु सकलं कर्म मानसम् । संन्यसेत्प्रेममावेन बक्ष्यमाणधिया हरौ ॥
कथितो मानसो यागः कार्य आदेहपातनात् । बाह्यायां प्रबक्ष्यामि वासनामलशान्तये
बहिर्धेयादिवेशस्य द्रव्यैस्तद्भावेनेक्षितैः । भोगभूतेर्हरेरिज्या बहिर्वागस्तु संस्मृतः ॥ ५१ ॥
मण्डपादिविनिर्माणं वेदीविरचनं तथा । प्रागुक्तं वो मुनिश्रेष्ठाः सूर्याय यजने यथा ॥
वैकुण्ठवैमथं स्मृत्या स्मृत्या प्राकृतवैभवम् । उभयोरार्थमं ब्रह्म हृदि सूत्रमिव स्मरेत् ॥
आधारशक्तिमारभ्य शरीरे यद्विचिन्तितम् । पूजितं माधनाद्रूपैर्बहिरावाहयेच्च तत् ॥
वैकुण्ठवनमूपीठनित्यमुक्तजनास्तथा । विचिन्त्य कुसुमैर्द्विधैः सुपुष्पावर्धना बहिः ॥
आनयेद्वाचिते धान्नि स्तम्भतोरणमण्डिते । तत्र संपूजयेद्देवं साङ्गं सायुधभूषणम् ॥ ५६ ॥
तत्राऽऽदौ योगपीठस्य पश्चिमे गुरुपूजनम् । गुरुपूजार्थमाधारे पात्रं दिव्यं निवेशयेत् ॥
पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैरात्मनो गुरुसंततिम् । गुरुं नारायणाभिर्भक्तं दिव्यबाहुचतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रपद्माक्षमालया समलंकृतम् । कृपया मगवत्तत्त्वं बोधयन्तं मुमुक्षवे ॥ ५९ ॥
उत्तरे मगवद्भक्ताभिरादादीन्विचिन्तयेत् । प्रणामेनर्ममन्त्रैश्च पूजयेच्चन्दनादिभिः ॥ ६० ॥
द्वारदेवान्स्तम्भपर्य्य पीठदेवान्स्तथैव च । यजेन्नारायणं देवं कोटिब्रह्माण्डनायकम् ॥
घण्टां वामे तु संस्थाप्य गरुडाङ्कितमस्तकाम् । ॐ नमः पूर्वमुच्चार्य गजध्वनिपदं ततः ॥
मन्त्रमातस्ततः स्वाहा मनुर्घण्टार्चने मतः । दक्षिणे शङ्खसंस्थानं तत्राऽऽधारं प्रकल्पयेत्
अग्निमण्डलमाधारं दशतत्त्वसमान्वितम् । शङ्खं सूर्यमथ ध्यायेत्कलाद्वादशसंयुतम् ॥ ६४ ॥
मध्ये तु पीठशकलं चन्द्रबिम्बं विचिन्तयेत् । पूरयेत्तीर्थनीरेण कुम्भस्थेन महामनाः ॥
तीर्थान्यावाहयेत्तत्र देवं तत्र प्रपूजयेत् । आवाहनं स्थापनं च संमुखीकरणं तथा ॥ ६६ ॥

संनिरोधाद्गुणं च सकलीकरणं पुनः । अमृतीकरणं कुर्यान्मुद्रया धेनुसंज्ञया ॥ ६७ ॥
 शङ्खं देवमयं ध्यात्वा पञ्च पात्राणि वै पुनः । पाद्यार्घ्याचमनार्थं च प्रोक्षणार्थमथापरम्
 शुद्धोदकं पञ्चमं तु क्रमेणैव तु धारयेत् । आधारोपरि संस्थाप्य तोषद्रव्यैश्च पूजयेत् ॥
 गमे कलशमाधारे स्थापयेन्मूलविद्यया । मातृकां प्रतिलोमां च तत्त्वन्यासे विशेषतः ॥
 तेजःसूर्यकलोपेतं मूलविद्याक्षराणि तु । तीर्थान्यावाह्य कलशे तुलसीकुसुमोदकेः ॥ ७१ ॥
 संपूज्य सप्तधाऽऽमन्त्र्य संरक्षयात्रेण वाजितः । प्रदर्श्य सुरभिं तत्र पूतं तोयं विभावयेत् ॥
 तेनोदकेन शङ्खं च पात्राण्यन्यानि पूरयेत् । गन्धपुष्पादिद्रव्याणि हृग्गोचरतया न्यसेत् ॥
 प्रक्षाल्य मूलमन्त्रेण संशोध्य शोषणादिभिः । पात्राणि पूततोपेन चोद्धरण्या प्रपूरयेत् ॥
 विष्णुकान्ता च दूर्वा च श्यामाकं पद्मकं तथा । पात्रपात्रे प्रदेयानि तुलसीतोयमेव च ॥
 सिद्धार्थकांस्तिलान्दूर्वाः सप्तवान्सिततण्डुलान् । तोषक्षीरफलान्यर्घ्यं द्रव्याणि परि-
 पूरयेत् ॥ ७६ ॥

एलालवङ्गकङ्कालपुष्पाण्याचमनीयके । सर्वौषधिसुगन्धीनि स्नानीये तुलसीं तथा ॥ ७७ ॥
 अन्यस्मिन्नपि पात्रे तु तोयमादाय सर्वतः । निक्षिपेन्मूलमन्त्रेण स्पृशन्पात्राणि पाणिना
 मुद्रां कामदुघां तत्र प्रदर्श्य जलभाजने । तेन पात्राभ्यसा प्रोक्ष्य मण्डले मण्डपे तथा ॥
 पागद्रव्याण्यशेषाणि ताडयेदन्नमन्त्रतः । मूलेन पावयेत्पश्चात्तत्सर्वं भोगतां व्रजेत् ॥
 ततो विष्णुं नमस्कृत्य श्रीभूर्ध्वां सहितं तथा । आधारशक्तिमारभ्य योगपीठान्तमेव च ॥ ८२ ॥
 पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च तन्नामानि समुच्चरन् । प्रणवादि नमोन्तं च डेन्तं नाम तथैव च ॥ ८३ ॥
 पूजने सर्वदेवानां नाममन्त्रः प्रकीर्तितः । पीठेन मं पादपीठं द्वारेदेवांस्तथैव च ॥ ८३ ॥
 पूजयेत्परया भक्त्या ततो देवं समर्चयेत् । ध्यात्वा नारायणं देवं नागभोगे स्थितं द्विजाः
 योभिश्चतुर्भिः संयुक्तं दिव्यसद्गुणमण्डितम् । पञ्चशक्तिमयं दिव्यं पञ्चोपनिषदैस्तथा ॥
 साङ्गं सावरणं सास्त्रं मणिमूपणभूषितम् । आवाह्य कर्णिकायां तु देवदेवं समर्चयेत् ॥
 आवाहनं चाऽऽसनं तु स्थापनं संमुखं तथा । संनिधौ करणं चैव सकलीकरणं पुनः ॥
 मतिमायां प्रकर्तव्यं तत्र मुद्राप्रदर्शनम् । प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तत्त्वन्यासो विशेषतः ॥
 पञ्चोपनिषदां बीजं मन्त्रन्यासमथाऽऽचरेत् । मूलविद्याक्षरन्यासं तथा सूक्तं च पौरु-
 षम् ॥ ८९ ॥

मुनय ऊचुः—

आवाहनादिकर्तव्यं सूक्तमुद्राप्रदर्शनम् । पञ्चोपनिषदां बीजं मन्त्रन्यास उदीरितः ॥ ९० ॥
 तेषां तु लक्षणज्ञानं वक्तव्यं कमलासन । यत्कृत्वा तु प्रकर्तव्यं श्रीमदाराधनं हरेः ॥ ९१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

ऊर्ध्वाञ्जलिमधः कुर्यादिषमावाहनीं मता । सेयं तु विपरीता स्यान्मुद्रा स्थापनकर्मणि ॥
 बाह्याङ्गुष्ठद्वया मुष्टिमुद्रा स्यात्संनिधापनी । अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव मुद्रा स्यात्संनिरोधनी ॥
 उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता । अन्योन्यतर्जनीयुग्मभ्रण्णादव्येगुण्ठनी ॥ ९४ ॥
 मातृकां केशवाख्यां च तत्त्वन्यासश्च वै पुनः । कराङ्गदशतत्त्वानां न्यसनात्संनिधिर्भवेत्

शालग्राममणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च । नित्यं पूजां हरेः कुर्यान्न तु केवलमूतले ॥
 पञ्चोपनिषदां न्यासः श्रूयतामविलम्बितम् । रहस्यं सर्वतन्त्राणां हरिणा च प्रकाशितम्
 ओं नमश्च परायेति परमेष्ठ्यात्मने नमः । वां नमो नमसा युक्तं पराय पुरुषात्मने ॥ ९८ ॥
 नमो रां च परायेति ततो विश्वात्मने नमः । वां पराय निवृत्त्यात्मा ङेन्तो नमः पुनः

पुनः ॥ ९९ ॥

लां नमश्च परायेति तथा सर्वात्मने नमः । इति मूर्ध्नि च नासाह्वह्यपादेषु विन्यसेत् ॥
 आत्मनश्च हरेर्वाऽपि तज्ज्यासः परमाद्भुतः । तस्मात्सर्वात्मना विप्राः पञ्चोपनिषदो
 न्यसेत् ॥ १०१ ॥

संचिन्त्य नित्यममलं स्वप्रकाशमनामयम् । सच्चिदानन्दमद्वैतं भगवद्विग्रहं द्विजाः ॥ १०२ ॥
 मूलान्ते देवदेवाय पाद्यादीन्क्रमशोऽर्पयेत् । कल्पयामीति सूक्तस्य ऋचा ह्येकैकयाऽथ वा
 पञ्चामृतैश्च शुद्धोदैस्तथा संस्त्रापयेद्द्विरम् । कुम्भोदकैः स्नानमन्त्रैः संस्कृतेस्तीर्थवारिभिः
 महाभिषेकविधिना स्त्रापयेत्पुरुषोत्तमम् । तथा ह्याचमनं देयं देहोद्वर्तनकं तथा ॥ १०५ ॥
 धौतमाचमनं देयमुपधीतं च पादुका । हृदयादिमहामन्त्रान्संन्यसेन्मूलविद्यया ॥ १०६ ॥
 कर्णिकायां न्यसेद्देवं ध्यात्वा वैकुण्ठवैभवम् । ततोऽङ्गपूजनं कुर्याद्भूषणायुधपूजनम् ॥
 हृदयादिमहामन्त्रैर्हृदयादीन्मूलपूजयेत् । पादमारभ्य मूर्धान्तं द्वादशाङ्गेषु पूजयेत् ॥ १०८ ॥
 प्रणवादिनमोन्तैश्च केशवाद्यैः प्रपूजयेत् । पादजानूरुजघनकटिनाभ्युदरेषु च ॥ १०९ ॥
 हृत्कण्ठबाहुवदनललाटेषु क्रमादिमान् । पूजयेत्परया भक्त्या गन्धपुष्पैर्महामते ॥ ११० ॥
 किरीटादीननुध्याय चतुर्षाहुचतुर्मुखान् । कृताञ्जलिपुटान्मूर्ध्नि दिग्भूषणान्प्रपूजयेत् ॥
 किरीटादीननुध्याय किरीटाय नमो वदेत् । दक्षिणे भवणे दक्षकुण्डलाय नमस्तथा ॥
 वामकुण्डलमानभ्य वामतो वनमालिकाम् । प्रणवादिनमोन्तोऽयं सर्वत्र मनुरीरितः ॥
 श्रीमत्तुलरूपे च नमः पुरतो हारमेव च । श्रीवत्सं कौस्तुभं काञ्चीं पीताम्बरमनुस्मरेत् ॥
 अङ्गुलीयं च वलयमङ्गदं पादभूषणम् । भगवद्भूषणान्येवं पूजयेत्कुम्भोत्तकरैः ॥ ११५ ॥
 सुदर्शनं हेतिराजं रक्तवर्णं कृताञ्जलिम् । आलोकयन्तं लक्ष्मींशं पुरुषं मूर्ध्नि धारिणम् ॥
 भगवच्चक्रममलं ज्वालामालि वरायुधम् । नन्दकाख्यं तथा खड्गपुरुषं खड्गधारिणम्
 तथैव पद्मपुरुषं मस्तके पद्मधारिणम् । शङ्खात्मानं च पुरुषं पाञ्चजन्यधरं स्मरेत् ॥ ११८ ॥
 कौमोदकीं गदां शार्ङ्गं वहन्तमभिमानिनम् । तथैव शार्ङ्गपुरुषं शिरःशार्ङ्गधरं नमेत् ॥
 सर्वदिव्यायुधं नत्वा पादसंवाहिनीस्तथा । चतुर्भुजं नागराजं कृताञ्जलिपुटं स्मरेत् ॥
 हलं च मुसलं चैव धारयन्तं हरेर्मुखम् । पिबन्तमलसत्स्मेरसहस्रफणमण्डितं ॥ १२१ ॥
 एवं संपूज्य देवेशं श्रीदेवीं दक्षिणे यजेत् । सुदधी नामतः पूज्या लीलां चाप्ये सम-
 चयेत् ॥ १२२ ॥

त्रिमलाद्यास्तु संपूज्या दलेष्वानीतचामराः । वामदेवादयः पूज्याः पूर्वादिकमतो बुधैः ॥
 वामदेवः सीरपाणिः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः । दिक्षु कोणेषु तत्पत्न्या लक्ष्मीर्देवी रतिर्हृया ॥
 द्वितीयावरणं पश्चात्केशवाद्याः सशक्तयः । श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया

[२ द्वितीयोऽध्यायः]

रमा वृषाकपिर्धन्या पृथ्वी यज्ञा तथेन्द्रिा । शक्तयः केशवादीनां संप्रोक्ताः परमे पदे ॥
 संकर्षणादयश्चैव सपत्नीकाः समन्ततः । संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥१२७॥
 पुरुषोत्तमोऽधोक्षजश्च नृसिंहोऽच्युतसंज्ञकः । जनार्दन उपेन्द्रश्च हरिः कृष्ण इति स्मृताः
 हिरण्या हरिणी नद्या नित्यानन्दा त्रयीसुखा । सुगन्धा सुन्दरी विद्या सुशीला च सुल-
 क्षणा ॥ १२९ ॥

संकर्षणादिमूर्तिनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । इज्या मत्स्यादयः पश्चात्सपत्नीकाः पृथक्पृथक्
 वेदा वेदवती धात्री महालक्ष्मीः सुखालया । भार्गवी च तथा सीता रेवती रुक्मिणी
 प्रमा ॥ ३१ ॥

मत्स्यधूम्रादिमूर्तिनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । पश्चात्संशक्तयः पूज्याः शङ्खचक्रादिहेतयः
 शङ्खश्चक्रं गदा पद्मं शाङ्गं च मुसलं हलम् । बाणश्च खड्गखेटौ च क्षुरिका विष्वहेतयः
 मद्रा सौम्या तथा माया जया च विजया शिवा । सुमङ्गला च नन्दा च हेता रम्या
 सुरक्षणी ॥ १३४ ॥

शक्तयो विष्वहेतीनां पूजनीयाः सनातनाः । बाहिलोकेश्वराः पूज्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः
 एवमावरणं सर्वमर्चयेत्परमात्मनः । पुनरर्घ्यादिकं दत्त्वा धूपदीपान्निवेदयेत् ॥ १३६ ॥

वैनतेयादयः पूज्या विष्वक्सेनादयस्तथा । चण्डाद्या द्वारपाश्चैव विष्णोरतुलतेजसः ॥
 प्रागुदीच्यां तु सेनेशं सपत्नीकं प्रपूजयेत् । पत्नीं सूत्रपतिं नाम्ना नागराजं च वारुणीम्
 वैनतेयं च कान्तिं च स्वकीर्तिं च प्रपूजयेत् । गजाननो जयत्सेनो हरिवक्त्रस्तथैव च ॥

कालप्रकृतिरित्येते विष्वक्सेनानुयायिनः । विष्वक्सेनस्तु सेनानीः पार्यवप्रवरो हरेः ॥
 चण्डः प्रचण्डो मद्रश्च सुभद्रश्च जयस्तथा । विजयो धातुनामा च विधाता चापरो मतः
 द्वौ द्वौ पूर्वं समारभ्य द्वारदेशेषु कीर्तिताः । सर्वे चतुर्मुखाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥

पुनः पूर्वं समारभ्य कुमुदादीन्प्रपूजयेत् । कुमुदं कुमुदाक्षं च वामनं शङ्खकर्णकम् ॥१४३॥
 सर्वनेत्रं च सुमुखं सुप्रतिष्ठान्तमेव च । इति नारायणं देवं मुमुक्षुः प्रयतः सदा ॥१४४॥
 पूजयेत्परया भक्त्या नानासंभारसाधनैः । स्नानमाचमनं वासो ब्रह्मसूत्रोत्तरीयकम् ॥

पादुकां भूषणान्यङ्गे छत्रं चामरमेव च । चन्दनं कुसुमान्येवं धूपमष्टाङ्गमुत्तमम् ॥१४६॥
 दीपं तु मूलमन्त्रेण परमं निवेदयेत् । निवेदनप्रकारस्तु श्रूयतां मुनिसत्तमाः ॥ १४७ ॥

पूर्वाक्तविधिना सम्यक्निष्पन्नं यद्भविष्यति । पाखण्डपतिताशुद्धविकर्मस्थानवेक्षितम् ॥
 अचक्राद्वैरम्यार्द्वैष्णवैरपि नेक्षितम् । शुद्धं सत्त्वगुणोपेतमुच्छ्वासस्पर्शवर्जितम् ॥

घण्टाशङ्खनिनादेन समानीतं महानसात् । पात्रेषु पायसं शुद्धं सिताज्यपरिपूरितम् ॥
 स्थापयेत्पुरुषो विष्णोर्मनुना शोधितेषु च । पात्रेषु घृतपूरं च शाकराजिफलानि च ॥

सिद्धीवनं दधिक्षीरमोदकापूपमण्डकान् । पुलिका घृतपूरं च शाकराजिफलानि च ॥
 अन्यानि लोकरम्याणि ह्यविरुद्धानि शास्त्रतः । तुलसीगन्धपुष्पैश्च संपूज्यान्नं हरेः प्रियम्
 संप्रोक्ष्यार्घ्यजलेनैव संरक्ष्यान्नेन सर्वतः । धेनुमुद्रां प्रदृश्याथ ततो देवं निवेदयेत् ॥ १४८ ॥
 भोज्यासने संनिविष्टं भिया साधं जगत्पतिम् । अर्घ्यपाद्यादिकं देवं पीठे संस्थाप्य पूर्ववत्

मधुपर्कः प्रदातव्यः पयोदधिमधुप्लुतः । देयमाचमनं पश्चात्तदन्नं दर्शयेद्धरिम् ॥ १५६ ॥
 इदं हविर्गृहाणेश रचितं तव भक्तिः । आपोशनं जलेनैव कारयेत्परमात्मेन ॥ १५७ ॥
 प्राणाहुतिं प्रयुज्याथ तत्तन्मुद्राप्रदर्शनैः । भोजनं भावयेत्पश्चान्मन्त्रराजं जपन्स्थितः ॥
 मध्ये नीराजयेद्द्वीपैः शालिपिष्टविनिर्मितैः । राजिकालवणोपेतैः कृत्वा चोत्तानमाजने ॥
 हृष्टिदोषविधातार्थं देवदेवेश मुच्यते । पुष्पं पत्रं फलं तोयं यो मन्दकृत्या प्रयच्छति ॥
 तदहं मक्त्युपहृतमश्रामीति वचस्तव । इति संचिन्त्य देवेश दीनस्य मम केशव ॥
 गृहाण देवदेवेश प्रणतस्य दयानिधे । कृत्वा जवनिकां मध्ये नैच्यमावेदयन्निजम् ॥ १६२ ॥
 साङ्गं सावरणं देवं चेतसा परिचिन्तयन् । हेमपात्रगतं दिव्यं जलं चन्द्रकपङ्किलम् ॥
 शीतलं बहुलामोदमभिमन्त्र्य निवेदयेत् । आपोशनं पुनर्दत्त्वा करोद्धर्तनकं तथा ॥ १६४ ॥
 शुद्धमाचमनं कार्यं सुगन्धेन विशोधयेत् । मोज्यासनात्सलक्ष्मीकं दत्त्वा सद्गन्तपादुकम् ॥
 जपेत्पीठं जपन्मूक्तं ताम्बूलं प्रोक्ष्य चार्पयेत् । पुनः संपूजयेद्धकृत्या कुसुमैर्धूपदीपकैः ॥
 धूपमन्त्रेण देवस्य धूपपेदलकावलीम् । नीराजयेद्द्विधानेन नानावाद्याभिषादनैः ॥ १६७ ॥
 आदर्शं दर्शयेत्पश्चात्प्रणिपातप्रदक्षिणाम् । कुर्यात्स्तुतिं परां भक्तिं प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमात् ॥
 अपराधं क्षमाध्यायं व्यजनैश्चामरैरपि । संपूज्य मुक्तशेषेण बलिं भुवि विनिक्षिपेत् ॥
 चण्डादिद्वारपालानां सर्वेषां च दिवौकसाम् । दद्यादुदकपूर्वेण हविःशेषं द्विजोत्तमाः ॥
 अन्तर्चा पौरुषस्यास्य मूक्तस्य सुरसत्तमान् । विष्णुवर्षितं चतुर्भागं क्रमौह्वयस्य चार्पयेत् ॥
 अनन्त ताक्ष्यं सेनेश पवित्राणां निवेदयेत् । तीर्थेन सहितं हव्यं पृथक्पात्रेषु निक्षिपेत् ॥
 स्वार्यभ्यो विष्णुमक्तैभ्यः प्रसादं तीर्थसंयुतम् । दत्त्वाऽऽत्मानं च मनसा कृतार्थं भावये-
 स्कृती ॥ १७३ ॥

द्वासोऽहं भावयेत्पश्चात्स्वामिनं भावयेद्धरिम् । चेतनाचेतनं सर्वं शरीरं स्थामिनः स्मरेत्
 आत्मनो धारकं देवं हरिमात्मतया स्मरेत् । स्वकर्तृत्वं परित्यज्य तदाज्ञापालनेन हि ॥
 कर्तव्यं स्वोचितं कर्म यावदात्मस्थितिर्भवेत् । स्वरूपस्थितिमाश्रित्य भगवच्छेषवैभवात्
 आकाङ्क्षेन्नित्यनिरवधत्यन्तभगवत्सुखम् । परमैकान्तिकात्यन्तपरमक्तिपरो भवेत् ॥
 तेनैव नित्यकैकर्यस्वरूपस्थितिमेप्स्यति ॥ १७८ ॥

इति श्रीबृहद्संहितायां चतुर्थपादे भगवत्परिचर्याप्रकारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ३७३४ ॥

अथ चतुर्थपादे तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच-

अथाग्निपजनं पक्षे वैष्णवस्य विशेषतः । पूजान्ते सर्वदा होमो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥
 न्यायार्जितः साधनेश्च दानहोमार्चनादिकम् । कुर्यान्न चेदधो याति नारायणपराङ्मुखः
 होमान्ते पितृयागः स्यात्प्रष्टुन्नादिधिया द्विजाः । वैष्णवेष्टिश्व कर्तव्या ह्याज्ञेयं परमा-
 त्मनः ॥ ३ ॥

वैदिकंस्तान्त्रिको विभ्रा मखोऽयं द्विविधः स्मृतः । अधिकारस्य भेदानु येनोपैति हरेः
पदम् ॥ ४ ॥

भूमिं विशोध्य यत्नेन समां कुर्याद्विचक्षणः । कुण्डं तु तत्र कर्तव्यं हस्तमात्रेण यत्नतः
आत्मनः पञ्चमांशोऽयं हस्त इत्येकशाखिनः । कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्वणः
चतुर्विंशतिभिर्हस्तः पूर्वोक्ताद्विगुणो मतः । युगानामनुरोधेन विज्ञेयः सर्वकर्मसु ॥ ७ ॥
पञ्चमांशेन निखनेदन्तःकोणचतुष्टयम् । दिशि दिश्यन्तरं चैव पार्श्वस्थलचतुष्टयम् ॥ ८ ॥
एवं संलक्षणं कृत्वां घटिः कुर्याच्च मेखलाम् । द्वादशाष्टचतुर्मानां स्वाङ्गुलेश्च प्रक-
ल्पयेत् ॥ ९ ॥

चतुष्कं त्रितयं कुर्यादेवं स्यान्मेखलाक्रमः । कुण्डस्य पश्चिमे मागे योनिं कुर्यात्सुल-
क्षणाम् ॥ १० ॥

अश्वरथपद्मसदृशीं कुण्डे किञ्चित्प्रतिष्ठिताम् । पद्मचतुर्गुणकुला साऽपि मयेन्निम्ना क्रमा-
द्विजाः ॥ ११ ॥

विस्तारेणाऽपि सा योनिर्मेवेत्यश्वदशाङ्गुला । मूलं नालं तथाऽयं व्युत्क्रमास्त्वष्टचतुष्त्रिकम्
तन्मानाङ्गुलमानं स्यात्तदेतत्कुण्डलक्षणम् । एकहस्तस्य कुण्डस्य प्रकारोऽयं प्रकाशितः ॥
द्विहस्तकुण्डमध्येयं द्विगुणीकृतमेखलम् । नाभिरप्यथ वा कुण्डमेकमेखलकं भवेत् ॥
संक्षेपकर्मसु तथा वर्तुलं प्रोच्यते मया । चतुष्कोणेकहस्तस्य बाह्यकुण्डस्य लक्षणम् ॥
समं विधाय सूत्रेण भ्रामयेद्भूमितो द्विजाः । कोणे कोणे यदधिकं तद्विधेयं विनिर्दिशेत्
कुण्डं च वर्तुलं कुण्डं ततः स्याद्धर्धचन्द्रकम् । दिशि चोत्तरतः कुण्डो कोणमागार्धमागतः
घटिरेन्द्राश्च वारुण्या यत्नान्मध्ये तु लाञ्छयेत् । संस्थाप्य भ्रामयेदेनमर्धचन्द्रं सुशोभनम्
मेखलाद्यष्टपत्राणि वर्तुलस्य निबोधत । पद्माकारं भवेदेतत्पुण्यं सर्वफलपदम् ॥ १९ ॥
शतहोमेऽरतिमात्रं तदर्थं मुष्टिसंमितम् । द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ॥ २० ॥
दशलक्षेषु पद्मदन्तं कोटयामष्टकरं स्मृतम् । एकहस्तमितं कुण्डमेकहस्ते विधीयते ॥ २१ ॥
लक्षणं दशकं यावत्तायद्भस्तेन वर्धयेत् । दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते ॥
इति वा कुण्डमानं स्यान्मेखलामानमुच्यते । कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानां च तादृशम्
कुण्डानां मेखलास्तिस्रः सत्त्वादिगुणरूपतः । मुष्टिमात्रे तु ताः प्रोक्ता उत्तेषामागतः
समाः ॥ २४ ॥

योकार्धाङ्गुलमानेन भवन्ति मुनिसत्तमाः । अरतिमात्रे कुण्डे स्युस्तास्त्रिकोकाङ्गुला-
त्मिकाः ॥ २५ ॥

एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः । मेखलानां भवेदन्तः परितो नेमिरङ्गुलात् ॥ २६ ॥
एकहस्तस्य कुण्डस्य वर्धयेतां क्रमात्सुधीः । दशहस्तान्तमन्येषामर्धाङ्गुलवशात्सुधक् ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः । चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुत्वर्कगुणाङ्गुलाः ॥
कुण्डे रसकरे ताः स्युर्दशाष्टर्काङ्गुलान्विताः । पञ्चहस्तमिते कुण्डे मानुषङ्गुलचटकाङ्गुलाः ॥
दशहस्तमिते कुण्डे मनुमानुदशाङ्गुलाः । होनुरग्रे योनिरासामुपयंश्वरथपद्मवत् ॥ ३० ॥
मुष्टयरन्त्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता । पद्मचतुर्गुणकुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ॥

एकाङ्गलं तु योन्यग्रं कुर्यादीपदधोमुखम् । एकैकाङ्गलितो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 यावद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्धयेत् । स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम् ॥
 नार्पयेत्कोणकुण्डेषु योनिहोमपरायणः । कुण्डानां कल्पयेन्मध्ये नाभिमम्बुजसंनिभाम् ॥
 तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्या निगद्यते । मुष्टचरत्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधमानतः ॥
 नेत्रवेदाङ्गलोपेतां कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् । यावद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥ ३६ ॥
 योनिकुण्डे योनिमज्जं कुण्डे नाभिं विवर्जयेत् । नाभिक्षेत्रं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वति
 कर्णिकाम् ॥ ३७ ॥

पहिरंशद्वयेनाष्टौ पञ्चाणि परिकल्पयेत् । कुण्डानां नवकं प्रोक्तं स्वस्वकामानुसारतः ॥
 मुमुक्षूणां वैष्णवानां चतुरश्रं प्रकीर्तितम् । सकामानां क्षत्रियाणां वर्तुलं परिकीर्तितम् ॥
 वैश्यानामर्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यश्रमीरितम् । एतद्गणानुसारेण न निषिद्धं कदाचन ॥
 विशेषकाम्यहोमे तु सर्वेषामखिलानि तु । पुत्रार्थं तु चतुर्णां तु योनिकुण्डं प्रकीर्तितम् ॥
 अर्धेन्द्राख्यं तु सर्वेषां वश्यादिशुभकर्मणि । शत्रुक्षयार्थं त्र्यश्रं स्याद्वर्तुलं शान्तिकर्माणि ॥
 छेदमारणयोः कुण्डं पञ्चश्रं तु प्रकीर्तितम् । पद्माभं वृष्टिदं प्रोक्तमष्टाश्रं रोगनाशनम् ॥
 विप्राणां चतुरश्रं तु मखे निष्कामकामयोः । चतुरश्रं निवृत्तानां सर्वेषामेवमीरितम् ॥
 स्वरूपं च प्रवक्ष्यामि संस्कारं च विशेषतः । प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाहू दक्षिणसौ-
 म्ययोः ॥ ४५ ॥

उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे । स्थण्डिले वा प्रकर्तव्यो नित्यहोमो मनी-
 पिणा ॥ ४६ ॥

विचारः कुण्डनिर्माणे बहुः प्रोक्तो विचक्षणैः । अष्टादश च संस्काराः कुण्डानां तु
 प्रकीर्तिताः ॥ ४७ ॥

वीक्षणं प्रोक्षणं चैव ताडनाभ्युक्षणे तथा । खननं पूरणं चैव समीकरणसेचने ॥ ४८ ॥

कुण्ठनं मार्जनं चैव त्रिसूत्रीकरणं पुनः । अर्चनं वज्रकरणं चतुष्पथविभावनम् ॥ ४९ ॥

तनुपादाक्षिकरणं संस्काराष्टादश स्मृताः । वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरणाऽऽद्योक्षणं मतम् ॥
 तेनैव ताडनं दुर्भे वर्मणाऽभ्युक्षणं मतम् । अन्त्रेण खननं चाग्नेर्हन्मन्त्रेण पूरणम् ॥ ५१ ॥

समीकरणमन्त्रेण सेचनं वर्मणा मतम् । कुण्ठनं हेतिमन्त्रेण वर्ममन्त्रेण मार्जनम् ॥ ५२ ॥

विलेपनं कलारूपकल्पनं तदनन्तरम् । त्रिसूत्रीकरणं प्रोक्तं मेखलापरिवेष्टनम् ॥ ५३ ॥

अर्चनं गन्धपुष्पाद्यैरन्त्रेण दृढतां नयेत् । हन्मन्त्रेण कुशैश्चैव तत्र कुर्याच्चतुष्पथम् ॥
 कवचेनैव कर्तव्यं तनुपादाक्षिपाटनम् । पूर्वोक्तभूतशुद्ध्यादि पात्रासादनमेव च ॥ ५५ ॥

पूजनं द्वारदेवानां मण्डपस्य च पूजनम् । कृत्वा संप्राप्त्यं च गुरुं यागकर्म समारभेत् ॥
 संस्थाप्य प्रोक्षणीपात्रं प्रक्षाल्य च सुवं सुचम् । प्राणानायम्य मनसा श्रीमद्वैकुण्ठवैभवम्
 स्मृत्वा जप्त्वा मनुवरं श्रीमदष्टाक्षरं सुधीः । आज्ञया वासुदेवस्य तेनैवाहं प्रवर्तितः ॥
 दासोऽहमधुना सम्यगर्जितैर्गजसाधनैः । स्वात्मानं सर्वगं सर्वशरीरं पुरुषोत्तमम् ॥ ५९ ॥
 यक्ष्ये स्वरूपसंप्राप्तिद्वारा कैकर्यसिद्धये । कुण्डे वा स्थण्डिले वाऽपि रेखास्तिस्रः प्रक-
 ल्पयेत् ॥ ६० ॥

[१ तृतीयोऽध्यायः]

ऊर्ध्वगाः प्राक्प्रतीचीस्थास्तिस्रश्चोत्तरदक्षिणाः । प्रागग्र्याणां स्मृता देवा मुकुन्देशपुर-
दराः ॥ ६१ ॥
 रत्नाणामुदगग्र्याणां ब्रह्मवैवस्वतेन्दवः । आधाराष्टदलं मध्ये पट्कोणं त्र्यश्रगर्भितम् ॥
 केवलाष्टदलं वाऽपि वैष्णवानां प्रकीर्तितम् । सर्वाण्यभ्यर्च्य तारेण योगपीठमथार्चयेत् ॥
 ऋतुघ्रातां महालक्ष्मीमानयेत्कुशविष्टरे । संपूज्य लक्ष्मीं मनुना पद्माक्षीं पद्मसंभवाम् ॥
 क्षीराम्बुराशिसंभूतां विष्णोरनपगामिनीम् । मातरं सर्वजगतो रिरंसुं विष्णुमानयेत् ॥
 तिष्ठन्मृत्युदानाय कर्तारमखिलेश्वरम् । रेतोरूपं समानीय वह्निं चारणिसंभवम् ॥ ६६ ॥
 वैष्णवायतनाद्वाऽपि विष्णुयागसमुद्भवम् । आनीतं पात्रमध्यस्थं क्रव्यादांशविवर्जितम् ॥
 चतुर्भिश्चैव संस्कारैः संस्कृतं वीक्षणादिभिः । योजयेद्ब्रह्मिवीजेन चैतन्यं पावके तदा ॥
 तारेण मन्त्रितं मन्त्री धेनुमुद्रामुतीकृतम् । अक्षेण रक्षितं पश्चात्कवचेनावगुण्ठितम् ॥
 अर्चितं त्रिभिः परिभ्राम्य कुण्डस्योपरि देशिकः । प्रदक्षिणं सतारं च मन्त्रमष्टाक्षरं जपन् ॥
 आत्मनोऽभिमुखं वह्निं जानुभ्यामवनीं गतम् । विष्णुवीर्यधिपा देव्या योनावेनं विनि-
 क्षिपेत् ॥ ७१ ॥
 पश्चात्तपोः प्रदातव्यं विभिनाऽऽचमनाविकम् । वह्निमन्त्रेण प्रज्वाल्य तत्र ध्यानं समा-
 चरेत् ॥ ७२ ॥
 विन्यसेदात्मनो देहे मन्त्रैर्जिह्वा हविर्मुञ्जि । जिह्वास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु ॥
 वैष्णवेस्तु सदा पूज्याः सात्त्विक्यो यागकर्मसु । हिरण्या कनकारक्ता कृष्णाऽन्या सुप्रभा-
 मता ॥ ७४ ॥
 बहुरूपा च रक्ता च सात्त्विक्यः परिकीर्तिताः । काम्यकर्मसु राजस्यस्तामस्यः क्रूरकर्मणि
 नोपयुक्ता वैष्णवानां विष्णोराज्ञानुवर्तिनाम् । लिङ्गपायुशिरोवक्त्रघ्राणनेत्रेषु सर्वतः ॥
 हिरण्यायां न्यसेद्धीमानन्तर्यामिणमास्मरन् । वह्नेरङ्गमनुरूपस्थेत्तनावुक्तेन वरमना ॥ ७७ ॥
 सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्ण उत्तिष्ठन्नरुपः पुनः । धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्मृद्वधुतमुक्कमात् ॥
 हृदयादिपङ्क्त्येषु मूर्तारैरष्टौ न्यसेत्पुनः । जातवेदाः सप्तजिह्वो हृदयवाहनसंज्ञकः ॥ ७९ ॥
 अश्वोद्वरजसंज्ञोऽन्यः पुनर्धैश्वानराह्वयः । कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखस्तथा ॥
 ताराग्रेष्वपदाद्याः स्युर्नित्यन्ता वह्निमूर्तयः । मूर्धाक्षिपार्श्वकट्यंसंजुकुटीपार्श्वकेषु च ॥
 विष्णवात्मकं स्मरेद्ब्रह्मं शङ्खचक्रगदाधरम् । पद्महस्तं चतुर्बाहुं हेमामरणभूषितम् ॥ ८२ ॥
 परिपिञ्चेत्ततस्तो वैविशुद्धैर्मखलोपरि । दर्भैरगर्भमध्यस्थमेतलायां परिस्तरेत् ॥ ८३ ॥
 निक्षिपेद्विष्णु परिधीन्पार्श्ववर्जं नरोत्तमाः । प्रादक्षिण्येन संपूज्यास्तेषु ब्रह्मादिमूर्तयः ॥
 धैश्वानर जातवेदो लोहिताक्ष इहावह । सर्वकार्याणि मे देहि स्वाहा वह्निमनुः स्मृतः ॥
 पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैर्जकाष्ठैः प्रदीपयेत् । प्रदीप्तेऽग्नौ प्रकर्तव्यं सुक्लृवादिविशोधनम् ॥ ८६ ॥
 पाणिभ्यां सुक्लृवौ धृत्वा स्थितौ तावत्पधोमुखौ । त्रिशः प्रतापयेद्ग्नौ दर्मानावाप
 मन्त्रवित् ॥ ८७ ॥
 तदग्रमध्यमूलानि शोधयेत्तैर्यथाक्रमत् । गृहीत्वा वामहस्तेन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तौ ॥ ८८ ॥
 पुनः प्रताप्य तौ मन्त्री दर्मानग्नौ विनिक्षिपेत् । आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशा-
 स्तरे ॥ ८९ ॥

आज्यस्थालीमथाऽऽदाय प्रोक्षयेदन्नवारिणा । तस्यामाज्यं विनिक्षिप्य क्षिपेत्तनूतये कुशौ
 पवित्रीकरणं ह्येतत्कुशौ संदीप्य वर्मणा । नीराज्याऽऽज्यं क्षिपेद्ग्रावभिद्योतनमीरितम् ॥
 कुशान्प्रज्वालय चाध्वेन घृताक्ताज्जातवेदासि । न्यसेदुदयोतनं प्रोक्तमथोत्पवनमाचरेत् ॥
 गृहीत्वा घृतमङ्गारान्प्रत्युह्याग्नौ जलं स्पृशेत् । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां दर्भौ प्रादेशसंमितौ
 धृतोत्पुनीयादध्वेन घृतमुत्पवनं विदम् । तद्वन्द्वदयमन्त्रेण कुशाभ्यामात्मसंमुखम् ॥९४॥
 घृते संप्लवनं ह्येते संस्काराः पटुदीरिताः । प्रादेशमात्रं सप्रस्थि दर्भपुग्मं घृतान्तरे ॥९५॥
 निक्षिप्य भागौ द्वौ कृत्वा पक्षौ शुक्लेतरौ स्मरेत् । वामे नाडीमिडां भागे दक्षिणे
 पिङ्गलां पुनः ॥ ९६ ॥

सुपुत्रां मध्यतो ध्यात्वा कुर्याद्धोमं यथाविधि । ह्रस्वेण दक्षिणाद्भागादादायाऽऽज्यं हृदा
 मुदा ॥ ९७ ॥

जुहुयादग्रये स्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणलोचने । वामतस्तद्वादाय वामे बह्निविलोचने ॥ ९८ ॥
 जुहुयादथ सामाय स्वाहेति हृदयाणुना । मध्यादाज्यं समादाय बह्नेर्भालविलोचने ॥
 जुहुयादग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति हृदयाणुना । हन्मन्त्रेण ह्रस्वेणाऽऽज्यं मागदादाय दक्षिणात्
 जुहुयादग्रये स्विष्टकृते स्वाहेति तन्मुखे । इत्यग्निनेत्रवक्त्राणां कृत्वा चोत्पाटनं बुधाः ॥
 सताराभिर्षाह्वतिभिराज्येन जुहुयात्पुनः । अष्टाभिराज्याहुतिभिः प्रणवेन पुनः पुनः ॥
 गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं पुनः । अनन्तरं जातकर्म स्नानामकरणं तथा ॥१०३॥
 उपनिष्क्रमणं पश्चाद्ब्रह्मप्राशनमेव च । चौलोपनयने भूपो वेदाध्ययनमेव च ॥ १०४ ॥
 गोदानं च विवाहश्च संस्काराः शुभकर्मणि । ततश्च पितरौ तस्य संपूज्याऽऽत्मनि योज-
 येत् ॥ १०५ ॥

समिधः पञ्च जुहुयान्मूलाग्रघृतसंस्तुताः । तदा हृदयमन्त्रेण विधिवत्स्वाहया बिना ॥
 महागणेशमन्त्रेण विष्वक्सेनस्य पार्षदम् । गजाननं प्रजुहुयात्सम्यगेकादशाऽऽहुतीः ॥
 सामान्यं सर्वमन्त्राणामितदग्निमुखं मतम् । ततः प्रज्वालिते बह्नी पीठमभ्यर्च्य वैष्णवम् ॥
 पूजयेत्परमात्मानं साङ्गं सावरणापुधम् । पञ्चविंशतिसंख्याकमाज्येनेष्टमुखे हुनेत् ॥१०९॥
 मूलेन वक्त्रीकरणमिदमुक्तं निबोधत । बह्निदैवतधारेक्यमात्मना सह भावयेत् ॥ ११० ॥
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्विब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । मूलमन्त्रेण जुहुयादाज्येनेकादशाऽऽहुतीः ॥
 नाडीसंधानमुद्दिष्टमेतदागमशासने । श्रीमद्वैकुण्ठलोकं तु प्रकृतेः परमुत्तमम् ॥ ११२ ॥
 विरजां नगरं विष्णोर्विमुक्तमणिमण्डपम् । स्मृत्वाऽऽज्येन हुनेन्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं मुनिः ॥
 ततो धै चरुणा होमं कुर्याद्वै मूलविद्यया । पौरुषेण तु सूक्तेन श्रियः सूक्तेन वा पुनः ॥
 अन्यैर्वा वैष्णवैः सूक्तैस्तिलाज्यमधुरैरपि । पायसेनापि पुण्येन नानाद्रव्यैर्पयजेद्भरिम् ॥
 वज्रैराभरणैः स्रग्भिः फलेनानाविधैरपि । शतं सहस्रमप्युतं लक्षं कोटिं विधानतः ॥११६॥
 वैष्णोर्द्विजमुख्येस्तु जुहुयाद्विमवे सति । वैकुण्ठपार्षदाग्नित्वान्मुक्तान्विष्णुप्रियानथ ॥
 नाममन्त्रैः प्रजुहुयात्प्रत्यहं मुख्यपर्वसु । द्वादश्यामिष्टकाले तु संक्रान्तौ भाद्रपदासरे ॥
 अन्येषु च विवाहादौ व्रतबन्धे च सद्गति । वापीकूपतडागादौ प्रपारामप्ररोपणे ॥ ११९ ॥
 नवाग्ने जन्मदिवसे विष्णुयागं समारमेत् । दीक्षायां चोत्सवे प्राप्ते शयन्यां बोधवासरे ॥

परिवर्त्य उपाकर्म्मगोदाने दानकर्मणि । यात्रादी ग्रहणे चैव प्रायश्चित्ते विशेषतः ॥१२१॥
 प्रतिष्ठायां हरेर्दोलारोहणे विजयोत्सवे । कार्तिके मार्गशीर्षे च मकरे मेषभास्करे ॥
 मलिम्लुचे सिनीवाल्ल्यां युगमन्वादिवासरे । रथयात्रादमनकपविचारोपणेषु च ॥१२३॥
 श्वतारजयन्तीषु वैष्णवानां समागमे । एवं होमं विधायथ वैष्णवं वैष्णवोत्तमः ॥
 नैमित्तिकं ततः कुर्यादाज्ञेयं परमात्मनः । ततः स्वष्टकृतं हुत्वा घृतेन मुनिसत्तमाः ॥
 जलेन विधिना सम्यक्पारिषिच्य समन्ततः । ततः पूर्णाहुतिं दद्याद्वैष्णवेर्बाह्मणेः सह ॥
 ॐ मूरग्ये पृथिव्यै महते स्वाहया ततः । मुवो वायवे चान्तरिक्षाय विवे महते स्वा-

हया ततः ॥ १२७ ॥

स्वश्चन्द्रमसे दिग्भ्यश्च नक्षत्रेभ्यः स्वाहया ततः । ॐ मूर्धुवः स्वश्चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यश्च
 महते स्वाहा ॥ १२८ ॥

इति हुत्वा सुक्कुबुवी च घृतनाऽऽपूर्य तौ पुनः । होमद्रव्याणि निक्षिप्य नामौ संस्थाप्य
 वैष्णवः ॥ १२९ ॥

ब्रह्मार्पणेन मनुना दद्यात्पूर्णाहुतिं पुनः । ॐ इति पूर्वप्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्रा पक्कृतं
 यत्स्मृतं यदुक्तं तत्सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा ॥ १३१ ॥

इति पूर्णाहुतिं दत्त्वा ध्यात्वा साङ्गं हरिं पुनः । गृहीत्वा त्रयायुषं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीय-
 लेन च ॥ १३२ ॥

आत्मानं कुसुमं क्त्वा साङ्गं देयं विसर्जयेत् । नारायणात्मके क्षेत्रपाले बलिमथाऽऽचरेत्
 ब्रह्मात्मकतपेन्द्रादीन्मुन्यज्ञेन बलिं नयेत् । नित्यनैमित्तिको होमो मया वः समुदाहृतः ॥
 श्रन्वाधानादिकं कर्म यत्कुर्यान्नित्यहोमके । ततो गुरुं भागवतान्पूजयेत्परया मुदा ॥
 अनर्चिते गुरौ सर्वं निष्फलं भवति क्षणात् । गुरुरेव हरिः साक्षाद्विष्णुरेव न संशयः ॥
 कर्तृत्वफलसंयोगं हित्वा यागं समाचरेत् । वैष्णवः स्वात्मलाभाय न लाभोऽन्यो मना-

गपि ॥ १३७ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे ब्रह्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥३८७१॥

अथ चतुर्थपादे चतुर्थोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

पितृयागः कथं प्रोक्तो वैष्णवानां पितामह । किंरूपकाश्च पितरः किं फलं वेदं विस्त-
 रात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तिनिरतानां च या समाराधनक्रिया । एकरूपाऽथ वा मित्रा फलभेदोऽस्ति वा न वा

श्रीब्रह्मोवाच—

मुनयः साधु पृष्टोऽस्मि लोकानां हितकाम्यया । पितरो हि हरिः साक्षाच्चतुर्व्यूहात्मक-
 स्तु यः ॥ ३ ॥

पुरा नारायणं द्रष्टुं नारदो गन्धमादनम् । जगाम प्रेमसंपन्नो देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥४॥
स्थितं ददर्श देवेशं नरेण सहितं विमुग्धम् । तदाऽऽश्चर्यमना विप्रः कर्मान्ते वाक्यमब्रवीत् ॥
देवदेवेश विश्वेश परमात्मन्परात्पर । करोषि किमिदं कर्म देवे पित्र्ये च केशव ॥ ६ ॥

श्रीनारायण उवाच—

पितरः सर्वभूतानामस्त्वाकं च मुने स्वयम् । भगवान्वासुदेवो हि मूलप्रकृतिरुच्यते ॥५॥
प्रकृतिर्यो हि भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः
पिताऽह्नस्य जगतो धाता माता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । इति मामवदत्पूर्वं भगवान्भूतभावनः ॥१०॥
देवे पित्र्ये च भगवान्संपूज्यः परमिच्छताम् । चतुर्विधेन यो देवः सर्गादीन्प्रकरोति हि
वेदस्य कारणं ब्रह्मन्सन्मात्रमभिधीयते । तस्मिन्नाधारभूते हि सन्नामकमभूजगत् ॥१२॥
सूक्ष्ममज्ञेयमग्राह्यमनौपममिदं मुने । दण्डाहतोरगीवाऽऽसीन्निष्क्रियं नामवर्जितम् ॥१३॥
अधिष्ठानादैनन्येन भाति द्रव्यगुणो यथा । सिसृक्षयाऽसृजत्तद्वै स्वाश्रितं नाम रूपयेत् ॥
निमित्तभूतं यत्तत्र समन्वेति तदेव तत् । आत्मा भवति सर्वेषां तत्तन्नामेति कीर्तितम् ॥
कारणे स्वाश्रितं कार्यं सदेवमभिधीयते । कार्यं तदेव तन्नाम तद्रूपगुणमागमयेत् ॥१६॥
ततः सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तममलं ध्रुवम् । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते । क्षेत्रं शरीरमित्याहुस्तत्क्षेत्रं द्विविधं स्मृतम् ॥
चिदचिच्छब्दनिर्दिष्टं तयोरात्माऽभवच्च सः । चितोऽभवच्छरीरं हि यदचिच्छेषसंज्ञितम्
क्षेत्रज्ञो यः स चित्प्रत्यगात्मांशो यः प्रकीर्तितः । परात्मनो ह्ययं तावत्क्षेत्रभूतो मतो मुने ॥
क्षेत्रज्ञोऽप्ययमेवोक्तस्तस्य क्षेत्रद्वयं यतः । त्रिगुणाद्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्ताव्यक्तमावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ॥
तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः । आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि देवे पित्र्ये च
कर्मणि ॥ २३ ॥
नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता माताऽथ वा द्विज । आत्मा हि नौ स विज्ञेयस्ततस्तं
पूजयावहे ॥ २४ ॥
पिता पितामहश्चाथ प्रपितामह एव च । एतेषामन्तरङ्गो हि विश्वात्मा पुरुषोत्तमः ॥
तदभेदेन यष्टव्यः सर्वेषां मुनिसत्तम । सामानाधिकरण्येन पित्रादिकृतनामकः ॥ २६ ॥
तदन्तर्यामियजनं वैष्णवानां निरूपितम् । मुमुक्षूणां च सर्वेषां विष्णोराज्ञानुसारतः ॥
तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकमाविनी । देवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशास-
नम् ॥ २८ ॥
ब्रह्मा स्थाणुर्मरुद्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथायमः । मरीचिराङ्गिरोत्री च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
वासिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रौंधो विक्रीत
एव च ॥ ३० ॥
एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनीम् ॥
चिदचित्परमात्मेति तत्त्वत्रयविचिन्तनात् । देवं पित्र्यं च कुर्वन्ति ज्ञानपूर्वं निरन्तरम् ॥

ते कर्मबन्धनिर्मुक्ता ज्ञानाकारनिषेधनात् । ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 ये तु ज्ञानमृते देवं पित्र्यं कर्म ह्युपासते । ते मित्रफलभोक्तारः संसारं प्रविशन्ति हि ॥
 अन्तर्याम्यनुसंधानं फलसङ्गनिवर्तनम् । आत्मनश्चापि कर्तृत्वं ज्ञानमेतद्धि कर्मणि ॥३५॥
 सर्वत्र जननं विष्णोरन्तर्यामितया मुने । वैष्णवानां गृहस्थानां धर्मोऽयं पारमार्थिकः ॥
 देवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्त्याणि च ततः प्राप्नुवन्ति द्विजो-
 तमाः ॥ ३७ ॥

स्वर्गस्था अपि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनः । ते तत्त्वसादाद्ब्रूयन्ति तेनाऽऽदिष्टफलां
 गतिम् ॥ ३८ ॥
 ज्ञानिनां तु फलं त्वेकं निर्दिष्टं वैषपित्र्ययोः । अज्ञानं तु फलं नाना निष्फलं खलु चैव
 तत् ॥ ३९ ॥

ज्ञानिनः कर्मकर्तारः कर्म यत्प्रतिबन्धकम् । निवर्त्य स्वात्मसंप्राप्तौ मुक्ता एव भवन्ति हि
 ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च । कलापञ्चदशयुक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः ॥
 मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मक्षेत्रज्ञ इति निश्चिता । स हि सर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंयोगाग्निगुणः पुरुषोत्तमः । नित्यात्मगुणसंपन्नः स च सर्वगुणो मतः ॥४३॥
 अव्यक्तोऽपि ह्यवृक्षोऽपि दुर्गम्योऽपि महामते । ज्ञानेन कर्मभिर्भेग दुष्टकर्म व्यपोह्य च
 व्यक्तिमायाति विपर्ये मगवान्सात्वतां पतिः । परमैकान्तिनां गम्यो नात्र कार्या विचार-
 णा ॥ ४५ ॥

दृश्यते ज्ञानयोगेन ह्यावां च प्रसृतस्ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम् ॥
 तं वेदाश्चाऽऽभ्रमाश्चैव नानामतसमाश्रिताः । भक्त्या संपूजयन्त्याशु गतिं चैव ददाति सः
 ये ॥ तद्भाविता लोके हेयकान्तित्वं समास्थिताः । एतद्व्याधिकं तेषां पते तं प्रविश-
 न्युत ॥ ४८ ॥

देवं पित्र्यं च कर्तव्यं तदाज्ञापालनाय हि । प्रीतः प्रयच्छति क्षिप्रं धर्ममेकान्तिनां हरिः
 इति नारायणेनोक्तं भारदाय विष्टच्छते । द्वयोरेकफलं विप्रा द्वयोरेकं च वैषतम् ॥ ५० ॥
 दैवे साक्षाद्धरिः पूज्यः शङ्खचक्रगदाधरः । अन्तर्यामिधिया पित्र्ये पूज्यः पित्रादिरूपतः
 वैष्णवानां विशेषोऽयं पित्र्ये कर्मणि वर्तते । तदहं संप्रवक्ष्यामि संक्षेपान्मुनिसत्तमाः ॥
 विष्णुशेषेण यष्टव्याः पितरो ह्यादशीदिने । अन्यथा निरयं यान्ति पितरो येऽस्य
 जन्मदाः ॥ ५३ ॥

वैष्णवानां विशेषोऽयं दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पशुघातो न कर्तव्यो मुन्यस्त्रेन परा गतिः
 न श्राद्धे ह्यामिषं देयं पितॄणां च कदाचन । न चाऽऽमिषाशिनः पित्र्ये यष्टव्याः श्राद्धक-
 र्मणि ॥ ५५ ॥

वैष्णवैः सततं पूज्या वैष्णवा ब्राह्मणा द्विजाः । न च मांसाशिनः शैवाः शाक्ताश्चापि
 ह्यवैदिकाः ॥ ५६ ॥

लिङ्गिनोऽशुचयः क्षुद्रा भूतभैरवचिन्तकाः । नानादेवैकनिरताः प्रयोगादिविधायिनः ॥
 देवान्नसेविनो मन्त्रपीठविक्रयिणश्च ये । प्रेतान्नमोजिनो विप्रा न पूज्याः श्राद्धकर्मणि ॥
 अनूर्ध्वपुण्ड्रिणः शङ्खचक्रलाञ्छनवर्जिताः । एकादश्यन्नभोक्तारो गुरुधर्मविनिन्दकाः ॥

अभेध्यस्पर्शनिरतास्त्यक्तविष्णूत्सवाश्च ये । अगीतापाठिनो विष्णौ सामान्यमतयो द्विजाः
 अमन्त्रतिलका वामा नित्यकर्मविवर्जिताः । अनुक्तकारिणोऽनुक्तभोजिनोऽनुक्तसेवकाः
 दैवे पित्र्ये न वै पूज्या जटामस्मादिधारिणः । मद्यपानरतानां च पातकौपथिसेविनाम् ॥
 रसविकथिणां सङ्गं दूरतः परिवर्जयेत् । अज्ञातगोत्रप्रवरा विप्रा वै कूटसाक्षिणः ॥
 आन्द्रादौ नैव संपूज्या विप्राश्चान्त्यजवृत्तयः । आन्द्रकालस्तु संपोक्तो विष्णुना प्रमवि-
 ण्णुना ॥ ६४ ॥

वैष्णवेन प्रकर्तव्यं आर्द्धं सच्छ्रद्धया द्विजाः । नारदाय मया प्रोक्तो धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः
 मदुक्ते शङ्कितमना निर्धारय गतो हरिम् । नारदेन पुरा पृष्टो मगवान्मधुसूदनः ॥ ६५ ॥
 प्रपन्नस्त्वां हरे देव कथं देवान्तरं यजेत् ॥

श्रीमगवानुवाच—

न च देवान्तरधिषा वैष्णवैरर्च्यते परः ॥ ६७ ॥
 कर्मत्यागेन मे विप्र शासनं कुत्र विद्यते । कर्मणा मनसा वाचा यत्नात्कार्यं सदैव हि ॥
 सश्रणैरनृणैर्वाऽपि यावद्देहक्षयं द्विज । विवर्क्तं धर्ममेतावत्सिद्धानामपि वेदिनाम् ॥
 संसेव्यमाज्ञया मे तु नात्र कार्या विचारणा । असिद्धेन तु कर्तव्यं ज्ञानपूर्वं द्विजोत्तम ॥
 आत्मासिद्ध्यर्थमप्येष सिद्धोऽयं लोकसंग्रहात् । नाऽऽचरेद्योऽपि वै सिद्धौ लौकिकं धर्म-
 मग्रतः ॥ ७१ ॥

उपप्लवं स कुर्वते धर्मस्य मम नारद । त्यागाल्लोकस्य धर्मस्य ग्लानिर्मयति सर्वतः ॥
 तदर्थमहमेवापि न त्यजामि सनातनम् । विवेकज्ञैरतस्तस्माल्लोकाचारयथा स्थितैः ॥
 आदेहपाताद्यत्नेन रक्षणीयः प्रयत्नतः । आचाराणां हि सर्वेषां धर्माणां मुनिसत्तम ॥
 आर्द्धं मे रोचते यादृक्तादृङ्मैवापरं तु वै । तस्य कालं विधानं च यथावद्वधारय ॥
 सितासिते च द्वादश्यावमावस्या च पूर्णिमा । राहुसंदर्शनं चैव सूर्यसंक्रमणं तथा ॥
 आर्द्धं तत्र प्रयत्नेन काम्यं कुर्याच्च भक्तितः । नवान्नप्राशने चैव तीर्थे वाऽऽपतने हरेः ॥
 प्राप्ते क्षेत्रेऽप्यसंसिद्धे प्रतिष्ठायां पवित्रके । वापीकूपतडागानां वृक्षाणां परिरक्षणे ॥
 गोदानादौ धनत्यागे व्रतारम्भे तदन्ततः । श्राद्धश्रवणनिष्पत्तौ चरऽऽरम्भे च तथैव हि ॥
 वत्सरे वत्सरे विप्रमित्रात्तानां कृत्स्नमिनाम् । युगादिषु च मन्वादी आर्द्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 पूजयित्वा पुरा देवं तर्पयित्वा हुताशनम् । प्रयुक्तेन विधानेन ततस्त्वाह्वय वैष्णवान् ॥
 प्रक्षालिताङ्गमीन्स्वाचान्तान्प्रोक्षितेनास्त्रवारिणा । रात्रौ श्रीसङ्करहिताव्यिष्णुसूक्तप्रपाठ-
 कान् ॥ ८२ ॥

पवित्रहस्तान्तंशुद्धान्परनिन्वाविवर्जितान् । संमुखान्मन्त्रनाथस्य चोत्तराभिमुखानपि ॥
 आसनेषु विविक्तेषु परिच्छिन्नेषु नारद । गायत्र्या मस्मरेषासु शङ्कुनाऽस्त्रान्वितेन वा ॥
 हृदास्त्रपरिजप्तानामासनानामथोर्ध्वतः । प्रतिष्ठाप्याऽऽसने पूर्वं त्वेकमार्दां तु वैष्णवम् ॥
 हृद्युक्तेनाथ तेनैव स्वधासंपूजितेन च । पितुः पद्मचवसाने तु नाम्नाऽन्यमुपवेशयेत् ॥
 शिरसा संयुतेनाथ गृहीत्वा पाणिना द्विज । नाम्ना पितामहीयेन प्रतिष्ठाप्याऽऽसनेऽपरम्
 नेत्रस्वधावसानेन त्वक्षरेण स्वमूर्तिना । प्रपितामहनाम्ना तु वैष्णवं चापरं न्यसेत् ॥

चत्वार एव धे पूर्वं मन्त्रपीठस्य संमुखाः । लक्ष्मीमन्त्रचतुष्केण मातुर्वाऽस्य कुलस्य वा
अख्येण पितृवर्गस्य तूत्तराभिमुखं द्वयम् । प्राङ्मुखौ दैविकौ विप्रौ विप्राख्य उदङ्मुखः
एकैको बोभयत्र स्यादसंपत्तावितिक्रमः । पात्रं वा दैविकं कृत्वा विप्र एकस्तु पितृके ॥
इति वा निर्वपेच्छ्रान्ते निर्धनश्चान्यदाचरेत् । संपत्तावपि पात्राणामेकैकस्य त्रयश्चयः ॥
पित्रादेर्वैष्णवाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविकाः । द्वौ वाऽपि दैविके प्रोक्तावेकैको वा न
दोषमाह ॥ ९३ ॥

स्यान्मातामाहिकेऽप्येवमेको वै वैश्वदेविके । मातामहे तु कर्तव्यं पद्धदैवत्यमथापि वा ॥
पार्षणद्वयकं वा स्यान्मुनीनां मतमेतत् । आसनादिप्रदानेन स्थापितान्वैष्णवान्द्विजान्
द्वादशार्णेन मन्त्रेण पूजयेद्विधिना क्रमात् । मन्त्रन्यासश्च सर्वेषां कर्तव्यो द्वादशाक्षरैः ॥
अग्निः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रराजस्य चाक्षरैः । सर्वे चतुर्मुखा ज्ञेयाः शङ्खचक्रगदाधराः ॥
किरीटकौस्तुभधरा वैनतेयासर्वाजिताः । प्रोद्यता इव चोर्ध्वं तु पितृमृतस्य नारद ॥
ततो हृदयमन्त्रेण चार्घ्यपात्रोदकेन तु । सिञ्चेत्क्रमेणाङ्घ्रियुगमेकैकस्मिन्महामते ॥
मूलमन्त्रेण तदनु पाणिध्यां तु तिलोदकम् । वैष्णवानां च पितरो न वै नरकवासिनः ॥
न याम्यां यातर्ना यान्ति न वैवस्वतसद्गनि । पितृलोके न ते सन्ति परमैकान्तिनो हि ते ॥
साक्षाद्वैकुण्ठनाथस्य द्वारदेशावलम्बिनः । प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवस्वरूपाः ॥ १०२ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । अस्मिन्ममाध्वरे यूयं विष्णुशेषं निवेदयेत् ॥
गन्धपुष्पादिकं सर्वं स्वी कुरुध्वं स्वधा हि वः । इदमर्घ्योदकं दिव्यं तुलसीदलमिभितम् ॥
निर्णेजनं भगवतः पादयोः प्रतिगृह्यताम् । धूपशेषं भगवतस्तथा दीपं नमोऽस्तु वः ॥
अर्घ्यं दत्त्वा पुनः पात्रे समाहृत्याश्रममन्त्रतः । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः पवित्रारोपणोत्तरम् ॥
पवित्रं तु कुशैः कार्यं तुलसीपल्लवैश्च वा । संस्थाप्याग्ने भगवतः संपूज्यार्घ्यादिभिर्द्वि-
जान् ॥ १०७ ॥

तेषु तांश्चिन्तयेत्प्राज्ञः पितृन्मातामहानपि । विश्वेदेवास्तथा ध्यात्वा विष्णोः पारिपदो-
त्तमान् ॥ १०८ ॥

आदाय शिरसा तेषामाज्ञां वै श्राद्धकर्मणि । आगता हि महामागाः स्वागतं कृपया
मयि ॥ १०९ ॥

यावच्छ्रान्तं प्रवर्तेत तावत्संनिहिता मनु । निमन्त्रितान्द्विजान्पार्थ्यं संस्थितानर्पितासने ॥
प्रार्थयेद्भगवन्तं तु पितॄणां यागकर्मणि । भगवन्पितृयागार्थं प्रार्थये त्वां विशेषतः ॥ १११ ॥
तेषामनुग्रहार्थं च यागमाहर भेऽच्युत । एवं संप्राप्त्यं देवेशं कर्मपात्रं निधाय च ॥ ११२ ॥
संसाधयेच्चरं धीमानक्षीरेण सुरभेः स्वग्रम् । प्रोक्षयेदश्रमन्त्रेण मक्तं सुव्यञ्जनान्वितम् ॥
सर्वं संसाधितं किञ्चिद्भक्षणानादिभोजनम् । चेतसा कल्पयेत्सर्वं पितॄणां वृत्तये तु तत् ॥
यथा निवेशिताः पूर्वं मण्डलेष्वथ नारद । अख्येण प्रणवेनेव पात्राणि क्षालयेत्क्रमात् ॥
पितृपात्राणि दैवानि स्वे स्वे स्थाने निवेशयेत् । प्रजपेयुर्द्विजास्ताद्वैष्णवाः स्वासनेषु च
परिवेषणं तु यावत्स्यात्सूक्तानि हरितुष्टये । दधिक्षीराश्रपानं च क्रमाद्यस्येप्सितं च यत् ॥
तुलसीदलसंमिश्रं पात्रेषु परिवेषयेत् । अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपलेपनाञ्जनदीपकैः ॥ ११८ ॥

संपूज्य परया मक्त्या पुनः पृच्छां समाचरेत् । तृप्ताः स्मोवादिनो पावत्प्रव्रूयुर्वैष्णवाः
द्विजाः ॥ ११९ ॥

स्वल्पं स्वल्पं प्रदातव्यं मुन्यन्नं विष्णुदर्शितम् । भुञ्जानं तदशेषेण स्मरेन्नारायणं हरिम् ॥
हविष्यान्नं घृतोपेतं कथितावटकादिकम् । तद्वीर्यमुष्मणा सार्धं तस्मिन्परिणतं स्मरेत् ॥
तेन संभावयेत्तृप्तिमतीव मुनिसत्तम । सर्वेषामन्नवीर्यं चाप्येवं परिणतं स्मरेत् ॥ १२२ ॥
प्रणवेनामृतनेत्रं ततो नारायणात्मने । तदन्ते तु नमः कुर्यान्मन्त्रोऽयं पितृतर्पणे ॥ १२३ ॥
दीक्षितानेव सच्छास्त्रे पितृनुदिश्य तर्पयेत् । अथाऽऽसनेषूपविष्टानन्यानन्नं प्रदापयेत् ॥
दक्षिणां मुखवासं च दत्त्वा विप्रान्विसर्जयेत् । सगोत्रैर्बन्धुभिः साकं स्वयं भुञ्जीत
वाग्जितः ॥ १२५ ॥

एवं श्राद्धपरो विप्रो महामागवतो मतः । सदैव दीक्षितानां च यागमन्त्रेण वैष्णवः ॥
सर्वान्संपाद्य यत्नेन यथालब्धेन केनचित् । वस्तुनाऽपि यवित्रेण चेद् श्राद्धं समापयेत्
कदन्नेन कुदेशे चाप्यापन्नेनापि नारद । ज्ञानविज्ञानमन्त्राद्यैः संपाद्यं विद्धि शाश्वतम्
देशे काले तथा पात्रे श्रद्धापूर्तं तु किं पुनः । वैष्णवः परमं पात्रं देश आयतनं हरेः ॥
द्वादशीं सर्व कालानामुत्तमां परिकीर्तिता । नैमित्तिकेषु यो भेदः श्राद्धे प्रोक्तो मया द्विज
जय शास्त्राज्ञया सर्वमवधार्य विपश्चिता । पुत्रो मे नारदो विप्राः श्रुत्वा भगवतोदितम् ॥
निःसंदेहोऽमवत्पूर्वं श्राद्धं विष्णवेकदैवतम् । ब्राह्मणानां भोजनं च पिण्डानामर्चनं तथा
केऽपीच्छन्ति महामागाः शास्त्रामेदाद्द्विजन्मनाम् । औतेन विधिना वाऽपि वैष्णवानां
समर्चनम् ॥ १३३ ॥

तैस्तैर्मन्त्रैः प्रकर्तव्यमन्तर्यामिधिया तथा । प्रद्युम्नादिधिया पुत्रस्वन्निरुद्धः स्वयं यजेत् ॥
वैष्णवानां गृहस्थानां कर्तव्यं देवकर्मवत् । इदं तु वैष्णवं श्राद्धं मुन्यन्नेनैव वर्तयेत् ॥
नाऽऽमिषं न मधु प्रोक्तं खड्गपात्रं न चैव हि । नेकादृश्यां प्रकर्तव्यं न तिर्यक्पुण्ड्रधारणम्
नानिवेद्यं प्रदातव्यं नदिवं कुत्रचिन्मतम् । काकपिण्डं न दातव्यं वैष्णवानां कुले यतः ॥
नागततिर्जायते विप्रा मृतानां पापिनामपि । नृत्यन्ति पितरस्तस्य प्रनृत्यन्ति पितामहाः ॥
वैष्णवोऽयं कुले जातः किं करिष्यति नो यमः । शोचन्ति पितरोऽन्येषां यज्वानः स्वर्गता
अपि ॥ १३९ ॥

नास्माकं वैष्णवो जातो यो नयेद्भगवत्पदम् । अस्माभिरर्जिते पुण्ये क्षयं जाते च कः पुनः
वारयिष्यति नः पाताद्विना श्रीवैष्णवान्मुत्तान् । अर्जितं सुकृतं लोके यज्ञदानदयादिभिः ॥
नार्जितो वैष्णवो धर्मो नार्जितो वैष्णवः सुतः । दैवं पित्र्यं मानुषं च तस्य तावद्विह स्थिरम्
यावत्सर्वात्मना विष्णोः शरणं नेति मानवः ॥ १४२ ॥

तस्मादनन्यशरणाः पुरुषोत्तमस्य लीलागृहीतवपुषो भवताम्युतस्य ।

सर्वस्तदैव भवतां सफलो मुनीशः स्वाध्याययोगजपदानक्रियाकलापः ॥ १४३ ॥

इति श्रीबृहद्भक्तसंहितायां चतुर्थपादे श्राद्धविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ४०१४ ॥

अथ चतुर्थपादे पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

एकादश्याश्च माहात्म्यं प्राकट्यं शृणुतामलाः । वैष्णवानां परं नास्ति व्रतं लोकेषु मुक्ति-

दम् ॥ १ ॥

अनादिवासनावद्धो जीवोऽयं परिमुह्यति । विषयावटमार्गेषु नैति शान्तिं मनागपि ॥ २ ॥

परहिसारता लोभमोहानृतमयाकुलाः । संसरन्ति भवाम्मोघौ नानादुःखौघमागिनः ॥

तान्विलोक्य महादेवी लक्ष्मीर्जलजलोचना । पप्रच्छ शेषपर्यङ्कनिरूपितपदाम्बुजम् ॥

मगवन्मविता सुतो मायायां प्रीतिबोधितः । जीवो नैवामिजानाति तमसां व्याप्त-

लोचनः ॥ ५ ॥

बोधितं नाऽऽचरेत्कर्म मुक्तये यदि कश्चन । मित्रस्य नैव दोषोऽस्ति दोषोऽस्यैवास्ति

केशलम् ॥ ६ ॥

कण्टकेषु कुमार्येण गच्छन्तं न निवारयेत् । दोषः सहचरस्यैव प्रतिबुद्धस्य केशव ॥ ७ ॥

त्वं सखा सर्वजीवानामाश्रयः प्रतिबोधकः । त्वज्ज्ञासा भासते सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥

त्वं माश्चक्षुर्हि जीवानां त्वं गतिस्त्वं परायणः । अतस्त्वमेव जीवस्य निस्तारोपाय-

मावह ॥ ९ ॥

केन जीवस्य निर्मोक्षो वासनाजालपञ्जरात् । को जपः किं व्रतं कान्त किं तपः किं च

संश्रयम् ॥ १० ॥

बद्धस्य पञ्जरान्मुक्तिः सुलभा चैकदेशतः । बाह्यान्तरनिबद्धस्य दुस्त्वजं तव बन्धनम् ॥

चक्षुषा स्थूलरूपेण रज्ज्वा रूपस्वरूपया । निबद्धो वासनारूपतन्तुभिर्बहुभिः सितः ॥

श्रोत्रनासास्पृश्वङ्मोहनिबद्धः अवणादिभिः । तद्वृत्तितन्तुजालैश्च कथं मुक्तो मयेदिह ॥

श्रीनारायण उवाच—

जपस्त्वष्टाक्षरो देवि व्रतं त्वेकादशीव्रतम् । तपः संतोष आख्यातं संभयो मगवत्प्रिया ॥

एकादश्या च सर्वेषामाश्रयः कमलालया । त्रिभिर्निष्पद्यते कान्ते चतुर्थं व्रतमुत्तमम् ॥

अद्याऽऽजन्मकृतं देवि जपादीनां चतुष्टयम् । एकादश्यां कृतं कान्ते सर्वं तत्समतामियात्

त्रिरात्रं ॥ व्रतं ह्येतल्लोकानां पावनाय मे । निहितं स्वकरे देवि सर्वबन्धननाशनम् ॥ १७ ॥

पृथिव्यादीनि भूतानि कालः क्षणलवादिकः । इन्द्रियाणि च देवाश्च मामेवमुपतास्थिरं ॥

सर्वं ऊचुः—

मयतोत्पादिताः सर्वे निदेशमनुवर्तिनः । किं कुर्मः कथयेशान किमर्थोत्पादिता वयम् ॥

श्रीमगवानुवाच—

सर्वेषामहमाधारो मयि सर्वमिदं जगत् । प्रलीने बीजरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ २० ॥

उत्पादिता मया सर्वे यूयं जीवस्य मुक्तये । अशरीरो ममांशोऽयं नायं मोक्तुमिहार्हति

मवद्भिः साध्यतामेपां शरीराणि च सर्वशः । एकीभूय महामांगा मूतेन्द्रियसुरैः खलु ॥

त ऊचुः—

भोक्ता यद्यव्ययं जीवो यस्य वा स्याम चाऽऽलयम् । तथाऽपि तत्प्रसङ्गेन तत्तद्भूताभि-
मानिनः ॥ २३ ॥

मालिन्यमभियास्यामः कथं नो निष्कृतिर्मवेत् । इति श्रुत्वा वचस्तेषामहमूचे वरानने ॥

श्रीनारायण उवाच—

इन्द्रियाणां च देवानां पातकानां प्रशान्तये । शरीराकारभूतानां शुद्धये निमिता मया ॥
एकादशीति विख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्याः संमाननाद्देवाः सर्वेयां शुद्धि-
रुच्यते ॥ २६ ॥

तीर्थस्नानेन वा शुद्धिर्या शुद्धिः प्राणसंयमात् । भूतानां भूतशुद्ध्या च वा शुद्धिः
परिकीर्तिता ॥ २७ ॥

एकादश्यां तु सा शुद्धिर्भविष्यति न संशयः । विनाऽन्नप्राशनात्तापो वा भविष्यति
देहिनाम् ॥ २८ ॥

तेन तापेन कायस्य शुद्धिर्देवार्चने मता । देहस्थानां च भूतानां द्वयमप्यन्नसेवनात् ॥
देहस्य धारणं चैव प्रमादालस्यमेव च । प्रमदादिभिरानन्दमूर्तिसंसेवनेन हि ॥ ३० ॥

अग्रे वृषे इति प्रोक्तस्तस्योपायो द्विधा मतः । परित्यागो द्वितीयस्तु विधिना तन्निषे-
धणम् ॥ ३१ ॥

सात्त्विकं वैष्णवं विष्णोरर्पितं शुद्धवृत्तिजम् । ज्ञानप्रदं च मनसः प्रसादजननं स्मृतम् ॥
सर्वदा तत्परित्यक्तं नैव शक्यं शरीरिणाम् । एकादश्यां परित्यागो कर्तव्यो हितमि-
च्छता ॥ ३३ ॥

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पातकानि महान्त्यपि । एकादश्यां यतो विष्णोरन्तरापकरं हि तत्
मन्त्राभ्यासो दिने पूजा ध्यानं जागरणं निशि । कर्तव्यं कीर्तनं वाद्यं नटनं हरिसंनिधौ
मा दन्तलग्नस्यान्नस्य जिह्वास्पर्शो भवेदिति । दन्तधावनकं घर्ज्यमेकादश्यामतो धुधेः ॥

कीर्तनेन वचः शुद्धिर्वापिकी जायते प्रिये । बिम्बस्य दर्शनाद्विष्णोश्चाक्षुषी शुद्धिरीरिता
श्रवणाद्यशसो विष्णोः श्रोत्राणां शुद्धिरीरिता । नत्वा च शिरसः शुद्धिस्त्वचः साष्टा-
ङ्गयन्दनात् ॥ ३८ ॥

उत्तीर्णधूपपुष्पादीनां साशुद्धिर्वरानने । करयोर्मार्जनादिभ्यः प्रादक्षिण्यात्पदोरपि ॥
एकादश्यां सकृत्कृत्वा सर्वेषां देहवासिनाम् । आ जीवनान्तं वा शुद्धिः सा शुद्धिर्जायते
ध्रुवम् ॥ ४० ॥

रात्रौ जागरणं कार्यं तत्र चाऽऽह्वय वैष्णवान् । महामाया निशा तेन निस्तीर्णा जायते
खलु ॥ ४१ ॥

न भेतव्यं न भेतव्यं पातकैः पक्षसंचितैः । एकादशी निशा तस्मिन्नाऽऽयास्यति सवल्लभा
न भेतव्यं न भेतव्यं पातकैर्वर्षसंचितैः । एकादशीति विख्याता तिथिर्या हरिखलभा ॥
भो देवाः करणस्था हि मां सिध्यन्तु मनागपि । भवद्भिः साध्यतां देहः साधितैकादशी
मया ॥ ४४ ॥

करिष्यन्ति जनाः सर्वे पक्षयोरुभयोरपि । तेन वः स्वर्गतिस्तस्य देहस्थानां भविष्यति ॥

एकादशीव्रतस्थस्य ये च संबन्धिनो मताः । चेतनाचेतनाः सर्वे कृतायां नात्र संशयः ॥
 सूर्योदये भवद्भिस्तु स्वांशैरास्थीयतां तनुः । नरैराचरिता पूजा मदीयेकादशीदिने ॥
 तेन यद्भवतां स्थानमक्षयं भविता सुताः । नाकृत्यदोषसंपर्का भविष्यति मनागपि ॥
 भवतामुपकारेण जीवोऽयं पापपञ्जरात् । निर्गमिष्यति सुस्थानं कृत्वा चैकादशीव्रतम् ॥
 भवदर्थं कृता चैषा तिथिरेकादशी मया । जनैराचरिता देवा गतिं दास्यन्ति निश्चितम् ॥
 अतः कुरुष्व संभूय सृष्टिमंशैर्दिवौकसः । इति श्रुत्वा वचो देवि प्रहृष्टाः सृष्टिकारिणः ॥
 शरीरं जनयामासुस्ते देवा विष्णुतेजसा । एवं संपादिता देवि मया सृष्टिं वितन्वता ॥
 अतः सर्वैर्जनैः सेव्यं सामान्यैस्तद्गतं महत् । मया देवि वरो वक्तो देवानां हितमिच्छता ॥
 भवतां पातकैस्तेषां गतिश्चाधो भविष्यति । ये लब्ध्वा मानुषं देहं करिष्यन्ति न मद्भि-
 तम् ॥ ५४ ॥

निद्रया नक्तमन्नाद्यैर्दिवा चार्थेहया तथा । तस्मादेकादशी चाष्टवर्षादारभ्य मामिनि ॥
 कर्तव्याऽशीतिपर्यन्तं निराहारेण सर्वदा । जलाहारेण वा कुर्यादशक्तेन फलादिभिः ॥
 नक्तेन वा हविष्येण चैकमुक्त्या निरन्धसा । जपपूजा तु न त्याज्या ह्यज्ञेयं मामकी म्रिये ॥
 यस्याहं मोक्षमिच्छामि तस्मै वद्यां मतिं व्रते । एकादशी न कर्तव्या विज्ञा चैवारुणोदये
 वैष्णवैस्तु विशेषेण विज्ञा त्याज्या घरानने । दशमी भैतराजाय तिथिर्दत्ता मया पुरा ॥
 तस्या योगे न कर्तव्यं मामकं दिनमुत्तमम् । यावन्ति व्रतमुख्यानि मदीयानि हरिम्रिये ॥
 अन्यवासरमिथाणि न कुर्यादरुणोदये । तिथिप्रवेशमिच्छन्ति मामका अरुणोदयात् ॥
 स एव मुख्यकालस्तु संकल्पस्यावधार्यताम् । दशमीदिनमारभ्य मामकं तु विनम्रपम् ॥
 माननीयं विशेषेण जनैः काम्यादिवर्जनैः । वैष्णवैरुत्सवः कार्यो ज्ञात्वा मज्जन्मवासरम्
 वितानतोरणालेपसेकमार्जनदीपकैः । पूजनं केशवादीनां मूर्तिनां कमलालये ॥ ६४ ॥
 पञ्चासृतीश्च नैवेद्यैर्हवनैः संस्तवैरपि । सहस्रनामपठनेर्महापुरुषविद्यया ॥ ६५ ॥
 कुसुमाञ्जलिभिर्विष्णुं तथा वैकुण्ठपार्यदान् । तोषयेत्परमाग्नेन नृत्यगीतोत्सवादिभिः ॥
 रजनीं गमयेत्प्राज्ञः पुनश्चाङ्गुणनिर्गमे । कृत्वा चाऽऽवश्यकं कर्म पूजायागं समारभेत् ॥
 विप्रान्द्वादश चाऽऽहूय महाम्रागवतान्प्रिये । अधीतविष्णुसूक्तांश्च केशवादिधियाऽर्चयेत्
 साङ्गं सावरणं देवं पूजापीठे निवेश्य च । पञ्चासृतेन संस्त्राय्य तथा सर्वोपधेरपि ॥
 गन्धैर्धूपैः सुरभिभिः पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । नीराजनार्पदानैश्च कुसुमाञ्जलिमिस्तथा ॥
 सूर्यसंदर्शनात्पूर्वं द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् । हरिवासरमुत्सृज्य विप्रान्संतोष्य वैष्णवान् ॥
 द्वादश्यां पारणं कुर्याद्धुत्वाऽग्नौ मूलविद्यया । पारणं तु त्रयोदश्यां कुर्याद्विद्धां पारिपजेत्
 पारणाहे मुहूर्तेऽपि द्वादशी तु भवेद्यादि । तस्यां वै पारणां कुर्यात्कृत्वा माध्याह्निकीं
 क्रियाम् ॥ ७३ ॥

दिवास्वार्पं सैद्युनं च पराङ्गं तत्र संत्यजेत् । इयं तु द्वादशी पुण्या चतुर्धा मम बलमा
 शयनी बोधनी देवि तृतीया परिवर्तनी । मार्गशीर्षमया या तु शुक्ला वाराहबलमा ॥
 आसु पुण्यासु मामेकमुत्सवैः संप्रपूजयेत् । रथोत्सवं निरूप्याथ गत्वा पुण्यसरिद्वराम् ॥

श्वेतदीपं प्रकल्प्यात्र संपूज्य स्वापयेद्भरिम् । आपाढ्यां वैष्णवैः साकं जयमङ्गलनिस्वनैः
 प्रतप्तशङ्खचक्राद्यैरङ्कयेद्भुजमूलयोः । आदिपादेऽनुराधायास्तदमावे तु केवले ॥ ७८ ॥
 प्रस्वापयेद्भूपीकेशं वृष्टिनाशोऽन्यथा मवेत् । परिवर्तस्तु कर्तव्यो द्वादश्यां श्रवणस्य च
 मध्यपादे महामागे मासे नमसि शोमने । आविर्भावो वामनस्य त्वस्यामेव विनिर्दिशेत्
 वैष्णवान्पूजयेद्भक्त्या कृत्वा होमं हुताशने । कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादशी रेवतीयुता ॥
 तस्यां प्रबोधयेद्विष्णुं चतुर्थे चरणे मुदा । प्रबोधय देवदेवेशं प्रसुप्तं क्षीरसागरे ॥ ८२ ॥
 शय्यायां पद्मेगेन्द्रस्य श्रिया साकं महोत्सवैः । महापूजा प्रकर्तव्या ह्यभिषेचनकैर्जलैः ॥
 सप्तावरणसंयुक्तं संपूज्य पुरुषोत्तमम् । रथयानं प्रकर्तव्यं दीपवृक्षान्विधाय च ॥ ८४ ॥
 वादयेत्सर्ववाद्यानि पाठयेत्मङ्गलस्तवान् । भ्रामयेत्स्यन्दनं विष्णोर्वैष्णवैः समलंकृतैः ॥
 आनीय मन्दिरं देवं भक्त्या नीराजयेद्भृशम् । मुद्राधारणपूर्वं तु कुर्यादितन्महोत्सवम् ॥
 प्रातः संपूज्य हुत्वाऽग्निं वैष्णवान्भोजयेद्विजान् । द्वादशी मार्गशीर्षस्य देवि चातीव
 बहुमा ॥ ८७ ॥

अस्यामभ्यर्चनं नूनं कोटियज्ञफलप्रदम् । इष्टिं मागवतीं कुर्यादस्यामेव वरानने ॥ ८८ ॥
 विधिमस्याः प्रवक्ष्यामि जनानां गतिदायिनीम् । उपोष्यैकादशीं शुद्धां द्वादश्यां पूर्वव-
 द्भरिम् ॥ ८९ ॥

अर्चयित्वा विधानेन गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । पौरुषेण तु सूक्तेन श्रीमद्वक्षाक्षरेण वा ॥
 अर्चयेज्जगतामीशं सर्वाभरणभूषितम् । ततो भागवतान्तसर्वानर्चयेत्परितो द्विजान् ॥ ९१ ॥
 पुष्पैर्वा तुलसीपत्रैः सलिलैरक्षतैरपि । प्रल्हादं नारदं चैव पुण्डरीकं बिभीषणम् ॥ ९२ ॥
 रुक्माङ्गदं तत्सुतं च हनुमन्तं शिबिं भृगुम् । वसिष्ठं वामदेवं च व्यासं शौनकमेव च ॥
 मार्कण्डेयं चाम्बरीपं दत्तात्रेयं पराशरम् । हारीतात्री एकतं च द्वितं चैव त्रितं तथा ॥
 भारद्वाजं बलिं भीष्ममुद्धवाक्रूरपूर्वकान् । गुहं शुक्रं च घाल्भीकिं मनुं स्वायंभुवं तथा ॥
 मातङ्गं शबरिं चैव पृथुं भागवतोत्तमम् । सनन्दनं च सनकं कुमारं च सनातनम् ॥ ९६ ॥
 वोढुं पञ्चशिरसं चैव गजेन्द्रं च जटाघुपम् । सुशीलां त्रिजटो गौरीं शुभां विद्यावल्लीं
 तथा ॥ ९७ ॥

अनसूयां द्रौपदीं च यशोदां देवकीं तथा । सुमद्रां चैव गोपींश्च शुभा नन्दव्रजे स्थिताः
 नन्दं च वसुदेवं च दिलीपं च विशेषतः । समन्तृकां च कीसल्यां जनकं वसुसंज्ञकम् ॥
 भूतमव्ययविष्णुंश्च महामागवतानिमान् । नारदादीन्प्रपन्नंश्चाप्यनन्तं विहगेश्वरम् ॥
 सेनेशं नित्यमुक्तांश्च स्थापयेत्परितो हरेः । दीक्षितानां द्विजातीनां तनुष्यावाहयेदिमान् ॥
 पाद्यार्घ्याचमनादीनि दत्त्वा चोद्धतनैः पुनः । पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः कपायीषधिवारिभिः ॥
 स्नापयेत्क्रमशो भक्त्या स्वाधिकारेण संस्थितान् । हृदादिमन्त्रकल्पैश्च कुर्यादुपकृतिं
 क्रमात् १०३ ॥

दत्त्वाऽऽचमनकं भीतं चखं प्रोक्षणकं तथा । कुशादिनिर्मितैश्चैव पीठेषु विनिवेशयेत् ॥
 उत्तरीयाणि देयानि द्वादशाक्षरविद्यया । ऊर्ध्वपुण्ड्राणि विधिना केशवादिकनामभिः ॥
 कुर्यादङ्गेषु गन्धेन लेपनं भक्तितत्परः । तुलसीमालिकाभिश्च धूपदीपनिवेदनैः ॥ १०६ ॥
 मक्षपैर्मज्जैश्च चोष्यैश्च पेयैर्नानाविधैस्तथा । भोजयेत्परमात्मेन विधिना साधितेन वै ॥

पद्यदिष्टतमं यस्य तत्तत्तस्मै निवेदयेत् । ततः सुशीतलं वारि चन्द्रकोशीरवासितम् ॥
 अपयेद्भक्तियुक्तेन चेतसा धीजयेच्च तान् । ततः पूगफलोपेतैरेलापुष्पलवङ्गकैः ॥ १०९ ॥
 सच्चूर्णं पूगताम्बूलं मूलेनाऽऽशु समर्पयेत् । दक्षिणावस्त्रगोस्वर्णकर्णकुण्डलमुद्रिकाः ॥
 हरिर्मन्त्री प्रीयतां मत्स्या विप्ररूपो जनार्दनः । प्रणमेद्वण्डवद्भूमौ साष्टाङ्गं प्रेमविह्वलः ॥
 धन्योऽहं भावयेद्विप्रपादशीचावनेजनेः । नीराजयेत्ततो विष्णोः पादमूलं विचिन्तयेत् ॥
 अनया वैष्णवेष्टया मे वासुदेवो व्यानिधिः । कैकर्यं मे ददात्वीशः श्रीमूलीलापतिः प्रभुः
 परधर्मपरज्ञानपरमक्तिसमान्वितम् । करोतु मामचिन्त्यात्मा भगवान्मक्तवत्सलः ॥ ११४ ॥
 अनन्यशेषतां चैव तथाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनत्वं च देवो मह्यं प्रपच्छतु ॥
 अहं भुवेतिसूक्तेन दद्यान्नीराजनं हरेः । क्षमाप्य स्वापराधान्वै वैष्णवास्तु विसर्जयेत् ॥
 आकारत्रयसंयुक्तास्त्रेय्याकर्मतत्परान् । अर्थपञ्चकतत्त्वज्ञानमागवतान्नमेत् ॥ ११७ ॥
 वैष्णवानामभावे तु वैष्णवैकं प्रयुजयेत् । न नयेद्वासरं बन्ध्यं स्तवैर्नित्या प्रपूरयेत् ॥ ११८ ॥
 इमां तु वैष्णवीमिति सर्वदा तु समाचरेत् । मृताहे जन्मदिवसे वैष्णवस्य गुरोरथ ॥
 स्वस्य वा धर्मकार्ये च विवाहे सर्वपर्वसु । विष्णोराराधनान्ते तु होमान्ते च वरानने ॥
 पूजयेद्विधिना विप्रान्महाभागवतान्मुदा । अनन्तविहगेशादिपार्यद्वप्रवरोत्तमान् ॥ १२१ ॥
 मान्या चतुर्विधा त्वेवं द्वादशी परमाद्रा । मज्जके नान्यहस्तेऽहं वशीभूतो वसाम्यहम् ॥
 चैत्रे तु छुक्कद्वादश्यां पवित्रारोपणं मम । कृत्वाऽऽन्दोलोत्सवं पूर्वमेकादश्यां वरानने ॥
 एकादशीं समारम्य वैशाखं सकलं नयेत् । कृत्वा नानाविधैः पुष्पैर्दोलामान्दोलनेन मे ॥
 पथैवैकादशी प्रेष्टा तथैव द्वादशी मम । तथैव वैष्णवाः प्रेष्टास्तथैव मधुमाधवौ ॥ १२५ ॥
 आचणे द्वादशी प्रोक्ता पवित्रारोपणे प्रिये । त्वयाऽहं पूजितो मन्त्रे प्रपच्छामि निजं पदम्
 एकादशीसमे नैव वासरं मम बलुभम् । नाष्टाक्षरसमो मन्त्रो न धर्मो वैष्णवात्परः ॥
 जीवानां प्रतिबुद्धानां मुक्तये हि मया कृता । एकादशीपञ्चमवे द्वादशीसहिता कलौ ॥
 मम त्वया वैष्णवेश्व संतोषो न जपेन च । निष्पन्ना जायते देवि बलुभैकादशी मम ॥
 एकाऽप्याचरिता सम्यङ्महापातकिनामपि । पातकं क्षालयेदेषा शरज्जलमलं यथा ॥
 चिन्तामणिः कामधेनुर्यथा कल्पतरुर्नृणाम् । तथैव कामदा लोके मता ह्येकादशी तिथिः
 भुक्तिमुक्तिप्रदा नान्या गङ्गेव वरदाणिनी । न चाहमिव लोकेऽस्मिन्नाश्रयोऽस्ति विचिन्तय
 तस्मात्प्रवर्तधोपायं मत्प्राप्तौ दिवि सत्वरम् । प्रसुतेषु जनेष्वेकमेतदेकादशीयतम् ॥ १३३ ॥
 श्रुत्वैवं मुनयो लक्ष्म्या लोकानां श्रेयसे व्रतम् । विष्वक्सेनाय संप्रोक्तं मन्त्रराजेन वै मम
 एवमेकादशी पुत्रास्तथा वैष्णवपूजनम् । द्वयं प्रोक्तं भवत्प्रीत्या किमन्यच्छ्रीतुमर्हथ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपाद एकादशीमाहात्म्यं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ४१४९ ॥

अथ चतुर्थपादे पष्ठोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

भगवन्ब्रह्मगीतेन मद्राहुश्च गौतमः । कथं भागवती भूत्वा गतिं भागवतीं गतो ॥ १ ॥

किं तत्त्वं वासुदेवस्य रुद्रेणोक्तं पुरातनम् । कुतश्चाध्यगमज्ज्ञानं पादौदकशिराः शिवं ॥

ब्रह्मोवाच—

न बोधमगमद्राजा मद्रवाहुर्यदा पुरा । शिवेन बोधितोऽपीह वाक्यैर्वेदान्तगर्भितैः ॥ ३ ॥
पप्रच्छ प्रणतो भूत्वा शंकरं वृषमध्वजम् । भगवन्भवता प्रोक्तो मोक्षदः पुरुषोत्तमः ॥
मामकस्मादयं देव गौतमोऽवश्रयत्कथम् । प्रवक्ता तव तत्त्वस्य कर्ता शास्त्रस्य शंकर ॥
तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण मुखात्तव । संशयो मे महानस्ति नान्यस्त्वत्तोऽस्य नाशकः
परस्य रूपं जीवस्य स्वरूपं बन्धमोक्षयोः । निर्णयं वासुदेवस्य विभूतेश्च निरूपय ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

ममो जलजनेत्राय सर्गस्थित्यन्तकारिणे । नारायणाय देवाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥ ८ ॥
राजंस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना ऋतम् । वचः श्रुतिकथोपेतं परमात्मनिरूपणम् ॥
अप्येति सकलं यस्मिन्पत्संज्ञां प्राप्य तिष्ठति । एकमेवाद्वितीयं च तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ॥
यस्मिन्स्थूलविशेषोऽयं नास्ति मायाविनिर्गतः । निर्विशेषोऽविशिष्टोऽयं सूक्ष्मरूपेण मानवं
मन्नामकमिवं ब्रह्म रूपनामादिवर्जितम् । अनामरूपं तद्ब्रह्म स्वाश्रयं त्ववधार्यताम् ॥
यस्यांशभूतकालेन यस्याऽऽज्ञातमनुवर्तिना । सिद्ध्या जायते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ॥
य एकोऽहं बहु स्यामित्युत्थाप्याऽऽत्मगतं जगत् । नाराणामपनं यस्पादित्याह श्रुति-
रात्मना ॥ १४ ॥

निर्विशेषं निराधारं निःसंकल्पं निरञ्जनम् । नारायणेति शब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते ॥
बृहन्तोऽस्मिन्गुणाः सत्यज्ञानानन्दादयो नृप । तस्माद्ब्रह्मेति शब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते ॥
नारायणेति ब्रह्मेति परमात्मेति शिष्यते । मायातीतस्य नामानि नित्यानि विलसन्ति हि ॥
परमात्मेति विख्यातः प्रवेशाद्विष्णुरुच्यते । समावस्थामवष्टभ्य स्थितः सर्वस्य मानद् ॥
कर्तृत्वपालपितृत्वसंहर्तृत्वगुणैर्युतः । स्वकृताश्रियमात्काले करोत्यवति हन्ति नः ॥ १९ ॥
स एव सर्गकाले तु संप्राप्ते पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास संसृष्टं पुरुषं प्रकृतिं पुनः ॥ २० ॥
साऽसूत त्रिगुणं क्षोभं तेरभूत महत्तरम् । महत्तरं महामाग तज्जान्वेति यद्वच्छया ॥
विशेषसंज्ञात्संभूतात्सविशेषः स उच्यते । कार्यो नारायणमयाद्व्याकृतोऽव्याकृतादयम् ॥
नारायणामिव्यक्तिस्तु बहुधा समजायत । अयनाद्यक्तभूतानां नरेष्वायतनादपि ॥ २३ ॥
जलेषु शयनाद्वाऽपि नारायण उदीरितः । परमात्मादिशब्दानामेवमेवान्वयादिह ॥ २४ ॥
विशेषे बहुनामानि सगुणानि भवन्ति हि । निर्गुणान्येव राजेन्द्र निर्विशेषे भवन्ति हि ॥
महदादिषु कार्येषु महदादिकसंज्ञितः । भूतेषु मोतिकेप्वेकः प्राणेन्द्रियमनःसु च ॥ २६ ॥
आत्मा समभवद्ब्रह्म वेदान्तैकविदो विदुः । एवं संकल्पमात्रेण सर्वं समभवत्पुरा ॥ २७ ॥
बहुत्वमेवमापन्न एक एवामवत्तु यः । सर्वेषां योनिरप्येव सर्वेषां च निधिस्त्वयम् ॥ २८ ॥
सर्वेषामवधिश्चाऽऽत्मा सर्वेषां पुरुषोत्तमः । न ब्रह्मा न हरो नेन्द्रो न यमो वरुणो वसुः
न सूर्यो न शशाङ्कश्च नाग्निर्नाऽस्यो न वै मरुत् । न प्रजापतयश्चान्ये मनवो न मरुद्गणाः ॥
न दिशो विदिशो नैव नान्तरिक्षं न वै क्षितिः । एको नारायणस्त्वासीदाधारः स्वाश्र-
योऽगुणः ॥ ३१ ॥

नित्यानन्तगुणोपेतो बीजमूतोऽव्ययोऽच्युतः । तस्माद्ब्रह्मा समभवद्भूरोऽहं वासवो यमः

यसुः सूर्यः शशाङ्कश्च घहिरापो नमः क्षितिः । मनुः प्रजापतिमुखस्तस्मादेव व्यजायत ॥
तस्मात्पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवञ्च यत् । यथाऽस्य शक्तिः प्रकृतिस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥
कोटिब्रह्माण्डभाण्डानां संश्रया कारणात्मिका । सच्छब्दवाच्या सर्गादौ साक्षाद्ब्रह्म-
स्वरूपिणी ॥ ३५ ॥

विकारो जायते तस्मात्सर्वोऽपि ब्रह्मसंज्ञितान् । देहरूपेण कार्येण सर्वान्व्याप्नोति पुरुषान् ॥
अतः प्रकृतिरात्मेति गीयते कार्यरूपिणी । विश्वस्मिन्सकलं वस्तु चेतनाचेतनं नृप ॥
यिना प्रकृतिसंसृष्टिं विद्यते नैव किञ्चन । तथाऽस्य चेतना शक्तिः प्रकृतिर्जीवसंज्ञिता ॥
धात्री सर्वविशेषस्य प्राकृतस्य विशांपते । आ ब्रह्ममुचनालोकानावृत्य प्रमया स्वया ॥
व्याप्य तिष्ठति सर्वत्र तस्मादात्मेति कथ्यते । अचेतनमिदं सर्वं चेतनस्य महामते ॥ ४० ॥
शरीरभूतं विज्ञेयं नेङ्गते चेतनं यिना । अर्णवी जीवकलामेतां प्रविश्य सकलां तनुम् ॥
प्रवर्तयति तेनैव विष्णुरित्यभिधीयते । वसत्यस्मिञ्शरीरस्थे वासुदेव इति स्मृतः ॥ ४२ ॥
अचेतनाद्बृहन्तोऽस्मिन्प्राणाः सन्ति नृपोत्तम । तेनास्य संज्ञा ब्रह्मेति जीवस्यापि विधी-
यते ॥ ४३ ॥

जीवो हि सच्चिदानन्दलक्षणः प्रकृतेः परः । अचेतना या प्रकृतिश्चतुर्विंशतिधा स्मृता ॥
शरीरभूता सा राजंश्चेतनायत्तवैभवा । चेतना प्रकृतिर्भिन्ना प्रतिदेहं व्यवस्थिता ॥ ४५ ॥
ज्ञानाकारेणैकरूपा परायत्तस्थितिर्हि सा । चेतनाचेतनं सर्वं शरीरं परमात्मनः ॥ ४६ ॥
परमात्मा स्वतन्त्रोऽयं राजन्सर्वेश्वरो हरिः । चेतनेषु च सर्वेषु चेतनोऽयं प्रजापतिः ॥
ब्रह्माऽस्माकं गुरुर्ज्ञेयः कृपापात्रं रमापते । समष्टिः सर्वजीवानां जनानां धारिधिर्ध्या ॥
सोऽस्य नाभिहृदाम्भोजादाविर्भूतश्चतुर्मुखः । नायं साधारणो जीवः साक्षात्प्रतिनि-
धिर्हरेः ॥ ४९ ॥

उत्कृष्टाद्रजसो जातः संकल्पेनार्थसाधकः । सर्वजीवनिकायोऽसौ भगवत्प्रतिमो मतः ॥
प्रमाबाधः स्वयं ह्येष पाद्मं कल्पमथासृजत् । स तु नारायणसुतो व्याप्तो ब्रह्माण्डविग्रहे
व्यष्ट्यात्मको यथा जीवः स्वशरीरे महामते । सर्वेषां हृदयज्ञोऽयं प्रेरकः सर्ववृत्तिषु ॥ ५२ ॥
परमात्मा स्मृतो राजन्समष्टिवपुषो ननु । अस्य ब्रह्माण्डदेहस्य सत्तावृत्तिपुतः पुमान् ॥
आत्मा चतुर्मुखो ज्ञेयः पूज्यो बन्द्यस्तु देहजैः । द्विपरार्धवसानोऽयं सर्वेषां धरदो मतः ॥
सर्वेश्वरः सर्वपतिः सर्वेषां च पितामहः । सर्वेभ्यो जीवजातेभ्यः स्वतन्त्रो नित्यवैभवः ॥
बृहन्तोऽस्य गुणास्तस्माद्ब्रह्मा चेत्यभिधीयते । ईश्वरो मुक्तिदः पुंसां तेजोगर्मः स्वरीश्वरः
वेदगर्भो वेदमुखो वेदसृग्देवोऽधितः । सर्ववेदान्तवाक्यानामतो ब्रह्मा गतिर्मतः ॥ ५७ ॥
अंशभूतो भगवतो महाभागवतोत्तमः । नारायणाश्रितोऽसीमो यतोऽयं ब्रह्ममृद्वजः ॥
ततोऽयं विशतेऽण्डान्ते भक्त्या प्रकृतिवर्जितः । आश्रयान्तरनिर्मुक्तो नित्यानन्तगुणास्पदः
प्राप्यो भोग्योऽयं गम्यश्च सर्वेषां नृपसत्तम । प्रसादजो यथा ह्येष क्रोधजोऽपि तथा
ह्यहम् ॥ ६० ॥

तमसा घोररूपेण संहर्ता तत्प्रसादतः । पञ्चयक्त्रो महादेवो महाकायो महेश्वरः ॥ ६१ ॥
मृत्युरूपेण सर्वत्र व्याप्तोऽहं प्राकृतेषु च । यमरूपेण रौद्रेण शत्रुरूपेण मूषते ॥ ६२ ॥
कलयामि जगत्सर्वं भूतभेदगणाधिपः । आवयोर्न समस्तेन कुतोऽधिकतरस्ततः ॥ ६३ ॥

सदाश्रयत्वात्प्रेर्यत्वात्स एव परतः परः । सर्वात्मा सर्वमर्ता च सर्वेशः सर्वसंश्रयः ॥
 सदनन्तगुणाधारो मुक्तिदोऽयमुपासताम् । शरीरत्वाद्वयं सर्वं तस्येशस्य रमापतेः ॥
 भीयामहेऽनन्य एव तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । आत्मैव पर्युपास्योऽयं मोक्तुमिच्छद्भिरेव हि ॥
 लक्ष्णेश्वास्य निष्पत्तिः कर्तव्या वेदवादिभिः । एते वयं महाभाग स्वस्य चेतासि नित्यशः
 चिन्तयामो घनश्यामं योगमार्गविशोधिते । नारायणं श्रियोर्षेतं वनमालिनमव्ययम् ॥
 बोधयन्तं च नो बुद्धिमनःप्राणेन्द्रियाणि च । मक्तानामात्मनो रूपं व्यञ्जयन्तं मनोहरम्
 अभक्तानां मनोवृत्तेर्दूराददूरतरं मतम् । निश्चितं सर्ववेदेषु वैष्णवं परमं पदम् ॥ ७० ॥
 गुणत्रयाद्यतीतं तद्व्यापकं हेयवर्जितम् । नात्र कालगतिर्ज्ञेया होकरूपं सनातनम् ॥
 शान्तं विकल्परहितं निर्विशेषमगोचरम् । नित्यानन्दमनोपम्यं चरमं वैष्णवं पदम् ॥
 नातः परं प्रगन्तव्यं सर्वावधितया मतम् । यावन्न प्राप्यते राजन्मगवान्भूतमावनः ॥
 प्राप्यं नाधिगतं तेन वृथैव भ्रमता सता । विभूतयो वयं सर्वे ब्रह्माद्याः सकलेश्वराः ॥
 प्रविशामो मुहुस्तस्मिन्सरितः सागरे यथा । केवलं नामरूपाभ्यां बुद्बुदा इव चारिधौ
 उत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते कर्मवातेरिता मुहुः । परतन्त्रा वयं सर्वे वाक्कृपा विनियोजिताः ॥
 न शक्नुमो महाराज दातुं भोक्तुं मनागपि । वहामो हि बलिं तस्मै विष्णवे प्रमविष्णवे
 कालरूपेण यो लोकान्द्रसते निरनुग्रहः । वीक्षणाद्यस्य जायन्ते ब्रह्माण्डानां च कोटयः
 संलीयन्ते च संकोचाज्जलेषु लवणं यथा । चतुर्धाऽपि क्षयो यस्मिञ्जायते परमेश्वरे ॥
 तन्मिमं प्रणताः सर्वे विसर्गाऽपि यतो मतः । जीवोऽयं विशतेऽव्यक्तेऽव्यक्तं च परमात्मनि
 परमात्मा निजे रूपे लीनमादाय तिष्ठति । व्यक्ताव्यक्तं विनिर्मुच्य यदा मागवतो भवेत्
 अन्धेति वैष्णवं धाम यतो नाऽऽवर्तते पुनः । यावत्प्रकृतिसंसर्गो राजञ्जीवस्य तिष्ठति ॥
 तावन्न प्राप्यते ब्रह्म स्वाधिष्ठानमनामयम् । अटन्तु सर्वतीर्थानि पठन्तु सकलागमान् ॥
 यजन्तु निखिलान्पागान्नाऽऽप्नोति परमं पदम् । न विद्या हीयते राजन्विना भक्तिं जनादने
 आकारत्रयसंपन्ना या भक्तिः प्रोच्यते बुधैः । स्वरूपविस्मृते राजन्यो दोषः समपद्यत ॥
 कथं तस्य निरासः स्याद्विना विष्णुपदाश्रयात् । तपोयोगव्रतादीनां फलमेकं विनिश्चितम्
 गोविन्दचरणाम्भोजे यदि भक्तिः प्रजायते । तपसा सर्वसामर्थ्यं जायते नृपसत्तम ॥
 न वैकुण्ठपदाम्भोजरतिलेशो भवेदिह । अनुग्रहो यदा विष्णोर्जायते हेतुवर्जितः ॥ ८८ ॥
 तदा हि जायते काचिद्भूतिनित्यानपायिनी । भक्त्या तथा मलं राजन्निर्दहेदात्मनो यदा
 स्वरूपं भासते तस्य मायासंसर्गवर्जितम् । ज्ञानरूपमनौपम्यमसंकुचितवैभवम् ॥ ९० ॥
 निर्मलं सत्यसंकल्पं सदैकरसमक्षरम् । परसाम्यं गतं विष्णोर्भोग्यसाम्यमपि ध्रुवम् ॥ ९१ ॥
 देवाः समुपतिष्ठन्ति संकल्पादेव भूपते । तदा स केवलीमावं संप्राप्तो भविता मुनिः ॥
 परमकल्या पुनः सैव ह्यात्मस्थं विश्वकारणम् । नारायणं जगन्नाथं सर्वकारणकारणम् ॥
 स्वाधारं स्वाश्रितं नित्यमेकरूपमनामयम् । स्वयंज्योतिः स्वयंधाम स्वतन्त्रं पुरुषोत्तमम्
 परमं पदमाप्नोति भक्त्या नान्यत्तु साधनम् ॥ ९५ ॥

राजावाच—

परमं शरणं विष्णोः प्राप्यं भोग्यं निरूपितम् । परमत्वं कथं तस्य लक्षणं वद शंकर ॥

श्रीशिव उवाच—

प्रकृतिः पदमेकं तु प्राकृतं कथितं तु तत् ॥ १७ ॥
 प्राकृतं रूपमाप्नोति यत्राऽऽसक्तोऽयमक्षरः । नावेति स्वात्मनो रूपं शरीरं परमात्मनः
 देहोऽहमिति संस्थानलक्षणं प्राकृतं पदम् । आत्मेवाहं न देहोऽहं द्वितीयं पदमात्मनः ॥
 देहादिवासनाव्याप्तं मलिनं तत्प्रकीर्तितम् । शुद्धरूपं तृतीयं तत्केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
 केवल्यं प्राप्यते यत्र संप्राप्तः पुरुषो नृप । परमं तु पदं ब्रह्म वैष्णवं परिकीर्तितम् ॥
 स्वाधारभूतमात्मानं निर्गुणं बोधलक्षणम् । यं प्राप्य भूपते मुक्ता भवन्ति मुनिसत्तमाः ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां तत्त्वनिबन्धो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४२५१॥

अथ चतुर्थपादे सप्तमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

कथं स्थानत्रयातीतं चतुर्थं परमं पदम् । समन्येति द्यासिन्धो वद नो वदतां वर ॥ १ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्म ज्ञानोपासनं च भगवत्पातिसाधनम् । कथितं सर्ववेदेषु पुराणागमवर्त्मसु ॥ २ ॥
 नारायणात्मकं कर्म कर्मबन्धनिवर्तकम् । मुमुक्षूणां सदा सेव्यं ज्ञानैकसदृशं हि तत् ॥
 यत्कर्तृत्वाभिमानेन फलमुद्दिश्य वा कृतम् । बन्धकं नृपशार्दूलं कर्मिणामेव कीर्तितम् ॥
 न तद्ब्रह्मात्मकं कर्म त्वज्ज्ञानजनितं हि तत् । दुष्टं क्षरफलं सर्वं जन्मकर्मैकसाधनम् ॥ ५ ॥

राजोवाच—

पदज्ञानकृतं कर्म सफलं दृश्यते हि तत् । वद नो ज्ञानरूपं तद्येन बन्धनिवर्तनम् ॥ ६ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

ज्ञात्वाऽऽत्मानं सदानन्दलक्षणं बोधरूपिणम् । गन्तव्यमेकरूपं च परिणामादिवर्जितम् ॥
 चिन्मयं भगवद्देव्याप्तं भगवच्छेषवैभवम् । नित्यमक्षरमव्यक्तमजमव्ययमुज्ज्वलम् ॥ ८ ॥
 देहादिकृतनानात्वरहितं निर्गुणं परम् । विकारवर्जितं ज्ञानप्रकाशपरिपूरितम् ॥ ९ ॥
 बन्धं प्रकृतिसंयोगादल्पजप्तमसुखात्मकम् । विज्ञायाऽऽत्मानुभूत्यर्थमधियाकर्मशान्तये ॥
 नारायणाज्ञया नित्यनैमित्तिकमथाऽऽचरेत् । स्ववर्णाचारतः प्राप्तं निवृत्तान्धप्रयोजनः ॥
 सर्वत्रानुगतं ब्रह्म नारायणमनुस्मरेत् । शरीरत्वाद्भगवतश्चेतनस्य जडस्य च ॥ १२ ॥
 न तदस्ति जगत्पस्मिंश्चेदते श्रीहरिं विना । तमेव मान्तमनुमाति सर्वं चिद्विचिदात्म-
 कम् ॥ १३ ॥

आत्मन्यग्नौ हविष्ये च यदव्येषु कुशेषु च । मन्त्रे चरुपुरोडाशे ब्रह्मात्मत्वं विभावयेत् ॥
 कर्तृत्वं फलसंपादं कृतं मे कर्म एव च । हित्वा त्रयं प्रकुर्वीत कर्म ब्रह्मात्मकं त्विदम् ॥
 ज्ञानरूपमिदं कर्म कर्मबन्धविमुक्तिकृत् । यावदात्मस्थितिस्तावदनुष्ठेयं विपश्चिता ॥
 अकर्तृत्वस्य रूपस्य संधानादत्र कर्मणि । व्यापिनो वासुदेवस्य स्वरूपस्यानुचिन्तनात् ॥

भोग्यत्वस्याऽऽत्मरूपस्य स्वेतरानित्यभावनात् । कृतं ज्ञानात्मकं कर्म न बन्धाय भवि-
ष्यति ॥ १८ ॥

स्वर्गादिवन्नाऽऽत्मगतिः फलं नाशाय हि स्मृतम् । नोत्पद्यते नवं किञ्चिदात्मनोऽस्य
नृपोत्तम ॥ १९ ॥

नातः कर्मफलं ह्यात्मा किमात्मा ज्ञानकर्मणा । आत्मान्तरायकं दुष्टं कर्मानेन निवार्यते ॥

ज्ञानमात्मस्थितिं विद्धि रागद्वेषादिसंक्षयम् । नेङ्गते देहबुद्ध्या तु मनाद्मानापमानयोः

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः स्वात्मसुखास्पदम् । ज्ञानैकाकारमात्मानमनुपश्यति सर्वतः ॥

मायामात्रमिव सर्वं देहं देहानुगं च यत् । हेयबुद्ध्या न गृह्णीयाद्वाजन्नात्मस्थितो नरः ॥

नास्य कर्म महाराज कर्तव्यमवशिष्यते । स्वात्मप्राप्तौ महाभाग सर्वयत्नविवर्जितः ॥ २४ ॥

परकीयमिवाऽऽत्मीयं देहं यो मनुने पुमान् । न तत्र युज्यते हर्षशोकहेतोरुपस्थितौ ॥

अयमेव स्थितप्रज्ञो गुणातीतो मतो बुधः । ज्ञानयोगरतः साक्षादात्मभूतः स केवलः ॥

ब्रह्मभावमनुप्राप्तः स्वात्मन्येव नरेश्वर । गुणो हि गुणिना भिन्नो यथा नैवार्हति स्थितिम्

अहमेवं ब्रह्मणाऽऽस्मीत्यभेदमनुसंस्मरेत् । एवं ज्ञानी यदाऽऽत्मस्थमात्मानमनुपश्यति ॥

आत्मस्थं परमं प्रेष्ठं नारायणमनामयम् । प्रीत्याऽतिशयभावेन क्षणमेकं न मुञ्चति ॥ २९ ॥

दर्शनैकसमे ध्याने परप्रेमास्पदं हरिम् । ध्यायेदनन्यभावेन सा भक्तिः परमा मता ॥ ३० ॥

उक्ता मागवती भक्तिरखण्डस्मृतिलक्षणा । तथाऽऽत्मानं हरिः साक्षात्संदर्शयति भूमिप

भक्त्या केवलया ग्राह्यो भगवाञ्जलजेक्षणः । अनन्तनित्यनिःसीमकल्याणादिगुणास्पदः

सर्वाधारः सर्वशेषी दिव्यमङ्गलदेहभृत् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिचारुचतुर्भुजः ॥ ३३ ॥

प्रियोऽयं परमस्तस्य तथाऽयं परमप्रियः । नैनमाकाङ्क्षते त्यक्तं न चायं तमधोक्षजम् ॥

एवं परानुरागेण जाता भक्तिः परस्परम् । परा कष्टेयमादिष्टा भक्तानां नृपसत्तम ॥

देहाभिमाने निर्मुक्ते तथाऽऽत्माभिमतिर्गता । केवलं परमात्मात्मभावो भागवतो मतः ॥

चञ्चलं चाति राजेन्द्र मनो दुर्निर्ग्रहं धिया । निरोधाय मता तस्य धारणा शास्त्रपारगैः ॥

दोषबुद्धिं च सर्वत्र मायमात्रे नरेश्वर । अमायिके चाऽऽत्मनि च सुखमात्यन्तिकं

स्मरेत् ॥ ३८ ॥

परा क्रांता तु मूपाल परमात्मनि संस्थिता । ज्ञानाभ्यासातिरिक्तेन मनसा नाधिगम्यते

यो विज्ञापाभ्यसेद्वाजन्कर्मणोपासनेन वा । ध्यानेन सोऽश्नुते सम्यगात्मानं प्रकृतेः परम्

सुकरः कर्मयोगो हि श्रद्धामात्रमपेक्षते । अदृश्यमानं तत्तत्त्वमनुसंधाय चेतसा ॥ ४१ ॥

दृष्टार्थेन क्रियां कुर्वन्न प्रमाद्यति कर्हिचित् । चेतसो बाह्यवृत्तिर्वाज्ञानस्य सहकारिता

पूर्तष्टेति द्विधा प्रोक्तं कर्म निष्कामलक्षणम् । कूपारामादिकं पूर्तमिदं ज्ञानादिलक्षणम् ॥

अग्नौ वा स्थण्डिले वाऽपि प्रतिमायामथापि वा । यजनं विविधैर्मन्त्रैरिष्टिरेषा प्रकी-

र्तिता ॥ ४४ ॥

फलमेषां परित्यज्य ज्ञानेन सहकारिणा । नित्यं कर्म प्रकर्तव्यं तत्र मागवतं पुनः ॥ ४५ ॥

उद्दिश्य वासुदेवं च लक्ष्मीकान्तं धराधिप । सात्त्विकैर्द्रव्यमन्त्रैश्च तादृशैरपि भूमुरैः ॥

राजसेस्तामसेनैव कर्तव्यं कर्म सात्त्विकम् । मुमुक्षुणा महाभाग चेतसः शान्तिमिच्छता

विष्णोर्निकेतनं चैव पञ्चकालोपसर्पणम् । वापीकूपपारामतटागादिपथर्तनम् ॥ ४८ ॥

अन्तर्यामिधिया विष्णोर्ध्यापकत्वमनुस्मरन् । सर्वतश्चोपकुर्वीत वैष्णवेषु विशेषतः ॥
 विप्रेषु सुरवर्येषु नारायणविभूतिषु । हरिबुद्ध्या समभ्यर्चद्वाजन्नायणात्मकः ॥ ५० ॥
 एवं ज्ञानात्मकं कर्म सुकरं प्रतिबोधितम् । दुष्करे ज्ञानयोगे तु मनःशान्तिरपेक्षिता ॥
 तत्राङ्गप्राणसंरोधो योगेनैव विशांपते । अपेक्षितो मुमुक्षुणामात्मतत्त्वमभीप्सताम् ॥ ५१ ॥
 यमैश्च नियमैश्चैवाप्यासनप्राणरोधनैः । प्रत्याहारध्यानधृतिसमाधिभिरभीक्ष्णशः ॥ ५२ ॥
 मनो निगृह्यते राजन्निन्द्रियं धारणाश्रये । निरुध्य परमोपायैः स्थूले मागवतस्तनौ ॥
 धारयेत्पथमं राजन्यावत्सूक्ष्मे प्रवर्तते । सूक्ष्मे भगवतो रूपे स्थितं सत्यं प्रसीदति ॥ ५५ ॥
 सूक्ष्मं तु भगद्वपमन्तर्यामितया स्थितम् । हृत्पुण्डरीके विमले सर्वेन्द्रियविकाशकम् ॥
 तेजोमयं चतुर्बाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । पीताम्बरधरं भास्वत्कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥
 रुचिरौष्ठपुटं चारुदशनावलिलालितम् । कृपया प्रणतं मक्तं वीक्ष्यन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ५८ ॥
 शान्तमानन्दनिलयं श्रीदेवीपरिसेवितम् । बाह्यनोगोचरं दिव्यं गुणत्रयविबर्जितम् ॥
 एतद्धारणया ध्वस्तमायावरणविभ्रमः । ब्रह्मानन्दैकनिलयमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ६० ॥
 आत्मानन्दैकनिलयो निवृत्ताशेषवासनः । स्वात्मभूते हरौ साक्षाद्गतिमाप्नोति पुष्कलाम्
 उपेक्षितान्यतस्तस्माभ्यभोगैश्वर्यमहोदयः । आप्नोति विरजं ब्रह्म कार्यान्ते नृपसत्तम ॥ ६२ ॥
 विमोक्षकाले संप्राप्ते कायस्य विगतामयः । प्राणायामबलेनैव स्वात्मानं चोर्ध्वमुन्नयेत् ॥
 बाह्यस्थानेषु विश्रान्ते मूर्ध्नि निर्मिथ निर्गते । सुषुम्नावर्त्मना मुक्तो बहिर्निष्क्रमते मुनिः ॥
 अर्चिरादिभिरानीतो याति सूर्यपथा पुमान् । निर्दग्धवासनादेहः सूक्ष्मरूपमुपेत्य सः ॥
 प्रयाति ब्रह्मणो लोकं पूजितः पथिवासिभिः । महाभागवतो नूनमिति बुद्ध्या विरञ्चिना
 कृतोत्सवेन राजेन्द्र धन्योऽहमितिवादिना । ततश्चोर्ध्वं प्रयातीह निवृत्ताशेषवासनः ॥
 भूतसूक्ष्माणि भूतानि मनोदेवानतीत्यै सः । सायुज्यं तत्र तत्रायं क्रमादनुभवन्नसौ ॥
 त्रिविधां प्रकृतिं हित्वा महत्तत्त्वमतीत्य च । प्रकृतिं चानिरुद्धादीनतीत्य भगवत्प्रियः ॥
 प्रयाति पार्यदैर्नीतस्तद्विष्णोः परमं पदम् । यतो नाऽऽवर्तते भूयो यत्र कालबलं न हि ॥
 द्वेपादिरहितं साक्षाद्भाम मागवतं महत् । निर्गुणं निर्यलं शान्तं निर्गुणोऽयं विशेषतः ॥
 परमात्मसुखास्वादो राजन्नास्ते निरन्तरम् । यत्सुखास्वादकोट्यंशो ब्रह्मादीनां न विद्यते
 कोटिकोट्यंशलेशेन कृतकृत्यविभाविनः । वयं तु तत्पदं राजेश्व्रन्तयामो निरन्तरम् ॥
 प्राणायामस्थिताः सर्वे स्वाधिकारेषु सर्वदा । धन्या भागवता लोके सद्यः श्रीकान्त-
 विष्टरम् ॥ ७४ ॥
 प्रयान्ति नृपशार्दूल परमैकान्तिनोऽमलाः । योगिभ्यश्चाधिकाः प्रोक्ताः परमैकान्तिनो
 नराः ॥ ७५ ॥
 विना योगं विना कर्म विना साधनकोटिभिः । निर्हेतुककृपालेशाद्भरिणा वीक्षिता नृप
 एकान्तमावोपगता यान्ति सद्यो हरेः पदम् ॥ ७७ ॥

राजोवाच—

परमैकान्तिनो देव कीदृशाः सन्ति मे वद । शिष्योऽहं त्वां भ्रष्टोऽस्मि कैलासकृतकेतन

श्रीरुद्र वाच—

योगादिकारणं नैव विद्यते नृपसत्तम । अन्यथा चेद्वयं सर्वं तथाभूता मवेम हि ॥ ७९ ॥
यमेव वीक्षते साक्षाद्भगवान्पुरुषोत्तमः । स एव लोके भवति ह्येकान्ती नृपसत्तम ॥
नारायणार्थनिर्मुक्तदारपुत्रधनादयः । अनित्यलोकसंबन्धदेहदेवान्तरस्पृहाम् ॥ ८१ ॥
मोगमोक्षस्पृहां हित्वा हित्वा चान्यार्हशेषताम् । नारायणं प्रपन्ना ये नारायणपरायणाः
भगवद्भक्तसंसिद्धहृदया दीनवत्सलाः । नारायणमृते कर्म न कुर्वन्ति मनागपि ॥ ८३ ॥
हरेः संबन्धिनं हित्वा भोजनादिक्रियादिषु । सङ्गो न विद्यते येषां दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥
नानिवेदितमश्नन्ति न वसन्ति मनागपि । मनसा वचसा विष्णोर्नाममन्त्रैकजल्पकाः ॥
न च मन्त्रान्तरं येषां न व्रतान्तरसेवनम् । न फलान्तरजिज्ञासा न देवान्तरदर्शनम् ॥
नान्यशेषस्य ग्रहणं फलादेरपि भूमिषु । नान्यवेपानुकरणं नान्यपर्यानुमोदनम् ॥ ८७ ॥
नान्योत्सवावलोकं च नान्ययात्राप्रवर्तनम् । नान्यव्रतानुचरणं नान्यासक्तिर्मनागपि ॥
नान्यार्थं जीविका कार्या नान्यार्था पाकसंक्रिया । नारायणमृते राजन्सर्वपामात्मदैवतम्
देहयात्रामरन्यासं कुर्यान्मातरि बालवत् । वासुदेवे भगवति स्वाधिष्ठाने नियोक्तारि ॥
स्वस्य सर्वभरन्यासं कृत्योपासनमाचरेत् । मृत्युः स्वामिनि तस्याऽऽज्ञां पालयत्यनुवा-
सरम् ॥ ९१ ॥

सेवामङ्गस्य चिन्तैका न चिन्ता स्वात्मरक्षणे । वृत्तिं वास्पति विश्वासः सद्भृत्यस्य
यथा तथा ॥ ९२ ॥

वासुदेवैकनिलयो वासुदेवैकसंभयः । सेवां कुर्वन्भगवतो वृत्त्यर्थं नावसीदति ॥ ९३ ॥
येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स मे वृत्तिं विधास्यति
गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्ध्यायन्स्तवन्मुञ्चन्निवन्नृप । नारायणेति वागेपा जिह्वाग्रे वर्तते सदा ॥
आब्रह्मजीवलोकेषु हरिसंबन्धवर्जिते । देवे नरे च तिर्यक्षु स्वबुद्ध्या नार्पयेन्मतिम् ॥
संबन्धो द्विविधो विष्णोर्वस्तुमात्रेषु विद्यते । साधारणो हि राजेन्द्र तथाऽसाधारणो मतः
चतुर्विधेषु भूतेषु तदात्मत्वेन मानद । तज्जन्यत्वेन वा ज्ञेयस्तदाधारतया हि सः ॥ ९८ ॥
साधारणो हि संबन्धो न च संसारनाशकः । दासत्वेन च संबन्धो द्वितीयो मोचको मतः
तापादिपञ्चसंस्कारार्थो जातो जगतीपते । तदन्यार्हशेषत्वमात्मनो ह्यनुमाचनम् ॥
तत्संबन्धानुसंधानं तनुवाक्कायमानसैः । नेदं साधनसंसिद्धं किं तु निर्हेतुकी क्रिया ॥
सर्वतो मनसो राज्ञिःसङ्गत्वं प्रजायते । विना योगसमाधिं हि केवलं कृपया हरेः ॥
दृष्ट्वा हि खलु राजेन्द्र लोकरीतिमनुत्तमम् । वैराग्यं सर्वभावेषु राजञ्चायेत पुष्कलम् ॥
द्वाराः सुताः प्रियाः प्राणा राज्यं यद्यद्वेषणवम् । न प्रियाणि भवन्तीह कामिनः
कामिनीं विना ॥ १०४ ॥

इयमात्यन्तिकी राजन्माक्तिर्गोविन्दपादयोः । प्रसादेनैव संसाध्या सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
यस्यानुग्रहमात्मीयमाकाङ्क्षति दयानिधिः । तस्यैवैकान्तिकी प्रीतिर्जायते नान्यसा-
धना ॥ १०६ ॥

प्रतिज्ञातं भगवता शृणु राजन्यसत्तम । परमैकान्तिकोपायः स्वहस्ते विधृतो यथा ॥

किं ब्रह्मेति पुरा पृष्टे श्रुतिरेवोत्तरं जगौ । यतो भवन्ति भूतानि येन जीवन्ति सर्वतः ॥
यत्प्रयन्ति विशन्तीति तद्ब्रह्मेत्यवधार्यते । लक्षणं ब्रह्मणस्तावच्छ्रुतं भवति भूमिप ॥

राजोवाच-

सत्यं भवति देवेश लक्षणं श्रुतिबोधितम् । एतैस्तु लक्षितं ब्रह्म लक्ष्यं भवति योगिनः ॥
अदृष्टो भवति द्रष्टा विज्ञातोऽज्ञात एव च । अश्रुतो भवति श्रोताऽमृतो मन्ता प्रकीर्तितः
अकर्तेव तथा कर्ता ह्यधर्ता धारको मतः । अमोक्ता सर्वमश्नाति निर्विशेषो विशेषवान्
यद्यद्विलोक्यते तुच्छं सर्वं मिथ्येति गीयते । अतोऽस्य कारणं ब्रह्म हेतुर्तेव निरूपितम् ॥
अकर्तृत्वं तु देवेश लक्षणं प्रतिभाति मे । रूपं च लक्षितं तत्र धारणाऽपि भविष्यति ॥
निर्विशेषं निराधारं निर्गुणं च निरञ्जनम् । इत्येवं भावना साक्षाद्धारणं गिरिजापते ॥
किं न स्यादिति मे शङ्का जायते सुदृढा प्रभो । तां निवर्तय सद्यस्कया यदि योग्योऽस्मि
माचिनुम् ॥ २४ ॥

श्रीरुद्र उवाच-

स्वातन्त्र्येणास्य मो द्रष्टा श्रोता मन्ता च विद्यते । अतो विशेष्यते राजन्नैतैरेव विशेषणैः
अयं यमनुगृह्णाति परमात्मा सनातनः । स एव तं विजानाति यास्यत्यखिलसंश्रयम् ॥
मन्ता स एव भवति नान्यो राजन्कदाचन । प्रसादादेव देवस्य विशेषो ह्यवधार्यते ॥ २७ ॥
आत्मत्वात्सर्वभावानामन्तः सूक्ष्मस्वरूपतः । प्रविष्टः पुरुषश्रेष्ठस्तस्मान्नैवोपलक्ष्यते ॥ २८ ॥
शरीरभूतमखिलमात्मानं पुरुषोत्तमम् । न विजानाति राजेन्द्रेत्याहुर्माध्यंदिनास्तु तम् ॥
यः पृथिव्यादिवाक्येषु चिदचित्सु विशांपते । आकाशवत्समन्वेति तदेतद्व्यभासयन् ॥
अदृष्टो ह्यात्मरूपत्वाद्द्रष्टा भवति चिन्तय । पारतन्त्र्यस्वभावत्वादनयोर्दृष्टिद्वययोः ॥
द्रष्टा न चेतो मो राजन्यं विना प्रभवत्यलम् । अतो द्रष्टा हरिः साक्षाद्यथा धीणारवो मतः
अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥
सर्वत्र सर्वभूतोऽयं तथाभूतो विराजते । द्रष्टाऽप्यदृष्टो राजेन्द्र दृश्यते चापि पश्यताम् ॥
मिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥
पदा पश्यः पश्यतेति श्रुत्वा हृदयत्वमप्युत । प्रसादेनैव जायेत विष्णोरेवावलोकनम् ॥
सर्वात्मत्वेन सर्वेषां रूपत्वेन च तत्त्वतः । विशेषरूपविज्ञानं दर्शनं नृपसत्तम ॥ ३७ ॥
विशेषं रूपविज्ञानाद्भिद्यते ग्रन्थिरात्मनः । छिद्यन्ते चापि कर्माणि क्षीयन्ते सर्वसंशयाः
स्वरूपं वैमवं शक्तिचलपौरुषमस्य च । साकल्येन न संश्रोतुं शक्यते नृपसत्तम ॥ ३९ ॥
अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वाक्यैर्वेदान्तसंभवैः । तं त्वोपनिषद् देवं पृच्छामीति श्रुतबलात् ॥
इयत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः । यं विना मीयते नैवमिदमेतच्चाराचरम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः । यस्मिन्नामाति विश्वस्य स चाऽऽधार-
तया मतः ॥ ४२ ॥
आनन्त्याख्यो विशेषोऽयमाधाराख्यस्य भूपते । न मितो वासुदेवस्य तस्मादमत उच्यते ॥
विज्ञातं स्याद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम् । कस्तमन्यो विजानीयाद्विज्ञातस्ततः
स्मृतः ॥ ४४ ॥
ईशोऽस्ति सर्वजगतो न गोप्ता त्वस्य भासते । अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वाक्यैर्वेदान्तसंभवैः । तं त्वीपनिषद् देवं पृच्छामीति श्रुतेर्बलात् ॥
इयत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः । यं विना भीयते नैवमिदमेतच्चराचरम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः । यस्मिन्नाभाति विश्वस्य स चाऽऽधार-
तया मतः ॥ ४८ ॥

आनन्त्याख्यो विशेषोऽयमाधाराख्यस्य भूपते । न मितो वासुदेवस्य तस्मादमत उच्यते
विज्ञातं स्पाद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम् । कस्तमन्यो विजानीयाद्विज्ञातस्ततः
स्मृतः ॥ ५० ॥

देहोऽस्ति सर्वजगतो न मोक्षस्तस्य मासते । अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः
यथाऽहमिति भूतानां प्रतीतिः खलु भूपते । अथ प्रसूतादारस्य चाऽऽज्ञानान्तात्प्रतीयते ॥
तथातिपामरेणापि प्रोच्यते पुरुषोत्तमः । विज्ञात एव राजेन्द्र प्रतीत्याऽनुभवेन च ॥
यथाऽन्यद्वास्ति वाक्येन शून्यमाकाश एव हि । परिस्फुरति सर्वेषां भूप जानीहि सर्वतः
आकाशमस्तीति पुनश्चोत्तरं किं न दीयते । विशेषास्फुरणात्तात तरुणाय इह युज्यताम्
देहादिप्राणमनसां सहैवाहंकृतेग्रहः । विशेषाग्रहणात्स्वस्य तरुणाय इह युज्यताम् ॥ ५६ ॥
नाहमन्यो नचाऽऽश्मानो विशेषः परजीवयोः । अज्ञसर्वज्ञरूपेऽन्यो विशेषोऽपि न गृह्यते
जीवस्य कर्मकर्तृत्वं कर्मणा प्राक्तनेन हि । तथा हरेर्न कर्तृत्वं कर्मलेपो न विद्यते ॥ ५८ ॥
तेन कर्ता महीपाल परमात्माऽयमीरितः । प्रकृतेरपि कर्तृत्वं यदायत्तं रमापतेः ॥ ५९ ॥
रमापतेस्तथा नैव ह्यकर्ता तेन माधवः । न कर्ता माधवो ज्ञेयः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥
कर्तृत्वं वास्तवं पुंसो वासुदेवस्य भूमिप । उभयोः परतन्त्रत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते ॥
अज्ञानेन यथा धर्ता देहस्य पुरुषो मतः । देहोऽहमभिमानेन न तथा पुरुषोत्तमः ॥ ६२ ॥
धर्ता विशेषणीभूतचिद्विदेहयोर्हरिः । विधृतिः सेतुरूपेण श्रुतिराह विशांपते ॥ ६३ ॥
अवश्यमोक्ता जीवः स्याद्वाजन्स्वीयस्य कर्मणः । फलं शुभाशुभस्यातः संसारेऽस्मि-
न्निबध्यते ॥ ६४ ॥

अप्राकृतस्य मोक्ताऽयं मत्स्या मत्कार्षितस्य च । हेयप्राकृतरूपो यो विशेषस्तेन वर्जितः
महदादिविभेदेन कार्यावस्थासु रूपतः । स्वानन्तशक्तिप्रयोगेन नित्यः स्वामाविकस्तु यः
हेयांशवर्जितो राजन्विशेषस्तेन संयुतः । चिदचिच्छब्दवाच्यो यो विशेषणतया स्थितः
सर्वावस्थाभ्रयस्तस्मिन्विशेष्ये परमात्मनि । विशेषः सर्वकालेषु न निवर्तत कर्हिचित् ॥
धारकः प्रेरका मर्ता सर्वस्यास्य प्रकाशकः । सदनन्तगुणावासः श्रीमर्ता मोक्षकृत्स्वयम्
अन्यव्यावर्तकानेकविशेषणविशेषवान् । विभाति भगवानेको निर्विशेषो न भूमिप ॥ ६४ ॥
अनादिवासनाबन्धो जीवः संकुचितस्मृतिः । विशेषं वासुदेवस्य न जानाति कृपां विना
अयं यमनुगृह्णाति स्वाङ्गीकर्तुमिहेच्छति । शास्त्रसङ्गो भवेत्तस्य सदाचार्यस्य संनिधौ ॥
विशेषं तस्य विज्ञाय तत्राऽऽरोप्य मनो धिया । विमुक्तो भवति क्षिप्रं जन्मसंसारवन्ध-
नात् ॥ ७३ ॥

सदैकरूपामावाप्तुं जगन्मिथ्येति भीयते । न मिथ्याऽन्यादृशं नैव भ्रमो रज्जुमुज्ज्वल्यत् ॥
राजन्कार्यस्य मिथ्यात्वं नैर्गुण्यं परमात्मनः । आमासवादो जीवस्य पापण्डैरुपकल्पितः

नेतद्विश्वसनीयं ते मयोक्तमपि मायया । आज्ञया वासुदेवस्य मोहनाय सुरद्विपाम् ॥
 प्रवर्तितमसच्छास्त्रमयथार्थस्य शासनात् । तर्कसिद्धाद्विशेषेण तामसानां प्रियं हि तत् ॥
 अयं वेपो महाभाग जटामस्मास्थिकल्पितः । श्मशाननिलयावासोऽमेध्यभोगो मदाश्रितः
 तामसं सर्वमेतद्वि स्यादिष्टं पिशिताशिनाम् । नारायणसमत्वेन देवतान्तरचिन्तनम् ॥
 मायाविद्यापिभागेन चेशजीवविकल्पनम् । मायाविद्याविनाशे तु नेशो जीवो न विद्यते
 यथा यदमटाभावे तथाऽऽकाशो न विद्यते । बन्धमोक्षौ भ्रमः स्यातां न स्यातामीश-
 जीवकौ ॥ ८१ ॥

निर्विशेषं निरामासं ब्रह्म निर्धर्मकं तथा । ध्याता ध्यानं न ध्येयं हि त्वस्ति नास्तीति
 नैव हि ॥ ८२ ॥

अनिर्वाच्या हरेः शक्तिर्मिथ्या मायेति पार्थिव । मायावादमिदं शास्त्रं मायामोहप्रवर्ति-
 तम् ॥ ८३ ॥

सांस्वतैर्नाऽऽहृतं सद्भिर्ज्ञात्वा मोहनमात्मनः । मुमुक्षुभिर्न संधार्यं न श्राव्यं मुक्तिमि-
 च्छताम् ॥ ८४ ॥

पाण्डुमयथार्थं च श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥ ८५ ॥

गीतम उवाच—

निर्विशेषे महादेव विशेषोऽयं मवेद्यदि । को दोषः स्यादुमाकान्त वद मे वदतां वरा ॥ ८६ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

निर्विशेषं प्रवदतां भवतां कोऽयमाशयः । निर्विशेषे विशेषस्तु मतो व्यावर्तको न वा ॥
 आद्ये व्यावर्तको धर्मो निर्विशेषोऽपि सिध्यति । द्वितीयो निर्विशेषोऽपि न सिध्यति
 महामते ॥ ८८ ॥

अव्यावृत्तैर्विशिष्टान्तु निर्विशेषः किमुच्यताम् । निर्विशेषं न वस्त्वस्ति सदसत्त्वपि किञ्चन
 लक्ष्यं लक्षणानिर्दिष्टं सर्वं भवति गीतम् । व्यावर्तकत्वं सर्वत्र स्वैतरस्य द्विजोत्तम ॥ ९० ॥
 सधर्मकत्वं संसिद्धं तेन सर्वत्र सर्वदा । आधारं सर्ववस्तूनां भासकानां च भासकम् ॥
 ब्रह्मवस्तु कथं ब्रह्मन्निर्विशेषं मयेदिदम् ॥ ९१ ॥

गीतम उवाच—

सर्वस्य सविशेषत्वात्सधर्मत्वात्कृपानिधे । सर्वतो हि विजातीयमुक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥
 अतो निर्धर्मकं ब्रह्म निर्विशेषं विनिश्चितम् । सविशेषस्य नष्टत्वं हृष्टं प्रत्यक्षतो मया ॥

श्रीरुद्र उवाच—

विशेषस्यैव विप्रेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः । विजातीयत्वमाख्यातं विशेषादन्यनिष्ठितात् ॥
 सर्वतरविजातीयविशेषेण विशेषितम् । सर्ववेदान्तसिद्धान्तसंसिद्धमिति चिन्तय ॥ ९५ ॥
 चेतनोऽचेतनश्चेति विशेषोऽयं महामते । विशेषणतया तत्र पर्येति परमात्मनि ॥ ९६ ॥
 विशेषश्चिदचोन्नितः परतन्त्रोऽयमीरितः । तस्माद्विलक्षणो धर्मभूतो देवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 अनन्तानित्यनिःसीमगुणदोषविरहितः । अहेया मायनातीता गुणा धिष्णोर्निरूपिताः ॥

धर्ममृतास्तु ते सर्वे कल्याणादिकसंज्ञिताः । सच्चिदानन्दरूपाश्च कृतिशक्त्यादिरूपिणः ॥
 नान्यत्रैवंविधगुणाश्चिदचित्सु द्विजोत्तम । नैवंविधगुणैः पुष्टः पुरुषोऽन्यो मया मतः ॥
 परिच्छिन्नविशेषान्तु गुणाद्वा पुरुषादपि । सविशेषगुणापन्नो मित्रोऽयं पुरुषोत्तमः ॥
 विष्णोर्गुणानां वैजात्यमस्ति चान्यगुणैः सह । विष्णोरपेतदोषस्य ह्यन्येन गुणिना सह ॥
 अस्माभ्यान्निर्विशेषत्वं गुणानां गुणिनोऽपि वा । विशेषान्मुनिशार्दूल न विशेषत्वसंक्षयः ॥
 निर्विशेषे विशेषोऽस्तीत्येवं वक्तुं न शक्यते । योऽयं विशेषः सोऽप्यत्र कीदृशोऽभि-
 मतस्त्वया ॥ १०४ ॥

निर्विशेषस्य चान्यस्य स्वस्य वेति द्विजोत्तम । आद्ये तु वचसस्तावद्वाधातः स्याद्वि-
 तीयके ॥ १०५ ॥

अन्यस्य सत्त्वं वाऽसत्त्वमाद्येऽद्वैतस्य संक्षयः । द्वितीये चासतस्तावत्संबन्धो नैव सिध्यति
 तृतीये त्वाश्रयमृते विशेषो नास्ति कुत्रचित् । न तु तावद्विशेषोऽयं शुक्तौ रजतधत्सृतः
 मिथ्यैव दोषश्च सत इति चेन्नैव सिध्यति । दोषाभावस्तव मते दोषः कापि निराश्रयः ॥
 आश्रयो निर्विशेषो हि तथा निर्धर्मकः स्मृतः । दोषस्य सत्त्वे द्वैतं स्यादसत्त्वे नापरो-
 क्षता ॥ १०६ ॥

मिथ्यात्वे त्वनयस्था स्याद्दोषान्तरविकल्पनात् । निर्विशेषे विशेषोऽयमिति भ्रान्तिर्वि-
 चार्यताम् ॥ ११० ॥

सविशेषस्य विभेन्द्र द्वयं सिध्येद्विमर्शतः । कैश्चिद्विशेषैः संव्याप्तमव्याप्तं कैश्चिदेव हि ॥
 सविशेषे द्विजश्रेष्ठ निर्विशेषत्वसंभवः ॥ १११ ॥

गौतम उवाच—

व्याप्ताव्याप्तत्वंमप्युक्तं सविशेषे दयानिधे । कैव्याप्तं कैर्न च व्याप्तमिति मे संशयं नृद ॥

श्रीकृद् उवाच—

महदाविकृता ये च विशेषास्तैरनावृतम् । सृष्टौ कदाचिज्जवति व्यापृतं मुनिसत्तम ॥
 ग्रंथानादिविशेषोऽपि निर्विशेषस्तु कारणे । प्रलीनत्वाविशेषाणां सर्गादौ तु विशेषवान्
 निजासाधारणाकारगुणशक्तिविशेषयुक् । न ज्ञायते मुनिश्रेष्ठ विना भगवतः कृपाम् ॥
 वैशिष्ट्यं वासुदेवस्य न विहन्येत कर्हिचित् । विशिष्टं येन तच्चापि सदैव परमार्थतः ॥
 अस्वातन्त्र्यादसत्त्वं तु मिथ्यात्वं श्रुतिरुज्जगौ । विशेषस्यापरोक्षस्य प्राकृतस्य विनाशतः
 नित्यानां तु विशेषाणां विनाशो नैव विद्यते । स्वरूपहानिरेव स्यादन्यथा मुनिसत्तम ॥
 विशिष्टं ब्रह्मणो रूपं सदसज्जां विनिश्चितम् । स्वस्मिन्मकारतापन्नं सदनन्तगुणान्वितम् ॥
 स्वरूपलक्षणं तावच्छ्रुतिभिः कथ्यते द्विज । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मेत्यादिभिरेव च ॥
 तथा कर्तृत्ववचनैः स्वरूपं लक्ष्यते यथा । विकारे निर्विशेषस्य तथाऽऽह श्रुतिरेव हि ॥
 सविशेषं परं ब्रह्म धारणैकसमाश्रयम् । विज्ञाय गुरुवाक्येण श्रवणादिभिरेव च ॥ १२२ ॥
 नामसंकीर्तनैश्चैव स्तवनैर्वन्दनैस्तथा । ध्यानेन भक्तियोगेन तत्साम्यमधिगम्यताम् ॥
 तत्साम्यलक्षणो मोक्षः सायुज्यमभिधीयते । यतो नाऽऽवर्तते भूयो मोगसाम्यमुपैति हि

अपिराजश्च विप्रश्च भुत्वा शंकरमापितम् । आदाय तौ परं धर्मं शरणागतिलक्षणम् ॥
व्यवस्थावचनैस्तावन्निःसंदेहौ बभूवतुः । स्थूणासंखननन्यायात्संदिहानावपृच्छताम् ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां ब्रह्मविचारो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ४४८३ ॥

अथ चतुर्थपादे नवमोऽध्यायः ।

तावूचतुः—

पञ्चयक्त्र महादेव विशिष्टं ब्रह्म लक्षणैः । लक्षितं तत्र संदेहमावयोस्त्वं निशामय ॥१॥
सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं कीदृशं ब्रह्म शंकर । सत्यादिभिस्तु किं वाच्यं स्वरूपं धर्म एव वा
सत्यस्वरूपं चेद्ब्रह्म त्वितरैः किं प्रयोजनम् । इति सर्वं समाचक्ष्व विष्णुसिद्धान्तगर्भितम्

श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् । न निर्दिशेयं निर्धर्मं निष्क्रियं तावदिष्यते ॥
सत्यादिभिस्तु सत्यत्वधर्मवत्त्वं प्रपञ्च्यते । तावृशो ब्रह्मणो रूपं सत्यत्वादिभिरुच्यते ॥
अन्यथा तु विरोधः स्याच्छ्रुत्या स्मृत्या च युक्तिभिः । विरुन्धतोऽपरुन्धन्ति सन्तः
सिद्धान्तशंसिनः ॥ ६ ॥

तावूचतुः—

अन्यथा को विरोधः स्याद्वक् नौ वदतां वर । सत्तात्त्वतः प्रमाभ्याससिद्धान्तार्थावरो-
धकः ॥ ७ ॥

सत्यादिभिः स्वरूपं किं नोच्यते द्रुपणं च किम् । स्वरूपमात्रकथने धर्मवत्त्वं निवार्यते
श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं यदि स्यादितरन्नृप । तदाऽसत्त्वं प्रसज्येत न तु सत्यस्वरूपकम् ॥९॥
नीतिः सत्यादिशब्दानां सामानाधिकरण्यजा । अपेक्षिता तु सर्वेषां तदभावाः प्रसज्यते
ये च सत्यादयः शब्दाः सामानाधिकरण्यतः । बोधयन्ति विशिष्टं हि सत्यादिकविशे-
षणैः ॥ ११ ॥

न च सत्यादयो राजन्प्रतिकूलेन वर्त्मना । एकस्य ब्रह्मणस्तावन्निर्विशेषत्वमुज्जगुः ॥
एकार्थपरता सिध्येद्व्यावृत्तीनां बहुत्वतः । न चेदसत्यव्यावृत्तिः सैव स्यादन्यथोरपि ॥
न व्यावृत्तिबहुत्वं स्यादिति चेन्नोपयुज्यते । असत्त्वावृत्तिमात्रेण द्वयोर्व्यावृत्तिरेव चेत् ॥
ब्रह्मस्वरूपसिद्ध्यत्वादन्वयोः किं प्रयोजनम् । तत्तद्व्यावृत्त्यवच्छिन्नं स्वरूपं परमात्मनः
अतश्चैकार्थपरता त्रयाणामभिधीयते । इति चेदागतो मार्गो सविशेषप्रसङ्गतः ॥ १६ ॥
स्वरूपस्य विशेषः क इति चेदुच्यते द्विज । व्यावृत्तीनां स्वरूपस्य व्यवच्छेदकता हि या
स विशेषो हि राजेन्द्र सत्यादिभिरुदाहृतः । यथा सत्यादिभिर्ब्रह्म कर्तृत्वादिभिरेष्यते ॥
तथैव बोध्यते राजन्निजवर्षस्वरूपतः ।

तावूचतुः—

शोधकैर्बोधकैर्वाक्यैः स्वरूपं यदि बोध्यते । पौनरुक्त्यं कथं न स्यादिति नौ संशयो
महान् ॥ १९ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्तृत्वादिकवाक्यैस्तु निमित्तं ब्रह्म बोध्यते । उपादानं च जगतो बोधितं नृपसत्तम ॥
यथा बोधकवाक्यैश्च प्रोक्ता कारणरूपता । तथा शोधकवाक्यैस्तु साजात्यं दोष एव च ॥
पार्षते नृपशार्ङ्गल मुने तर्कविदां वर । तेन शोधकवाक्यानां न वैयर्थ्यं भवेदिह ॥ २२ ॥
उभाभ्यां ब्रह्मणो रूपं निर्दोषमवसीयते । मा भूयादिह शङ्का वां यथा नो ब्रह्मनिश्चयः
न तु बोधकवाक्यैस्तु विलक्षण्यं निरूप्यते । चेतनाचेतनाभ्यां च शोधकैः किं भवेदिह ॥
तत्र साजात्यदोषो हि कथं प्राप्नोति वार्यते । भूयतामिति चेत्सत्यं हिताद्वा प्रवदाम्बहम्
प्रकृतेः पुरुषाद्वाऽपि भिन्नेऽपि परमात्मनि । विकारोऽपि हि साजात्यादायाति किल
केवले ॥ २६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च पदानि क्रमतो नृप । ब्रह्माऽऽहुर्धारणामूलं विमुक्तिर्धनं जायते ॥
तत्र सत्यं पदं तावदाह ब्रह्म सनातनम् । निरुपाधिकसत्सत्तायोगि तेन निवारितम् ॥
अचेतनं विकाराणामास्पदं चेतनं पुनः । तत्संसृष्टं महामागी ततो ज्ञानपदं च यत् ॥
असंकुचितबोधेकाकारमाह परात्परम् । पूर्वं संकुचितज्ञाना मुक्तास्तेन निवारिताः ॥
आह्वानन्तपदं ब्रह्म परिच्छेदविधजितम् । तेन नित्यास्तु व्यावृत्ताः पूर्वकोटिविलक्षणाः ॥
स्वरूपेण गुणैश्चेवाऽऽनन्तपमस्ति हरो यतः । नित्यमुक्तनिषेद्धे पु नैवंभूतोऽस्ति कश्चन ॥
तस्मात्सत्यादिकपदैर्गुणभूतविशेषणैः । विजिज्ञास्यं परं ब्रह्म सर्ववस्तुविलक्षणम् ॥ ३३ ॥

तावच्चतुः—

कथं निमित्तता चास्य तथोपादानता कथम् । ब्रह्मणो वद विश्वेश गङ्गाधर महेश्वर ॥

श्रीरुद्र उवाच—

चिदाचित्प्रकृतिर्द्वैधा विशेषणतया हरी । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म भुतिराह महामते ॥ ३५ ॥
सदेवेदं पूर्वमासीदेकमेवाद्वितीयकम् । तदैक्षतासृजलोकान्मूक्षमभूतान्स्वसंस्थितान् ॥ ३६ ॥
असृजन्नामरूपाभ्यां तत्र तत्रान्वगात्स्वयम् । तत्तन्नामामवद्वाजन्नाकारान्तरसंग्रहात् ॥
विशिष्ट एवभवति प्रकारान्तरमाभितम् । स्थूलावस्थौ चिदचित्ती प्रकारान्तरसंस्थितौ ॥
तत्तन्नियमनार्हत्वमुपादानं च कीर्तितम् । यं विशन्तीति वाक्येन प्राग्विलीनमिदं जगत्
स्थूलाकारपरित्यागो लयो नाम निरूप्यते । स्थूलाकारानुकरणं प्रमथो नाम गौतम ॥
न च द्रव्यान्तरोत्पत्तिराकारान्तरमेव च । वाचारम्भणवाक्येननिर्णीतं परमर्षिभिः ॥ ४१ ॥
उपादायेदमाखिलं निर्विकारतया स्वयम् । नामरूपविभेदेन परिणामो व्यवास्थितः ॥
तद्भागित्वमुपादानं सत्यसंकल्पता हरेः । निमित्तत्वं तु निर्णीतं चेतसा ह्यवलोक्यताम्
निमित्तत्वं चिदचित्तोर्विशेषेण विभूतयोः । स्थूलाकारप्रघटना योग्यत्वं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥
यतः संकल्परूपेऽयं सृष्टिरुक्ता द्विजोत्तम । अतो निमित्तं भगवान्संकल्पश्च निरामयः ॥
येन पूर्वं जगदिदं निर्णीतं प्राविष्टापितम् । उत्सर्जं तमेवैकं संकल्पं लयकारणम् ॥ ४६ ॥

पुनः संकल्पयन्स्वस्मिन्विलीनं बहिरुत्सृजन् । एकोऽहं नामरूपेण बहु स्यामित्यचि-
न्तयत् ॥ ४७ ॥

संकल्पेनासृजत्तस्मान्निमित्तं स्वयमेव च । स्वयमेवामवत्पश्चात्प्रविश्यान्तः प्रकाशयन् ॥
उभयपथं समाप्तातं सर्वशक्तेः परात्मनः । सांकर्यं जायते नैव न च दोषस्य संशयः ॥
न चास्य ज्ञानसंकोचः प्रकृतिं पर्यणामयत् । सूते सा महदादिभ्यः प्राकृताण्डं नरोत्तम
स चाशेषस्य जगतः प्राकृतस्य प्रयोजकः । महापुरुषनामाऽसौ सहस्राननशीर्षवान् ॥
सहस्रकरबाह्वृद्धिः संचिन्त्योऽस्ति मनीषिभिः । तस्य नाभिसरोजातं पङ्कजं तु हिरण्म-
यम् ॥ ५२ ॥

तस्मादमूचतुर्वक्त्रो ब्रह्मा लोकपितामहः । समस्तजीवजातानां निलयः पुष्करासनः ॥
तस्मादहं तामसानां जनकः समजायत । तस्य प्रसादाञ्चिजगत्संहरामि हराह्वयः ॥ ५४ ॥
मनुः सममवत्तस्माद्यस्तु स्वायंभुवाह्वयः । मनुष्याणामशेषेण धर्मानाह सनातनान् ॥
दक्षादयस्तथा चान्ये ये प्रजापतयोऽभवन् । तेभ्यो मरीचिरभवद्यः सृष्ट्याद्यो विलोकयते
मरीचेः कश्यपो जातस्तस्मात्संस्थिरजङ्गमाः । अदितेर्द्वादशाऽऽदिष्या दितेर्देव्याः प्रकी-
र्तिताः ॥ ५७ ॥

दनोस्तु दनुजा जाता दानवा ये प्रकीर्तिताः । क्रद्वोः सममवत्सर्पा विनतायाः पतत्रिणः
तथा चैकशफा जाता द्विशफाश्च परंतप । यादांसि सरितश्चैव पर्वताः सागरास्तथा ॥
अपयः पितरो देवा मनवः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणाश्च ये ॥
कलाः सर्वे भगवतो विष्णोरनुलतेजसः । शरीरभूता विज्ञेयाः पुरुषस्य महात्मनः ॥
आत्मा तु भगवान्राजन्यः प्रविश्य प्रवृत्तिदः । उपास्यः स्थूलरूपेऽस्मिन्तदभेदाधिया
मुने ॥ ६२ ॥

अस्य लोकस्य रक्षार्थं धत्ते विष्णुर्महाकृतीः । यः समाराध्य पुरुषो याति नैर्गुण्यता-
मयम् ॥ ६३ ॥

प्रकृतेर्गुणविस्तारः सप्तावरणवेष्टितः । निर्गुणः पुरुषोऽन्योऽस्माद्विद्याप्राकृतविग्रहः ॥
असंख्यतोऽपरिच्छिन्नो लोकातीतौ ह्यकर्मकः । नित्यो ह्येयगुणातीतः पञ्चोपनिषदा-
त्मकः ॥ ६५ ॥

असंख्यतोऽपरिच्छिन्नो मुक्तिस्थानमितीरितम् । प्राकृताप्राकृतौ ह्येतौ बद्धमुक्तनिकेतनौ
अनपोर्लोकयो राजन्नाधारो भगवान्हरिः । स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण सर्वं यन्नावतिष्ठते ॥
एतद्विशेषणाविष्टं ब्रह्म वेदान्तसंमितम् । भासकं सर्वकार्यस्य धारकं मुनिसत्तम ॥ ६८ ॥
येनेदं च यतश्चेदं पत्रेदं च यदात्मकम् । विश्वमेतन्महामागौ प्राप्यं भोग्यं तदेव हि ॥
गन्तव्यमथनं साक्षाद्देवो नः प्रणतेः पदम् । वयमंशकलाः सर्वे तदायत्तप्रवृत्तयः ॥ ७० ॥
स च स्वामी वषं दासा दासाः स्वामी स्वरूपतः । तस्येवाहं स चास्माकमनन्यार्हः
परस्परम् ॥ ७१ ॥

चिदर्चिद्धि सजातीयं साक्षादात्मतनौ स्थितम् । परमैकान्तिभिर्धर्म्येविशिष्टं ब्रह्म केव-
लम् ॥ ७२ ॥

ईषणात्रयनिर्मुक्ता बाहुदेवकृतायनाः । उक्तानुसंधानपरास्तस्मिन्नेव विशन्ति ते ॥ ७३ ॥

हेयं मायिकमाज्ञाय हित्वा तन्मननोचितम् । आत्मानं तदसंश्लिष्टं ब्रह्मभावमुपागतम् ॥
आत्मसर्वस्वरूपेण प्रेमातिशययोगतः । परमात्मानमात्मस्थं चिन्तयेत्तदवाप्तये ॥ ७५ ॥
इति वेदान्तसिद्धान्त उपदिष्टो मयाऽनघो । निवर्तयामतोऽन्यस्मात्सिद्धान्तौ द्वावपि
प्रमू॥७६॥

ग्राहितो यो मया पूर्वं मोहनाय सुर द्विषाम् । विषतरिभ्रमको वादो वादोऽन्यः कापि-
लस्तु यः ॥ ७७ ॥
तं विहाय महारमानाविदं ज्ञानं मयोदितम् । स्वी कुर्यात् विमोक्षाय नात्र कार्या विचा-
रणा ॥ ७८ ॥

तावूचतुः—

भगवन्ब्राह्मदेवस्य शरीरं समुदाहृतम् । सर्वं यदि ह वै किञ्चित्स्थूलसूक्ष्मस्वरूपतः ॥ ७९ ॥
तद्भाषनाशक्तिमतां विभूतिं वद शंकर । केयु केयु च भावेण चिन्तयोऽयं भगवान्हरिः ॥

श्रीरुद्र उवाच—

विष्णुस्त्रिविक्रमाख्यो यो ज्योतिषां खरिंशुमान् । मरीचिश्चन्द्रमा नागो वामदेवो महा-
मुनिः ॥ ८१ ॥

शंकरः पावकः स्वच्छः सामवेदो बृहस्पतिः । स्कन्दः कुबेरो मेरुश्च कामधेनुर्द्विजोत्तमः
अकारः प्रणवो मन्त्ररत्नमष्टाक्षरो ह्ययम् । गायत्री सागरो गङ्गा विरजा सरयूस्तथा ॥
यमुना चाथ कावेरी नारदः कपिलो मुनिः । उच्चैःश्रवा हयो नाग ऐरावत इति स्मृतः
गरुडो नित्यमुक्ताश्च प्रह्लादो ध्रुव एव च । वरुणश्चार्यमा चैव कामः संकर्षणस्तथा ॥
कालो सुगेन्द्रः पवनो रामः परशुधारकः । अवताराश्च मत्स्याद्याः पुण्या भक्तास्तु
सर्वशः ॥ ८६ ॥

गोवर्धनश्चित्रकूटो नरनारायणाश्रमः । वेङ्कटाद्रिः पुष्करश्च भीमद्वन्द्वध्वनं तथा ॥
सूकराख्यं महाक्षेत्रं नैमिषं च कुशस्थली । काश्यपोध्यापुरी वत्स नीलपर्वत एव च ॥
स्मृतिर्मैधा धृतिः क्षान्तिर्व्यासो विष्णुजनाश्रयः । स्वाचारवाञ्छनो यज्ञो राजाऽर्वा
मरुतः सुतः ॥ ८९ ॥

वसन्तो मार्गशीर्षश्च हरेरेता विभूतयः । असंख्याता मया राजन्दिज वक्तुं न शक्यते ॥
प्रधानं वस्तु चैवोक्तं नान्तो वर्षशतैरपि । प्रातः प्रातर्दिभूतीनां स्मरणं पापनाशनम् ॥
यद्यद्विभूतिमत्सर्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छेत विष्णुतेजःसमुद्भवम् ॥ ९२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे अष्टमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ४५८१ ॥

अथ चतुर्थपादे दशमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

भगवन्देवदेवेश यदुक्तं भवताऽऽवयोः । ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपस्य वाक्यैः शोभकबोधकैः ॥१॥
ब्रह्माद्वितीयं वैशिष्ट्यं कथं स्याद्ब्रह्म विस्तरात् । कुतो वै दृश्यते द्वैतमद्वये परमात्मनि ॥

श्रीरुद्र उवाच—

यथा पयसि राजेन्द्र घृतमस्ति न दृश्यते । तद्विशिष्टं पयो यद्वदेकमेवावलोक्यते ॥ ३ ॥
यथा शब्दमयी वाचा केवलेवावलोक्यते । बीजमङ्कुरगर्भं वै वह्निगर्भा शमी यथा ॥ ४ ॥
विश्वगर्भा यथा बुद्धिः पुण्यगर्भा क्रिया यथा । चिदचिद्गर्भमेवैकं विशिष्टं ब्रह्म पार्थिव
कार्यकारणभेदेन त्ववस्थाद्वयमुच्यते । कारणे सूक्ष्मरूपेण द्वैतेन परिबृंहितम् ॥ ५ ॥
स्थूलरूपेण कार्ये तु द्वैतेनाऽऽसादितं हि तत् । न मिथ्यते परस्तस्मात्परं तस्मान्न विद्यते
गुणिनस्तु गुणो यद्वद्गुणोदेव गुणी यथा । एवं विशिष्टाद्वैतं हि श्रुतिस्मृत्युदितं नृप ॥

राजोवाच—

कथं त्वाधारभूतेऽस्मिन्द्वयोर्भेदः स्वरूपतः । औपाधिकः कथं भेदो वद मे वदतां वर ॥

श्रीरुद्र उवाच—

ज्ञानैकरूपो जीवोऽयमनेकोऽणुः प्रकीर्तितः । व्याप्तो नित्योऽक्षरोऽग्राह्यो ग्रहीता स्वान्य-
योरपि ॥ १० ॥

सच्चिदानन्दरूपोऽसौ पारतन्त्र्याभितो यतः । परिणामान्तरापाप्तो ज्ञानव्याप्तो निरामयः
नित्यो बद्धश्च मुक्तश्च त्रिविधोऽयं विशांपते । नित्यो मायामसंप्राप्तः कादाचित्को
विमोचितः ॥ १२ ॥

अनयोरैकरूपत्वं स्वरूपाद्गुणतोऽपि वा । समानालोकभोगेश प्रसादोऽपि महामते ॥ १३ ॥
एतावानेव मुक्तस्य भेदः पूर्वं न तादृशः । औपाधिकस्तु बद्धोऽयं संसारी जीव उच्यते
देवी माया हरर्जानु तथा बद्धो निजैर्गुणैः । स्वरूपात्मच्युतो बुद्ध्या देहोऽहमिति
बोधतः ॥ १५ ॥

ज्ञानप्रकाशसंकोचं संप्राप्तः प्राकृतो मयन् । देहादिकृतनानात्वो नानापोनिषु जायते ॥
ज्ञानैकाकारता नष्टा स्वातन्त्र्यं मन्यतेऽबुधः । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं पलवा-
न्मुखी ॥ १७ ॥

आह्नोऽमिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञान-
विमोहिताः ॥ १८ ॥

मयन्ति जीवा राजेन्द्र मानोद्धतमनोरथाः । स्यत ऐश्वर्यविमवेरन्धिकांस्मनुजान्मुरान् ॥
सेवन्ते भगवद्बुद्ध्या लोभेनाऽऽक्रान्तचेतसः । तद्वेषधारिणो दासास्तदाज्ञापरिपालकाः
भुक्त्वा भोगान्पतन्मयन्धे नरके घोरसंकटे । तामर्सी पोनिमासाद्य नाऽऽवर्तन्ते ह्यधोगताः
ऐष कर्मजितो लोकः क्षीयते च पुनः पुनः । तेषां च क्षीयते पुत्र पाके पुण्यचित्तोऽपि हि
यथाऽहिममयं यद्विमजानन्तो यजन्ति हि । पश्चात्तापेन पीड्यन्ते दारुणान्तरात्मनि ॥
एवं दृष्टफलं कर्म कृत्वा ज्ञानविषर्जितम् । परिणामे महद्दुःखं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
स्यकार्पण्यमुद्दिश्य स्यतन्त्रफलदायकम् । नारायणसमं मत्वा त्वधिकं वा मुरामुरम् ॥
यजन्ति भन्द्या पुक्ता मूलज्ञानविषर्जिताः । अन्धं तमो विशन्त्येते संभूतीनां समर्चनात्
मयन्ति नानामतयः स्वरूपज्ञानवर्जिताः । गतयोऽपि तदीयाः स्युस्त्रिविधा मतयो जनाः

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिविधाः प्रकृतेर्गुणाः । तैरेतन्निविधं जातं जगदेतच्चराचरम् ॥२८॥
त्रिधा लोकास्त्रिधा मोगास्त्रिविधाऽभिरुचिर्नृणाम् । त्रिविधं कर्म जीवानां ज्ञानं च

त्रिविधं नृप ॥ २९ ॥

विविधानि पुराणानि त्रिविधाः स्मृतयस्तथा । वासस्तु त्रिविधो ज्ञेयस्त्रिविधाऽपि रुचि-
र्नृणाम् ॥ ३० ॥

ध्यानं तु त्रिविधं राजन्मुखं च त्रिविधं तथा । लोकोऽपि त्रिविधो ज्ञेयस्तिस्रोऽवस्थाः
प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥

वृत्तिस्तु त्रिविधा ज्ञेया तिस्रोऽवस्थाः प्रकीर्तिताः । आ ब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वं हि त्रिगु-
णात्मकम् ॥ ३२ ॥

प्राकृतेस्तु गुणैर्यद्भो निर्गुणः पुरुषोऽप्पयम् । आकल्पं मुच्यते नैव विना तु शरणाग-
तिम् ॥ ३३ ॥

एवमौपाधिको जीवो नानात्वं प्रतिपद्यते । एकमात्रं समाप्नोति यदा भवति निर्गुणः ॥

त्रिधा भिन्नश्चिदंशोऽयं स्वाधारे परमात्मानि । प्रकारतां समापन्नस्तस्मिन्नेव तु तिष्ठति ॥

अचिदंशोऽपि राजेन्द्र मगधत्येव तिष्ठति । कदाचिच्चेतनं धृत्वा बहिरायाति भूपते ॥३६॥

कदाचित्कारणे विष्णोः सद्रूपेणैव तिष्ठति । लयोद्धमपिधानात्तु प्रागभावो न विद्यते ॥

अव्यक्तत्वेन संस्थानं लयो नाम महामते । उद्धमः स्थूलभावो हि व्यक्तमित्यभिधीयते ॥

स्थूलस्य नैकरूपत्वं मिथ्यात्वमुपवर्तते । भ्रान्त्या विवर्तवादोऽत्र विमूढाः प्रवदन्ति हि ॥

उभयोः परतन्त्रत्वादाधेयत्वान्महीपते । परात्मा भिद्यते नूनं स्वतन्त्रो धारको यतः ॥

चिदचिज्यां विमिथेते पुरुषप्रकृती नृप । भोक्तुर्भोग्यतया तात शरीरात्मतयाऽथ वा ॥

चिदचित्परमात्मानो विभिन्ना लक्षणैः स्वकैः । अभिन्ना नृपशार्दूल विशेषणतया हरौ ॥

राजोवाच—

कथं जीवोऽणुरूपोऽयं शरीरे सर्वगः प्रभो । कदाऽस्य मायायोगोऽमूकदा मुक्तिर्भवि-
ष्यति ॥ ४३ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

स्वरूपतोऽणुमूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः । एकदेशे स्थितो वेत्ति हरिचन्दनविन्दुवत् ॥

प्रभया मास्करो यद्ब्रह्मण्डं व्याप्य तिष्ठति । एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नगोद्रे प्रकाशते ॥

कदाऽस्य मायायोगोऽयमिति प्रश्नो न सौख्यदः । अनादिकालतो जीवो मायया परि-
वेष्टितः ॥ ४६ ॥

अनुग्रहाद्भरैरेव मुच्यते नात्र संशयः । त्रिविधोऽनुग्रहो विष्णोः कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः । हित्वा संकुचितावस्थां भेदं प्रकृति-
संभवम् ॥ ४८ ॥

संप्राप्तात्मस्वरूपोऽयं प्रेमातिशययोगतः । प्राप्नोति परमात्मानं यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥

मुनयो गौतमो राजा श्रुत्वेदं रुद्रमापितम् । सर्वतो मतिमाकृष्य मगधत्येवमादर्षो ॥५०॥

निर्विद्य पुत्रदारेभ्यो राजा कोशबलेषु च । नारायणपदाम्भोजेऽनवच्छिन्नमनोगतिम् ॥

अखण्डतैलधारावद्धार गतसाध्वसः । अन्तर्द्धे महादेवः पार्षदप्रचरेः सह ॥ ५२ ॥
सिद्धान्तं न्यायनिर्णीतं नानातर्कगणावृतम् । हित्वा मागवतं धर्ममास्थितो गौतमो
मुनिः ॥ ५३ ॥

अम्बरीषादिमुख्येभ्यस्तत्त्वभेदद्विधास्यति । परमैकान्तिकं धर्मं दुर्लभं मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥
आस्थितोऽहं हरेर्ज्ञात्वा हरिसंतोषकारणम् । अस्यां च मन्दरद्राण्यां वेष्णवं वेष्णुद्रहन् ॥
भवन्तो मुनयः सर्वे श्रीमन्नारायणोदिते । सिद्धान्ते कृतसिद्धान्ताः प्रविशन्तु त्रिमुक्तिदे
भवद्भिः सह संवादो मया योऽयं प्रकीर्तितः । संहितेयं समाख्याता भविष्यति हिताय वै
सिद्धान्ते मामके विप्रा रहस्यं प्रवदामि वः । नामक्ताय प्रदातव्यं नःस्तिकाय शठाय च
विष्णुमक्ताय शान्ताय दातव्यं मुनिसत्तमाः । सिध्यन्ति हरिसंबन्धात्तीर्थानि नियमा
यमाः ॥ ५९ ॥

कर्माणि दानयज्ञाश्च स्वाध्यायो योग एव च । हरिं विना न सिध्यन्ति काम्यान्पि
मुनीश्वराः ॥ ६० ॥

तस्यैव शरणं भूत्वा हित्वाऽन्यत्साधनान्तरम् । भावयेद्येतसा तस्य संश्रन्धं परमात्मनः ॥
प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः । इत्येकान्तितमालम्ब्य चेतसा भावयेन्मुहुः ॥
लोकयात्रां च नः स्वामी करिष्यत्येव सर्वथा । इति विश्वासमालम्ब्य भरण्यासं प्रव-
र्तयेत् ॥ ६३ ॥

साष्टाङ्गं प्रणतौ सर्वकर्माणि परिभावयेत् । प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः ॥ ६४ ॥
उच्चारणमिदं साङ्गं स्वाध्यायमनुभावयेत् । श्रीमत्प्रसादसेवां च भावयेत्सर्वभोजनम् ॥
सर्वतीर्थाभिगमनं पादतीर्थाभिषेचनम् । आचार्यसंनिधिं तावद्भाषयेत्स्मृतास्तुधिम् ॥
संसारतापशान्त्यर्थं महावश्वासपूर्वकम् । प्रतिकूलजनावासं दावाग्निमिव संत्यजेत् ॥
इत्येवं गुह्यसंदेशः कथितो मुनिसत्तमाः । एतदर्थमिहाऽऽगत्य धृतं मौनघटं मया ॥ ६८ ॥
कृष्णाग्निगोत्रमवधो द्विजः कश्चिदतन्द्रितः । ग्राहयिष्याति शिष्येभ्यः संहितां च मही-
तले ॥ ६९ ॥

कृष्णाग्नेयीति विख्याता भविता ब्रह्मसंहिता । बृहत्पूर्वा महाभागा यस्यां धर्मः सना-
तनः ॥ ७० ॥

य इमां संहितां पुण्यां सर्ववेदार्थगुप्तिनाम् । अद्भुता परयोपेता भविष्यन्ति समाहिताः
तेषामेकान्तिकी भक्तिरचिरात्संभविष्यति । श्रोष्यन्ति पुण्यकालेषु तेषां नैवास्ति पात-
कम् ॥ ७२ ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्येमां ब्रह्मसंहिताम् ॥
अधीत्य मुनयः सर्वे प्रणिपत्य पितामहम् । गृहीत्वा वैष्णवीं दीक्षां प्रजग्मुः सर्वतो-
दिशम् ॥ ७४ ॥

हारीताद्याश्च मुनयः श्रुत्वेदं ब्रह्ममापितम् । प्रवर्तयामासुरिमे स्मृतीरेकान्तिनां प्रियाः ॥
यस्मिन्नित्यसदेकधाम्नि भगवत्पाम्नायगीतोदये

स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगच्च सकलं सन्नामकं चाभवत् ।

यस्मादेव पुनः प्ररोहति जगद्बीजाद्यथेवाङ्कुर-
 स्तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय हरये नित्यं नमः कुर्महे ॥ ७६ ॥
 यो विष्णुर्भजताममीदृशतिदो गीतोऽपि नीतो भव-
 त्यग्रे व्यग्रकरः करीन्द्रकरुणारावे विराजं विना ।
 आयात्युन्मदमानराजमथने यः सापराधे जने
 नत्यैवाभिमुखः प्रपच्छतु रतिं लक्ष्मीधरावल्लभः ॥ ७७ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे द्रव्यतीतायां तत्त्वविषयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४६५८॥

इति चतुर्थः पादः ।

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता बृहद्ब्रह्मसंहिता समाप्ता ।

अखण्डतैलधारावद्धार गतसाध्वसः । अन्तर्द्धे महादेवः पार्यङ्गवरीः सह ॥ ५२ ॥
सिद्धान्तं न्यायनिर्णीतं नानातर्कगणावृतम् । हित्वा भागवतं धर्मनास्थितो गौतमो
मुनिः ॥ ५३ ॥

अम्बरीषादिमुख्येभ्यस्तत्त्वमेतद्विधास्यति । परमैकान्तिकं धर्मं दुर्लभं मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥
आस्थितोऽहं हरेर्ज्ञात्वा हरिसंतोषकारणम् । अस्यां च गन्दरद्वारां विष्णुं वेपथुद्वहन् ॥
भवन्तो मुनयः सर्वे श्रीमन्नारायणोदिते । सिद्धान्ते कृतसिद्धान्ताः श्रविशन्तु विमुक्तिदे
भवद्भिः सह संवादो मया योऽयं प्रकीर्तितः । संहितेयं समाख्याता भविष्यति हिताय वै
सिद्धान्ते मामके विप्रा रहस्यं प्रवदामि वः । नामक्ताय प्रदातव्यं नास्तिकाय शठाय च
विष्णुमक्ताय शान्ताय दातव्यं मुनिसत्तमाः । सिध्यन्ति हरिसंबन्धाक्षीर्णानि नियमा
यमाः ॥ ५९ ॥

कर्माणि दानपज्ञाश्च स्वाध्यायो योग एव च । हरिं विना न सिध्यन्ति काम्यान्यपि
मुनीश्वराः ॥ ६० ॥
तस्यैव शरणं भूत्वा हित्वाऽन्यत्साधनान्तरम् । भावयेद्येतसा तस्य संसर्गं परमात्मनः ॥
प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः । इत्येकान्तित्वमालम्ब्य चेतसा भावयेन्मुहुः ॥
लोकयात्रां च नः स्वामी करिष्यत्येव सर्वथा । इति विश्वासमालम्ब्य नरन्त्यासं प्रव-
र्तयेत् ॥ ६३ ॥

साष्टाङ्गं प्रणतौ सर्वकर्माणि परिभावयेत् । प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः ॥ ६४ ॥
उच्चारणमिदं साङ्गं स्वाध्यायमनुभावयेत् । श्रीमत्प्रसादसेवां च भावयेत्सर्वभोजनम् ॥
सर्वतीर्थाभिगमनं पादतीर्थाभिषेचनम् । आचार्यसंनिधिं तावद्दाययेत्सुताः पुत्रिणः ॥
संसारतापशान्त्यर्थं महावश्वासपूर्वकम् । प्रतिकूलजनावासं दावाग्निमिव संत्यजेत् ॥
इत्येवं गुह्यसंदेशः कथितो मुनिसत्तमाः । एतदर्थमिहाऽऽगत्य धृतं मौनव्रतं मया ॥ ६८ ॥
कृष्णान्निगोत्रप्रभवो द्विजः कश्चिदतन्द्रितः । ग्राहयिष्यति शिष्येभ्यः संहितां च मही-
तले ॥ ६९ ॥

कृष्णात्रेयीति विख्याता भविता ब्रह्मसंहिता । बृहत्पूर्वा महाभागा यस्यां धर्मः सना-
तनः ॥ ७० ॥

य इमां संहितां पुण्यां सर्ववेदार्थगुष्फिताम् । अद्भ्यया परपोषिता भविष्यन्ति समाहिताः
तेषामैकान्तिकी भक्तिरचिरात्संभविष्यति । श्रोष्यन्ति पुण्यकालेषु तेषां नैवास्ति पात-
कम् ॥ ७२ ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वेमां ब्रह्मसंहिताम् ॥
अधीत्य मुनयः सर्वे प्रणिपत्य पितामहम् । गृहीत्वा वैष्णवीं दीक्षां प्रजग्मुः सर्वतो-
दिशम् ॥ ७४ ॥

हारीताद्याश्च मुनयः श्रुत्वेदं ब्रह्मभाषितम् । प्रवर्तयामासुरिमे स्मृतीरेकान्तिनां प्रियाः ॥
यस्मिन्नित्यसदेकधाम्नि भगवत्याम्नायगीतोदये
स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगच्च सकलं सत्तामकं चाभवत् ।

यस्मादेव पुनः प्ररोहति जगद्बीजाद्यथैवाङ्कुर-
 स्तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय हरये नित्यं नमः कुर्महे ॥ ७६ ॥
 यो विष्णुर्भजतायमीदृगतिदो गीतोऽपि नीतो भव-
 त्यग्रे व्यग्रकरः करीन्द्रकरुणारावे विराजं विना ।
 आयात्युन्मदमानराजमथने यः सापराधे जने
 नत्पैवाभिमुखः प्रपच्छतु रतिं लक्ष्मीधरावल्लभः ॥ ७७ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे दशमीतायां तत्त्वनिखयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १०

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४६५८॥

इति चतुर्थः पादः ।

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता बृहद्ब्रह्मसंहिता समाप्ता ।

अखण्डतैलधारावद्धार गतसाध्वसः । अन्तर्द्धे महादेवः पार्ष्णद्वरः सह ॥ ५२ ॥
सिद्धान्तं न्यायनिर्णीतं नानातर्कगणावृतम् । हित्वा मागवतं धर्ममास्थितो गौतमो
मुनिः ॥ ५३ ॥

अम्बरीषादिमुख्येभ्यस्तत्त्वभेदद्विधास्पति । परमैकान्तिकं धर्मं दुर्लभं मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥
आस्थितोऽहं हरेर्ज्ञात्वा हरिसंतोषकारणम् । अस्यां च गन्दर्वाणां वैष्णवं वेपमुद्बुद्धम् ॥
भवन्तो मुनयः सर्वे श्रीमन्नारायणोदिते । सिद्धान्ते कृतसिद्धान्ताः प्रविशन्तु धिमुक्तिदे
भवद्भिः सह संवादो मया योऽयं प्रकीर्तितः । संहितेयं समाख्याता भविष्यति हिताय वै
सिद्धान्ते मामके विप्रा रहस्यं प्रवदामि यः । नामक्ताय प्रदातव्यं नःस्तिकाय शठाय च
विष्णुमक्ताय शान्ताय दातव्यं मुनिसत्तमाः । सिध्यन्ति हरिसंबन्धाक्षीर्थाणि नियमा
यमाः ॥ ५९ ॥

कर्माणि दानयज्ञाश्च स्वाध्यायो योग एव च । हरिं विना न सिध्यन्ति काम्यान्यपि
मुनीश्वराः ॥ ६० ॥

तस्यैव शरणं भूत्वा हित्वाऽन्यत्साधनान्तरम् । भाषयेच्चेतसा तस्य संबन्धं परमात्मनः ॥
प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः । इत्येकान्तित्वमालम्ब्य चेतसा भाषयेन्मुहुः ॥
लोकपात्रां च नः स्वामी करिष्यत्येव सर्वथा । इति विश्वासमालम्ब्य नरन्यासं प्रव-
र्तयेत् ॥ ६३ ॥

साष्टाङ्गं प्रणतौ सर्वकर्माणि परिभावयेत् । प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः ॥ ६४ ॥
उच्चारणमिदं साङ्गं स्वाध्यायमनुभावयेत् । श्रीमत्प्रसादसेवां च भावयेत्सर्वभोजनम् ॥
सर्वतीर्थाभिगमनं पादतीर्थाभिषेचनम् । आचार्यसंनिधिं तायद्भावयेद्भृतारब्धुधिम् ॥
संसारतापशान्त्यर्थं महाविश्वासपूर्वकम् । प्रतिकूलजनावासं दावाग्निमिव संत्यजेत् ॥
इत्येवं गुह्यसंदेशः कथितो मुनिसत्तमाः । एतदर्थमिहाऽऽगत्य धृतं मौनघनं मया ॥ ६८ ॥
कृष्णाग्निगोत्रप्रभवो द्विजः कश्चिदतन्द्रितः । ग्राहयिष्यति शिष्येभ्यः संहितां च मही-
तले ॥ ६९ ॥

कृष्णाग्नेयीति विख्याता भविता ब्रह्मसंहिता । बृहत्पूर्वा महाभागा यस्यां धर्मः सना-
तनः ॥ ७० ॥

य इमां संहितां पुण्यां सर्ववेदार्थगुष्फिताम् । श्रद्धया परयोपेता भविष्यन्ति समाहिताः
तेषामैकान्तिकी भक्तिरचिरात्संभविष्यति । श्रोष्यन्ति पुण्यकालेषु तेषां नैवास्ति पात-
कम् ॥ ७२ ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वेमां ब्रह्मसंहिताम् ॥
अधीत्य मुनयः सर्वे प्रणिपत्य पितामहम् । गृहीत्वा वैष्णवीं दीक्षां प्रजग्मुः सर्वतो-
दिशम् ॥ ७४ ॥

हारीताद्याश्च मुनयः श्रुत्वेदं ब्रह्मापितम् । प्रवर्तयामासुरिमे स्मृतीरेकान्तिनां प्रियाः ॥
यस्मिन्नित्यसदेकधाम्नि भगवत्याम्नायगीतोदये

स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगच्च सकलं सन्नामकं चामभवत् ।